

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1978

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 30 (1975)

ΜΕΡΟΣ Α' - ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1978

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
2. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
3. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
4. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
5. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
6. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
7. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921/22), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
8. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 8 (1922/23), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
9. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 9 (1924/25), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
10. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
11. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 11 (1927/28), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
12. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (1929), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
13. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 13 (1930/31), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
14. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 14 (1931/32), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
15. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 15 (1933/35), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση.
16. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). Ἀθῆναι, 1962 (2 τεύχη).
17. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). Ἀθῆναι, 1963 (2 τεύχη).
18. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). Ἀθῆναι, 1964-65 (3 τεύχη).
19. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). Ἀθῆναι, 1966-67 (4 τεύχη).
20. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965). Ἀθῆναι, 1966-68 (4 τεύχη).
21. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 21 (1966). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
22. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967). Ἀθῆναι, 1967-68 (3 τεύχη).
23. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 23 (1968). Ἀθῆναι, 1968-69 (3 τεύχη).
24. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 24 (1969). Ἀθῆναι, 1970-71 (3 τεύχη).
25. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 25 (1970). Ἀθῆναι, 1971-72 (3 τεύχη).
26. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 26 (1971). Ἀθῆναι, 1973-75 (3 τεύχη).
27. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 27 (1972). Ἀθῆναι, 1973-77 (3 τεύχη).
28. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 28 (1973). Ἀθῆναι, 1974-77.
29. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 29 (1974): Μελέται. Ἀθῆναι, 1976-77.
30. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 30 (1975): Μελέται. Ἀθῆναι, 1977-78.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. Ἀθῆναι, 1961.
2. Κ. Δ. Φατούρου, Πατριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἀθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθῆναι, 1964.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης. Ἀθῆναι 1964.
5. Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθῆναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Louteria» Attiques. Athenes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἀθῆναι, 1965.
8. Ἁγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. Ἀθῆναι, 1966.
9. Ἐπιγραφὴ τῆς Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὴς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Ἱ. Θεολόγου. Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὴς ἐπιγραφὴς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου. Ἀθῆναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς προβλήματα. Ἀθῆναι, 1967.

12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (έξαντλήθηκε).
13. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκὴ. Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ευρώπης. Ἀθήναι, 1964.
14. L'art Byzantin - Art Europeen, Catalogue. Athenes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη, Αἱ τοπωνυμῖαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Athens, 1971.
20. Acta of the International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ἀκρόλιθα. Ἀθήναι, 1975.
22. Ἀγγελικῆς Κ. Λεμπέση, Οἱ Στῆλες τοῦ Πρινα. Ἀθήναι, 1976.
23. Μ. Α. Τιβέριου, Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς αττικῆς μελανόμορφης αγγειογραφίας. Ἀθήναι, 1976.
24. Ἰ. Δημακοπούλου, Τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου. Ἀθήναι, 1977.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1964 (2η ἔκδοση) (έξαντλήθηκε).
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α'. Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος Ὁδηγός. Ἀθήναι, 1964 (ἀνατύπωση 1973).
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated into English by Helen Wace, Elizabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964 (έξαντλήθηκε).
6. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσεῖου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1965 (έξαντλήθηκε).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elizabeth Wace - French). Athens, 1965 (έξαντλήθηκε).
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, Ὁδηγός τῆς Ἀρχαίας Ἀγορας τῶν Ἀθηνῶν (μετάφραση Σ. Πλάτωνος). Ἀθήναι, 1965.
9. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Musee Archeologique National : A. Collections Prehistoriques. Guide Sommaire. Athenes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musee de l'Acropole. Athenes, 1966 (έξαντλήθηκε).
11. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archaeologisches Nationalmuseum. I. Vorgeschichtliche Sammlungen Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος. Ἀθήναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musee Archeologique National. Collection des Sculptures. Catalogue descriptif (traduit par X. Lefcorparides). Athenes, 1968.
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσεῖου Ἡρακλείου. Ἀθήναι, 1973 (2η ἔκδοση).
18. Κατάλογος ἐκθέσεως ἐκμαγείων καὶ ἀντιγράφων. Ἀθήναι, 1975.
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraclion. Athens, 1968 (ἀνατύπωση 1974).
20. P. Auberson - K. Schefold, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός Ἐρετρίας (μετάφραση Π. Θέμελη). Ἀθήναι, 1973.

21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musee Archeologique d'Heraclion (traduit par C. Papapavlou). Athenes, 1973 (2η έκδοση).
22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969 (ανάτυπωση 1974).
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. Ί. Π. Βοκοτοπούλου, Ὁδηγός Μουσείου Ἰωαννίνων. Ἀθήναι, 1973.
25. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1967 (2η έκδοση).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athenes, 1968 (2η έκδοση) (ανάτυπωση 1973).
27. Agnes Sakellariou - G. A. Parathanasopoulos, National Archaeological Museum. A. Prehistoric Collection. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1970 (3η έκδοση) (ανάτυπωση 1973).
28. Σύντομος Ὁδηγός τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1970 (3η έκδοση) (ανάτυπωση 1973).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Το Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφραση Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1970 (3η έκδοση) (ανάτυπωση 1973).
30. Γ. Δοντα, Ὁδηγός Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθήναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγός προσωρινῆς ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Ἀθήναι, 1971 (ανάτυπωση 1972).
32. Sp. Marinatos, A Brief Guide to the Temporary Exhibition of the Antiquities of Thera (translated by Elly Arditis). Athens, 1971 ((ανάτυπωση 1972).
33. G. Dontas, A Guide to the Archaeological Museum of Corfou (translated by Helen Tsigada). Athens, 1972.
34. G. Dontas, Guide du Musée Archeologique de Corfou (traduit par Christiane Zoulas). Athenes, 1973.
35. Κ. Δαβάρας, Σούνιον. Ἀθήναι, 1973.
36. Κ. Σ. Μπρούσκαρη, Τά μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1975.
37. Ἀρχαία Κυπριακή Τέχνη (Ὁδηγός Ἐκθέσεως). Ἀθήναι, 1975. Ancient Cypriote Art (Catalogue of the Exhibition). Athens, 1975.
38. Βυζαντινές Τοιχογραφίες καί Εἰκόνες. Byzantine Murals and Icons. Ἀθήναι, 1976.
39. M. S. Brouskari, The Monuments of the Acropolis (translated by A. Doumas). Athens, 1978.
40. M. S. Brouskari, Les monuments de l'Acropole (traduit par P. Starakis). Athenes, 1978.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ Α' ΜΕΡΟΥΣ

	Σελ.
H. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Ἡλιος καὶ Ἀλίεια (Πί ν. 1-9· Εἰκ. 1-2)	1 - 20
A. DIMITRIΟΥ, A Cypriote 8th - 7th cent. Bird Workshop (Pls. 10-15; Fig. 1).....	21 - 34
ΘΕΟΔ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ - ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὸ Δίον Πιερίας (Πί ν. 16-17)	35 - 43
Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, Λείψανα Πρωτοελλαδικού, Μεσοελλαδικού καὶ Ὑστεροελλαδικού οἰκισμοῦ στὴ Θήβα (Πί ν. 18-39· Σχ. 1-9)	44 - 89
Γ. ΚΝΙΘΑΚΗ, Τὸ Ὀκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια ἀναπαραστάσεως (Πί ν. 40-52· Σχ. 1-20)	90 - 119
H. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις εἰς ἀττικὰς ἐπιγραφὰς	120 - 139
M. ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Ἱερὸν Δορποφόρων (Πί ν. 53-58)	140 - 148
Κ. ΔΑΒΑΡΑ, Λαξευτὴ ἰχθυοδεξαμενὴ στὰ Φέρμα Ἱεραπέτρας (Πί ν. 59-66· Σχ. 1) ...	149 - 154
Θ. ΠΑΖΑΡΑ, Νέες τοιχογραφίες τῆς υστερῆς ἀρχαιότητος στὴ Θεσσαλονίκη (Πί ν. 67-69· Σχ. 1-4)	155 - 164
Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Μεταλεξάνδρεια Πέλλα (Πί ν. 70-71· Σχ. 1-10)	165 - 184
A. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Εἰκονιστικὰ Β' (Πί ν. 72-96)	185 - 192
Δ. ΓΡΑΜΜΕΝΟΥ, Ἀπὸ τοὺς Προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας (Πί ν. 97· Σχ. 1-7)	193 - 234
Λ. ΚΟΛΩΝΑ, Χάλκινο δαχτυλίδι ἀπὸ τὴ Σκιλλουντία (Πί ν. 98-103· Σχ. 1).....	235 - 241
M. J. BECKER, Minoan sources for steatite and other stones used for artifacts (Pl a n 1)...	242 - 252
Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Νεοκλασικὰ Πρελοῦντια στὴν Ἑλλάδα (Πί ν. 104-110· Σχ. 1-9· Εἰκ. 1-5)	253 - 293
Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ - BESCHI, Τὸ «Ὀλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου». Σχέσεις προτύπου καὶ ἀντιγράφων (Πί ν. 111-124)	294 - 308
L. BESCHI, Uno scavo del 1819 nel demo di Aixone (Glyphada). Nuove individuazioni (T a v ν. 125-133; Fig. 1-2)	309 - 321
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ	325 - 346
ΠΙΝΑΚΕΣ	1 - 133

ΗΛΙΟΣ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ *

(Πίν. 1-9· Εικ. 1-2)

Σε πρόσφατη μελέτη για τὰ Μεγάλα Ἐρεθίμια της Ρόδου¹, επισημαίνεται για μιὰν ἀκόμη φορά ἡ ἄγνοιά μας γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν περιφημῶν Ἀλίου, τῶν ἑορτῶν ποὺ εἶχαν θεσπίσει οἱ Ρόδιοι γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἐθνικὸ τους θεό, τὸν Ἥλιο, καὶ ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ ἐφάμιλλες μὲ τοὺς μεγάλους πανελλήνιους ἀγῶνες ἐκδηλώσεις².

Λιγοστὲς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, περισσότερες ἀπὸ τὸν 2ο καὶ τὸν 1ο π.Χ. καὶ κυρίως τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὅσες σχετικὲς ἐπιγραφές εἶναι γνωστές, δὲ μας βοηθοῦν, ἀκόμη καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς φιλολογικὲς πηγές, νὰ ἀνασυντάξουμε τὸ πρόγραμμα τῶν ἑορτῶν παρὰ μόνον στὶς γενικὲς του γραμμές: ὅ,τι ξέρουμε εἶναι πῶς γίνονταν κάθε πέμπτο χρόνο μὲ πομπή, θυσία καὶ τοὺς γνωστοὺς ἀγῶνες ἀνδρῶν καὶ παιδῶν³, μὲ συμμετοχὴ πλήθους κόσμου καὶ θεωρῶν ἀπὸ ἄλλες πόλεις⁴. Γιὰ ἑπαθλο ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα καὶ οἱ μεταγενέστερες, στεφάνι λευκῆς καί, γιὰ τοὺς ἔφηβους, δαχτυλίδι⁵.

Ἄν καὶ βρίσκουμε τὴν πρώτη μνεῖα γιὰ τὶς γιορτές στον Ἴστρο⁶, ὑπάρχει ἡ γνώμη, ὅτι τὰ Ἀλίεια πρέπει νὰ θεσπίστηκαν ἀμέσως μετὰ τὸν Συνοικισμό⁷. Πραγματικὰ ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ προβολὴ ὡς προστάτη τοῦ νέου κράτους καὶ ολόκληρου τοῦ νησιοῦ ἐνὸς θεοῦ, ποὺ τὰ ἴχνη της λατρείας του ὡς ἐκεῖνη τὴ στιγμή εἶναι λιγοστὰ καὶ περιορισμένα στὰ πλαίσια της ἰδιωτικῆς θρησκευτικῆς δραστηριότητος — καὶ δὲ φαίνεται νὰ ἔχασε ποτὲ αὐτὸ τὸν χαρακτήρα⁸ —, παράλληλα μὲ τὴν ἔντεχνη σύνδεσή του ἀπὸ τὸν Πίνδαρο μὲ τοὺς Ἐρατίδες — κύριους ἐμπνευστὲς καὶ

* Τὸν Ἔφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Γρηγ. Κωνσταντινόπουλο ευχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὕλικού ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν σχεδιαστὴ της Ἐφορείας Δωδεκανήσου κ. Μανόλη Μανουσάκη γιὰ τὴν τόσο ἐπιδέξια ἀπόδοση της παράστασης τῶν ἀγγείων.

1. V. Kontorini, Les Concours des grands Erethimia a Rhodes, BCH XCIX (1975) σ. 97 κ.έ.

2. Συγκεντρωμένες πηγές καὶ βιβλιογραφία: D. Morelli, I Culti in Rodi, Studi Classici e Orientali, Vol. 8 (1959), σ. 17 κ.έ., 97 κ.έ., (βλ. σχετικὰ L. Robert στὸ REG 73 (1960), σ. 183 No 297). Πρβλ. Irene Ringwood Arnold, Festivals of Rhodes, AJA 40 (1936), σ. 435 κ.έ., G. Pugliese Carratelli, Documenti sulle Feste, ASAtene 14/16 (1952/54), σ. 269 No 19.

3. Ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. μαθαίνουμε γιὰ μιὰ γυναῖκα ποὺ βραβεύτηκε στὶς ἵπποδρομίες «... γόρη Λυσιστράτου Πεδιάδα» βλ. Ringwood Arnold, 436. Ὁ συσχετισμὸς τῶν Ἀλίεων μὲ τὰ Ἴπποκαθέσια (Festus, s.v. October equus) τελευταῖα πάλι ἀπὸ τὸν H. von Geisau, Der Kleine Pauly 2, 1001 s.v. Helios, ἔχει ἀποδειχθεῖ λανθασμένος ἀπὸ τὸν Segre, La Parola del Passato VI (1951), σ. 141. Πρβλ. Morelli, ὅ.π. σ. 98 κ.έ.

4. Pugliese Carratelli, σ. 269. Morelli, ὅ.π. σ. 98. L. Robert, Etudes Anatoliennes (1970), σ. 162.

5. Morelli, ὅ.π. σ. 97.

6. Περὶ τῶν Ἠλίου ἀγῶνων. Σχολ. Πίνδ. Ὀλυμπ. VII, 146. Jacoby, FGRH III B, 181 No 49. L. Morricone, ASAtene 27-29 NS. XI-XIII (1949-51), σ. 373 σημ. 4.

7. Ringwood Arnold, ὅ.π. σ. 435. Πρβλ. Morelli, ὅ.π. σ. 97.

8. Morelli, ὅ.π. σ. 94 κ.έ., σ. 99. Pugliese Carratelli, ὅ.π. σ. 81. Fraser - Bean, The Rhodian Peraea and Islands, σ. 130 σημ. 3. Morricone, ὅ.π. σ. 373 κ.έ. Πρβλ. Nilsson, ARW XXX (1933), 142 = Opuscula Selecta II, σ. 464.

οργανωτές του ιστορικού γεγονότος του Συνοικισμού — και την Ίαλυσό⁹. Τώρα όμως έρχονται και ανασκαφικά ευρήματα μέσα στην πόλη της Ρόδου να υποστηρίξουν την παραπάνω υπόθεση και να προσθέσουν λίγα ακόμη στοιχεία στις γνώσεις μας για τις γιορτές.

Πρόκειται για τὰ κομμάτια από τρία μεγάλα μελανόμορφα άγγεϊα, που βρέθηκαν : τὸ πρῶτο (BE 2160) στὸ ΝΑ. τμήμα τῆς πόλης τὸ 1965 σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου¹⁰, τὸ δεῦτερο (ΠΒΕ 1771) τυχαῖα τὸ 1969 στὴν περιοχὴ Ψαροπούλας, στὴ δυτικὴ ἀκτὴ¹¹, καὶ τὸ τρίτο (ΠΒΕ 3331 α-γ) τὸ 1963 σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου στὶς νότιες συνοικίες¹².

Τὸ κομμάτι BE 2160 ἀπὸ τὸ σῶμα μεγάλου κλειστοῦ άγγεϊοῦ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἥλιου πάνω στὸ τέθριππο ἄρμα του (Πίν. 1-2· Εἰκ. 1) ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ ἕξι μικρότερα θραύσματα. Ἐνα ἔβδομο προστέθηκε μὲ μικρὴ συμπλήρωση στὴν πιθανὴ θέση του¹³. Ὁ πηλός, ἀνοικτός καστανός μὲ ρόδινη ἀπόχρωση καὶ τεφρὸ τὸν πυρήνα, περιέχει λίγο μαρμαρυγία καὶ ψιλὴ ἄμμο. Τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτει ὁμοιόχρωμη ἀλλὰ σκοτεινότερη καὶ λίγο θαμπὴ ἐπάλειψη μὲ πλατιῆς καὶ ἀνόμοιας πυκνότητος πινελιές. Τὸ μαῦρο «γάνωμα» στὶς μορφές, στὸ κάτω μέρος τοῦ άγγεϊοῦ καὶ στὴ στενὴ ταινία πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, εἶναι κάπως θαμπό μὲ κιτρινοπράσινη ἀπόχρωση κατὰ τόπους, ἀλλοῦ πυκνὸ καὶ ἀλλοῦ πιο ἀραιό. Ἡ χάραξη, λεπτὴ καὶ ἀπαλὴ, βαθύτερη λίγο καὶ σταθερότερη στὸ ἔνδυμα τοῦ Ἥλιου, χρησιμοποιήθηκε μόνο γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν. Μὲ λευκὸ δόθηκαν ὁ χιτώνας καὶ οἱ ἀκτίνες γύρω στὸ κεφάλι τοῦ θεοῦ, τὰ χαλινάρια καὶ ἡ λοιπὴ σκευὴ τῶν ἀλογων, ξεφτισμένη τώρα στὰ περισσότερα σημεῖα. Τὸ σχέδιο θυμίζει πάρα πολὺ ἀττικὴ δουλειά, ὅμως οὔτε ὁ πηλός οὔτε ἡ ἐπάλειψη τῆς ἐπιφάνειας ἢ ἀκόμη τὸ «γάνωμα» τοῦ άγγεϊοῦ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀττικά¹⁴.

9. Πινδ. Ὀλυμπ. VII. Γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ συνοικισμού βλ. Pugliese Carratelli, ὁ.π. σ. 81 κ.έ. Πρβλ. Morelli, ὁ.π. 94 κ.έ., σ. 96 κ.έ.

10. Οἰκόπεδο Κομπιανοῦ, Γρ. Κωνσταντινόπουλος, ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 444, Πίν. 283α. Βρέθηκε σὲ ἐπίχωση «πρώιμη ὑστεροκλασσικὴ εὗς ἑλληνιστικὴ». Ἀναφέρει ὁ J. Frel, Panathenäische Amphoren. Kerameikos Heft 2 (1973), 22.

11. Οἰκόπεδο Ξενοδοχείου Blue Sky. Μπροστὰ στὸ ξενοδοχεῖο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τμήμα τῆς δυτικῆς οχύρωσης τῆς πόλης, ΑΔ 25 (1970) : Χρονικά, σ. 505 κ.έ. Πίν. 435β (στὸ κείμενο σημειώνεται λάθος Πίν. 435α).

12. Οἰκόπεδο Χριστοφίδη, ὁδὸς Ἡρακλείου 54, ὅπου εἶχε διαπιστωθεῖ τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ 29α. Εὔρημα ἐπιχώσεως. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 472.

13. Ἐσωτερικὰ ἄβαφο. Διαστ. : μεγ. ὕψ. 0.335μ. μὲ τὴ συμπλήρωση (ὕψ. συμπλ. 0.011μ.), πλ. 0.175μ. Ἡ μεγαλύτερη διάμετρος ὑπολογίζεται 0.355μ. Ἡ συμπλήρωση ἔγινε μὲ βάση τὴ μείωση τοῦ πάχους, τὴν κάμψη τοῦ τοιχώματος καὶ τὴν ἀντιστοιχία τῶν αὐλακώσεων στὸ ἐσωτερικὸ. Ὡστόσο, παρουσιάζεται ἀνωμαλία στὴ διάταξη τῶν ἀκτίνων κοντὰ στὸ δεξιὸ αὐτί, ὅπου διαδέχονται ἢ μία τὴν ἄλλη δύο μακριῆς παράλληλες ἀκτίνες, χωρὶς νὰ μὲνει χῶρος γιὰ τὴν ἐνδιάμεση μικρὴ. Ἡ προσπάθεια νὰ ἀπομακρυνθοῦν καὶ νὰ ἀκτινωθοῦν μὲ μετακίνηση τοῦ κομματιοῦ — ποὺ ἀσφαλῶς ἀνήκει στὸ ἴδιο άγγεϊο — εχει ὡς ἀποτέλεσμα ἢ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπιμήκυνση του κεφαλοῦ ἢ τὴν ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὀριζόντια τῆς ταινίας ποὺ κλείνει ἐπάνω τὴν παράσταση. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ λάθος τοῦ άγγεϊογράφου στὸν ὑπολογισμό, ὅταν, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἀριστερά, ζωγράφιζε τὶς ἀκτίνες.

14. Χρῶμα καὶ ὕψη τοῦ πηλοῦ γνωστὰ ἀπὸ ροδιακὰ άγγεϊα. Γιὰ τὸν ροδιακὸ πηλὸ βλ. στὰ γεωμετρικὰ άγγεϊα : Coldstream, Greek Geometric Pottery, 279. Στὸς ροδιακοὺς ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς : V. Grace, Hesperia III (1934), 203 καὶ σημ. 4. A. Maiuri, Atene e Roma, NS. I (1920), 133. Γιὰ μιμήσεις

Εικ. 1. Τὸ κομμάτι ΒΕ 2160 (σχέδιο Μ. Μανουσάκη).

Ὁ θεός, ὄρθιος, μετωπικός, μέ τόν λευκὸ ἀχειρίδωτο χιτῶνα του ζωσμένο λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴ μέση μέ χοντρὸ ζωνάρι, κρατεῖ ἤρεμος στὰ στιβαρά του χέρια τὰ χαλινάρια τῶν ὀρμητικῶν ἀλόγων. Τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο παισιώνουν χωρισμένα στὴ μέση τὰ μακριὰ μαλλιά του, ὅπως καθιερώθηκαν ἀπὸ τὸ τέλος κιόλας τοῦ 5ου αἰ. στὰ ροδιακὰ νομίσματα¹⁵, καὶ σὲ διπλὴ σειρὰ οἱ ἀκτίνες¹⁶. Ἀπὸ τὸ δίφρο ποὺ κρύβει τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐπιβάτη σώζεται μόνο ἡ ἄντυγα, ζωγραφισμένη σὲ ἀνάπτυγμα. Ἀνάμεσα στὰ πόδια τῶν ἀλόγων ξεχωρίζει τὸ στεφάνι τοῦ δεξιοῦ τροχοῦ τοῦ ἄρματος.

Ἀπὸ τὰ ἄλογα τοῦ τέθριππου σώζεται τὸ δεξιὸ ζευγάρι: τοῦ ζυγίου ἵππου λείπει τὸ κεφάλι καὶ τὰ νῶτα, τοῦ σειραίου, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τόν προηγούμενο, τὸ μπροστινὸ μισὸ τοῦ σώματος. Τὰ ἄλογα εἶναι ἀνασηκωμένα στὰ πίσω πόδια στὸ συμβατικὸ σχῆμα τοῦ καλπασμοῦ¹⁷. Τὰ σώματα παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ πλάι σ' ὄλο τους τὸ μῆκος χωρὶς προοπτικὴ σύντμηση.

Στὴν ἀντίστοιχη θέση, ἀλλ' ἀντίστροφα στραμμένα, πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὰ δύο ἄλογα ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ζυγὸ (Εἰκ. 2). Οἱ οὐρὲς θὰ γέμιζαν τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὰ πόδια τῶν δύο ζυγίων μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄρμα, ὅπως ἀκριβῶς μας ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε τὸ κομμάτι ΠΒΕ 1771 (Πίνακ. 3α) ἀπὸ ὁμοιο, ἀλλὰ μεγαλύτερο ἀγγεῖο στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου¹⁸. Ὁ πηλός, ἀνοικτὸς καστανός σ' ἀπόχρωση ρόδινη μέ λίγο μαρμαρυγία καὶ ἄμμο, εἶναι ροδιακός. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἔχει θαμπὴ ἀραιὴ ἐπάλειψη σὲ καστανὴ ἀπόχρωση. Τὸ «γάνωμα» μέ ελάχιστο ἰριδισμό χωρὶς ἰδιαίτερη στιλπνότητα εἶναι λιγότερο λεῖο ἀπὸ ὅσο στὸ προηγούμενο ἀγγεῖο. Τὸ χάραγμα ἐγινε ἐδῶ μέ πιὸ χοντρὴ ἀκίδα καὶ εἶναι κάπως ἀδρότερο.

Τὸ τμήμα ποὺ σώθηκε ἀπὸ τὴν παράσταση ἔχει τὸση ομοιότητα μέ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ προηγούμενου κομματιοῦ, καὶ τὸ σχέδιο τέτοια συγγένεια, ὥστε μπορούμε νὰ υποθέσουμε, ὅτι οἱ δύο εἰκόνες εἶχαν τὸ ἴδιο πρότυπο. Ἐδῶ σώζονται: μέρος ἀπὸ τὰ πίσω πόδια τοῦ ἀλογου δεξιὰ ἀπὸ τὸ ζυγὸ, ὁ δεξιὸς τροχὸς τοῦ ἄρματος, στὸν ὁποῖο διακρίνεται καὶ ὁ ἄξονας πάνω ἀπὸ τις ἀκτίνες καί, τέλος, οἱ μακριὲς πλούσιες οὐρὲς τῶν δύο ἀλόγων, τοῦ δεξιοῦ ζυγίου καὶ τοῦ ἀριστεροῦ. Συμπληρώνεται ἔτσι μέ βεβαιότητα τὸ τέθριππο καὶ στὸ πρῶτο ἀγγεῖο (ΒΕ 2160) μέ τὸ δεύτερο ζευγάρι ἀλόγων στὴν ἀντίστροφη πρὸς τὰ ἀριστερὰ θέση, κατὰ τὸ γνωστὸ σὲ παραστάσεις μετωπικοῦ ἄρματος «ἀνοιχτὸ» σχῆμα¹⁹ (Εἰκ. 2).

Τὰ ἄλογα σχετικὰ βραχύσωμα ἀλλὰ στιβαρά ζῶα, σὲ πιὸ ἐξελιγμένη μορφή ἀπὸ τοῦ Μανσωλείου, π.χ. στίς δυτικὲς πλάκες, Βρετ. Μουσ. 1016, 24/25, 1006.23²⁰, ἢ τοῦ

«γανώματος» ἀπὸ ἐξωαττικὰ ἐργαστήρια βλ. V. Mitsopoulou - Leon, *ÖJh. L* (1972/73), σ. 261 κ.έ. R. M. Cook, *BSA* 60 (1965), 143.

15. Βλ. πρόχειρα Ch. Seltman, *Greek Coins*², πίν. XXX, 13-15.

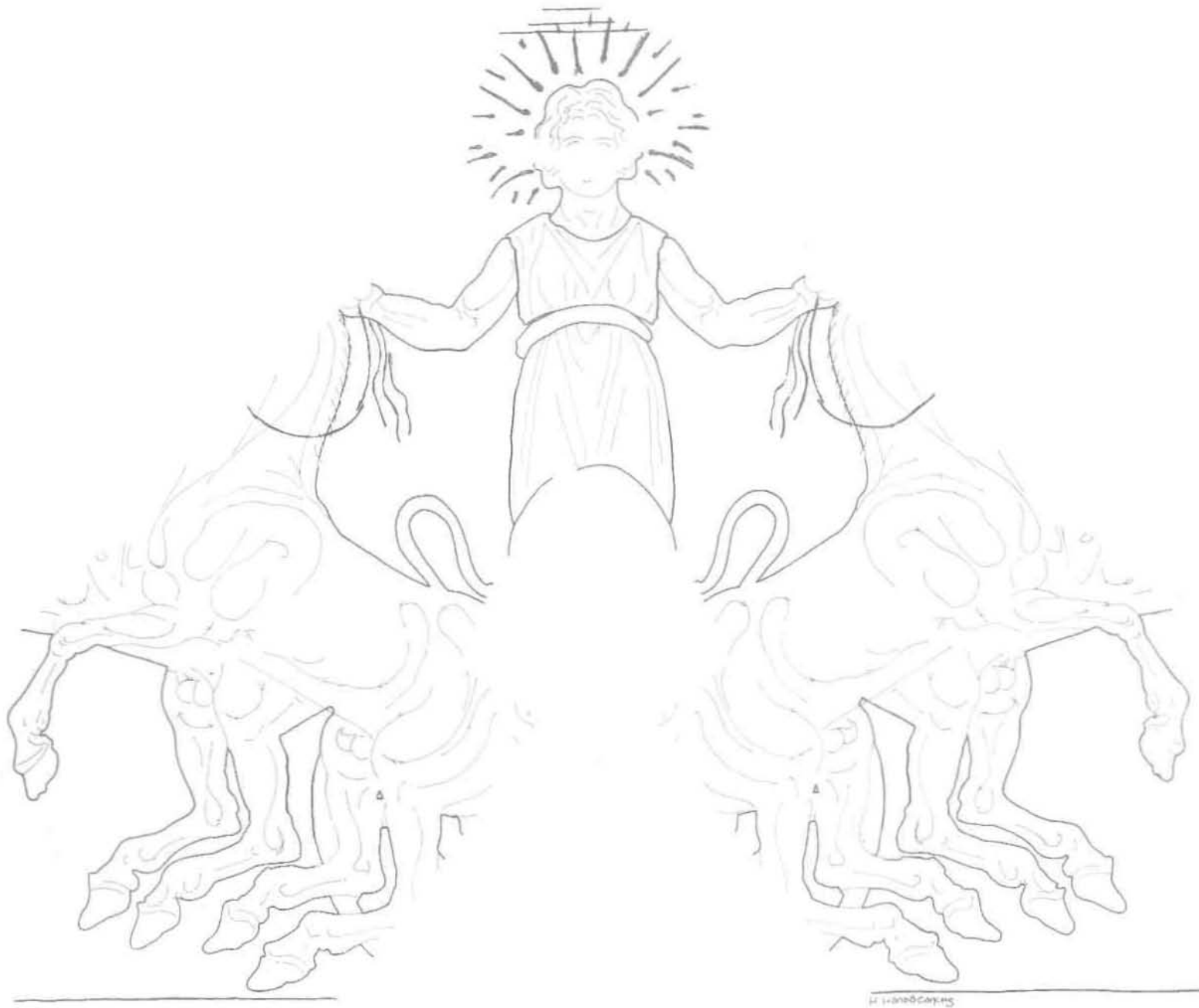
16. Γιά τὴ διάταξη τῶν ἀκτίνων Marcade, *Mon. Piot* 47 (1953), σ. 11 κ.έ. καὶ BCH 80 (1956), σ. 171. Γιά τὸ συνδυασμὸ ἀκτίνων καὶ στεφάνης H. Jucker, *JdI* 84 (1969) 252, σημ. 13.

17. Τὴν κλασσικὴ του μορφὴ βρῆκε τὸ σχῆμα στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα, S. Reinach, *RA* (1900) I, σ. 217 fig. 1b «cabré flechi». R. Lefort des Ilouzes, *Melanges Ch. Picard* II, 594 κ.έ.

18. Μέγ. ὕψ. 0.126, μέγ. πλ. 0.083, πάχ. 0.01/0.099μ.

19. Προτιμήθηκε ἡ ἔκφραση «ἀνοιχτὸ» ἀπὸ τὴν κατὰ λέξη μετάφραση τοῦ ὄρου «gesprengtes Schema», βλ. Hafner, *Viergespann in Vorderansicht* σ. 70. Deonna, *Genava* 9 (1931) 147 κ.έ.

20. Buschor, *Maussollos und Alexander*, εἰκ. 7, 8. Πρβλ. καὶ τίς πλάκες τῆς ἀνατ. καὶ δυτ. πλευρας, Lullies - Hirmer, *Griech. Plastik*, εἰκ. 202-203.

Είκ. 2. 'Αναπαράσταση του τέθριππου του Ήλιου (σχέδιο Μ. Μανουσάκη).

παναθηναϊκού αμφορέα στο Παρίσι, Bibl. Nat. De Ridder, Cat. No 246 (?)²¹, με τα σφιχτοδεμένα, αλλά κάπως πιό λεπτά σώματα και τα δυνατά νευρώδη πόδια, η τὰ ἄλογα τῆς Σελήνης στὴν πελίκη τῆς Θέμιδος τοῦ Leningrad, St. 1793²², πλησιάζουν χωρὶς νὰ ἔχουν φτάσει στὴν ἴδια πλαστικὴ ἐξέλιξη καὶ δραματικότητα τὸ ἄλογο τοῦ ἱπέα στο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴ Νέα Ὑόρκη²³ καὶ τὰ μεγαλόσωμα καὶ πληθωρικὰ ζῶα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου²⁴. Κοντὰ τέλος, ἀλλὰ νεώτερα κάπως, εἶναι καὶ τὰ ἄλογα τοῦ «ζωγράφου τῶν Ἀμαζόνων» π.χ. στὶς πελίκες Leningrad NB 2230²⁵, Leningrad Opis IV 128²⁶ καὶ Νέας Ὑόρκης Metr. Mus. 06.1021.195²⁷. Ὁ ἐπιβλητικὸς θεὸς μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸν Σίσυφο Α' τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Δαόχου²⁸ καὶ ἀκόμη καλύτερα μὲ τὸν Διόνυσο μιτρηφόρο ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τοῦ 4ου αἰώνα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς, ὅπως τὸν ἀνασύνθεσαν τελευταῖα οἱ Croissant καὶ Marcade²⁹.

Ἡ χρονολόγηση τῶν δύο ἀγγείων στὴ δεκαετία 330-320 π.Χ. θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἔτσι ἀσφαλῆς.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα, ἡ ἀναγνώριση ἀττικῆς δουλειᾶς πάνω σὲ μὴ ἀττικὰ ἀγγεῖα δὲν μπορεῖ νὰ μας ξενίσει. Δίπλα στοὺς ἄλλους μετανάστες, ποὺ ἀμέσως μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀρχίζουν νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν Ἀττικὴ, οἱ ἀθηναῖοι κεραμεῖς εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ διαρρέουν πρὸς τὰ κέντρα, ὅπου ὡς τώρα διοχέτευαν τὸ ἐμπόρευμά τους. Ἐκεῖ μποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν μὲ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τὸ ἐπάγγελμά τους, δημιουργώντας μὲ τὸν καιρὸ ντόπια, ἐφάμιλλα μὲ τὸ ἀττικὸ, ἀνταγωνιστικὰ κεραμικὰ κέντρα³⁰. Στὴν Ἔφεσο ξέρουμε ὅτι ἐγκαθίστανται καὶ δουλεύουν γιὰ τὴν ἐπίσημη πολιτεία κατασκευάζοντας «...τὸν κέραμον τὸν μέλανα... καὶ τῆς θεῶς τὴν ὑδρίαν...» οἱ ἀθηναῖοι ἀδελφοὶ Κίττος καὶ Βάκχιος, κεραμεῖς μὲ οἰκογενειακὴ παράδοση, ποὺ ἀνακηρύσσονται χάρι στὴν τέχνη τους γύρω, στοῦ 321 π.Χ.,

21. CVA.2, πίν. 91, 4. 7. Beazley, AJA 47 (1943), 459.

22. KAB 43. Beazley, ARV² 1476, 2 «the Eleusinian P.» K. Schefold, Untersuch. zu den Kertscher Vasen, No 369, πίν. 32, 2.

23. Metr. Mus. Acc. No. 07. 286. III. G. Richter, Cat. Sculpt. Metr. Mus. (1954), No. 142 πίν. CIV σ. 142 κ.έ. (παλ. βιβλ.).

24. V. von Graeve, Der Alexandersarkophag, Ist. Forsch. 28 (1970), πίν. 24/25, ἰδιαιτ. πίν. 26. 28. 31 καὶ σ. 167 κ.έ. γιὰ χρονολόγηση. Διαφορετικὰ ὁ Schefold, Der Alexandersarkophag, σ. 33 σημ. 1. Βλ. σχετικὰ, H. P. Lauscher, Gnomon 43 (1971), σ. 313 κ.έ. καὶ U. Süssenbach, Der Frühhellenismus im griech. Kampfrelief, σ. 21 κ.έ. ἰδιαιτ. 28.

25. Schefold, Die Kertscher Vasen, πίν. 24a καὶ Unters., No. 505. Jdl 73 (1958) 46 εἰκ. 11. Beazley, ARV² 1478, 6.

26. Schefold, Unters., No. 503, πίν. 37, 2, Beazley, ARV² 1478, 3.

27. Schefold, Unters., No. 547, πίν. 38, 3-4. Beazley, ARV² 1478, 5. G. Richter, A Handbook of Greek Art, εἰκ. 255c.

28. T. Dohrn, Ant. Plastik VIII, πίν. 30. Borbein, Jdl 88 (1973), 79. D. Willers, Gnomon 47 (1975) 494 κ.έ. P. Moreno, Lisippo I (1974), σ. 62 κ.έ. (ἀρ. 6) καὶ 66 κ.έ. (ἀρ. 7).

29. BCH 96 (1972), σ. 890 εἰκ. 2, σ. 887 κ.έ. 895. Fr. Croissant, BCH 99 (1975), σ. 710 εἰκ. 1-2.

30. Marcade, Au Musee de Delos, σ. 475. Beazley, AJA 47 (1943), 456. Sparkes - Talcott, Black and Plain Pottery. The Athenian Agora XII, σ. 12 σημ. 17. G. Kopcke, Gnomon 47 (1975), σ. 185. Γενικὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα τὸν 4ο αἰ. βλ. M. Rostovtzeff, Gesellsch. und Wirtschaftsgesch. der hellen. Welt I, σ. 70 κ.έ.

Ἐφέσιοι πολίτες³¹. Ἡ Ρόδος, πού ἀπό καιρὸ ἤδη εἶχε ἀνοίξει τὶς πύλες τῆς στοὺς ἀθηναίους καλλιτέχνες³², εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ δέχτηκε καὶ κεραμεῖς καὶ μάλιστα νὰ εἶχε ἀναθέσει σὲ ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς ἔργο ἀνάλογο μ' αὐτὸ πού ἀνατέθηκε στοὺς Ἀθηναίους τοῦ ψηφίσματος τῆς Ἐφέσου. Γιατὶ ἡ μελανόμορφη τεχνικὴ καὶ τὸ μεγάλο μέγεθος τῶν ἀγγείων (πρβλ. πῶς κάτω καὶ τὸ τρίτο) ὀδηγοῦν ἀναγκαστικὰ σὲ συσχέτιση μὲ τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς³³, ἐνῶ παράλληλα ἡ μεγαλόπρεπη παράσταση τοῦ θεοῦ, πού μόνη θὰ κάλυπτε τὴ μία ὄψη τοῦ ἀγγείου (Εἰκ. 2), ὅπως τὸ Παλλάδιο στὰ ἀττικὰ ἔπαθλα, μας υποχρεώνει νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ τὰ Ἀλίεια. Ἴσως δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν υποθέσουμε, πὼς τὸ πρότυπο γιὰ τὴν παράσταση σύνθεσε εἰδικὰ γιὰ τὴν περίσταση κάποιος ἱκανὸς Ἀθηναῖος ἀγγειογράφος³⁴, πού χρησιμοποίησε ἓνα παραδοσιακὸ εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας.

Σὲ μετωπικὸ ἄρμα εἶχε πρωτοπαραστήσει τὸν Ἥλιο ἡ ἀττικὴ τέχνη στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ βου αἰ. καὶ εἶχε κρατήσει σταθερὰ τὸν τύπο χρησιμοποιώντας τον καὶ γιὰ τὴ Σελήνη μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μισὰ τοῦ 5ου αἰ.³⁵ Τότε παρουσιάζεται ἡ νέα παράσταση τοῦ θεοῦ μέσα στὸ εἰκονιζόμενο ἀπὸ τὸ πλάι ἄρμα³⁶, πού καθιερώνεται ὡς ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ γνωρίζει τὴν ἀκμὴ του στὶς φειδιακὲς συνθέσεις³⁷. Τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τύπου θέλησαν νὰ σχετίσουν μὲ τὴ φαινομενικὰ γενικότερη ἀπουσία μετωπικοῦ ἄρματος ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία τῆς ἐποχῆς, πράγμα ὅμως πού ἀποδείχτηκε ἀστήρικτο ἀπὸ τὴν ἐξελιγμένη μορφή τοῦ θέματος πάνω στον κρατήρα τοῦ ΑΙ Μίνα³⁸. Ἐντὶ ὅμως γιὰ τὴ μετωπικὴ παράσταση τοῦ τέθριππου, ὅπως μας τὴν παραδίδει διαμορφωμένη στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ὁ κρατήρας αὐτός, ὁ ἀγγειογράφος τῶν ροδιακῶν ἀγγείων προτίμησε τὸν ὑστεροαρχαϊκὸ τύπο, τὸ «ἀνοιχτὸ» σχῆμα, γιατί μόνο αὐτὸ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ παρουσιάσει στὴ μέση ξεκάθαρα τὸν κυρίαρχο πάνω στὸ ἄρμα τοῦ θεοῦ³⁹ καὶ νὰ τονίσει, μὲ τὴ συμμετρικὴ πλαισίωση ἀπὸ τὰ μαῦρα

31. E. Diehl, *Die Hydria*, σ. 200 (παλ. βιβλ.). J.M. Cook, *BSA* 60 (1965), σ. 143 κ.ε. Sparkes - Talcott, ὁ.π. J. Schafer, *Hellen. Keramik aus Pergamon*, σ. 8. V. Mitsopoulou - Leon, ὁ.π. 264.

32. Marcade, ὁ.π. 475. Γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες πού εὐνόησαν τὴν «εἰσβολὴ» ἀττικοῦ πνεύματος βλ. P. Fraser, *BSA* 67 (1972) 122.

33. Γιὰ ἀπομιμήσεις παναθηναϊκῶν πρβλ. N. Κοντολέων, *AE* (1953), II, σ. 589 σημ. 2. E. Stern, *Ein Beitrag zur hellenistischen Keramik* (Odessa 1910).

34. Διαγωνισμοὶ γιὰ τὴν ἀνάθεση κατασκευῆς ἀγγείων ἀπὸ τὴν πολιτεία εἶναι γνωστοί, πρβλ. τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἐφέσου (σημ. 31) γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Κίττο καὶ Βάκχιο. Γιὰ τὴ μονοπώληση κατασκευῆς παναθηναϊκῶν ἀμφορέων βλ. Preuner, *JdI* 35 (1920), 69 κ.ε. Tarbell, *Class. Review* XIV (1900), 474. Brauchitsch, *Die Panathenaischen Preisamphoren*, 160. Schmidt, *Archaist. Kunst*, 83.

35. K. Schauenburg, *Helios*, σ. 50, σημ. 40, σ. 70, σημ. 320 καὶ *Die Gestirnbilder in Athen und Unteritalien*, *Ant. K.* 5 (1962), σ. 51. H. Hoffmann, *Journal of the Amer. Research Center in Egypt* 2 (1963), 113 κ.ε. L. Lacroix, *Etudes d'Archeologie Numismatique* (1974), 92 κ.ε.

36. Schauenburg, *Ant. K.* ὁ.π. σ. 52 καὶ *Helios*, σ. 58, σημ. 168 (κατάλογος).

37. B. Schweitzer, *AA* 1941, σ. 317 κ.ε., Schauenburg, ὁ.π., σ. 52 κ.ε., σημ. σ. 31 (βιβλιογραφία).

38. Oxford, *Ashmolean Mus. Beazley, JHS* 59 (1939), σ. 38. 43, πίν. II - IV. Hafner, ὁ.π., σ. 62 κ.ε. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παρατηρήσεις Greifenhagen, *Gnomon* 15 (1939), σ. 342, 344 κ.ε. B. Andreae, *Motivgesch. Unters. zu den rom. Sarkophagen*, σ. 23. Fr. Matz, *Mitteilungen des Instituts* 5 (1952), σ. 115. Πρβλ. καὶ τὸν λίγο παλιότερο κρατήρα τῆς Συλλογῆς Jatta, K. Sichtermann, *Griech. Vasen in Unteritalien*, K 42 πίν. 71. Hafner, ὁ.π. σ. 69, 79 κ.ε., πίν. 2. Greifenhagen, ὁ.π. σ. 345.

39. Ὅσο ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὸ τμήμα τοῦ λαίμου τοῦ ἀλογοῦ πού σώζεται, ὁ καλλιτέχνης ἀπέφυγε τὴ στροφὴ τῶν κεφαλιῶν πρὸς τὸν ζυγὸ, πού θὰ δημιουργοῦσε σύγχυση στὴν εἰκόνα (διαφορετικὰ

σώματα τῶν ἀλογων, τῆ λαμπρότητα καὶ ὄλη τῆ μεγαλοπρέπεια τῆς Ἑπιφάνειας του, θέμα ποῦ ἰδιαίτερα ἀγάπησε καὶ κατάλαβε νὰ παραστήσει ὁ 4ος αἰώνας⁴⁰, καὶ ποῦ εἶχε ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὰ ἀγγεῖα - ἐπαθλα τῶν Ἀλιείων. Ἀναβίωση ἀρχαϊκῶν μοτίβων στὴν τέχνη τοῦ 4ου αἰ. ἔχει σημειωθεῖ καὶ ἄλλοῦ⁴¹. Στὴ συγκεκριμένη ὁμως περίπτωση — ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν παρακάτω παρατήρηση τοῦ Schauenburg, σχετικὰ μὲ τις παραστάσεις τοῦ Ἥλιου καὶ τῶν ἀστερισμῶν — γεννιέται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο πραγματοποιήθηκε ἡ ἀναβίωση αὐτὴ γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰκονογράφησης τῶν ροδιακῶν ἀγγείων ἢ ἂν εἶχε προηγηθεῖ στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα. Ὁ Schauenburg πραγματικὰ διαπιστώνει ἀπουσία παραστάσεων τοῦ Ἥλιου, καὶ γενικότερα τῶν ἀστερισμῶν στὴν ἀττικὴ τέχνη τοῦ 4ου αἰ.⁴² σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἰταλιωτικὴ, ποῦ μέσα στὴν πληθώρα τέτοιων παραστάσεων ποῦ ἔχει νὰ ἐπιδείξει, εἶχε δώσει καὶ τὰ μοναδικὰ, μέχρι τώρα γνωστὰ, δείγματα ἐπιβίωσης τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ τύπου τοῦ Ἥλιου σὲ μετωπικὸ τέθριππο στοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ αἰώνα⁴³. Τὴν εἰκονογρα-

στο ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331, πρκ. σ. 10, Πί ν. 3β). Ἡ μαύρη αντυγα τοῦ δίφρου, ποῦ τέμνει τὰ πόδια λίγο πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα, καὶ τὸ δεμένο κάπως ψηλὰ μαῦρο ζωνάρι προσθέτουν ὕψος καὶ ἐπιβλητικότητα στὴ μορφή, ἐνῶ ἡ κυρτὴ γραμμὴ τοῦ ζωνARIOῦ δημιουργεῖ τὴν αἴσθηση, ὅτι ὁ θεὸς καὶ τὸ ἄρμα του βρίσκονται ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ θεατὴ. Γιὰ τὸ υπερφυσικὸ μέγεθος τοῦ Ἥλιου σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλογα βλ. A. Neugebauer, JdI 58 (1943), σ. 65.

40. Τὴν ἐπιλογὴ τῆς μετωπικῆς παράστασης γιὰ τὸ ἰδιαίτερο νόημα ποῦ προσδίδει στὴν εἰκόνα (Hafner ὁ.π. σ. 82) ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ ὁ Greifenhagen ὁ.π. 343 κ.έ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δὲν ἔδωσε στὴ μετωπικὴ μορφή τὸ νόημα ποῦ ἐκμεταλεύτηκαν οἱ ρωμαϊκοὶ χρόνοι (Greifenhagen, ὁ.π. σ. 344). Δὲν εἶναι ὁμως δυνατόν νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἰδιαίτερη σημασία τῆς στὴν τέχνη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (T.B. Webster, Art and Literature in the 4th cent. Athens, σ. 80, 82 κ.έ. 85, καὶ JHS 73 (1953) 186. H. Metzger, Les Représentations dans la Céramique attique du IVe siècle, 59 καὶ σ. 371 κ.έ. Σχετικὰ μ' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἔφιπποι ἀνδριάντες καὶ τὰ ἄρματα τοποθετοῦνται στοῦ βάθρου τους μὲ κύρια ὄψη τὴν μπροστινὴ, γιὰ αὐτὴ εἶναι ἡ «δυναμικὴ» πλευρὰ τους, πρβλ. H. Siedentopf, Das hellen. Reiterdenkmal, σ. 41. Hafner, ὁ.π. Greifenhagen, ὁ.π. σ. 341 κ.έ. Ἡ ἔλλειψη μετωπικοῦ ἄρματος τοῦ νικητῆ πάνω στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς, ποῦ ἐπικαλεῖται ὁ Greifenhagen, ὁ.π. 344, οφείλεται στοῦ ὅτι κατὰ παράδοση σ' αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα εἰκονίζεται τὸ ἀγώνισμα, ὁ ἀθλητὴς σὲ δράση. Ὁ ὑπαινιγμὸς τῆς ἐπιτυχίας του γίνεται μὲ τὴ μικρὴ μορφή τῆς Νίκης, ποῦ πετὰ προς τὸν αγωνιζόμενον μὲ ἓνα στεφάνι ἢ μια ταινία. Βλ. τελευταῖα τοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια στοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, Π. Θέμελης, AAA II (1969) σ. 412 εἰκ. 2 β.

41. H. Luschey, Festschr. f. B. Schweitzer, σ. 243 κ.έ. Th. Kraus, AM 69/70 (1954/55), σ. 109 κ.έ. Πρβλ. καὶ Schauenburg, Ant. K. ὁ.π. 58 σημ. 81. Παράλληλη ἐξέλιξη μὲ τὸν δολόσωμο τύπο εχει τὸ «ἀναδυόμενο» ἄρμα, ὁ συντετμημένος τύπος τοῦ ἄρματος τοῦ Ἥλιου (Hafner, ὁ.π. Exkurs σ. 132). Σχετικὰ R. Zahn, Anatolian Studies pres. to Sir Will. Ransay, σ. 447 σημ. 1. Τὸν συντετμημένο τύπο βρίσκουμε συχνὰ στὴν ἰταλιωτικὴ μελαμβαστὴ κεραμικὴ, π.χ. R. Pagenstecher, Calen. Reliefker., No. 1, 115, 134, στὴν ἐτρουσκικὴ τέχνη, π.χ. κρατῆρες (RM 42 (1927), 120 εἰκ. I) καὶ ἰδιαίτερα στοὺς χάλκινους ἐγχάρακτους καθρέφτες (Mon. Ant. XXIII, πίν. III σ. 664, Mdl 6 (1953) πίν. 4. Μιὰ πιθανὴ ἔρμηνεία τοῦ θέματος βλ. Bendinelli, Mon. Ant. 1918, σ. 234, 240 κ.έ. S. Haynes, Mdl ὁ.π. 21 κ.έ., 25). Παράλληλα βλ. τὴν ἔρμηνεία γιὰ τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ μεταγενέστερα ἀετώματα μὲ ἀνάλογη παράσταση, ποῦ προτείνει ὁ P. Hommel, Giebel und Himmel, Ist. M. 7 (1957) σ. 11 κ.έ.

42. Ant. K., ὁ.π. 53, 58 κ.έ. Μία ἀπὸ τις σπάνιες ἀττικὲς παραστάσεις στὶς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. σὲ κρατῆρα ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (Olynthus V, No. 129 πίν. 75-76, εἰκ. 10 σ. 104) δείχνει τὸν ἥλιο ἀπὸ τὸ πλάι.

43. (α) Ὁ ἀπουλικὸς κρατῆρας στὴ Βιέννη, Sacken-Kenner, Slg. K.K. Münzenkabinet, σ. 241 No. 249. Neugebauer, JdI 58 (1943) σ. 66 εἰκ. 8. Hafner, ὁ.π. 62 No. 166 (παλ. βιβλ.) 77 κ.έ. Ἀνάλογο θέμα σὲ παρόμοιο κρατῆρα εἶδε ὁ Panofka, AZ 6 (1848), σ. 306, τὸ 1847 στὴ συλλογὴ τοῦ cav. Betti στὴ Νεάπολη. Σ' αὐτὸν ὁ ἠνίοχος μὲ ἀκτίνες στοῦ κεφάλι· ἔλειπε ὁμως τὸ μεγάλο τόξο, ἐνῶ ὑπῆρχε ὁ κεραυνός.

φική αυτή τάση συνδυάζει με τη λατρεία του Ήλιου και των αστρικών σωμάτων στην Κάτω Ίταλία — κυρίως στην Άπουλία — και στη Σικελία⁴⁴. Λατρεία του Ήλιου βέβαια δεν μαρτυρείται στην Άθήνα· όμως η ένασχόληση γύρω από τα θέματα αυτά στο επίπεδο της φιλοσοφίας γίνεται εκεί όλο και πιο ζωντανή από τον 5ο στον 4ο αιώνα και προετοιμάζει γενικότερα το έδαφος για την Άστρολογία του 3ου, τόσο στο επιστημονικό επίπεδο, όσο και στις λαϊκές δοξασίες⁴⁵. Την επίδραση και τον απόηχο αυτής της ένασχόλησης, είτε τον δεχτούμε στις συνθέσεις του Φειδία είτε μόνο στο έργο του Ευριπίδη⁴⁶ για τον 5ο αιώνα, δεν είναι δυνατόν να μην τον διακρίνουμε στην άττική τέχνη του 4ου. Από τη «σκηνή» του Ίωνα⁴⁷ ως τον «κοσμικό» μανδύα (Weltmantel) του Δημητρίου⁴⁸ δεν μπορεί να μην υπήρξαν συνδετικοί κρίκοι, ούτε η παράσταση του Δημητρίου - Ήλιου στο προσκήνιο του Διονυσιακού θεάτρου⁴⁹ θα ήταν πρωτόφαντη εμπνευση της στιγμής, χωρίς προηγούμενη εικονογραφική παράδοση. Σε πίνακες, υφάσματα κλπ. θα πρέπει να είχε αποτυπωθεί πολλές φορές ήδη ο αστρικός κόσμος και ο Ήλιος, πριν να φτάσει η ώρα της υποδοχής του Δημητρίου από τους Άθηναίους με τις γνωστές εκδηλώσεις⁵⁰.

Η άττική άγγειογραφία δε μας είχε προσφέρει καμιά μαρτυρία μέχρι στιγμής πάνω στα θέματα αυτά. Τώρα όμως τα δύο ροδιακά άγγεϊα που εξετάζουμε, έρχονται να συμπληρώσουν το κενό με την παράστασή τους, που έχει άσφαλώς άττική την καταγωγή.

Η παρουσία του τύπου στην άπουλική κεραμική την ίδια εποχή, ίσως αξίζει τον κόπο να ερευνηθεί πιο συστηματικά απ' όσο επιτρέπουν τα πλαίσια αυτού του άρθρου⁵¹. Άσφαλώς, η σημασία των συγκεκριμένων παραστάσεων σχετίζεται με τις

(β) Το μεγάλο πινάκιο στο Bari, άρ. 5928, RM 29 (1914), σ. 94 C εικ. 2, 2. Schauenburg, Ant. K. ό.π. σ. 58 σημ. 20. Hafner, ό.π. 61 No. 165. Trendall, Tarento nelle Civiltà della Magna Grecia. Atti del decimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, 4-11 Oct. 1970, πίν. XL. (γ) Ο κρατήρας με τις έλικωτές λαβές από τη Basilicata στο Λοϋβρο, Hafner, ό.π. 71, No 164 πίν. 3. Schauenburg, Ant. K. ό.π., 58, σημ. 80, σ. 61. Greifenhagen, ό.π. 345. (δ) Βλ. τέλος, το μετωπικό αρμα του Ήλιου με φτερωτές μορφές στη θέση των άλογων στη σφαιρική πυξίδα από το Melfi Valleverde, Mus. Archeol. di Potenza, I.N. 54392. G. Tocco, Popoli anellenici in Basilicata. Ott. Dic. 1971, σ. 111 πίν. XLII.

44. Schauenburg, Ant. K. ό.π. 61, ιδίως 63 κ.έ. Εϊδικά για τον Τάραντα, Wuilleumier, Tarente. Des Origines a la Conquete romaine, σ. 490 κ.έ. Για ένα σατυρικό δράμα με τίτλο «Ήλιος» βλ. T. B. Webster-Trendall, Illustr. of gr. Drama, 1971, 36 II, 12 (έτρουσκ. κρατήρας του Sommarivilla P.) με παλ. βιβλιογρ.

45. Nilsson, GGR. II, σ. 256 κ.έ. και I², σ. 839. Ο ίδιος, Harvard Theological Review XXXIII (1940), 1 κ.έ. H. Gressmann, Die hellen. Gestirnsreligion, Der alte Orient, Bh. 5, 1925. V. Ehrenberg, Athen. Hymnus auf Demetrius Poliorketes, Die Antike VII (1931), 293 κ.έ. L. Lacroix, ό.π. σ. 105 κ.έ.

46. B. Schweitzer, AA 1941, 317 κ.έ. Marcade, Mon. Piot 47 (1953), σ. 30. E. Will, Le relief culturel greco-romain, σ. 283 κ.έ. Διαφορετικά, Schauenburg, Ant. K. ό.π. 54.

47. Εϋρ., Ίων 1141-1158. Fr. von Lorentz, «Βαρβάρων υφάσματα», RM 52 (1937) 201. Marcade ό.π. 30 σημ. 6. Will, ό.π. 285.

48. Άθην. XII σελ. 535 E. FHG II, 477. Πλουτ., Δημητρ. 41, 6.

49. Άθην. ό.π. Ehrenberg, ό.π. 295. Μία άπεικόνιση του Δημητρίου άνάλογη με τον Ήλιο των άγγειων είναι ίσως πιθανότερη από την υπόθεση της D. Michel, Alexander der Gr. als Vorbild, ... Latomus (1967), 81 κ.έ., πώς θα καθόταν επάνω σε σφαίρα.

50. Πρβλ. σημ. 49 και Άθην. VI 253 c/d. Diehl, Anth. Lyr. 249 II. Powell, Collectanea Alexandrina 173. Ehrenberg, ό.π. 279 κ.έ. Webster, Hellen. Poetry and Art, 13 σημ. 1.

51. Ο τύπος του Ήλιου στο αρμα θεωρείται από τον Schauenburg (Helios, 10, 13 και σημ. 40) ως έλληνική δημιουργία. Δελεαστική θα ήταν η υπόθεση, πώς ίσως μεσολάβησαν τα άγγεϊα - έπαθλα,

θησκευτικές δοξασίες του τόπου (πρβλ. σημ. 44). Κάτω από το πρίσμα αυτό θα πρέπει να έρμηνευτεί το μεγάλο τόξο γύρω από το άρμα του Ήλιου και ο κεραυνός επάνω αριστερά στον κρατήρα της Βιέννης (βλ. σημ. 43 α). Η σύνδεση της παράστασης με τη «Βροντή, Άστραπή, Κεραυνοβολία» του Άπελλη (Plin. NH. 35, 96)⁵², όσο έλκυστική και αν είναι ως υπόθεση, δεν μπορεί να στηριχτεί στην τόσο λακωνική και άοριστη μνεία των η του έργου του Άπελλη, που μας άφησε ο Πλίνιος. Στη σφαιρική πυξίδα από την Basilicata στο Μουσείο της Potenza (βλ. σημ. 43 δ) το θέμα συνδυάζεται με την ταφική χρήση του άγγείου: τη θέση των άλογων στο άρμα έχουν πάρει οι δυο φτερωτές μορφές⁵³. Στον κρατήρα του Λούβρου (βλ. σημ. 43 γ) χρησιμοποιείται το μοτίβο, ως το καθιερωμένο σχήμα για το άρμα του Ήλιου, σε μία παράσταση, που κατά τα άλλα δεν έχει σχέση με το θέμα της Έπιφάνειας του θεού, όπως αντίθετα την παρουσιάζει το πινάκιο στο Bari (βλ. σημ. 43 β).

Όπωςδήποτε όμως ο τύπος του μετωπικού τέθριππου («άνοιχτο» σχήμα) καθιερώνεται πιά συστηματικά για το ήλιακό άρμα⁵⁴ και εξελίσσεται τελικά σε τυπικό σχήμα για την Άποθέωση⁵⁵.

Στά κομμάτια από το τρίτο μελανόμορφο άγγείο, ΠΒΕ 3331 α-γ, σώζονται περισσότερα στοιχεία και έχουμε μία πληρέστερη εικόνα για τον τύπο των άγγείων που αντιπροσωπεύει. Πρόκειται ασφαλώς για άμπορέα. Το πρώτο κομμάτι (α) (Πί ν. 3γ)⁵⁶, συγκολλημένο από τρία μικρότερα, προέρχεται από τον ώμο του άγγείου. Σώζεται η θέση της πρόσφυσης της δεξιάς λαβής και στο πάνω μέρος τμήμα του λαιμού ύψ. 0.02 μ., που ξεχωρίζει από τον ώμο με πλαστικό δακτύλιο. Από τη διακόσμηση του λαιμού έμειναν οι βάσεις δυο άνθεμιών, ενώ στον ώμο έχει διατηρηθεί το δεξιό τμήμα της μετόπης με την παράσταση. Τα δύο άλλα κομμάτια (β και γ) προέρχονται

που έφεραν οι νικητές για τη μίμηση του τύπου. Χωρίς άμφιβολία ο ταραντίνος κιθαρωδός Νικοκλής, δυο φορές νικητής στα Άλίσια [IG II 3, 1367. Την πρώτη χρονολόγηση του Köhler, Rhein. Mus., N. F. XXXIX (1884) 297 κ.έ., γύρω στο 310 π.Χ. ακολουθεί η Ringwood Arnold ό.π. 435 σημ. 4. Διαφορετικά Willeumier, Tarente, 611, A. Maiuri, Nuova Silloge epigrafica di Rodi e Cos (1925), 19, 9: γύρω στο 200 π.Χ. Morelli, ό.π. 17 και τελευταία Problemi di Storia Tarentina. Atti del decimo Convegno di Studi della Magna Grecia (1970), 58] δεν ήταν ο μοναδικός Ιταλιώτης που θα πήρε μέρος στους άγώνες.

52. Hafner, ό.π. 77 κ.έ. Wickhoff, Wiener Genesis, σ. 78. Το μεγάλο τόξο, «Himmelsbogen», δεν είναι άγνωστο στην άπουλική άγγειογραφία, βλ. Schauenburg, Ant. K. ό.π. 56 πίν. 18, 3.20.

53. Για τις φτερωτές μορφές: H. Kenner, OJh XXXI (1939), σ. 81 κ.έ. E. Langlotz, Anthemon. Scritti... in onore di Carlo Anti, σ. 74 κ.έ. Για τη σχέση του Ήλιου με τον κάτω κόσμο, Schauenburg, Ant. K. ό.π. 63.

54. Ο τύπος του «άνοικτου» μετωπικού τέθριππου η συνωρίδος δεν άποκλείεται από την άλλη θεματογραφία, π.χ. Νίκη σε μετωπικό άρμα σε χρυσό δαχτυλίδι από το Kertsch (Juz Oba), Leningrad του 4ου αϊ. π.Χ. J. Boardman, Greek Gems and Fingerrings, No 727, σ. 223, 299. Furtwangler, Ant. Gemmen, πίν. 10, 47. Για μεταγενέστερες παραστάσεις του Ήλιου ένδεικτικά: δαχτυλίδι στο Hamburg IN. 1967-17 (Hoffmann - V. von Claer, Ant. Gold-u. Silberschmuck, No 127. Μωσαϊκό δάπεδο στη Bonn, Landesmuseum IN. 1622 από το Münster (Parlasca, Rom. Mosaiken. Röm. German. Forsch. 23, πίν. 84, 2, 86, 87. Schauenburg, Helios, σημ. 219). Τυπάριο από την Άίγυπτο Exp. Sieglin II 3, πίν. LI, 9.

55. L'Orange, Studies in the Iconography of the cosmic Kingship in the ancient World, σ. 64 κ.έ. A. Strong, Apotheosis and Afterlife V, 2, σ. 38 έπ. A. Hübner, Die Antike IX (1933), 45, 48. Διαφορετικά ό Greifenhagen, ό.π., 346.

56. Μέγ. πλ. 0.156 μ., μεγ. μήκ. 0.24 μ., διαμ. ύπολογίζεται περίπου 0.456 μ.

ἀπὸ τὴν κοιλιά τοῦ ἀμφορέα. Ὁ πηλὸς σφιχτός, λεπτὸς καὶ καθαρὸς μὲ λίγο μαρμαρυγία, ανοικτός καστανός πρὸς τὸ πορτοκαλί, εἶναι ροδιακός. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, θαμπή, ἔχει λειανθεῖ μὲ μηχανικὸ τρόπο, χωρὶς τὴν ἐπάλειψη πού βρίσκουμε στὰ δύο προηγούμενα ἀγγεῖα. Τὸ «γάνωμα», πού στὸ κομμάτι τοῦ ὤμου ἔκτος ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἄκρη ἔμεινε στὸ ψήσιμο πορτοκαλί - καστανό, εἶναι ἀπλωμένο σὲ παχιά στρώση καὶ παρουσιάζει κάποια στιλπνότητα. Τὸ χάραγμα περιορισμένο στὶς ἐσωτερικὲς λεπτομέρειες τῶν μορφῶν ἔγινε μὲ χοντρή σχετικὰ ἀκίδα. Ὁ πλαστικὸς δακτύλιος στοὺς παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς βρίσκεται ἀρχικὰ στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ· βαθμιαία ὅμως μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ ἀγγείου, ἐπειδὴ παρακολουθεῖ τὶς ἐπάνω προσφύσεις τῶν λαβῶν πού συνδέει, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ὤμο καὶ ἀνεβαίνει ψηλὰ στὸ λαιμὸ, πάντοτε ὅμως σὰ διαχωριστικὸ στοιχεῖο τῆς ζώνης τῶν ἀνθεμίων ἀπὸ τὸ ραβδωτὸ κόσμημα. Ἐδῶ δὲν σχετίζεται μὲ τὴν πρόσφυση τῶν λαβῶν, ἀλλὰ περιβάλλει τὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, πού εἶναι κάθετος στὸν ὤμο καὶ ξεχωρίζει ἀπότομα καὶ δὲν ἔχει τὸ τυπικὸ στοὺς παναθηναϊκοὺς ραβδωτὸ κόσμημα. Σχῆμα, μορφή καὶ διακόσμηση — ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ θραύσματα πού σώθηκαν — ξεχωρίζουν τὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς ἀμφορεῖς, ἐνῶ ὁ πηλὸς βεβαιώνει τὴ ροδιακὴ προέλευσή του.

Στὸ πρῶτο κομμάτι — δεξιὸ τμήμα τῆς μετόπης πού κοσμοῦσε τὴν κοιλιά τοῦ ἀγγείου (Π ἰ ν. 3 γ) —, σώζεται τὸ κεφάλι καὶ ὁ ἀριστερὸς γυμνὸς ὤμος μίας ἀνδρικής μορφῆς γυρισμένης πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ σκυμμένης λίγο μπροστὰ. Τὰ μαλλιά κοντὰ πυκνὰ κατεβαίνουν στὸν αὐχένα καὶ ἀφήνουν ἀκάλυπτο τὸ αὐτί. Ἐνα στεφάνι μὲ ἐφτά μακριὲς λευκὲς ἀκτίνες στολίζει τὸ κεφάλι. Στὸ κομμάτι β⁵⁷ (Π ἰ ν. 3 β), ὅπου σώζεται τὸ πίσω μέρος δύο ἀντίθετα στραμμένων κεφαλιῶν ἀλόγων μὲ τμήμα τοῦ λαιμοῦ τους, ἀνήκει στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς μετόπης, ὅπως δείχνει ἓνα μικρὸ κατάλοιπο «γανώματος» στὴν ἀριστερὴ πᾶνω γωνία του. Στὸ τρίτο κομμάτι γ (Π ἰ ν. 4 β)⁵⁸ σώζεται μέρος ἀπὸ τὸ σῶμα κάποιου ἀλόγου, ὅπως δὲν ἔχει ὅχι πολὺ σαφές.

Τὸ ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331 εἶναι νεώτερο ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα, ἀνήκει ἤδη στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Τὰ ἀνθήματα, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε τὸ κομμάτι πού σώθηκε, δὲν ἀνήκουν πιά στὰ γνωστὰ τοῦ ὄψιμου 4ου αἰ. ἀλλὰ καὶ δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ἀνθήματα τῶν παναθηναϊκῶν τοῦ 2ου αἰῶνα π.Χ.⁵⁹ Ἡ μορφή θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ κεφάλια πού εἰκονίζονται στὰ πρῶτα νομίσματα τῶν Διαδόχων⁶⁰. Οἱ δολιχοδρόμοι τοῦ παναθηναϊκοῦ τῆς Ἀκροπόλεως 1113⁶¹ εἶναι νεώτεροι. Ἐπομένως μιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὸ πρῶτο τέταρτο, πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ποιότητα τοῦ «γανώματος» βρίσκεται ἀκόμη κοντὰ στὴν κλασσικὴ παράδοση.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης παρουσιάζει ὀρισμένες δυσκολίες. Ὁ βραχύκομος ἀκτινοφόρος γυμνὸς ἄντρας δὲ μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἐνταχθεῖ στὰ πλαίσια τῆς γνωστῆς

57. Συγκολλημένο ἀπὸ δύο μικρότερα κομμάτια. Μεγ. μήκ. 0.119 μεγ. ὕψ. 0.123 μ.

58. Μήκ. 0,123 μ., ὕψ. 0,073 μ.

59. Τοῦ 4ου αἰ. : *Hesperia* 26 (1957), πίν. 77, 6. Ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. : ἀμφορεῖς Ρήνιας AE 1953 Π, 585 καὶ 580 εἰκ. 6. Ἄγορας, *Hesperia* δ.π. πίν. 81, 8.

60. Π.χ. νομίσματα Λυσιμάχου, Boehringer, *Zur Chronologie mittelhellenistischen Münzen*, πίν. 28, 12-15, 23, 1.

61. Graef - Langlotz, *Die Akropolis Vasen I*, πίν. 65. Σ. Καρούζου, AE 1948/49, σ. 24 παρένθ. πίν. 3. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. Rodgers Edwards, *Hesperia* 26 (1957), σ. 325.

ροδιακής εικονογραφικής παράδοσης του "Ηλιου. Ο τύπος του θεού με την πλούσια μακριά κόμη, όπως παρουσιάζεται διαμορφωμένος από την πρώτη κιόλας κοπή των ροδιακών νομισμάτων⁶², αντιπροσωπεύεται χωρίς εξαίρεση και στις ποικίλες σφραγίδες των ροδιακών ἀμφορέων — ήμειπίσημα σύμβολα της πολιτείας⁶³. Τὸν ἴδιο τύπο χρησιμοποιοῦν καὶ τὰ ἐλάχιστα ὡς σήμερα γνωστά ἑλληνιστικά ἔργα τῆς ροδιακῆς πλαστικῆς, πού παριστάνουν τὸ θεό⁶⁴: Τὸ κεφάλι ἀπὸ τὰ Κοσκινού, ἄλλοτε στὴ συλλογὴ τοῦ Hiller von Gaertringen στὸ Βερολίνο καὶ τώρα χαμένο⁶⁵ (Πί ν. 4 α), ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., ὅπως σωστά τὸ χρονολόγησε ὁ Alscher⁶⁶. Τὸ κεφάλι στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰώνα⁶⁷. Τέλος, ἡ περιφνημὴ μετόπη τοῦ ναοῦ

62. Σημ. 15. K. Regling, *Die Munzen als Kultbild*, σ. 83. G. Kleiner, *Helios und Sol, Charites* (1957), σ. 107 κ.έ.

63. Nilsson, *Les timbres amphoriques de Lindos. Explor. Arch. de Rhodes V* (1909), σ. 165 κ.έ.

64. Πρόσφατα δημοσιεύει ὁ J. Dorig, *Art antique. Collections privées de Suisse romande* (1975), Νο 300, μὴν ἀνάγλυφη προτομὴ "Ηλιου στὴ Γενεύη (γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς παραπομπῆς ευχαριστῶ τὸν συνάδελφο Γ. Τουράτσογλου), πού χρονολογεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. καὶ πιστεύει ὅτι ἀντανακλα τὸ ἔργο τοῦ Χάρη. Δὲν νομίζομε ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τόσο πρῶμο (χρησιμοποίησις τρυπανιοῦ στὶς γωνιές τῶν χειλιῶν, ἀπόδοσις μαλλιῶν, μορφὴ ἀκτίνων, χλαμύδα). Γιὰ τὸν τύπο πρβλ. τὸ μεταγενέστερο ἀνάγλυφο Brooklyn Mus. 62148 (JARCE 2 (1963) πίν. XX) καὶ τὸ ψηφιδωτὸ στὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης. Τὸ κεφάλι ἐνός πῆλινου εἰδωλίου στὴ συλλογὴ Haug ἀπὸ τὴ Ρόδο, πού δημοσιεύει ὁ Hartwig, *RM II* (1887), σ. 161 εἰκ. 1, ὡς "Ἡλιο, φορεῖ στεφάνι μὲ φύλλα κισσοῦ καὶ ὄχι ἀκτίνες. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Mollard-Besques, *Cat. rais. Figurines et Reliefs en terre-cuite...*, III 2, πίν. 359 E/D 2338. 360 E 215, E/D 2342 κ.ά.

65. Graef, *Strena Helbigiana*, σ. 99 κ.έ. εἰκ. σ. 100, 101, 106, 107, *Cl. Rhodos V* 1, 42 εἰκ. 25. Kleiner, ὁ.π. 102. Bernoulli, *Die erhaltenen Darstellungen Alexander d. Gr.*, 68, σημ. 2. Laurence, *BSA* 23 (1922/25) 66. Thimme, *AJA* 50 (1946), 355 πίν. XXI, 20. Bieber, *Antike Kunst. Festschr. Amelung*, 17 καὶ *Hellen. Sculpt.* 124, σημ. 8. Hoffmann, *JARCE* 2 (1963), 120. Gl. Merker, *The Hellen. Sculpture of Rhodes*, *SIMA XL* (1973), 30 στὸν ἀρ. 66.

66. Griech. Plastik IV, 203 σημ. 74.

67. Laurenzi, *Mem. FERT III*, σ. 21 κ.έ. πίν. 23 κ.έ. Merker, ὁ.π. 29 ἀρ. 64 (μὲ παλ. βιβλιογρ.) εἰκ. 42-44. Hoffmann, ὁ.π. 120. Ch. Picard, *REG* 56 (1943), 229. G. Roux *REA* 62 (1960) 17 σημ. 4. Ἡ Merker ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κεφαλίου μὲ τὸν "Ἡλιο καὶ ἀποκλίνει στὴν ἰδέα ἐνός «idealised portrait without reference to either deity». Βασικὸ ἐπιχειρημὰ τῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναμφισβήτητη ομοιότητα τοῦ κεφαλίου μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, εἶναι τὸ πλῆθος καὶ ἡ διάταξις τῶν ὀπῶν στὰ μαλλιά, πού θεωρήθηκαν ὡς ὑποδοχὲς ἀκτίνων καὶ καρπιῶν. Μία προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν θέσεων καὶ τοῦ εἶδους τῶν ὀπῶν ἐντοῦτοις ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τρόπος πού συμπλήρωσε τὸ ἔργο ὁ Laurenzi (ὁ.π. πίν. 24) εἶναι ἀπολύτως ὀρθός. Τὸ κεφάλι ἔχει συνολικὰ εἴκοσι ὀπές. Οἱ ἐντεκα, στὶς ὁποῖες ἔχει τοποθετηθεῖ τὶς ἀκτίνες, ἔχουν τὴν ἴδια διάμετρο καὶ εἶναι κάθετα ἀνοιγμένες στὸ κρανίον, σὲ μὴ γραμμὴ γύρω στὸ κεφάλι καὶ σὲ ἀπόστασις μεταξύ τους 0.10 μ. μέχρι 0.07 μ. Μοναδικὴ ἐξαίρεσις, ἡ ἀπόστασις 0.05 μ. μεταξύ τῆς δεύτερης καὶ τῆς τρίτης ἀπὸ τὴ μεσαία πάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι, πού ἐπιβάλλει ἡ διαμόρφωσις τῶν μαλλιῶν σ'αὐτὸ τὸ σημεῖο. Οἱ ὑπόλοιπες ὀπές, διαφόρων διαμέτρων, ἀνοίγονται στὰ ἐνδιάμεσα μπρὸς ἢ πίσω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν ἀκτίνων καὶ εἶναι ολοφάνερο, ἀπὸ τὶς θέσεις τους καὶ ἀπὸ τὰ σιδερένια καρφία, πού διατηροῦνται σὲ πέντε ἀπ' αὐτές, ὅτι συγκρατοῦσαν τὶς γύψινες ἢ μαρμάρινες συμπληρώσεις τῆς πλούσιας κόμης τοῦ "Ηλιου (βλ. Stroeka, *Jdl* 82 (1967) 120 κ.έ.). Ἡ κάλυψις τοῦ κρανίου μὲ κεφαλὴ λέοντα ἢ ἐλέφαντα, ὅπως προτείνει ἡ Merker γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸν μεγάλο τόρμον στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου (Laurenzi, πίν. 25 b), δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ὅπως δείχνει ἡ διαμόρφωσις τῆς κόμης γύρω καὶ κυρίως πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Γιὰ τὸν τρόπο πού καλύπτουν τὴν κεφαλὴ τέτοιες δορές βλ. πρῶχειρα τὸν Μιθριδάτη ΣΤ' Εὐπάτορα, G. Richter, *The Portraits of the Greeks*, III, εἰκ. 1930 κ.έ. Ἐπίσης, ἡ ὑπόθεσις τοῦ W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, σ. 571 πῶς φοροῦσε πέπλο, ὅπως συμπλήρωσε ὁ Marcade, *BCH* 80 (1956), σ. 171 τὸν "Ἡλιο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα, δὲν ἔχει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ παράλληλο τῆς. Σχετικὰ μὲ τὴ χρησιμότητα τοῦ τόρμου βλ. προσεχῆ μελέτη τοῦ G. Neumann στὸ *Jdl*.

του Ήλιου⁶⁸, πού, έργο τής ροδιακής σχολής όπως έχει γίνει παραδεκτό⁶⁹, μαζί με μιὰ σπάνια σχετικά σφραγίδα ροδιακών άμφορέων⁷⁰, έχει κάποια πιθανότητα νά έπηρεά-ζεται από τó χρυσό άρμα του Λυσίππου⁷¹.

Ένα μικρό κεφάλι από πράσινο λίθο στο Μουσείο τής Ρόδου (Πί ν. 5 α - δ β)⁷²

68. Goethert-Schleiff, *Der Athenatempel von Ilion*, πίν. 34-40. H. Kahler, *Das griech. Metopenbild*, πίν. 95. B. M. Holden, *The metopes of the temple of Athena at Ilion*. Για τή χρονολόγηση του ναού και του γλυπτού διάκοσμου και πάλι στις άρχές του 3ου αϊ. π.Χ. βλ. H. Jucker, *JdI* 84 (1969), 248 κ.έ. U. Süssenbach, *Der Frühhellenismus in d. griech. Kampfreief*, σ. 38 κ.έ.

69. Holden, ό.π. 15. Süssenbach, ό.π. 46, 42.

70. Maiuri, *Cl. Rhodos I*, σ. 34 εικ. 15 και *Atene e Roma*, N. S. I (1920), σ. 133 κ.έ. εικ. 1-2. V. Grace, *Hesperia III* (1934), σ. 277 κ.έ. πίν. I, 5 και *BCH* 76 (1952), σ. 524 εικ. 3. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, Πίν. 465α. Για τή χρονολόγηση τής σφραγίδας Grace, *Hesperia*, ό.π. (βλ. τελευταία άναθεώρηση των χρονολογήσεών της γενικότερα *AM* 89 (1974), σ. 193 κ.έ.).

71. Για τó χρυσό άρμα του Λυσίππου βλ. G. Daux, *FdG*. III 3, σ. 329 κ.έ. και 331 (με παλ. βιβλ.). Moreno, ό.π. σ. 113 κ.έ. (άρ. 14, με βιβλ.), 122 κ.έ. (άρ. 16). Marcade, *Au Musee de Delos*, σ. 479. Markmann, *The Horse in the Greek Art*, σ. 130. Σχετικά με τήν προσπάθεια του Crome, *BCH* 87 (1963), σ. 309 κ.έ. νά ταυτίσει τά χάλκινα άλογα του Άγ. Μάρκου τής Βενετίας με τά πρωτότυπα του Λυσίππου βλ. Holden, ό.π. σ. 37 σημ. 28 και Br. Forlati - Tamaro, *Rend. Atti della Pontif. Acc. Rom. di Archeol.*, Ser. III, XXXVII (1964-1965), σ. 83 κ.έ. Έπιφυλακτικός για τήν άπόρριψη τής θεωρίας ό Moreno, ό.π. σ. 17 και 123. Έ χρονολόγηση του έργου γύρω στο 325 π.Χ., πού μαρτυρημένα ό Λύσιππος έργάστηκε στη Ρόδο (έπιγραφή από τή Λίνδο στην Κοπεγχάγη, Blinkenberg, *Lindos III I*, άρ. 50). Marcade, *Rec. des Signatures des Sculpteurs Grecs I*, 68, 73 σημ. 9, πίν. XII, 3. Dietz - Trolle, *Arkaeogens Rhodos* (1974, εικ. 105), πιθανότερη. Για τή χρονολόγηση στο τέλος του αιώνα, με άφορμή τήν άποτυχία τής πολιορκίας του Δημητρίου (βλ. τελευταία Moreno, ό.π. σ. 40 και 113 κ.έ. άρ. 14), δέν υπάρχουν ισχυρά έπιχειρήματα. Άλλωστε και όι πηγές άναφέρουν, σχετικά με τó γεγονός, μόνο τόν Κολοσσό, Διοδ. XX, 81. Ό Dorig, *JdI* 72 (1957), σ. 43 σημ. 95, προτείνει για τήν ύστερη χρονολόγηση τó «λυσίππικό» πηλινο κεφάλι άλογου από τόν Τάραντα στο *Brit. Mus.* 2128 (*JHS* III (1892), πίν. 24. Wuilleumier, *Tarente*, πίν. VI, 2). Για τήν πιθανή άντανάκλαση του έργου στη μετόπη του ναού του Ήλιου και στη ροδιακή σφραγίδα Maiuri, ό.π., Grace ό.π., Holden ό.π. 10 κ.έ. Bieber, *The Hell, Sc.*, 123. Hemelrick, *Mnemosyne*, Ser. IV, 20 (1967), 213. Nicholls, *JHS* 86 (1966), 282. Picard, *RA* 1964 (II), 91 σημ. 3. Hafner ό.π. 96 κ.έ. Hoffmann, ό.π. 120. Jucker ό.π. 255. Με έπιφυλακτικότητα εκφράζονται όι Johnson, *Lysippos*, 153 και Süssenbach, ό.π. 42 και σημ. 139. Όι δύο παραστάσεις, με χρονολογική διαφορά περίπου ενός αιώνα, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά, γιατί χρησιμοποιούν ένα κοινό τύπο ιδιαίτερα πρόσφορο για τήν παράσταση άρματος: τήν πλάγια όψη (βλ. Süssenbach, ό.π. 50) σε συνδυασμό με τήν προς τά δεξιά κίνηση (Schauenburg, *Ant. K.* ό.π., 59 κ.έ. Siedentopf, ό.π. 40 σημ. 66) και τή μετωπική στροφή του κεφαλιού του Ήλιου, όπως ύποχρεώνει ή φύση του θεού. Πρβλ. τήν άσημένια κύλικα του *Leningrad Hermitage* άρ. Π. 1838, 25 από τó Kertsch (Reinach, *ABC*. πίν. 38, 5. Gorbunova-I. Saverkina, *Greek and Roman Antiquities in the Hermitage (Leningrad 1975)*, εικ. 99. D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plates*, 95 πίν. 30. A. Schauenburg, *Helios*, 59 σημ. 173. Hoffmann, ό.π. 120 σημ. 31), όπου για νά παρασταθεί ό Ήλιος κατά μετώπο μέσα στο προβαλλόμενο από τó πλάι άρμα, τοποθετείται άναγκαστικά έξω από τó δίφρο: έπίσης, τó μωσαϊκό τής Κρύπτης του Άγ. Πέτρου στο Βατικανό (EAA III, σ. 1141 εικ. 1409 βλ. λ. *Helios*. J. Toynbee-J. Ward Perkins, *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*, πίν. 32).

72. Άρ. Εύρ. 10438. Βρέθηκε πριν από τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έξω από τά μεσαιωνικά τείχη τής Ρόδου στο τουρκικό νεκροταφείο κοντά στην πύλη του d'Amboise. Χαρακτηρίζεται στο εύρετήριο ως Ήλιος. Ύψ. 0.10 μ. Λείπει σχεδόν όλο τó δεξιό μισό του κεφαλιού. Ό πράσινος λίθος παράλληλα με ένα είδος εγχώριου πορφυρίτη είναι συνηθισμένο ύλικό στη ροδιακή ύστεροελληνιστική πλαστική. Ένα άλλο κεφάλι, τó 4660, έπίσης από πράσινο λίθο και με τρύπες στα μαλλιά δέ βρέθηκε στο Μουσείο μετά τόν πόλεμο. Στο εύρετήριο έχει τήν έξης περιγραφή: «Testina di Helios fratturata per meta in marmo verde grigio con fori a trapano per l'infissione di una corona radiata. Rivenuta nel 1922 nei ter-

μέ ταινία γύρω από τὰ μαλλιά, πιθανῶς πορτραῖτο τοῦ Πτολεμαίου Γ⁷³, εἶχε ὅπως μπορεῖ νὰ υπολογιστεῖ μὲ ἀσφάλεια δεκαεξὶ ὀπές (σώζονται οἱ ἑννέα), πού εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευτοῦν σὰν ὑποδοχῆς ἀκτίνων, ὅπως θέλει τὸ Εὐρετήριο τοῦ Μουσείου : παρακο-
λουθοῦν γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τὴν ταινία καί, ἐνῶ λείπει ἡ κεντρικὴ ὀπὴ γιὰ τὴν κατα-
κόρυφη ἀκτίνα, ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ τὸν τράχηλο ἄλλες ἀδικαιολόγητες, στὴ θέση αὐτή, γιὰ ἀκτίνες⁷⁴. Μᾶλλον χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση κάποιου ἄλλου μεταλλικοῦ κοσμη-
ματος - διαδήματος ἢ πιθανότερα στεφανιοῦ δάφνης, πού ἂν καὶ σπάνια, ἀπαντᾶ ὅμως σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ταινία, σὲ νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Γ⁷⁵.

Τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βραχύκομου τύπου Ἥλιου φαίνεται, ἀντίθετα, νὰ ἐνι-
σχύει τὸ πῆλινο κεφάλι Ε 337 τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου (Π ἰ ν. 6α-β, 7α-β, 8α, γ, καὶ 9 α). Ἡ προέλευσή του εἶναι ἄγνωστη. Ὁ πηλὸς ἔντονα ρόδινος, στὸν πυρήνα κεραμιδῆς, μὲ ἐλάχιστο μαρμαρυγία εἶναι ροδιακός. Ἐξωτερικὰ σώζεται ἓνα λεπτὸ χλωμὸ ἐπίχρισμα. Τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου μαζί μὲ τὸ δεξιὸ αὐτὸ λείπει, ὅπως λείπουν καὶ τὰ ἔνθετα μάτια. Ἀποκρούσεις ὑπάρχουν σὲ μεμονωμένους βοστρύχους, στὴν ἄκρη τῶν χειλιῶν καὶ στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Τὸ ὕψος του εἶναι 0,162 μ., τὸ μεγαλύτερο βάθος 0,117 μ. Στὸ ἐσω-
τερικὸ (Π ἰ ν. 8 γ), πάνω στὰ χοντρά τοιχώματα, ἔμειναν βαθιῆς οἱ δαχτυλιῆς τοῦ κορο-
πλάστη, καθὼς πίεξε τὸν πηλὸ μέσα στὰ δύο καλούπια πού χρησιμοποίησε. Τὰ μαλλιά, πίσω κυρίως, ἔχουν δουλευτεῖ μὲ ἐλεύθερο χέρι. Ὁ λαιμὸς τελειώνει κάτω ὀριζόντια, κομμένος ἔτσι ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ σχηματίζει μιὰν ἐλαφριά παρυφή πρὸς τὰ ἔξω (Π ἰ ν. 8 γ). Τὸ κεφάλι πρέπει νὰ στερεωνόταν σὲ κορμό⁷⁶. Τὸ πρόσωπο ἔχει ἀπαλὸ τὸ πλάσιμο, στὰ χεῖλη καὶ στὰ βλέφαρα «μεταλλικὴ ὀξύτητα». Τὰ μαλλιά σὲ κοντοὺς βοστρύχους μοιράζονται συμμετρικὰ πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ σχηματίζουν δύο μικρῆς χαρακτη-
ριστικῆς ἀγκύλες στὸ μέσο (ἢ ἀριστερῆ ἔχει ἀποκολληθεῖ)⁷⁷. Πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη σειρὰ τῶν βοστρύχων ἑφτά, χωρὶς ἀπόλυτη συμμετρικὴ ἀντιστοιχία, κάθετες ὀπές, βάθους 0,02 μ., χρησίμευαν ὡς ὀψοδοχὴ ἀκτίνων (Π ἰ ν. 9 α). Ὅτι ὁ καλλι-
τέχνης θέλησε ὡς κύρια ὄψη τοῦ κεφαλοῦ αὐτὴν πού δείχνουν οἱ Π ἰ ν. 6 α, 9 α, δηλώ-
νεται ἀπὸ τὶς ἀσυμμετρίες τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ὄγκου τῶν μαλλιῶν. Ἡ ψυχρὴ ἤρεμη ἔκφραση τοῦ προσώπου μὲ τὸ μισάνοιχτο στόμα καὶ τὸ ἀπαλὸ πλάσιμο, τὰ ἰσχυρὰ φω-

reni della... scuola femminile italiana in scarichi. Alt. 0,10 m.». Ἐπειδὴ τὸ μέγεθος, τὸ ὕλικό, ἢ κατά-
σταση καὶ περίπου ἡ περιοχὴ ὅπου βρέθηκε, συμπίπτουν μὲ τοῦ κεφαλοῦ 10438, φαίνεται πολὺ πιθανὸ,
ὅτι πρόκειται γιὰ διπλὴ καταγραφή τοῦ ἴδιου.

73. Κοντὰ στὸν τύπο τοῦ Μουσείου Ἀλεξανδρείας ἀρ. 3270 (Richter, Greek Portraits, III, No 1810-1811. Kyrieleis, Bildnisse der Ptolemaer, πίν. 18, 1-3 C 1. Jucker, Ant. K. 18 (1975), 21 πίν. 4, 2, 5, 2, 6, 2), καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Κυρήνης ἀρ. C 17136 (Kyrieleis, δ.π. πίν. 18 4, 19, 1-2 C2. Jucker, δ.π. πίν. 4, 3, 5, 3). Γιὰ τὸν τύπο τῆς ταινίας A. Krug, Binden in der griech. Kunst, σ. 45 Typ 12 III, σ. 129. 130 καὶ σημ. 70. Πρβλ. Kyrieleis, BJB. 171, (1971) 166 κ.έ. σημ. 13.

74. Οἱ ἀκτίνες, συνήθως σὲ μονὸ ἀριθμὸ, μοιράζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ κατακό-
ρυφη πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ σταματοῦν λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο μαρμάρια
ροδιακὰ κεφάλια πρβλ. καὶ ρωμαϊκὰ χάλκινα ἀγαλματίδια Ἥλιου, π.χ. Reinach, Rep. St. III, 30, 1. 30,
7. V, 42, 3. Ἐδῶ οἱ ὀπές, διαμ., 3 χιλ. βάθ. 7 χιλ., ἔχουν ἀπόσταση μεταξύ τους 1.1-1.2 ἐκ. ἐκτὸς ἀπὸ τὶς
δύο πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, 2,4 ἐκ., καὶ τὶς δύο στὸν αὐχένα, 4,5 χιλ.

75. Kyrieleis, BJB. δ.π. 166 καὶ σημ. 13.

76. Στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ ἢ τρύπα ἔχει ἀνοιχτεῖ μὲ ἐργαλεῖο ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα στὸ νοπὸ ἀκόμη
πηλὸ καὶ προοριζόταν γιὰ τὴν στερέωση τοῦ κεφαλοῦ στὸν κορμό.

77. Γιὰ τὸ μοτίβο αὐτὸ τῶν μαλλιῶν : D. Burr, Terrac. from Myrina, 56 ἀρ. 61.

τοσκιασμένα μαλλιά δείχνουν κλασικιστική αντίληψη. Ἀνήκει, ὅπως καὶ τὰ δύο μαρμάρινα ροδιακὰ κεφάλια τοῦ Ἡλίου, στὸν 2ο αἰ. καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ του. Ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ διάχυτη ομοιότητα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο⁷⁸, δὲν παρουσιάζει ἄλλα πιὸ συγκεκριμένα εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικά. Ἐτσι, ἐξαιτίας τῶν ἀκτίνων, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ Ἡλιος. Ἄν δεχτοῦμε τὸ κεφάλι αὐτὸ ὡς μαρτυρία γιὰ τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ βραχύκομου Ἡλίου στὴ Ρόδο⁷⁹, πρέπει νὰ θέσουμε ἀμέσως τὸ ἐρώτημα, κατὰ πόσον ὁ τύπος αὐτὸς μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἐπιφάνεια μεγάλα ἔργα — τὸν Ἡλιο τοῦ Λυσίππου ἢ τὸν Κολοσσὸ τοῦ Χάρη.

Ἡ τόσο πλούσια καὶ ποικίλη γραπτὴ παράδοση, ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Κολοσσὸ, καὶ ἤδη ὁ Ἀντίπατρος ὁ Σιδώνιος ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. περιλαμβάνει στὰ ἑπτὰ θαύματα⁸⁰, ἀποδεικνύεται στὴν οὐσία της — ἂν θελήσουμε νὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε γιὰ μιὰν ἀναπαράσταση τοῦ ἔργου — ἐξαιρετικὰ φτωχὴ. Οἱ σύγχρονοί του περιορίστηκαν νὰ σημειώσουν τὸ ἱστορικὸ γεγονός: τὴν αἰτία γιὰ τὴν ὁποία στήθηκε,

78. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πορτραίτου τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ εἰκόνες θνητῶν καὶ θεῶν T. Holscher, *Ideal und Wirklichkeit in den Bildnissen Alex. d. Gr.*, Abh. Heidelberg (1971), 2, σ. 43.

79. Μοναδικὸ παλιότερο παράδειγμα βραχύκομου Ἡλίου ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπιρροῆς τῆς Ρόδου ἀποτελεῖ ἴσως ὁ νομισματικὸς τύπος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ ἀποδίδεται μὲ ἐπιφυλάξεις στὴ Μεγίστη: Syll. N. Gr, Deutschland, Slg. von Aulock, 17 Hft., Nachtrag III, No 8182 πίν. 282. Brit. Mus. Cat. Caria, πίν. XXIV, 1-3. Gardner, Types of Greek Coins, πίν. 10, 16. Τὸν τύπο αὐτὸ χρησιμοποίησε ὁ Hartwig (RM II (1887), σ. 159 κ.έ.) γιὰ νὰ ταυτίσει μὲ τὸν Ἡλιο τὸ κεφάλι ἀπὸ τὰ Τριάντα (Ρόδος) τῆς συλλογῆς Haug, σήμερα στὴν Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptothek, 262 (Poulsen, Cat. Anc. Sculpt. Ny Carlsberg Glyptothek, No 262, μὲ παλ. βιβλ. Merker, ὁ.π. 30 στὸν ἀρ. 66. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν βλ. Kabus-Jahn, AA (1968), 453 κ.έ., ὀρθότερα ἀπὸ τὸν Alscher, Griech. Plastik IV, σ. 218 σημ. 33. Ἡ σύγκριση τοῦ J. Frel, IstM 21 (1971) 124 (πίν. 38, 2) μὲ κεφάλια τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ τὴ γωνία λήψης τῆς φωτογραφίας). Οἱ ἑπτὰ ὀπές — «ὑποδοχὲς ἀκτίνων» — στὰ μαλλιά εἶναι ὑποπτες (ἤδη ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὸν Arndt, Ny Carlsberg Glypt., Text 166 πίν. 118. Πρβλ. Poulsen ὁ.π. Ἡ αυτοψία ποὺ μοῦ ἐπέτρυνε ὁ Flemming Johansen δὲ μὲ ἔπεισε γιὰ τὸ ἀντίθετο) καὶ ἀποκλείουν τὴν ταύτισιν ποὺ πρότεινε ὁ Hartwig. Ἐξάλλου, τὰ ἰδεαλιστικὰ περισσότερα παρὰ εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλιοῦ δὲ βοηθοῦν στὴν ἀναγνώρισιν κάποιου συγκεκριμένου διαδόχου, πρβλ. Sieveking, MJB X (1916/17), 181 κ.έ. Lawrence, BSA 26 (1923/24) 66. Τὸ κεφάλι στὸ Princeton ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ δημοσιεύει ὁ Th. Leslie Shear, AJA 20 (1916), 283 κ.έ. πίν. VII-VIII γιὰ Ἡλιο (πρβλ. Bieber ὁ.π. 124 σημ. 8. Lawrence ὁ.π. 66. Merker ὁ.π. 30 στὸν ἀρ. 66) πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἀθλητὴ (βλ. καὶ Laurenzi, Mem. FERT III, 22. Ch. Picard, Manuel IV 2, 530), πρβλ. τὸν τύπο τοῦ κεφαλιοῦ 5280 στὸ Μουσεῖο τῆς Ρόδου (Cl. Rhodos II, 30 κ.έ. εἰκ. 14-15 πίν. 1. Borbein, MarbWPr. 1966, 34. E. von Schwarzenberg, BJb 167 (1967), 90. Frel, ὁ.π. πίν. 41, 1) ποὺ ὀρθά ἢ Merker ὁ.π. 32 ἀρ. 114 θεωρεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀθλητῆ καὶ χρονολογεῖ στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια. Ἐνα τρίτο κεφάλι μὲ πιθανὴ προέλευσιν τὴ Ρόδο στὸ Μουσεῖο τοῦ Mariemont B 10 ἀναφέρεται ὡς Ἀλέξανδρος - Ἡλιος ἐξ αἰτίας τῶν «φλογωτῶν» μαλλιῶν του (P. Leveque-Guy Donnay, L'art grec du Musee de Mariemont (1967) No 79 εἰκ. σ. 136 (μὲ παλ. βιβλ.). Leveque, Antiquites de Mariemont, 75 G 23 πίν. 25. Ὁ Lawrence, ὁ.π. τὸ ἀναφέρει ὡς γυναικεῖο). Ἡ χρονολόγησιν στὸν 3ο αἰ. καὶ ἡ ταύτισιν τοῦ κεφαλιοῦ φαίνονται στὶς φωτογραφίες ἀμφισβητήσιμες. Τὸ κεφάλι, τέλος, ποὺ δημοσιεύει ὁ Dorig, Art antique. Coll. privees de Suisse romande, ἀρ. 7, ὡς Ἡλιο, εἶναι πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου (πρβλ. E. Berger, Ars Antiqua Luzern. Auktion 3 (1961) 17 No 29 πίν. 17). Ἀκολουθεῖ πρότυπο ἐλληνιστικὸ, ἀνήκει ὁμοίως, ὅπως πιστεύουμε μὲ τὸν Berger, στὸν 1ο μ.Χ. καὶ ὄχι στὸν 1ο π.Χ. αἰ. (Dorig). Τὰ ἀστρικά σύμβολα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπισημαίνει γιὰ πρώτη φορὰ ἡ D. Michel, Latomus 1967 σ. 30, 100 πίν. XI, 1-2, στὸ 2ο αἰ. π.Χ. σ' ἓνα πῆλινο πλαστικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀμισσὸ τοῦ Πόντου στὴ Brussel. Γιὰ τὸν τύπο Ἀλέξανδρος - Ἡλιος βλ. πρкт. σελ. 19 καὶ σημ. 107.

80. Anth. Gr. IX, 58. Ἀπὸ τῆ σχετικῆς πραγματείας τοῦ Στράβωνα (XIV 652) ξέρομε μόνον τὸν τίτλο.

τόν χρόνο που άπαίτησε ή κατασκευή του, τήν πτώση του. Λίγες παρατηρήσεις για τὸ τεχνικὸ ἐπίτευγμα, τὸ μέγεθος, τήν ποσότητα τοῦ ὕλικου⁸¹. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Πλίνιο (NH. XXXIV, 75), μαθαίνουμε γιὰ τήν ἐσωτερικὴ κατασκευὴ του, ἐνῶ ὁ βυζαντινὸς Φίλων δίνει μιὰν ἐμπεριστατωμένη περιγραφὴ τῆς ὅλης ἐργασίας, χωρὶς ὅμως ἀπὸ αὐτὴ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἔργου⁸². Μερικὲς μεταγενέστερες μειωτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸ ἔργο, παράλληλα μὲ σχόλια θαυμασμοῦ γιὰ τὸ μέγεθος, εἶναι ὅ,τι γραπτὸ σώθηκε ἀπὸ τοὺς ἐννέα αἰῶνες ποὺ ἔμεινε πεσμένος, ὀρατὸς καὶ προσιτὸς(;).

Πολὺ γρήγορα ξεχάστηκε καὶ ἡ θέση, ὅπου εἶχε στηθεῖ. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς γράφοντας τὸ Χρονικὸ τῶν ἐτῶν 1352 - 1359⁸³ κατηγορηματικὰ δηλώνει, ὅτι ἔμειναν ἄκαρπες οἱ προσπάθειές του ὄχι μόνον νὰ βρεῖ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄγαλμα ἢ τὴ βάση του, ἀλλὰ καὶ νὰ πληροφορηθεῖ ἔστω γιὰ τὴ θέση του. Παρόμοια καὶ ὁ φλωρεντινὸς Buondelmonte, ποὺ ἔζησε στὴ Ρόδο ὀχτῶ χρόνια, μας δίνει τὸ 1422 τὴν ἀόριστη πληροφορία — ἀπὸ τὶς λαϊκὲς παραδόσεις ποὺ συγκέντρωσε καὶ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ πρόσφερε κάποιον «ἐλληνικὸ βιβλίον»⁸⁴ —, ὅτι ὁ Κολοσσὸς στεκόταν «ἐν τῷ μέσω τῶν τειχῶν»⁸⁵. Ἀντίθετα, στὴ Δύση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα, κυκλοφορεῖ ὁ θρύλος, ὅτι ἦταν στημένος στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Μαντρακιοῦ μὲ τὸ ἓνα πόδι στὴ θέση τοῦ πύργου τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ μὲ τὸ ἄλλο στὸν ἀντικρινὸ μῶλο. Τὴν πληροφορία βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Nicolo da Martoni⁸⁶, ἰταλὸ συμβολαιογράφον ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Ρόδο δύο φορές, στὸ 1394 καὶ στὸ 1395, σαράντα δηλαδὴ χρόνια μετὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γρηγορα, καὶ ποὺ εἶδε σὲ κείνη τὴ θέση τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ πληροφορία ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν G. Caoursin τὸ 1496⁸⁷, ὅταν ὑπῆρχε πιά ὁ πύργος — χτίστηκε μετὰ τὸ 1444⁸⁸ —, καὶ ἀπὸ τὸν Fontanus τὸ 1524⁸⁹. Ὁ Felix Faber (15ος αἰῶνας) προσθέτει τὴν παρατήρηση, πῶς οἰοιοδήποτε καράβι

81. Οἱ κυριότερες πηγές στὸν Overbeck, SQ. 1359 κ.έ. Βλ. συμπληρωματικὰ van Gelder, *Geschichte der alten Rhodier*, σ. 388 σημ. 1. A. Gabriel, BCH 56 (1932), 331 κ.έ. μὲ βιβλ. G. Roux, REA 62 (1960), 5 κ.έ. Moreno, ὁ.π. σ. 16, 19, 31. M. Demus-Quatenberg, Rom. Hist. Mitt. 12 (1970), 67 κ.έ. (80 σημ. 36 προαγγέλλει εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸν Κολοσσὸ τῆς Ρόδου).

82. Φίλωνος Βυζαντίου, Περὶ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων, IV. Overbeck, SQ. 1547 εκδ. Orelli (Leipzig 1816). Γιὰ μιὰν ἀξιολόγηση τοῦ Φίλωνος βλ. Haynes, JHS 77 (1957) 311 κ.έ., ποὺ χρησιμοποιοῖ τὴν ἐκδ. R. Herscher (Paris 1858).

83. Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, ἐκδ. I. Bekker (Bonn, 1855) XXIV 6 (f. 97 a-b). Πρβλ. van Gelder, ὁ.π. 386.

84. Christophori Buondelmontii Florentini Librum Insularum Archipelagi... Description des Iles de l'Archipel par Christophe Buondelmonti, version grecque par un anonyme publiee d'apres le manuscrit du Serail... par Emile Legrand (Paris 1897), chap. 20, 37. — Γιὰ τὸ «ἐλληνικὸ βιβλίον» πρβλ. Reinach, RA I (1883), 87 κ.έ. E. Legrand, ὁ.π. Εἰσαγωγή, σ. XXIV. Βλ. πῶς κάτω σ. 18.

85. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς θεωρίας ὅτι ὁ Κολοσσὸς εἶχε στηθεῖ μέσα στὴν πόλη, στὸ τέμενος τοῦ Ἁλίου — ὑπόθεση αὐτὴ καθαυτὴ ὄχι ἀπίθανη, πρβλ. Χρ. Καρούζο, Ρόδος (1973) σ. 44 — χρησιμοποιοῦν συνήθως τὸ σχόλιο στὸν Φίλιβον τοῦ Πλάτωνα, II 3, 140/15 «ὅς πεσὼν πολλὰς οἰκίας κατέσεισε», τὸ ὁποῖο ὅμως φαίνεται νὰ παρερμηνεῖ τὸν Πολύβιον, Ἱστ. V 88, ὅπου ἀναφέρονται γενικὰ οἱ συνέπειες τοῦ σεισμοῦ. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του βλ. τελευταῖα Pugliese Carratelli, ASAtene 1967-68 σ. 445-453.

86. Pelerinage a Jerusalem de Nicolo de Martoni. Revue de l'Orient Latin 1895, III, 585.

87. Obsidionis Rhodie Urbis Descriptio (Ulm 1496) F^oa, iij verso.

88. Gabriel, BCH 52 (1936), 349 κ.έ.

89. De Bello Rhodio Libri tres (Rom 1524), F^o iij.

χωρούσε να περάσει κάτω από τα πόδια του αγάλματος⁹⁰. Παράλληλα, εμφανίζεται στη Δύση ή γνωστή περίφημη παράσταση, που επικράτησε σ' όλη την Αναγέννηση⁹¹, μέχρι και σήμερα ακόμη, με μοναδική εξαίρεση τη χαλκογραφία του Antonio Tempesta⁹².

Αν έρευνήσουμε για προγενέστερες αναπαραστάσεις του Κολοσσού, έχουμε ίσως μιὰ πιθανή από τον 6ο αϊ. μ.Χ. — εποχή στην οποία χρονολογούνται και οι παλαιότερες γνωστές μέχρι στιγμής περιγραφές των έπτά θαυμάτων⁹³ — σε ψηφιδωτό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Qasr El Lebīa στην Κυρήνη⁹⁴: Στο 48ο πεδίο (Πί ν. 8 β) του δαπέδου ο Φάρος της Αλεξανδρείας, ενεπίγραφα βεβαιωμένος, συμβολίζει το σωτήριο λιμάνι⁹⁵. Στην κορυφή του ένα χάλκινο, όπως δηλώνουν οι πράσινες ψηφίδες, γυμνό άγαλμα με άκτινες στο κεφάλι και ξίφος στο δεξι χέρι, που το στηρίζει στο χαμηλό θολωτό κατασκεύασμα δίπλα του — ξεχωρισμένο με κυανές ψηφίδες από το κίτρινο οικοδόμημα. Το άγαλμα θυμίζει τον κολοσσικό άνδριάντα που επιστέφει το Φάρο πάνω στο γυάλινο ποτήρι του θησαυρού του Begram στην Kabul⁹⁶. Έδω ή μορφή δεν έχει άκτινες και στηρίζει στον άριστερό ώμο ένα κουπί ή τιμόνι. Ο Ch. Picard⁹⁷ πιστεύει ότι πρόκειται για άνδριάντα του Πτολεμαίου. Το να θελήσουμε όμως να αναγνωρίσουμε στις άκτινες του ψηφιδωτού από τον 6ο μ.Χ. αϊ. το σύμβολο του Πτολεμαίου, το νομίζουμε μάλλον άπιθανο, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν το χαρακτηριστικό σπαθί θυ-

90. Fatri Felici Faber Evagatorium, ed. Hassler III, 252. Bibl. des Liter. Vereins in Stuttgart IV, 1849. Gabriel, ό.π. 349, σημ. 4.

91. Π.χ. οι χαλκογραφίες του Jean Cousin στην Κοσμογραφία του Andre Thevet (1554) (βλ. BCH 56 (1932), σ. 343 εικ. 3), του Martin von Heemskerck (1572) στο Amsterdam, Rijksmuseum, του Athanas. Kircher (1679), του Fischer von Erlach (1721). Πρβλ. τη μεταγενέστερη αναπαράσταση στον Rottiers, Description des monuments de Rhodes (1830), πίν. X.

92. Septem Orbis Admiranda, Adam Bartsch, Le Peintre Graveur, vol. XVII (Vienne 1818), 125. κ.έ. άρ. 1453-1459: άρ. 1454. Την χαλκογραφία δεν είδα. Περιγραφή δίνει ο Benndorf, Bemerkungen zur griech. Kunstgeschichte, AM I (1876) 45 κ.έ. Ο θρύλος πώς τα πλοία περνούσαν κάτω από τα πόδια του Κολοσσού, και γενικότερα η παράδοση για την τοποθέτησή του στο μώλο έλέγχεται από τον Καρούζο, ό.π. 43, σαν παρεξήγηση του γνωστού άνωυμου επιγράμματος Anthol. Pal. VI, 171. Στην πολύ σοβαρή μελέτη του ό Gabriel, ό.π. 331 κ.έ., όπου υποστηρίζει την άποψη για την ίδρυση του Κολοσσού στην άκρη του μώλου του Άγ. Νικολάου, εκτός του ότι δεν έξηγει την άσυμφωνία των πηγών Γρηγορά - Buonaldomonte από τη μιὰ πλευρά και Martoni από την άλλη, παραγνωρίζει κατά περίεργο τρόπο το έξαιρετικά στρατηγικό σημείο για την υπεράσπιση του πολεμικού λιμανιού και της πόλης γενικότερα, που δύσκολα θά παραχωρούσαν οι Ρόδιοι — και μάλιστα μετά την πολιορκία του Δημητρίου — για την ίδρυση ενός αγάλματος, όσο σπουδαίο κι αν ήταν αυτό. Σε κάποιο οχυρωματικό έργο πιστεύουμε ότι ανήκουν και όσα ίχνη θεμελιώσεως — λαξευμένες στο βράχο κοίτες τοίχων — σώζονται σήμερα ακάλυπτα από το μεσαιωνικό πύργο σ' αυτή τη θέση. Για την ιδιαίτερη μέριμνα που άφιέρωσαν στην οχύρωση της πόλης τους οι Ρόδιοι μετά την πολιορκία βλ. Διοδ. XX, 100, 4. Κοντής, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 89. Πρβλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 504.

93. Βλ. για το θέμα Demus - Quattenberg, ό.π. (σημ. 81).

94. The Illustrated London News, Dec. 14, 1957, 1034 (Rich. Goodshild), H. Sichtermann, AA 1959, 346 κ.έ. εικ. 107.

95. Για τη χριστολογική έρμηνεία των παραστάσεων A. Grabar, CRAc Inscr., 1969, 264 κ.έ. J. B. Ward-Perkins, Riv. di Archeol. Cristiana, XXXIV (1958), 183 κ.έ.

96. Picard, BCH 71 (1952), 67, εικ. 2. R. Bianchi Bandinelli, Rom. Das Ende der Antike. Die rom. Kunst... (Universum der Kunst), 292, εικ. 268 και σ. 435.

97. Ό.π. σ. 70. Διαφορετικά ό Fr. Chamoux, L'epigramme de Poseidippos sur le Phare d'Alexandrie. Le Monde Grec... Hommages a Claire Preaux (1975), 214 κ.έ. ιδιαιτ. 219 κ.έ.

μίξει τη μαρτυρία του «έλληνικού βιβλίου» για τον Κολοσσό, που την επικαλούνται επίμονα ο Buondelmonte και ο Du Choul⁹⁸. Το σπαθί αυτό που αναφέρεται και από τους Βυζαντινούς, το κρατεί ο Κολοσσός και στη μικρογραφία του Τάφου 14 φ 311γ (Πί ν. 9 β) με το κείμενο του Ψευδο-Νόννου για τα επτά θαύματα⁹⁹. Όμως, δεν είναι δυνατόν να άγνοήσουμε τη σύγχυση που επικρατεί ανάμεσα στις παραδόσεις για τον πλαστικό διάκοσμο του Φάρου¹⁰⁰ και τον Κολοσσό, ήδη την εποχή αυτή, και να στηρίξουμε οποιαδήποτε θεωρία πάνω στην παράσταση του ψηφιδωτού.

Όμοια, οι προτάσεις για την αναγνώριση του Κολοσσού σε πρωιμότερες παραστάσεις παραμένουν αναπόδεικτες υποθέσεις. Ο Nilsson θέλησε να αναγνωρίσει τον Κολοσσό στην ίματιοφόρα μορφή με ακτίνες που εικονίζεται σε σπάνιο τύπο χάλκινου ρωμαϊκού νομίσματος¹⁰¹ και σε μιάν ανάλογη μορφή σε σφραγίδα άμφορέα του Νυσίου¹⁰². Στη σχετική μελέτη του ο G. Roux δέχεται ότι ο Κολοσσός για παραδοσιακούς και τεχνικούς λόγους θα έπρεπε να ήταν ένας συντηρητικού τύπου άνδριάς¹⁰³, πρόταση που φαίνεται πολύ λογική και ίσως, παράλληλα με την πρόιμη καταστροφή του έργου, δικαιολογεί την έλλειψη αντιγράφων και την άδιαφορία για περιγραφή του. Η προσπάθεια πάλι να αναπαρασταθεί ο Κολοσσός με βάση το αξιόλογο, αν και όχι από υλικό πρώτης ποιότητας, ανάγλυφο του Μουσείου της Ρόδου 13612¹⁰⁴, πρέπει να αποκλειστεί

98. Buondelmonte, ό.π. 37. Du Choul, *La Religion des anciens Romains*, 1731, 194 κ.έ. Πρβλ. σημ. 84.

99. K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, πίν. XI, 35 σ. 35 κ.έ. 37, 75, 92 (Την υπόδειξη της παραπομπής οφείλω στον συνάδελφο Ήλία Κόλλια). Άξιοπρόσεκτο είναι ότι στη μικρογραφία έξτος του κιβωρίου που παριστάνει το Μουσάλειο και που εικονίζεται και στο ψηφιδωτό πίσω από το Φάρο, κάτω από τον κίονα του Κολοσσού — καθαρή βυζαντινή αντίληψη για την ίδρυση αγάλματος, πρβλ. Weitzmann ό.π. και έδω σημ. 103 — υπάρχει ένα θολωτό κατασκεύασμα που θυμίζει το ανάλογο του ψηφιδωτού.

100. Για τον Φάρο βλ. Ch. Picard, *BCH* 76 (1952), 61 κ.έ. (με παλ. βιβλ.).

101. Nilsson, *Les Timbres amphoriques de Lindos*, 178. Πρβλ. τη ροδιακή δραχμή του 166-88 π.Χ. P. Lederer, *Neue Beiträge zur antiken Münzkunde aus schweiz. öffentl. u. priv. Sammlungen*, Bern (1943), 65 κ.έ. άρ. 64 πίν. IV. Schauenburg, *Helios*, σημ. 125. Διαφορετικός τύπος σε χάλκινο ροδιακό δίδραχμο της εποχής του Νέρβα, SNG. Deutschland, Slg. von Aulock, Hft. 7, Karien, πίν. 91, 2860. Πρβλ. O. Bernhardt, *Der Sonnengott auf griech. u. rom. Münzen*, Schweiz. Num. Rundschau XXV, 245 κ.έ. πίν. II, 11. Σχετικά, βλ. Roux, *REA* 62 (1960) 11, που πιστεύει, ότι επειδή η πτώση του Κολοσσού προηγήθηκε της εποχής που έγινε συνήθεια ή αναπαράσταση στα νομίσματα αγάλματων, είναι πρακτικά άνυπαρκτη η εικονογραφία του Κολοσσού. Διαφορετικά ο Maiuri, *Atene e Roma*, N.S.I (1920), σ. 135 σημ. 3. Όπωςδήποτε, οι παραστάσεις σ' αυτά τα νομίσματα δεν έχουν πολλά κοινά μεταξύ τους, ώστε να επιτρέπουν την αναγωγή τους σε κοινό πρότυπο και να βοηθούν σε μιάν αναπαράσταση του αγάλματος.

102. Nilsson ό.π. Πρβλ. εικ. *Illustrated London News*, April 9 (1932), 538. Βλ. σχετικές παρατηρήσεις του Maiuri, ό.π. Για τη χρονολόγηση βλ. V. Grace, *Delos XXVII*, 304 E 10 (πρβλ. ίδ. *AM* 89 (1974) 193 κ.έ.).

103. Ό.π. 5 κ.έ. Άσχετα με τις πολλές πιθανότητες που συγκεντρώνει η υπόθεση αυτή, δε θα πρέπει να συσχετιστεί ο Κολοσσός με την έρμαϊκή στήλη σε σφραγίδες άμφορέων του Αϊσχίνου (Roux, ό.π. 17 κ.έ. Lullies, *Die Typen der griech. Herme*, σ. 56 Κνίδου και Ρόδου. Grace, *Delos XXVII*, 312 στδ E 33). Επίσης, η μαρτυρία του Μαλάλα, *Χρονογραφία L, V*, O 189 (έκδ. Bonn), του Νικήτα (Overbeck, *SQ*. 1551), που μιλούν για «στήλη χαλκή» και που επικαλείται ο Roux, ό.π. 5 κ.έ., θα πρέπει να συσχετιστεί με τη βυζαντινή συνήθεια της ιδρύσεως αγάλματων επάνω σε κίονες, πρβλ. σημ. 99.

104. Cl. Rhodos V 2, 24 κ.έ. άρ. 35 πίν. II εικ. 15. Ch. Picard, *Manuel*, IV 2, 525 εικ. 222. Merker, ό.π. άρ. 65. H. Maryon, *JHS* 76 (1956), 68 M. Riemschneider, *Rhodos. Kultur und Geschichte*, 42. Άπό φαιό άσβεστόλιθο. Σώζονται η επάνω και έν μέρος οι δύο πλαϊνές πλευρές της πλάκας. Διαστ.: πλ. 0.82 μ., ύψ. 0.75 μ., πάχ. 0,25 μ. Ένας σύνδεσμος στο μέσο της επάνω πλευρής μαρτυρεί ότι στερεωνόταν

ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἀναιτιολόγητη καὶ ἀταίριαστη γιὰ τὸν Ἥλιο χειρονομία τοῦ «ἀποσκοπεῖν»¹⁰⁵.

Τὴν ἄγνοιά μας γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα τοῦ Χάρη συσκότισαν ἀκόμη περισσότερο ἢ θεωρία τοῦ Helbig γιὰ τὸν Χαιρέα¹⁰⁶ καί, σὰν ἀπόρροια τῆς, ἡ συσχέτιση τοῦ ὑστερου τύπου «Ἀλέξανδρος - Ἥλιος» μὲ τὸν Χάρη¹⁰⁷. Ἀκόμη, τὰ γενικὰ λυσιπικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ περισσότερο ἢ λιγότερο ἔντονα εἰκονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ποῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωριστοῦν στὰ δύο μαρμάρινα κεφάλια τοῦ Ἥλιου (πρβλ. σ. 12) καὶ στὰ ἑλληνιστικὰ νομίσματα τῆς Ρόδου¹⁰⁸ ἐρμηνεύτηκαν πότε σὰν ἐπιδράσεις τοῦ ἔργου τοῦ Λυσίππου καὶ πότε σὰν ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ τύπου τοῦ Κολοσσοῦ¹⁰⁹. Τίποτα ὅμως δὲν ἀποδεικνύει ἢ δὲν ὑποχρεώνει λογικὰ στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Λυσίππου στάθηκε πρότυπο γιὰ τὸν Κολοσσὸ τοῦ Χάρη, ἂν ὁ δάσκαλος ἢ ὁ μαθητὴς ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ μπόλιασε τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν παράσταση τοῦ θεοῦ¹¹⁰.

Ἔτσι, ἡ φτωγὴ στὴν οὐσία παράδοση καὶ ἡ ἀνυπαρξία βέβαιων ἀντιγράφων τοῦ ἔργου τοῦ Χάρη δὲ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀποδείξουμε ἢ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅ,τιδήποτε γιὰ τὸν τύπο ποῦ ἀντιπροσωπεύει τὸ πῆλινο κεφάλι E 337. Ὅμως, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἀγγεῖο ΠΒΕ 3331, ἡ ἔλλειψη ἄλλων παραδειγμάτων βραχύκομου Ἥλιου, ἡ στάση καὶ ἡ γυμνότητα τῆς μορφῆς, ἡ μυώδης διάπλαση καὶ ἡ σπασμένη μύτη — χαρακτηριστικὰ

σὲ κάποια ἐπιφάνεια πίσω. Ἡ μορφή σώζεται σὲ ὕψος 0.535 μ. καὶ ἂν ἦταν ὄρθια, ὅπως εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο, θὰ ξεπερνοῦσε τὸ 1.10 μ., ἐνῶ ἡ πλάκα θὰ εἶχε ὕψος 1.50 μ. τουλάχιστον.

105. I. Jucker, *Der Gestus des Aposkorpeln. Ein Beitrag zur Gebardensprache in der antiken Kunst*, σ. 97 κ.έ. 121 κ.έ., Ἀποκλείουν σὰν ἀναπαράσταση τοῦ Κολοσσοῦ ὁ Roux, ὁ.π. 17 σημ. 4 καὶ ὁ Donnay, *Ant. Cl.* 33 (I), 1964, 281. Ὁ Picard, ὁ.π. ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ θεοποιημένο Ἀλέξανδρο, ἐνῶ ἡ Merker ὁ.π. τὸ ἀναφέρει σὰν ἓνα ταπεινὸ ἀφιερωματικὸ ἀνάγλυφο στεφανοῦμενου ἀθλητῆ. Πρβλ. ὅμοια μορφή σ' ἓνα μικρὸ ἀνάγλυφο στὸ Μουσεῖο τοῦ Τάραντα, RIA 1952, σ. 98 κ.έ. εἰκ. 96, P. Moreno, *Lisippo I* (1974), 32.

106. W. Helbig, *Mon. Ant.* VI (1895) 84. Lippold, *Hb.* 288. L. Guerrini, *EAA II*, 530 βλ. λ. Γιὰ τὸν Χαιρέα: *Plin. NH.* XXXIV, 75. Overbeck, *SQ.* 1602. Moreno, ὁ.π. 16.

107. Γιὰ τὸν Χάρη οἱ πηγές: Overbeck, *SQ.* 604, 1539-1540, 1542, 1555-1556. Βλ. Kleiner, *Gnomon* 24 (1952), 467. Πρβλ. D. Michel, ὁ.π. 30. Γιὰ λατρεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴ Ρόδο, ὅπου οὐδέποτε συσχέτιστηκε μὲ τὸν Ἥλιο, βλ. M. Segre, *Bull. Soc. Arch. Alex.* XI (1941), 29 κ.έ. P. Fraser, *La Parola del Passato* 24 (1952), 202. Morelli, ὁ.π. 14 καὶ 91 κ.έ. Moreno, ὁ.π. 16 καὶ 158 ἀρ. 21.

108. Γιὰ μιὰ πρόσφατη προσπάθεια χρονολογικῆς κατάταξης τῶν ρωδιακῶν νομισμάτων βλ. D. Berend, *Schweiz. Numism. Rundschau* 51 (1972) 5 κ.έ. Ὁ συσχετισμὸς τῆς παρουσίας ἀκτίνων στὰ ρωδιακὰ νομίσματα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Χάρη (ἀντίθετα ἢ Holden ὁ.π. σ. 14 κ.έ. συσχετίζει μὲ τὸν Λυσίππο) δὲν εὐσταθεῖ γιατί τόσο πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Κολοσσοῦ, ὅσο καὶ μετὰ, ὑπάρχουν παράλληλες κοπές νομισμάτων μὲ καὶ χωρὶς ἀκτίνες. Πρβλ. τοὺς τύπους SNG. *Cor.*, *Caria II*, πίν. 17 καὶ 18. SNG. *Slg.* Von Aulock, *Karien*, *Hft.* 7, πίν. 89.

109. Ὁ Kleiner, *Charites*, 102 π.χ. παρὰ τοὺς ἀρχικοὺς δισταγμοὺς του γιὰ τὴν καταλληλότητα τῶν δύο κεφαλιῶν στὴν ἀναζήτηση ἑνὸς συγκεκριμένου ἀρχέτυπου, ἀναγνωρίζει λυσιπικὰ στοιχεῖα στὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου, ὅπως ὁ Laurenzi, *Mem. FERT III*, 21, κ.έ., καὶ βλέπει — μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ρωμαϊκοῦ ἀνάγλυφου στὸ Λοῦβρο, ἀρ. 1367 (E. Strong, *La Scultura Romana I*, πίν. 19) — τὴν ἀνανάκλαση τοῦ Κολοσσοῦ στὸ κεφάλι τῆς συλλογῆς τοῦ Hiller (Π i v. 4α). Ἀντίθετα, ὁ Fuchs, ὁ.π. 571, θεωρεῖ ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν Κολοσσὸ τὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου.

110. Ὁραία ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Λυσίππου ἀπὸ τὸν Marcade, *Au Musee de Delos*, 479. E. von Schwarzenberg, *BJb.* 167 (1967) 58, 108 σημ. 92. Διαφορετικὰ Kleiner ὁ.π. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ θεοὺς καὶ ἥρωες T. Holscher, *Ideal und Wirklichkeit*, *Abh. Heidelberg* (1971), 2, σ. 43, 46.

ἀθλητῆ —, καθὼς καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀκτινωτὸ διάδημα, ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ λαμπαδηδρόμο¹¹¹. Λαμπαδηδρομίες — τυπικὲς ἐκδηλώσεις στις μεγάλες γιορτές — μαρτυροῦνται ἀπὸ τις πηγές στὴ Ρόδο, τόσο γιὰ τὰ Ἑρεθίμια, ὅσο καὶ γιὰ τὰ Ἀλίεια¹¹². Ὁ Nilsson μάλιστα θέλησε νὰ ἀναγνωρίσει σὲ ὀρισμένες σφραγίδες ἀμφορέων τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ Σωκράτη τὴ μνεία τῶν λαμπαδηδρομιῶν¹¹³. Ἄν εἶναι σωστὴ ἡ ἐρμηνεία τῆς παράστασης, τότε τὰ δύο μικρότερα θραύσματα τοῦ ἀγγείου ΠΒΕ 3331 β-γ (Πί ν. 3 β, 4 β) μὲ τὰ κεφάλια καὶ τὸ σῶμα τῶν ἀλογων θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἄλλη ὄψη τοῦ ἀμφορέα καὶ νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ τέθριππο μεταπικὸ ἄρμα τοῦ Ἥλιου, ὅπως τὸ εἶδαμε καὶ στὸ ἀγγεῖο ΒΕ 2160. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ολοκληρώνεται ἡ σύνθεση τοῦ ἀμφορέα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ παράσταση τοῦ θεοῦ στὴ μιὰν ὄψη καὶ τὴν παράσταση τοῦ ἀθλήματος στὴν ἄλλη — τοῦ βραβευόμενου ὁπωσδήποτε ἀθλήματος. Πρόκειται γιὰ τέλεια ἀπομίμηση τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων, πράγμα πὸ ἐπιβεβαιώνει τὸν προορισμὸ τους: ἐπαθλα στὰ Ἀλίεια. Ἡ μαρτυρία τους εἶναι μιὰ ἀπόδειξη γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ὀργάνωσης τῶν ἀγῶνων πρὸς τὰ ἀθηναϊκὰ πρότυπα στὸν 4ο τουλάχιστον αἰῶνα. Ἐνα φαινόμενο πὸ παίρνει τὴ θέση του στὴ γενικότερη τάση ἀποδοχῆς ἀθηναϊκῶν θεσμῶν στὴ διαμόρφωση τῆς ροδιακῆς πολιτείας τὴν ἐποχὴ αὐτῆ¹¹⁴.

Τέλος, μιὰ χάλκινη ὑδρία, πὸ δημοσιεύει πρόσφατα ὁ J. Frel στὰ AAA VIII (1975) σ. 77 εἰκ. 1, ἔρχεται νὰ ἀποδείξει, ὅτι οἱ ἀγῶνες πραγματικὰ θεσπίστηκαν στὰ πρῶτα κίολας χρόνια τοῦ Συνοικισμοῦ. Ἡ ὑδρία, σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Bonn, προέρχεται ἀπὸ τὴν «Ἰωνία»¹¹⁵. Ἡ σύγκρισή της μὲ τὴν ὅμοια ἀκριβῶς, πὸ βρέθηκε τὸ 1969 στὸν Τάφο 2 τοῦ οἰκοπέδου τῆς Ἡρῶς Χαλκιοπούλου στὴ Ρόδο¹¹⁶, ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή της στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ χαραγμένη στὸ χεῖλος ἐπιγραφὴ «ἄθλα ἐγ Ρόδου παρ' Ἀλίου»¹¹⁷ ἀναφέρεται σαφέστατα στις γιορτές τοῦ Ἥλιου. Τὰ ἐπαθλα, ἀρχικὰ, ὅπως φαίνεται, χάλκινες ὑδρίες, γρήγορα τὰ ἀντικαθιστοῦν πῆλινοι ἀμφορεῖς ἀθηναϊκοῦ τύπου. Ἀργότερα, παίρνει τὴ θέση τους τὸ στεφάνι λεύκης, σύμφωνα μὲ μιὰ συνήθεια, τότε, μετατροπῆς τῶν ἀγῶνων ἀπὸ «θεματικούς» σὲ «στεφανίτες»¹¹⁸.

*Αθήνα, 1976

ΗΩΣ Α. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

111. A. Krug, *Binden in der griech. Kunst*, σ. 125, Typ 13. G. Q. Giglioli, *Lampadedromia*, *Ant. Cl.* 3 (1951), σ. 147 κ.έ. J. Jüthner, *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*, II, σ. 134 κ.έ. ἰδ. σ. 141 κ.έ.

112. Morelli, ὁ.π. 97. Maiuri, *Nuova Silloge Epigrafica di Rodi e Cos*, 19. Dittenberger, *Syll.* 3 III, 1067. Kontorini, *BCH* 99 (1975), σ. 108 κ.έ.

113. M. Nilsson, σ. 166 κ.έ. Grace, *Delos XXVII*, σ. 302 E 3. Ἡ λαμπάδα ὑπάρχει γιὰ σύμβολο καὶ σὲ ροδιακὰ τετράδραχμα, πρβλ. Berend, ὁ.π. σ. 23 ἀρ. 71.

114. Πρβλ. P. Fraser, *Notes on two Rhodian Institutions*, *BSA* 67 (1972), σ. 122 κ.έ.

115. Τὴν πληροφορία οφείλω στὸν καθηγητὴ E. Langlotz.

116. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 472 κ.έ., Πί ν. 474α.

117. Διαφορετικὰ ὁ Frel ὁ.π. σ. 78. Γιὰ τὸν τύπο «παρ' Ἀλίου» βλ. πρὸχειρα E. Diehl, *Die Hydria*, σ. 216 B 77 καὶ B 78. Πρβλ. P. Amandry *BCH* 95 (1971), σ. 619. Ὁ τύπος «ἐγ» (= ἐκ) στὴ Ρόδο συνηθέστατος ἀπαντὰ καὶ ἀλλοῦ, πρβλ. Diehl, ὁ.π. σ. 218 B 120.

118. Πρβλ. γιὰ τὰ Ἡραῖα τοῦ Ἄργου I. Ringwood Arnold, *AJA* XLI, σ. 436 κ.έ. σημ. 5. Γιὰ τοὺς ἀγῶνες στὴν Ἐφεσο ὁ ἴδιος *AJA* 76 (1972), σ. 20 κ.έ. Γιὰ τὰ Νικηφόρια στὸ Πέργαμο E. Ohlmutz, *Die Kulte und Heiligtümer der Gotter in Pergamon*, σ. 39 κ.έ.

A CYPRIOTE 8th - 7th CENTURY BIRD WORKSHOP

(Plates 10-15· Fig. 1)

Since 1965 when Dr. Karageorghis first recognised an atelier of Painters of Bulls¹ in the Cypro-Archaic² period, no one else has followed his pioneer attempt. The CA period, however, is a fascinating one and it truly deserves our efforts for a better understanding. We have decided to follow Dr. Karageorghis' example and to see whether more light can be shed on CGIII-CA periods³.

Our efforts will concentrate on distinguishing the products of a ceramic Workshop⁴ whose major characteristic is a bird with two wings in the form of the letter «V»⁵.

We know that the Cypriote vase-painter decorated a still wet vase and although he devised numerous standard representational types, he could not always be accurate in the reproduction of details. For this reason, when distinguishing CGIII-CA Workshops, one cannot always be extremely subtle. On the other hand, fundamental similarity must be observable in order to allow the attribution of a vase to a certain Workshop. Needless to say, great caution must always be exercised in trying to ascribe vases to one particular painter. Consequently, we shall avoid exaggerated niceties of distinction and shall

1. Some Cypriote Painters of Bulls in the Archaic Period, *Jdl* 80 (1965), 1 ff. Here, I mention with particular regret the fact that I was unable to consult the recently published book «La ceramique chypriote de style figure. Age du fer (1050-500 av. J.-C.)» by Karageorghis and Des Gagniers.

2. Apart from the usual abbreviations, we here use : Wh. P. = White Painted; Bich. = Bichrome; CG = Cypro - Geometric; CA = Cypro - Archaic ; Cyp. Mus. = Cyprus Museum; SCE = Swedish Cyprus Expedition; RDAC = Report of the Department of Antiquities of Cyprus; Pierides Collection = Cypriote Antiquities in the Pierides Collection, by V. Karageorghis; Cesnola Atlas=A descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Arts, New York, by L. P. di Cesnola, Boston 1885; B.h. and N.h. = Belly and Neck-handled respectively.

3. I would like to express my gratitude to the Alexander von Humboldt-Stiftung in Germany, whose scholarship has enabled me to examine the published material on many Workshops and especially the one I treat in this paper. I am also thankful to prof. Karl Schefold of the University of Basel and Kanton Basel-Stadt for a short scholarship which gave me the opportunity to get acquainted with the subject. Special thanks are due to prof. Tonio Holscher of the University of Heidelberg who read the manuscript and made valuable suggestions. This, however, does not make him responsible for any mistakes that this paper probably contains. I have also reasons to thank Mr. R. Avila and prof. W. Fortenbaugh. Greatful acknowledgement is also made to the following for permission to reproduce photographs : The Cyprus department of Antiquities and in particular its director Dr. V. Karageorghis, the Louvre Museum, the Ashmolean Museum, Oxford, and the Fitzwilliam Museum, Cambridge.

4. We have already discerned another five Workshops, which will be published after the investigation of all the figure-bearing vases of CGIII-CA times.

5. A very similar bird but with one wing (e.g. Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXV : 897; Handbook to the Nicholson Museum, 2nd ed., p. 180, Fig. 32; SCE IV: 2, Fig. XXXIII: 10 etc.) shows definite connections with the present group. Whether it belongs to the same Workshop or not, we cannot say with confidence. We prefer to exclude it from the present discussion until we see it in the context of a full examination of all the Workshops of the period.

consider homogeneous groups of vases with profound similarities to be the products of one atelier.

Why the above mentioned standardisation occurred, we do not feel confident to say⁶. Perhaps the requirements of the mass production, perhaps the limited abilities of the «craftsman» or probably his interest in drawing only the basic properties of what he was painting was responsible. Another reason might be the unexplored effect of the Mycenaean art on the 8th-7th century Cypriote painter⁷.

If a vase is preserved with the painted decoration intact, the condition is not always stated. The numbering of the vases of the Workshop groups those regarded as products of the same hand or those with close affinities one after the other. If this is not feasible, the easier method of classification according to shape has been followed.

THE V-WING BIRD-WORKSHOP

1. Kylix Bich. III. Cyp. Mus. B. 1920. SCE IV : 2, fig. XXI : 11. (Pl. 10a).
2. do do Cyp. Mus. C.S. 2003/17. RDAC 1974, p. 177 : 6, p. 183, fig. 3 : 6, pl. XXVI : 6. BCH 98 (1974), 839, fig. 25 etc. Ht 11.6 cm. D. 17.5 cm. From Deftera village, south of Nicosia (Pl. 10b).
3. Footed
  - I. h-amphora Bich. III. Cyp. Mus. 1959/XII-21/1. BCH 84 (1960), 248, fig. 10. Dikaios, Arch. R. 1961-2, 39, fig. 14. In both publications it is referred to as Bich. IV (Pl. 11a).
4. Kylix Bich. III. Cambridge, Fitzwilliam Museum, 93.53. CVA Gr. Britain 11, Cambridge 2, pl. IX, no. 4. Ht 12.3 cm. D. 18.7 cm. From Tamassos (Pl. 12b).
5. do do Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXXXI : 972. Ht 12.7 cm. D. 15 cm.
6. do do Ibid., no. 971. Ht 12 cm. D. 17.8 cm.
7. do do CVA Italia IX, Rodi 1, tav. 2 : 6. Ht 11.5 cm. D. 14.5 cm.
8. do do Ashmolean Mus. 1961.413. Brown-Catling, Ancient Cyprus, 40, pl. XV : a. Ht 10.5 cm. (Pl. 11b).
9. B. h-amphora Bich. III. CVA France 8, Louvre 5, pl. 19 : 5, 6, 7. (France 342). Ht 70 cm. D. 26 cm. (Pl. 12a).
10. Amphora on loop-supports Bich. III. CVA France 8, Louvre 5, pl. 18 : 4, 5, 6. (France 341). SCE IV : 2, fig. XXXII : 10. In the latter publication it

6. Dr. Karageorghis put forward the idea that this standardisation occurred because the painter had to decorate the vase when wet (ibid., p. 1). Going, however, through prof. Hampe's and Winter's book «By Topfern und Topferinnen in Kreta, Messenien und Zypern», we see that before a vase is put into the kiln requires several days to dry up in the air (pp. 61, 72, 77-8) so that a great rush to decorate it immediately after its completion is not necessary unless in ancient times the potters were working on different principles.

7. To deal with such a problem, one must examine all the Workshops of the period in question.

- is classified as Bich. IV. Ht 28.5 cm. (Pl. 13a-b).
11. Jar on loop-supports Bich. III. Karageorghis, Pierides Collection, pp. 49, 115-6, no. 36. Buchholz H-G., *JdI* 83 (1968), 87 ff., fig. 16d-e. Ht 19.6 cm. D. 17 cm. (Pl. 14c).
  12. L. h-amphora Bich. III. Brown-Catling, *ibid.*, 44, fig. IIIa : 7.
  13. B. h-amphora Bich. III. Paris, Louvre. Bossert Th. H., *Altsyrien*, 17 : 238, pl. 73 : 238. A. Caubet - M. Yon, *RDAC*, 1974, p. 115, pl. XIX : 1. M. Rutten, *Mélanges Syriens*, Studies presented to R. Dussaud, vol. I, 435 ff., pl. I. (Pl. 15a-b).
  14. Jug Bich. III. With human face modelled on its neck. Pieridou A., *RDAC* 1968, pl. X : 9. In the Pierides Collection, Larnaka, Cyprus. (Pl. 14 a,d).
  15. Oinochoe Bich. III-IV transitional. *Cyp. Mus.* 1938/IX-8/1. Dikaïos, *RDAC* 1937-9, p. 143, no. 14, pl. XL : 8. In the publication regarded as Bich. IV. Ht 35 cm.

As we see, seven out of the fifteen vases referred to here, are kylikes, and their shape is approximately similar : They have low stem; the bowl has double-curved sides and widens towards the lip, where the greatest diameter of the vase is to be found. A little way below the lip, some of the vases have a clearly distinguished ridge, which fact, however, has no special chronological significance. The birds on the first two vases show marked similarity; they are stylized, with body drawn in double outline, the inner part filled with purple paint but having the two extremes reserved and containing concentric segments. There is a triangular tail⁸, long thin neck finishing in a dotted circle to indicate the hand, with a beak composed of two horizontal parallel or nearly parallel lines. Both legs are set at the forepart of the body and parallel to one another, first drawn nearly vertically and tapering downwards, then bent to the right, nearly at a right angle to the upper part of the leg. As talons the bird has 3-4 short lines, again set at right angles to the middle part of the leg. The V-position of the wings is so fully characteristic that we have chosen to name the entire group after it. They are narrow, leaf-shaped and shown in outline.

Despite the fact that the homogeneity of all the kylikes is obvious, discrepancies between the birds which decorate them occur, but they are insignificant in the light of the similarities. In fact, in comparing kylikes 1 and 2 (Pl. 10a-b) of the Cyprus Museum, one may even ascribe them to the same hand. Body, neck, placing and shaping of legs could be done by the same man. Closer scrutiny of their decoration, however, shows many minor but basic differences in drawing :

- a. The front leg of the bird on kylix no. 1 is drawn exactly under the line of the neck. On no. 2 it was not exactly so and because of that, the painter did draw a broad, solid, rather slapdash line in order to achieve that goal.
- b. On no. 2, the front part of the inner body finishes on the outer bodyline, while on no. 1 both are set distinctly apart.

8. Kylix no. 1 has a chevron behind the tail and then a solid triangle, while no. 2 is hatched.

- c. The legs on no. 2 are not so lively drawn as on no. 1 and they are short one talon. No. 2 has three and no. 1 four.
- d. The neck of no. 1 bends forward and bears four short projecting lines at its lower part, something lacking from no. 2.
- e. The tails are not matching. There is a chevron and a solid triangle behind no. 1, while on no. 2 it is nearly vertically hatched.
- f. The wings of both are narrow and drawn in outline but on kylix no. 1 they are further sub-divided giving us thus the impression of a half quatrefoil. The complete quatrefoil decorates the same vase, so this may explain, in this instance, the shaping of the birds wings. There is also a solid purple dot at the junction of the wings and on their extreme tips.

Of all the rest, the nearest example to the two kylikes just discussed is the bird on the footed amphora no. 3 (P1. 11a) in the Cyprus Museum. Comparing the bird on kylix no. 2 and the bird on this amphora, we notice that :

- a. The wings of both are narrow and «steeply» drawn.
- b. The legs have three talons each.
- c. The tail is similar but that shown on no. 3 is filled with purple paint and not hatched.
- d. Both birds have a swastika in front and behind at the same spot.

On the other hand :

- e. Only the hind part of no. 3 bears concentric segments.
- f. Its body is drawn in single outline and not in double outline.
- g. Its neck is much broader than that of no. 2.

In conclusion we can say that if any two of the first three vases are the work of one man, then should be no. 2 and no. 3 although we cannot be completely sure about this⁹. The vigorous expression of no. 1 keeps it apart of the other two.

Kylix no. 4 (P1. 12b) in Cambridge shows the ovoid elongated body in double outline but without reserved concentric segments on the extremes of the body¹⁰. The legs have three talons. The neck of the birds is broad and near enough to the neck of the bird on amphora no. 3. The closer characteristic of vases no. 2, 3 and 4 is the shaping and placing of the wings but we do not think that this feature alone justifies ascribing all three vases to the same hand. In fact, the «flair» of the posture of the birds on this last kylix is static and this makes us even more hesitant to make such an attribution.

Kylix no. 5 is at first glance very similar, both in shape and decoration, to kylix no. 1, so that one could postulate the same hand for both. Both bear a ridge below the lip and the narrow zone between lip and ridge is in both cases occupied by panels of quatrefoils and swastikas. The birds' wings are subdivided on both by a line and both have a small swastika in front of the bird. Differences are, however, also present; note on kylix no. 5 the broader neck, the absence of a reserved forepart on the bird's body, the much simpler articulation of the legs and the absence of the vertical row of lozenges between triglyphs panelling the bird. In addition, the execution is more careless. This, we think, is a sign

9. See following discussion on amphora on loop-supports no. 10, where the four birds on it are not quite the same to one another.

10. Each side of the kylix is subdivided in two panels but only one is decorated with birds.

What the painter of kylix no. 5 was actually trying to imitate the bird on kylix no. 1.

The bird on kylix no. 6 has wings denoted simply by triple chevrons. The bird's legs are attached to the foreparts in a very curious manner, as if it were trying to defend itself.

Kylix no. 7 is the most unfortunate product of the whole series. The bird's body is filled with paint and the wings are denoted by a pair of chevrons. The head has the usual two lines as a beak, with a third one protruding behind the bird's head.

Belly-handled amphora no. 9 (Pl. 12a) now in Louvre was classed in this Workshop despite the fact that the wings have not the characteristic V-posture but are set parallel. It shares, however, with the other birds of the Workshop the oval, elongated body shown in outline, with fore and hind parts decorated with reserved concentric segments. The tail is triangular and the legs are similar to those of the birds on most of the other vases. The neck is broader but this is not an unknown practice for our Workshop. The wings, as we have said, are set parallel projecting obliquely backwards; they are narrow and hatched. The amphora is decorated with two birds in panels on the neck. One over the handle is supposed to be taking flight. This is perhaps one of the early attempts for this Workshop and so it explains in itself the discrepancy in the shaping of the wings. As a shape, this amphora could be nothing more than CGIIIB. It already shows characteristics of CAI especially in the width and flattening of the shoulder. The handles, however, are neither set completely upright nor the neck is cylindrical or widening upwards, as must be the case, were it a CAI amphora¹¹.

A similar bird with parallel wings is seen on kylix no. 8 (Pl. 11b) in the Ashmolean; as a vase-shape, it is very near kylix no. 2 from Deftera though its birds show affinities to those of vase no. 10.

In all, there are four birds on the amphora with loop-supports no. 10 (Pl. 13a-b) in Louvre, two on each side of the vase drawn on the belly and set in separate panels. They have longer talons than the other birds mentioned above and the posture of their neck is also different. The beak is set obliquely to the head thus giving us the impression that the bird is looking upwards. The wings are simple lines having an oval swelling in the middle, the latter being crossed by a line¹². If we compare the two birds on the one side of the vase with the two on the reverse, then we see that the bodies of the two have reserved segments on both fore and hind parts, while the other two bear these reserved segments only at the forepart. Despite these discrepancies, nobody could deny that all four are the work of one man. This vase is an excellent proof of our assumption that stylization of a motif by an artist in no way means that this motif shall always appear in identical form on all his works. It also provides a good argument for our assumption that kylix no. 2 and probably the footed l.h.-amphora no. 3 may be assigned to the same hand. The birds on the amphora just discussed are the work of a different artist in the same Workshop. Their long talons and especially the way they are joined to the leg, their upward bend and their general posture speak in favour of another important hand.

What, however, the connection of this hand is to the one of kylix no. 8, it is something

11. Gjerstad, *Op. Ath. III* (1960), 119-20, Fig. 14 : 4, 6.

12. For the one of the birds we are not sure if they penetrate the oval swelling as the colour has faded away.

we cannot answer for sure. The differences lie in the wings and the thicker upper line of the head on amphora no. 10. True enough the legs and talons of the birds on this last amphora are longer than those on the kylix - bird but their shaping is not dissimilar. The main difference is that on the amphora the bodies of the birds go upwards and on the kylix the bodies go downwards. The similarities, on the other hand, are important because they are based on the drawing. We notice that :

- a. The birds' bodies are pointed on both ends.
- b. The tail is in outline and painted.
- c. The shaping of the talons is similar.
- d. The neck is in outline and painted.
- e. The birds face upwards.
- f. The birds' bodies are drawn in a single outline.

We tend to regard these vases as the work of different craftsmen working side by side and this explains the rich abstract geometric decoration of the amphora which does not fit with the decorative poverty of the kylix. In any event, although the two vases are not painted by the same hand, the fact of their relationship remains unaltered and this is an important basis for the earlier dating of the amphora, which could be CGIIIB late¹³.

The jar on loop-supports no. 11 (Pl. 14e) has slightly convex sides broadening somewhat above the lower body; the shoulder is carinated and the lip is flat and out-turned. It is provided with two bull's head handles¹⁴ plastically rendered, with muzzle painted and eyes indicated by dotted circles. On the one side between the handles there is a panel with a typical V-wing bird facing right. The legs of the bird protrude from the forepart, and then move awkwardly backwards giving the bird a very unhappy look. The bird has a group of vertical lines on each side, the outermost of which bears a row of semicircles attached. This is a bordering ornament of Myc. IIIB-CI¹⁵. In Iron Age Cyprus we see it on a Wh. P. I pyxis and on some CGIII vases¹⁶.

The same sort of subdivision of the wings as on kylikes 1 and 5 is also seen on the birds of amphora no. 12. This depiction, however, stands quite apart from those on the two kylikes. Remarkable here is the fact that the birds' bodies are shown in triple outline with the inner part filled with a scale-like motif. Such a practice, with various linear motives is quite common in Mycenaean times¹⁷. The geometric motives on the shoulder of the amphora are panelled with triglyphs bordered with multiple vertical rows of semicircles¹⁸.

Vase no. 14 (Pl. 14 a,d), with the human face modelled on its neck, is decorated with broad bands and rings on both sides; the space opposite the handle is left blank. A bird is painted on the shoulder, its body in double outline, its wings hatched, while the inner part of its body is filled with purple paint. The important thing here is that the placing

13. Gjerstad regards it as CAI and classifies it as Bich. IV; SCE IV : 2, Fig. XXXII : 10.

14. For further comments on this sort of handles see Oakeshott, JHS 86 (1966), 144 ff.

15. Furumark, MP, 343, Fig. 57, Mot. 42 : 9.

16. SCE IV : 2, Fig. III : 5, XX : 3; Cesnola Atlas II, pl. CVII : 861, 863, pl. CIX : 872 etc.

17. Furumark, MP, 249, Fig. 29; 253, Fig. 30.

18. Ibid., 343, Fig. 57, Mot. 42 : 18 of Myc. IIIB. See also notes 15, 16.

of the bird is typical for a new Workshop, which we shall occupy us in a study of all the Workshops of the CGIII-CA period.

Oinochoe no. 15 is a globular vase with a high neck and a broad lip. The bird is opposite the handle, looking to the right and facing a papyrus-headed man. The bird is drawn in outline and its body is filled with purple paint except the parts covered with geometric motives. The wings are shown in multiple outline and the legs have long mid-sections and talons. This last characteristic may be an indication of influence from the birds on amphora no. 10, ascribing thus the vase to the transitional years of CGIII-CAI period.

Lastly, we examine the richly decorated amphora no. 13 (Pl. 15 a,b) in the Louvre. Its shape denotes an earlier manufacture than the amphoras previously referred to here. Most probably, the earliest birds of this Workshop are depicted on this vase. The neck of the amphora is divided into six panels, three on each side with a similar arrangement on the belly. One panel on each side of the neck is occupied by a V-wing bird. The central panel on both sides is occupied by a large lozenge in outline subdivided in five smaller ones, arranged in the form of a cross, all five being cross-hatched and separated from one another by a small blank rectangle. On the one side is the bird-panel, and on the other an animal. The bird is close enough to the others commented on, but its body and triangular tail are cross-hatched, while the wings are simply hatched. The articulation of the bird's talons, however, is not very close to those of the rest of the series. The upper part of the leg is short and projects obliquely backwards, while the lower part is longer and is drawn obliquely forward, answering in this way the movement of the upper part. The bird's talons protrude downwards from the second part, forming a small bisected pyramid. The entire leg therefore, is characteristic for an individual painter. The animals on the neck-panels are also cross-hatched. One of them is a lively goat with long horns curving backwards, and a very short erect tail. Ears, beard and eye are indicated¹⁹. The other animal is rather clumsily rendered, with spirally-curved horns and a muzzle like a bird's beak. Its body is more massive and its short tail hangs downwards. If we are to identify it with a living animal, then we might say it is a ram. On the belly we have an additional goat — only the horns survive — and a bird below which there is a fish, both similar to those seen on the neck. Between them, the central panel is occupied by a man with cross-hatched body, stretching his left arm forward and holding a string with three fish on it, one below the other. The reverse side of the belly bears a panel with a phorminx having a rounded lower part²⁰. Another panel bears a chequered table with legs horizontally hatched. Under the table there is a rectangular cross-hatched tray. The central panel of this side is occupied by a footed l. h-amphora having a small jug as a cover-handle. The greatest diameter of this painted amphora lies towards the shoulder zone; the straight neck²¹, and the flat lip are indications of a CGIII date²². The handles,

19. The neck of the goat is simply hatched.

20. It somehow resembles the phorminx of the Hubbard amphora which is CGIIIB, rather late. Cf. SCE IV : 2, 62 n. 1.

21. This is also a CAI characteristic; *Op. Ath.* III (1960), 119.

22. *Ibid.* M. Rutten, *Melanges Syriens off. a R. Dussaud*, 435 ff., has put forward some more equations which do not find us in complete agreement.

however, are nicely curved, which is a feature of CGII²³. At all events, nearly all other characteristics point to CGIII as the period of manufacture for this painted amphora, and curving handles on amphoras are not lacking in CGIII²⁴. The painted jug cannot help much from a chronological point of view, as we cannot compare it validly with existing examples. Its handle projects slightly above the lip, which is a feature not uncommon in CGIII²⁵.

The shape of the amphora itself, with its well balanced, broad-concave neck, a ridge below the flat lip, the body's globular to ovoid shape, the handles set at the point of greatest circumference, and the low conical foot speak for a date in CGIII. It is not possible to decide, on the other hand, whether this vase is to be set early or late in this period. We are more inclined to accept a date around the middle or even early CGIIIB as most of the features²⁶ along with some of the painted motives indicate.

Here, we shall not venture an interpretation of the scenes on the amphora but shall proceed with the chronology of the other vases as accurately as possible.

Beginning with the kylikes, we see that all seven of them are quite similar. As we have already shown, they set on a high foot and their bowl widens upwards, having the greatest circumference at the lip. Some examples have a ridge a little way below the rim. The horizontal handles are erect and kept very close to the sides. Of all the seven kylikes, or rather of all the vases of the Workshop, the most important from a chronological point of view is kylix no. 2 (P l. 10b) from Deftera, as it was found in the course of a scientific excavation directed by Mr. Christou of the Cyprus Museum²⁷.

The tomb in which it was discovered contained pottery of types I-II and III, according to the excavator's preliminary report²⁸; one could, however, distinguish two entombments, dated respectively CGII and CGIII. Our kylix was attributed to the last burial²⁹, along with vases 2003/3 and 2003/19 also illustrated in RDAC 1974. Accordingly, we could date our kylix rather late in CGIIIB because the one of the other two vases is definitely developed type III form³⁰. The motif of the «unusual cross» with one dot between each limb seen on the jug C.S. 2003/3 (P l. 14b) (F i g. 1p) accompanying our kylix also speaks in favour of the above dating. Exactly the same motif is seen on a CAI trefoil-lipped oinochoe in the Pierides Collection³¹ (P l. 14c) and we shall encounter more late CGIII examples in some more Workshops not treated in this paper³². A quite similar design

23. Op. Ath., *ibid.*

24. *Ibid.*, Fig. 13 : 3. SCE IV : 2, Figs. XXVI : 2, XXXVI : 5, 6 and XL : 5, the last two being CAI.

25. SCE, *ibid.*, Figs. XXIII : 5, XXV : 16.

26. See especially notes 21, 22. The cylindrical neck of the painted amphora would not allow us an earlier beginning. Gjerstad also ascribed the vase to CGIII in SCE IV : 2, 61-2, n. 1.

27. RDAC 1974, 174 ff., pls. XXVI-XXVII.

28. *Ibid.*, 181-2.

29. Mr. Christou kindly provided us the information; *ibid.*, pls. XXVII : 28 and 21 respectively.

30. *Ibid.*, 182.

31. Karageorghis, Pierides Collection, 54 no. 45. Exactly the same motif is also seen in Myres-Richter, Catalogue of the Cyprus Museum, 210, Index II.

32. This was observed during our courses of studies in Heidelberg. Cf. Brown-Catling, Ancient Cyprus, 48, pl. XVIII; Cesnola Atlas, vol. II, pl. CXXV : 943 and 945 etc.

is seen on other CA-vases, but here it is turned into a St. Andrews cross³³ (Fig. 1q). If we see a chronological connection in this motif, our kylix could be no older than CGIIIB late.

All seven kylikes are CGIII according to Gjerstad's classification³⁴. As, however, the one from Deftera could be late CGIIIB, we could place their manufacture and decoration in this period but not in the earliest years of that phase.

Turning now to the other vases, we see that the lip-handled amphora no. 3 (Pl. 11a) of the Cyprus Museum is ascribed to CAI. If this were the case, then it must be very early or even transitional CGIII-CAI, if Gjerstad is strictly followed³⁵. The upward-tapering neck and the broad, expanding, overhanging lip are CGIII characteristics³⁶. On the other hand, the rather flattened shoulder and the depressed body are CAI-features³⁷. These latter, however, are also seen in CGIII and the former in CAI — see notes 35, 36, 37 — so we are justified in ascribing the amphora to the late years of CGIIIB especially after its connection to kylix no. 2.

Amphora on loop-supports no. 10 (Pl. 13a-b) was ascribed by Gjerstad to CAI³⁸. This date may be raised since its concave neck is a characteristic of the previous phase³⁹. The peculiar motif which separates the birds' panels namely the downward-pointing chevron-groups separated by blank spaces with dots, are also seen on a CGIII kylix⁴⁰, thus leaving us little — if any — doubt, that both these vases lie chronologically not far apart. The raising of its date is also supported by its connections to kylix no. 8 which is CGIII.

The jar on loop-supports no. 11 (Pl. 14e), cannot be of great help for chronological purposes. The vases of this type decorated with human figures or animals are mainly CGIII-CAI. In this case, we will not be wrong if we ascribe ours to the second half of CGIII. The bird's neck, which decorates the vase, is drawn in a simple line and this connects it to kylikes 1 and 2 of CGIIIB.

According to the discussion above, we may say that none of our vases need be earlier than CGIIIB or later than the transitional years to CAI. We are more inclined to place them in the second half of CGIIIB.

As linear fill ornaments for the vases of this Workshop serve the following motives :

- Kylix no. 1   (a) Short column of dotted lozenges in double outline set between triglyphs (Fig. 1a).
                                       (b) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
                                       (c) Quatrefoils set in panels and bordered by triglyphs (Fig. 1d).

33. SCE IV : 2, Figs. XXXI : 3, XXXII : 3, XXXIV : 2, 7 etc. Most interestingly it is present on a kylix and a jug of late CGIIIB date. Both vases were in a tomb containing solely CGIIIB-CAI vases and dug up by Dikaïos at Enkomi, locality Kaminia. Enkomi I, 437; IIIa, pl. 221 : 8, 14.

34. Op. Ath. III (1960), 111-2, Fig. 3 : 3; SCE IV : 2, Figs. XVIII : 8 and XXI : 10, 11.

35. Op. Ath., *ibid.*, 119, Fig. 13 : 3, 8.

36. *Ibid.*

37. SCE IV : 2, 64, Fig. XXIV : 2 shows that both characteristics are also at home in CGIII.

38. SCE IV : 2, Fig. XXXII : 10.

39. Op. Ath., *ibid.*, 119.

40. SCE IV : 2, Fig. XXI : 10.

- Kylix no. 2 (a) Simple triglyphs panelling the bird.
(b) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- L. h-amphora no. 3 (a) Group of vertical lines on each side of the bird.
(b) Vertical zigzag between triglyphs (Fig. 1c).
(c) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- Kylix no. 4 On the one side are two birds in panels, on the other, two quadrangular trays which bear simple linear decoration. The zone above the birds and below the lip has, between triglyphs, tiny metopes of:
(a) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
(b) St. Andrew's crosses in outline with a red lozenge at the junction of their limbs (Fig. 1e).
(c) Vertical zigzag (Fig. 1c).
(d) A lozenge in double outline, the inner one being subdivided four smaller lozenges, while the outer one is flanked on all four corners by a small solid triangle (Fig. 1f).
- Kylix no. 5 (a) Simple triglyphs panelling the bird.
(b) Quatrefoils on the same place as on kylix no. 1 (Fig. 1d).
(c) Free-standing swastikas (Fig. 1b).
- Kylix no. 6 (a) A triglyph on each side of the bird.
- Kylix no. 7 (a) Triglyphs on each side of the bird, border a peculiar zigzag (Fig. 1g).
- Kylix no. 8 (a) A group of vertical lines on each side of the bird.
- B. h-amphora no. 9 (a) The neck-panels are divided by triglyphs bordering a dotted lozenge in triple outline and flanked on top and bottom by triangles in the same technique. The lozenge is also horizontally flanked by small solid triangles (Fig. 1h).
(b) On the shoulder, vertical zigzag bordered by triglyphs (Fig. 1c). Groups of strokes on the lip and latticed triangles with more parallel lines for their two upper sides, on the shoulder.
- Amphora on loop-supports no. 10 It bears elaborate geometric decoration. On the neck there are three identical designs, two on the one side and one on the other, each consisting of a lozenge flanked by opposing triangles, a much favoured motif in CGIII-CAI. These motives are symmetrically further subdivided and chequered in a tapestry-like fashion. Here the minor ornament consists of:
(a) Vertical row of chevrons, their apices facing downwards, between triglyphs. Sometimes the row is broken by blank spaces, mostly dotted (Fig. 1j).
(b) Vertical row of something like W's between bars, but again with blank spaces braking the row (Fig. 1k).
(c) St. Andrew's cross on barred handles.
On the shoulder, as main decoration, there are triangles in multiple outline with the inner part chequered. Between each

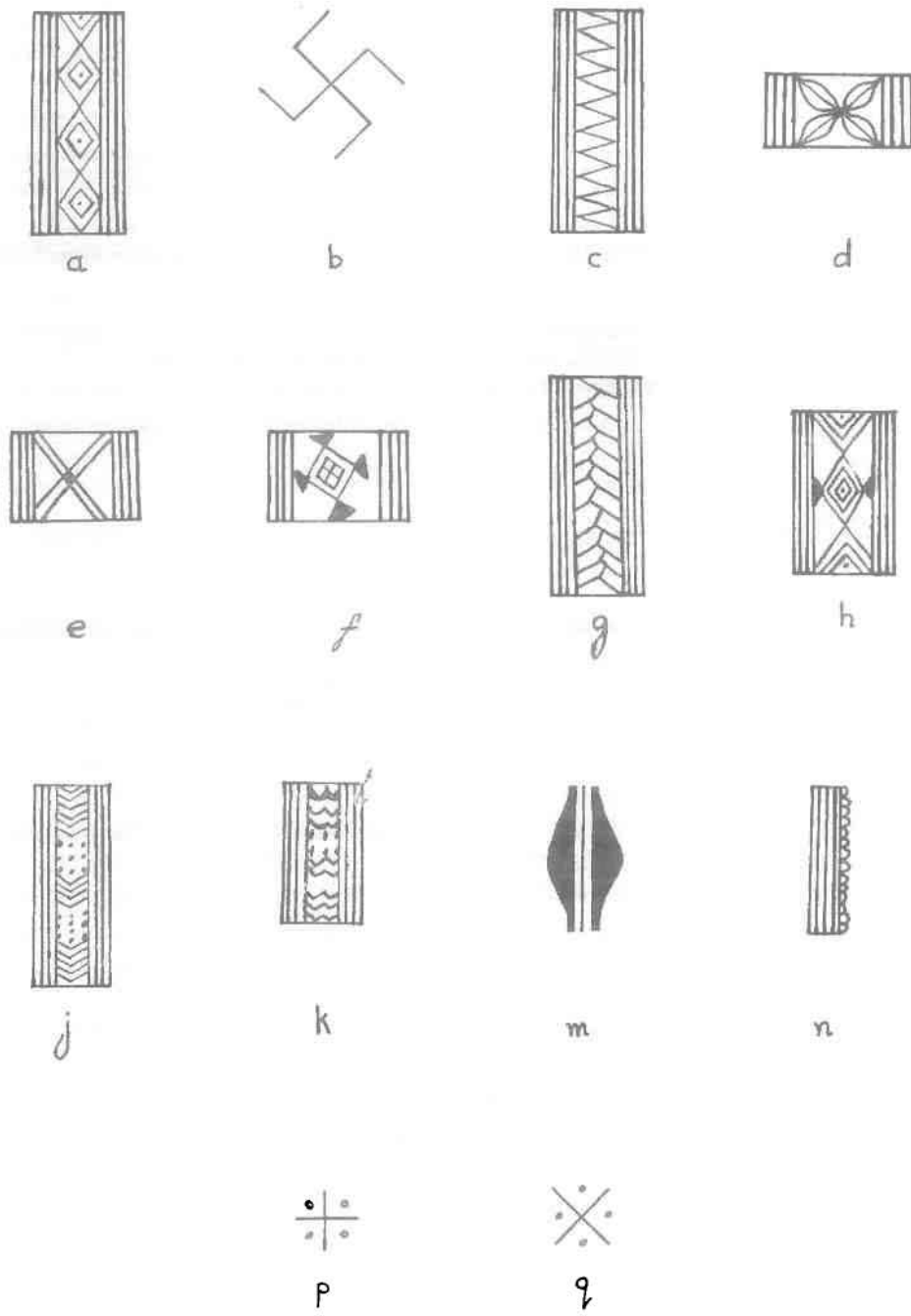

Fig. 1a - g.

- pair of triangles on each side, there is a so-called wavy-border (Fig. 1m).
- Jar on loop-supports no. 11 (a) One groupe of vertical lines on each side of the bird bordered by a row of semicircles (Fig. 1n).
Groups of bars on the lip.
- L. h-amphora no. 12 Minor filling ornament does not exist. We only have the motif of the central lozenge framed above and below by chequed triangles between triglyphs, the outermost of which bears multiple rows of semicircles bordering it in a net-like fashion. Cf. Fig. 1n.
- B. h-amphora no. 13 (a) Triglyphs divide the neck-panels.
(b) Vertical zigzag between triglyphs (Fig. 1c).
On the shoulder cross-hatched triangles with two more lines running parallel to the oblique ones of each triangle.
- Jug no. 14 (a) On the sides, circles and bands. In front of the bird a sloppily-drawn swastika (Fig. 1b).
- Oinochoe no. 15 (a) Free-standing swastikas (Fig. 1b). The same alternates with transverse strokes on the handle.

These are then all the supplementary motives used on our vases. None, unfortunately, is the invention of the Workshop but all of them are taken out of the stock of the geometric motives in vogue at that time. For this reason, they are of little help in identifying products of the Workshop. We can only say that its painters show a predilection for free-standing swastikas, triglyphs bordering zigzags or lozenges, the latter usually flanked above and below by a triangle. Quatrefoils are also, if seldom, seen.

After the detailed analysis of the motives, we revert to the vases we have considered as closely related. Both kylikes 1 and 2 share the swastika. What is really striking, however, is that kylix no. 2 and amphora no. 3 have two free-standing swastikas, one on each side of the bird. Kylix no. 4 bears also swastikas as do the other three vases, and a vertical zigzag between lines, in common with amphora no. 3. It also has the small panels below the lip, a feature of kylix no. 1. As we have seen above, we are more confident that vases no. 2 and 3 were probably the work of one hand but we tend to dissociate from them kylikes 1 and 4. The painter of vases 2 and 3 seems to have been capable only of drawing his stylized birds and completely incapable of drawing any other living creature. His incapacity is shown in the case of amphora no. 3 with two quadrupeds, none of which can be identified with living species. The one with long horns — two lines with small transverse strokes on them — has a head and mouth which recall those of the birds. Even the neck of this animal shows resemblance to the birds' necks.

The animals shown on amphora no. 13 (Pl. 15a-b) are quite different from those on amphora no. 3. First of all the technique is different — cross-hatched instead of solid bodies — and also the outline of the animals is completely different. The painter of amphora no. 13 shows a steadier, we could even say more experienced hand, and what he paints is easier to identify. In any case, even this last painter does not show ability in drawing narrative scenes, so he divides the surface of the vase into panels. At the same

time, with the cross-hatching of birds animals and humans⁴¹ he imitates geometric decoration rather than nature. This is another indication that amphora no. 13 is perhaps the earliest vase in the group discussed here, the painter of which may be named the father of the V-wing bird - Workshop.

The origin of the Workshop is not easy to locate. From all fifteen vases discussed here, we know nothing of the exact provenience of ten of them. Of the other five, one was discovered at Defterā, a few miles south of Nicosia, a second one at ancient Tamassos very near modern Defterā; a third one, our no. 3, was tentatively placed somewhere in the Famagusta district, and the remaining two, our nos 5 and 6, — according to the Atlas of the Cesnola Collection — in Ormidhia, a village between Larnaka and Famagusta. This last information is of limited value since Cesnola's data are not reliable. The distribution indicated above hints at ancient Tamassos as the home of this Workshop. Obviously, we should like to have more material from this area in order to support our assumption. Until this happens, we shall have to satisfy ourselves with the meagre evidence at our disposal which, we must say, barely supports a suggestion of this sort.

In conclusion we can say that, of all fifteen vases, nos 2 and 3 were probably the work of one painter. The Workshop specialized in a sort of stylized bird set in a panel, whose body was sometimes solid and in outline and sometimes in double outline with fore and hind parts reserved or one of the two, the reserved part being filled with concentric segments. The tail was triangular, in outline and hatched or solid, the neck long sometimes S-curving, topped always at the right hand side by a dotted circle indicating the head. Two short parallel or nearly parallel lines represent the beak. The V-wings were narrow and in outline. The legs were mostly clearly divided in three parts : upper leg tapering downwards, the mid-leg which is longest, and the talons. All three component-parts are joined to one another nearly at right angles. The birds always face right. Minor discrepancies from the above generalization exist but they are seldom. At all events, despite the stylization of the Workshop's birds, they mostly remain lively, showing artistic skill on the part of the painter. Except for the birds, we also have in a few instances representations of other beings. One of these exceptions was painted by the probable founder of the Workshop, who ambitiously decorated a whole amphora with figures, with a certain degree of success. Sporadic attempts by members of the Workshop to draw other creatures than birds were complete failures.

Of all the existing vase-shapes the kylix was strongly favoured. Amphoras were also popular, but occasionally we also find a few closed-shapes such as jugs and oinochoai.

The commonest linear decoration was the free-standing swastika, the lozenge flanked above and below by triangles, the zigzag and the simple triangles. All of these were in vogue for hundreds of years in the Cypriote pottery series, so they cannot contribute to the chronology of the vases.

The V-wing bird-Workshop was active in the later years of CGIIB. Its life-span cannot extend over half a century at the most. The bird as a motif in painting is, despite its stylization, susceptible to changes. For this reason, we believe that the life of the Workshop cannot cover more than fifty years. If we allow ourselves to venture an absolute

41. As we have already said, there is only one human figure on this vase.

dating, we could place it between c. 775-740 B.C.⁴². These dates are approximate and are not intended in any way to exclude the possibility of an earlier beginning or slightly later end of this Workshop. If it were necessary to locate the centre of it, we would place it at Tamassos in central Cyprus. We must, however, stress the fact that this last statement is to be taken as provisional, until more material comes to light.

It would be a mistake to underestimate the great influence that this modest Workshop exerted on the vase-painting of the CGIIIB-CA periods. At the beginning the influence was direct. Gradually, however, only the echo was felt and imitation of the style was indirect. The feature of this Workshop which influenced its contemporaries and nearly all its successors, if more or less unconsciously, was surely the reserved and segmented part of the birds' bodies. The descendants developed this form by reserving more parts of the body and filling them with linear ornament. Finally, the whole of the body is reserved and filled with decorative motives, thus giving the impression of an entirely non-realistic creature whose primary purpose is to decorate rather than fly. When this development is complete, the extravagant CA style is in full flower.

A. DIMITRIOU

ADDENDA

After this paper went to press we were, finally, able to consult Karageorghis' and Des Gagniers' book, «La céramique chypriote de style figure. Age du fer (1050-500 av. J.-C.)». Naturally we were unable to make use of this book, which would have enabled us to see the V-wing bird - Workshop in a better perspective.

The number of the vases of the Workshop discussed here can be increased by ascribing to it Karageorghis' - Des Gagniers' nos. XXIII.2, XXV.a.3, 5, 12, 13, 17, XXV.b.5, 8. More vases bearing a bird with one wing may belong to the same Workshop but we will reserve judgement until we are able to examine them in the near future. (See no. 5).

Our amphora no. 10 on loop-supports shows affinities to Karageorghis' - Des Gagniers' vase XXV.e.4 something which probably lead to another Workshop. We may also discern connections with their XXV.a.14, where the birds bear one wing, a connection of considerable importance as we have just mentioned above.

Our amphora no. 12 may be excluded from the V-wing bird - Workshop despite the fact that it shows unmistakable connections to it and be regarded as composing a unity with Karageorghis' - Des Gagniers' XXV.c.3, XXV.d.12 and XXV.g.8.

42. The chronology for CAI employed here is the one worked out by the present writer in his thesis, submitted to the University of Edinburgh in November 1973. CAI covers the time between 740-675 B.C.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΟΝ ΠΙΕΡΙΑΣ*

(Πί ν. 16-17)

Ἡ στήλη ἀπὸ τὸ Δίον τῆς Πιερίας¹, πού βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (Πί ν. 16 17 α)², εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὴ σύντομη δημοσίευση καὶ ἀπεικόνισή της στὸ βιβλίο τοῦ Biesantz γιὰ τὰ θεσσαλικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα³. Δυστυχῶς, δὲν σώζεται παρὰ ἓνα μικρὸ σχετικὰ τμήμα τοῦ μνημείου, σημαντικὸ ὡστόσο, ἀφοῦ λίγα γλυπτὰ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, καὶ μάλιστα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., εἶναι μέχρι σήμερα γνωστὰ ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ χῶρο⁴. Ἰδιαιτέρα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῆς πόλης τοῦ Δίου εἶναι πολύτιμο, γιατί πρόκειται γιὰ τὸ πρωιμότερο γλυπτὸ πού ἔχομε ἀπὸ αὐτὴν ὡς σήμερα, καὶ τὸ μοναδικὸ ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα.

Τὸ κομμάτι τῆς ἐπιτύμβιας στήλης, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος της, διατηρεῖ τμήμα τοῦ κορμοῦ της μὲ τὴ μορφή μιας κόρης ἀπὸ τὸ στήθος περίπου καὶ πάνω, τὸ δεξιὸ κρόταφο καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπίστεψης. Τὸ μάρμαρο ἀπὸ τὸ ὁποῖο λαξεύτηκε ἡ στήλη, χοντρόκοκκο καὶ ὑπόλευκο μὲ γκρίζες φλεβώσεις, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Δίου⁵. Σέ ὀρισμένα σημεῖα, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ κρανίο τῆς μορφῆς, ἡ ἐπιφάνειά του ἔχει πάρει μιὰ κοκκινωπὴ πάτινα. Ἡ πίσω ὄψη τῆς στήλης ἔχει δουλευτεῖ μὲ βελόνι⁶, ὁ κρόταφος εἶναι καθαροδουλεμένος, ἐνῶ στὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου

* Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Μαν. Ἀνδρόνικο, πού μοῦ παραχώρησε τὴ δημοσίευση αὐτῆς τῆς στήλης καὶ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας μου. Εὐχαριστίες χρωστῶ ἐπίσης καὶ στοὺς καθηγητὲς κκ. Γ. Δεσπίνη, Γ. Μπακαλάκη καὶ Δ. Παντερμαλῆ γιὰ τίς ὠφέλιμες παρατηρήσεις τους στὸ κείμενο. Χρήσιμες ἦταν καὶ οἱ συζητήσεις γιὰ διάφορα προβλήματα τῆς στήλης πού εἶχα μὲ τοὺς συναδέλφους κ. Α. Χριστοδουλοπούλου - Προυκάκη, καὶ κ.κ. Μαν. Βουτυρα καὶ Μ. Τιβέριο, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ. Γιὰ τὴν προμήθεια τῆς φωτογραφίας τῆς στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 (Πί ν. 17 β) εὐχαριστῶ τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου καὶ τὴ δ. Μ. Βλασοπούλου. Ἡ φωτογραφία τῆς στήλης τοῦ Δίου, πού εἰκονίζεται στὸν Πί ν. 16, οφείλεται στὸν κ. Σπ. Τσαβδάρουλου, ἐνῶ ἡ φωτογραφία στὸν Πί ν. 17 α στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀθήνας.

1. Βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὸ νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας Ἁγ. Δημήτριος τοῦ χωριοῦ Καρίτσα. Βλ. Γ. Οἰκονόμος, ΑΔ 1 (1915), Παράρτημα 45, εἰκ. 3. Προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τοῦ ἀρχαίου Δίου, πού ἐκτείνεται ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης, καταλαμβάνοντας καὶ μεγάλο μέρος τῆς Καρίτσας.

2. Ἀριθ. εὐρ. 1075. Βλ. Γ. Δεσπίνης, ΑΑΑ II (1969) 175.

3. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs (1965), 6, 27 K 55, 40, 41, 42, 55, 80, 91, 124, 127, 147, 153, πίν. 8. Βλ. καὶ πιδὸ πάνω σημ. 1 καὶ 2 καὶ Μαν. Ἀνδρόνικος, BCH 79 (1955), 97· ὁ ἴδιος, AE (1956), 211 καὶ σημ. 6, καὶ Τὰ Ἑλληνικά Μουσεία (1974), 270, εἰκ. 3. Τελευταία τὴ στήλη τοῦ Δίου ἀναφέρει ὁ Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 14 (1974), 297, πίν. 7.

4. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, BCH 79 (1955), 97 κ.έ., ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα τὰ ὡς τότε γνωστὰ κομμάτια ἀπὸ τὴ Μακεδονία· ὁ ἴδιος, BCH 86 (1962) 261 κ.έ., 267. Τὰ τελευταία χρόνια ἔχουν βρεθεῖ καὶ μερικὰ ἀκόμη γλυπτὰ τοῦ 5ου αἰ., ὅπως ἓνας ἀνάγλυφος «πρασσοῦς» ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (Α. Βαβρίτσας, ΑΔ 26 (1971) : Χρονικά, σ. 395, Πίν. 394α) καὶ δυὸ ἐπιτύμβιες στήλες στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἡ μία ἀπὸ τὴν Πιερία, ἡ ἄλλη ἀπὸ τὴ Νέα Καλλικράτεια τῆς Χαλκιδικῆς (Μαν. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικά Μουσεία (1974), 270).

5. Τὸ υλικὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε συχνά στὸ ἀρχαῖο Δίον.

6. Καλύπτεται ὀλόκληρη σχεδὸν ἀπὸ ἴζημα.

διακρίνονται ίχνη από οδοντωτό εργαλείο (ντισιλίδικο). Η επιφάνεια του αναγλύφου δεν έχει πάθει σοβαρές κακώσεις⁷. Οι σωζόμενες διαστάσεις του κομματιού είναι: το μεγαλύτερο ύψος του 0,375 μ., το μεγαλύτερο πλάτος 0,485 μ., το πάχος στο επάνω μέρος του κροτάφου 0,09 μ., στο κάτω 0,094 μ., το μεγαλύτερο ύψος του αναγλύφου, στην κόμη επάνω στο βραχίονα της μορφής, φτάνει μόλις τα 0,018 μ.

Από τα στοιχεία που μας σώζει το τμήμα της στήλης είναι δυνατόν να αποκαταστήσουμε σε γενικές γραμμές την αρχιτεκτονική μορφή του μνημείου. Ο κορμός της στήλης, που μειώνεται ελαφρά προς τα πάνω⁸, πλαισιωνόταν στις πλάγιες πλευρές του από μια στενή ταινία⁹, που με μια κοίλη μετάβαση ενώνεται με το έδαφος του αναγλύφου. Από τη συμφυή επίστεψη, που ή μετάβασή της με τη στήλη γίνεται με σκοτία (Πίν. 17α)¹⁰, διατηρείται σ' όλο σχεδόν το πλάτος του σωζόμενου κομματιού ένας οριζόντιος κανόνας¹¹ και πάνω από αυτόν υπολείμματα ενός άλλου επίπεδου μέλους. Λίγα εκατοστά πριν από το δεξιό για μας κρόταφο ή επάνω γραμμή του κανόνα σταματά και σχηματίζεται μια γωνία. Πρόκειται ασφαλώς για τη δεξιά εσωτερική γωνία ενός αέτωματος, που πλαισιωνόταν από ακρωτήριο. Η γένεση του ακρωτηρίου φαίνεται σαφέστερα στον κρόταφο της στήλης. Επομένως, δεν πρόκειται για μια «Anthemienstele mit Randleisten»¹², γιατί στις άνθεματές στήλες, όταν η επίστεψη ορίζεται στη βάση της από κανόνα, το στοιχείο αυτό συνεχίζεται ως τους κροτάφους¹³. Δέ μένει λοιπόν αμφιβολία ότι αέτωμα με ακρωτήρια αποτελούσε την επίστεψη της στήλης του Δίου. Τη συμπλήρωση αυτή επιβεβαιώνει και η σύγκριση με την επίσης αποσπασματική, σίγουρα όμως αετωματική στήλη του Εθνικού Μουσείου αριθ. 3254 (Πί ν. 17β)¹⁴. Στη στήλη αυτή υπάρχουν όμοια τα κύρια στοιχεία της αρχιτεκτονικής μορφής της στήλης μας: ή ελαφριά μείωση του κορμού, ή πλαισίωσή του με ταινία, που ενώνεται με το έδαφος με κοίλη μετάβαση, ή σκοτία, που συνδέει τον κορμό με την επίστεψη. Η επίστεψή της, αέτωμα με ακρωτήρια, που σώζεται καλύτερα, μας βοηθά να αποκαταστήσουμε τη στήλη του Δίου με ασφάλεια ως προς αυτό το στοιχείο.

Σύμφωνα όμως με τα συμπεράσματα του Biesantz για τα θεσσαλικά μνημεία, η αετωματική επίστεψη δεν συνυπάρχει με τις πλάγιες ταινίες του κορμού στις στήλες του 5ου αι., όπου το αέτωμα παρουσιάζεται ελεύθερο, χωρίς να «στηρίζεται» δηλαδή σε παραστάδες ή πλάγιες ταινίες¹⁵. Παρόλο που και για τις θεσσαλικές στήλες μπορεί να

7. Έχει απολεπισθεί σε ορισμένα σημεία του προσώπου: στη μύτη, στο πηγούνι και στην περιοχή του ματιού.

8. Η μείωση του κορμού στη σωζόμενη δεξιά πλευρά είναι 0,5 εκ. Αν υπολογίσουμε το ύψος του κορμού της στήλης, που πρέπει να ταυτίζεται με το ύψος της μορφής (ύψος του κεφαλιού της 0,15 μ.), σε 0,90 μ. περίπου, η ολική μείωσή του θα έφτανε γύρω στα 3 εκ.

9. Πλάτους 1,5 εκ. Για το στοιχείο αυτό των επιθυμιών στηλών βλ. J.D. Beazley, AJA 55 (1951) 335 και σημ. 31, 32. Βλ. επίσης Χρ. Καρούζος, AM 71 (1956) 247 κ.έ. Βλ. και παρακάτω σελ. 37 και σημ. 17.

10. Συνήθως κορμός και επίστεψη των στηλών του 5ου αι. συνδέονται με κυμάτιο και σπανιότερα με σκοτία, όπως π.χ. στη στήλη από τη Λάρισα, Biesantz, δ.π., 15 Κ 22, πίν. 7 και στη στήλη του Εθνικού Μουσείου αριθ. 3254 από την Αθήνα: Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτών Έθν. Μ. (1967), 48· A. Conze, Att. Grabreliefs II (1900), 843, πίν. 164· K. Κουρουγιώτης, AE (1911), 255, εικ. 29· έδω Πί ν. 17β.

11. Πλάτους 2,5 εκ.

12. Biesantz, δ.π., 27, 55.

13. Πρβλ. τις στήλες Biesantz, δ.π., Κ 19 και Κ 20, πίν. 10.

14. Βλ. παραπάνω σημ. 10.

15. Biesantz, δ.π., 55, σημ. 46, κυρίως 57 κ.έ.

ἀμφισβητηθεῖ ὁ «κανόνας» αὐτός¹⁶, πολὺ λιγότερο θὰ ἴσχυε γιὰ ἓνα μνημεῖο, ὅπως ἡ στήλη τοῦ Δίου, πού, ὅπως θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε πιὸ κάτω, πρέπει νὰ σχετίζεται λιγότερο μὲ θεσσαλικά καὶ περισσότερο μὲ νησιωτικοῖωνικά ἔργα¹⁷.

Τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς στήλης μας δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ σωζόμενο. Διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε σωθεῖ στὴν ἐπίστεψη καὶ ἡ ἀριστερὴ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ἀετώματος. Ἐνα ἀνάγλυφο ἔξαρμα σύρριζα μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης ἐπάνω ἀριστερὰ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑπόλειμμα τῆς πλάγιας ταινίας καὶ ἐπομένως ὡς ἔνδειξη γιὰ τὸ πλάτος του. Εἶναι πιὸ ἔξεργο ἀπὸ τὴ σωζόμενη ταινία στὰ δεξιὰ καὶ ἡ φορὰ του εἶναι κατακόρυφη κι ὄχι λοξὴ πρὸς τ' ἀριστερά, δὲν εἶναι δηλαδὴ σύμφωνη μὲ τὴ μείωση τοῦ κορμοῦ. Ἐπίσης, πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόλειμμα αὐτὸ ὁ ὀριζόντιος κανόνας τῆς ἐπίστεψης συνεχίζεται πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνῶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ ἡ ταινία τῆς πλαισίωσης ἀρχίζει 1,5 ἐκ. πιὸ ἔξω (δεξιότερα) ἀπὸ τὸ σημεῖο πού σταματᾷ ὁ κανόνας καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ἀετώματος. Ἐνα ἀποφασιστικὸ, τέλος, στοιχεῖο, πού ἀποκλείει τὴ συσχέτιση τοῦ ἔξαρματος αὐτοῦ μὲ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης, εἶναι ὁ σωζόμενος ὄγκος τοῦ μαρμάρου στὸ σπασμένο ἀριστερὸ κρόταφο, πού θὰ προϋπέθετε ταινία πλάτους 3 ἐκ. τουλάχιστον, διπλὴ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ταινία στὰ δεξιὰ. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι μᾶς λείπει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ πλάτος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης, ὅπως ἄλλωστε στὸ ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ θέση τῆς μορφῆς ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ πλάτους τῆς στήλης καὶ ἡ ἔρμηνεία τοῦ ἔξαρματος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ συμπλήρωση τῆς παράστασης, ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ δηλαδὴ τῶν μορφῶν πού θὰ δεχτοῦμε καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὲς εἰκονίζονταν.

Σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σωζόμενο δεξιὸ πλαίσιο τῆς στήλης εἰκονίζεται μιὰ νεαρὴ κόρη σὲ κατατομὴ πρὸς τ' ἀριστερά. Σῶζεται τὸ κεφάλι καὶ ἀπὸ τὸ πάνω σῶμα τῆς ὁ ἀριστερός βραχίονας καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στήθους. Ἡ κυματιστὴ κόμη τῆς κάθεται πάνω στὸ κρανίο καὶ συγκρατιέται γύρω ἀπὸ αὐτὸ μὲ μιὰ ταινία· καλύπτει τὸν αὐχένα καὶ φτάνει χαμηλὰ στὴν πλάτη σὲ ὀριζόντια βαθμιδωτὴ διάταξη¹⁸. Στὸ μέτωπο, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ταινία, τὰ μαλλιά χωρίζονται¹⁹ καὶ πλαισιώ-

16. Ἡ στήλη ἀπὸ τὴ Λάρισα Κ 22 (βλ. παραπάνω σημ. 10) περιγράφεται ἀπὸ τὸν Biesantz, ὁ.π., 15 ὡς «Stele mit Bekrönung und Randleisten. Die Bekrönung hatte Seitenakrotäre». Ἡ σπασμένη στὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἐπίστεψη δὲν μπορεῖ ἐξαιτίας τῶν ἀκρωτηρίων νὰ συμπληρωθεῖ παρὰ ὡς ἀέτωμα, πού, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς στήλης τοῦ Δίου, «στηρίζεται» σὲ πλάγιες ταινίες. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπίστεψης κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀνθεμωτῶν στηλῶν Κ 20α καὶ Κ 33, Biesantz, ὁ.π., πίν. 15, δὲ φαίνεται καθόλου πιθανή. Ὁ συνδυασμὸς ἐπομένως τῆς ἀετωματικῆς ἐπίστεψης μὲ τὶς πλάγιες ταινίες τοῦ κορμοῦ δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ στὴ Θεσσαλία.

17. Βλ. παρακάτω σελ. 39 κέ. Στὴν Ἰωνία καὶ στὰ νησιά, ἀλλὰ καὶ στὶς περιοχὲς πού ἐπηρεάζουν καλλιτεχνικά, οἱ πλάγιες ταινίες συνυπάρχουν μὲ τὴν ἐπίστεψη, ἀνθεμωτὴ ἢ ἀετωματικὴ. Βλ. H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jhs. v. Chr.*, *IstMitt. Beiheft 12* (1975), 123· ἐπίσης, τὰ παραδείγματα ἰωνικῶν στηλῶν μὲ ἀέτωμα καὶ πλάγιες ταινίες πού ἀναφέρει ὁ J.D. Beazley, *AJA* 55 (1951), 336, σημ. 32. Γιὰ τὴν ἀετωματικὴ ἐπίστεψη τῶν ἰωνικῶν στηλῶν γενικὰ βλ. Hiller, ὁ.π., 122 καὶ σημ. 16 ὅπου ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ πιὸ κάτω σελ. 42.

18. Βλ. Biesantz, ὁ.π., 80. Γιὰ τὸν τύπο αὐτὸ τῆς κόμμωσης βλ. Χρ. Καρούζος, *AM* 71 (1956), 248 καὶ σημ. 12 καὶ W. Schild - Xenidou, *Boiotische Grab- und Weihreliefs archaischer und klassischer Zeit* (1972), 118 καὶ σημ. 1.

19. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δηλώθηκε ἐπάνω στὸ μέτωπο μὲ διάθεση προοπτικῆς καὶ ἡ ομάδα τῶν μαλλιῶν τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς, πράγμα ἀσυνήθιστο στὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς.

νον τον ἄριστερό κρόταφο ὡς τὸ αὐτὶ σχηματίζοντας μιὰ κυματοειδὴ «παρυφή». Ἡ κόρη φορᾷ ἓνα ἔνδυμα, πού γύρω ἀπὸ τὸ στέρνο σχηματίζει μιὰ ἀρκετὰ παχιά θυλακωτὴ πτυχὴ. Αὐτὴ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἔνδυμα εἶχε ἀπόπτυγμα, ὄχι ὅμως «πεπορημένον» ἀλλὰ πιασμένο κατὰ μήκος τοῦ βραχίονα σὲ μιὰ «ψευδοχειρίδα»²⁰ : ἐπάνω στὸν ἄριστερό βραχίονα τῆς μορφῆς ἐνώνονται κατὰ διαστήματα οἱ παρυφές ἀπὸ τὶς δύο «πτέρυγες» τοῦ ἀποπτύγματος. Πρόκειται μὲ μεγάλη πιθανότητα γιὰ πέπλο, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ὁ χιτώνας²¹, γιατί ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ μνημείου καὶ ἡ ἀδρὴ ἀπόδοση τῶν πτυχῶν δὲν μᾶς ἀφήνουν νὰ ἀποφασίσουμε μὲ βεβαιότητα²². Δυσερμήνευτο εἶναι ἓνα στοιχεῖο ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς : μιὰ πλατιά ταινία, πού ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα «δακτύλιο» - θηλιά στὸ ὕψος τοῦ πάνω μέρους τοῦ βραχίονα χάνεται στὸν αὐχένα κάτω ἀπὸ τὴν κόμη. Ἀπὸ τὸ «δακτύλιο» ἡ ταινία φαίνεται νὰ διακλαδίζεται σὲ δύο στενώτερες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μιὰ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη καὶ ἡ ἄλλη ἐρχόταν μπροστὰ, κάτω ἀπὸ τὸ στήθος τῆς μορφῆς. Ἡ ἀποσπασματικὴ ὅμως κατάσταση τοῦ μνημείου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἴμαστε ἀπολύτως βέβαιοι γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ, ἐφόσον μάλιστα δὲν ὑπάρχει τυπολογικὰ ἐντελῶς ἀντίστοιχὸ του παράδειγμα, ὅσο τουλάχιστον ξέρουμε. Ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. συχνὰ τὸ ἔνδυμα γυναικείων μορφῶν κυρίως συγκρατιέται μὲ ταινίες, πού διασταυρῶνται στὴν πλάτη ἢ στὸ στήθος²³. Μιὰ ἀνάλογη ἐρμηνεῖα φαίνεται πιθανὴ καὶ γιὰ τὴ δική μας περίπτωσιν²⁴.

Φαίνεται μᾶλλον δύσκολο νὰ ἀποτελοῦσαν τὴν παράσταση τῆς στήλης μας περισσότερες μορφές ἀπὸ μία. Γιατί, ἂν συμπληρώναμε στ' ἄριστερὰ μιὰν ἀκόμη μορφή, καθιστῆ ἢ καὶ ὄρθια²⁵, τὸ πλάτος τῆς στήλης θὰ γινόταν ἐξαιρετικὰ μεγάλο²⁶, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἀπόστασης πού μεσολαβεῖ ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς μορφῆς ὡς τὸ πλαίσιο τῆς στήλης²⁷. Τὸ καλύτερο παράλληλο γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὅποιο εἶναι τοποθετημένη

20. Βλ. Γ. Μπακαλάκη, Προνασκαφικὲς Ἔρευνες στὴ Θράκη (1958), 23 κ.έ., κυρίως 33 κ.έ., ὅπου γίνεται ἀναλυτικὴ τυπολογικὴ ἔρευνα γιὰ τὶς «ψευδοχειρίδες» τοῦ πέπλου. Βλ. ἐπίσης W. Amelung, RE III 2, 2312 κ.έ., λ. Chiton.

21. Biesantz ὁ.π. 27.

22. Συχνὰ ἡ δουλειὰ σὲ ἔργα ἐπαρχιακὰ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση μεταξὺ πέπλου καὶ χιτώνα. Βλ. Biesantz ὁ.π., 69, κέ. καὶ Schild - Xenidou, ὁ.π., 105.

23. Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσιν βλ. τὶς καθιστὲς θρηνοῦσες μορφές τοῦ Βερολίνου K 13a-β, C. Blümel, Die klassisch - griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin (1966), εἰκ. 62-67. Πρὸβλ. καὶ τὴ στήλη τῆς Νικησῶς στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ, H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit (1968), πίν. 7a. Γιὰ τὴ δεύτερη περίπτωσιν βλ. π.χ. τὴ στήλη τῆς Σιληνίδος τοῦ Βερολίνου K 40, Blümel, ὁ.π., εἰκ. 47.

24. Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ἓνα διαφορετικὸ σύστημα στὸ δέσιμο γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ σωζόμενα στοιχεῖα : μιὰ ταινία θὰ περιέβαλλε τὸν αὐχένα καταλήγοντας μπροστὰ σὲ δύο θηλιές. μιὰ δευτέρη θὰ περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς θηλιές, ἀφοῦ πλαισίωνε τὸ στήθος, θὰ κατέβαινε κάτω ἀπὸ τὶς μασχάλες καὶ θὰ ἔδενε ἴσως πίσω στὴν πλάτη.

25. Σύμφωνα μὲ τὴν παράσταση τῆς στήλης τῶν Φαρσάλων στὸ Λοῦβρο, Biesantz, ὁ.π. K 36, πίν. 17 καὶ τῶν στηλῶν Biesantz ὁ.π. K 4 καὶ K 1, πίν. 18.

26. Ὅπως στὶς πολυπρόσωπες στήλες, π.χ. τῆς Ἰκαρίας, Hiller, ὁ.π., 172 K 6, πίν. 16, 1.

27. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. οἱ συνθέσεις τῶν στηλῶν μὲ δύο μορφές ἔχουν ἀποκτήσει ἀνεση ἐπάνω στὸ ἔδαφος τοῦ κορμοῦ, ὅπως στὴ στήλη τῆς Κομοτηνῆς τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, AE (1956), 203 κ.έ., πίν. 1. Γιὰ τὴ στήλη αὐτὴ βλ. τελευταῖα Hiller, ὁ.π., 182 N 1, πίν. 21). Ἐδῶ ὑπάρχει ἐλεύθερος χώρος ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές καὶ πίσω ἀπὸ τὴν πλάτη τῆς καθεμιᾶς,

ή μορφή της κόρης επάνω στο έδαφος της στήλης και για τη σχέση της με το αρχιτεκτονικό πλαίσιο μάς προσφέρει η στήλη αριθ. 3254 του Έθνικού Μουσείου (Πί ν. 17β), για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω²⁸ και που χωρίς αμφιβολία εικονίζει μία μόνον μορφή. Η στήλη του Δίου λοιπόν ακολουθούσε, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, τον τύπο των αὐστηρορυθμικῶν και πρώιμων κλασικῶν στηλῶν του νησιωτικοῖωνικου χώρου με μιὰ μορφή, τὴ νεκρὴ κόρη, πού εἰκονίζεται ὀρθία σὲ κατατομή, πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ κάπως σπανιότερα πρὸς τ' ἀριστερά²⁹, κρατώντας κάποιο ἀντικείμενο³⁰. Στις στήλες με τέτοιου εἴδους παράσταση ὑπάρχει κατὰ κανόνα ἄνεση χώρου μπροστὰ ἀπὸ τὴ μορφή γιὰ τὴν ἐλεύθερη κίνηση τῶν χερῶν της, πολὺ περισσότερη ἀπ' ὅ,τι πίσω της. Αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ με τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ἔξαρμα στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης πού συζητήσαμε πιο πάνω δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ταινία τοῦ πλαισίου, γιατί ὁ κενὸς χώρος πίσω ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κόρης θὰ ἦταν μεγαλύτερος ἢ τουλάχιστον ἴσος με τὸ χρῆσιμο χώρου μπροστὰ της. Ἡ μόνη πιθανὴ ἔρμηνεια τοῦ ἐξάρματος πού ἀπομένει εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα ἀπὸ κάποιο ἀντικείμενο, πού ἴσως ἢ σωζόμενη μορφή θὰ τὸ κρατοῦσε στὸ δεξί της χέρι³¹. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀρκετὰ ἐπίμηκες, ἕνα ἀλάβαστρο π.χ.³², ὥστε νὰ φτάνει ὡς τὴ σκοτία κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη. Θὰ κρατιόταν ἀπὸ τὸ κάτω μέρος του στὸ ὕψος τοῦ κεφαλοῦ καὶ σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτό, ὥστε τὸ λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα χέρι νὰ σχηματίζει μιὰ ἀρκετὰ ἀνοιχτὴ γωνία. Ἔτσι, καὶ τὸ κεφάλι τῆς κόρης δὲν ἔχει τὴν κλίση πρὸς τὰ κάτω, πού χαρακτηρίζει πολλὲς ἀπὸ τὶς κόρες τῶν νησιωτικῶν στηλῶν. Ἡ νεαρὴ κοπέλα τῆς στήλης ἀπὸ τὸ Δῖον με τὴ σχετικὰ ἀλύγιστη στάση τοῦ κεφαλοῦ καὶ τοῦ σώματος, ὅσο σώζεται, συγκρίνεται καλύτερα με ἔργα ἐπαρχιακά³³,

χωρὶς ὅμως νὰ δημιουργοῦνται μεγάλα κενά, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν ἡ στήλη τοῦ Δίου συμπληρωνόταν με μιὰ δευτέρη μορφή.

28. Βλ. σελ. 36 καὶ σημ. 10. Ἐπίσης ἡ στήλη τῆς Ἀμφοτῶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 739 (Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἐθν. Μ. (1967), 35, πίν. 19· Schild - Xenidou, ὁ.π., 10 Κ 10) μάς βοηθᾷ νὰ φανταστοῦμε τὴν παράσταση τῆς κόρης σὲ σχέση με τὸν κορμὸ τῆς στήλης. Τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ τῆς στήλης μας (βλ. παραπάνω σημ. 8) πρέπει νὰ ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὸ διπλάσιο κάτω πλάτος του, ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς στήλες τῆς Ἀμφοτῶς καὶ τῆς Πολυξένης τοῦ ἴδιου Μουσείου ἀριθ. 733 (Biesantz ὁ.π. Κ 27, πίν. 8). Ἀντίθετα, στὶς παριανέες στήλες Giustiniani καὶ Ν. Ὑόρκης τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ εἶναι ἴσο με τὸ διπλάσιο κάτω πλάτος του. Βλ. Χρ. Καρούζος, ΑΜ 71 (1956), 247.

29. Βλ. Ἄ. Λεμπέση, Ant. Plastik XII (1973), 9 καὶ σημ. 25.

30. Γιὰ τὸν τύπο τῶν στηλῶν αὐτῶν βλ. Hiller, ὁ.π., 130 κ.έ., 136 κ.έ., πού ἀποδίδει τὴ δημιουργία του στὴν Πάρο. Πιο σωστὰ ἢ Ἄ. Λεμπέση, ὁ.π., 12, σημ. 48 παρατηρεῖ ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ τύπου δὲν μπορεῖ νὰ περιορίζεται στὴν Πάρο, ἀφοῦ ὑπάρχει καὶ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰ.

31. Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχε κάποιο ἀντικείμενο ἀνεξάρτητο, λαξευμένο στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, ἐπειδὴ ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Πρβλ. π.χ. τὴ στήλη τοῦ νέου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 715, H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs (1965), πίν. 6, ὅπου εἰκονίζεται ἕνα κλουβὶ στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, καὶ τὴ στήλη ἐνὸς κοριτσιοῦ, Conze, ὁ.π., 815, πίν. 156· D. Ohly, Glyphothek München (1972), 30 ἀριθ. 6, 31.

32. Ὅπως αὐτὸ πού κρατᾷ ἡ μορφή στὴ στήλη ἀπὸ τὴ Λάρισα, Biesantz, ὁ.π., Κ 21, πίν. 5. Γιὰ τὸ ἀλάβαστρο σὲ ἐπιτύμβιες στήλες τῆς ἰωνικῆς περιοχῆς βλ. P.Zanker, ΑΚ 9 (1966), 18. Βλ. καὶ τὸ θραῦσμα, πιθανότατα ἀπὸ μιὰ ἐπιτύμβια στήλη, στὴ Βοστώνη. L. D. Caskey, Catalogue of Greek and Roman Sculpture (1925), 16. Γιὰ τὰ ἀντικείμενα πού βαστοῦν οἱ γυναικεῖες μορφὲς στὶς θεσσαλικὲς στήλες γενικὰ βλ. Biesantz, ὁ.π., 84 κ.έ.

33. Ὅπως ἡ βιοιωτικὴ στήλη τῆς Ἀμφοτῶς στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (βλ. παραπάνω σημ. 28).

καθώς και με τη στήλη ἀριθ. 3254 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Πί ν. 17 β)³⁴.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ στήλη τοῦ Δίου ἐξαρτάται τυπολογικά ἀπὸ τὶς νησιωτικές στήλες, πρόκειται ὅμως γιὰ ἔργο ἐπαρχιακό. Ὁ Biesantz τὴ διαπραγματεύεται μαζί με τὰ θεσσαλικά ἔργα, παρόλο πὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλία³⁵. Μία γενικὴ ὁμοιότητα τῆς στήλης μας με τὰ θεσσαλικά ἔργα εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ, μπορεῖ ὅμως νὰ ἐρμηνευθεῖ εὐκόλα ἀπὸ τὰ κοινά, ἰωνικά πρότυπα τῆς «βορειοελλαδίτικης» τέχνης³⁶. Ὅμως, ὁ τόπος προέλευσης τοῦ ἔργου πὺ ἐξετάζουμε, μιά περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνικὲς ἀποικίες³⁷, ἀπέναντι μάλιστα ἀπὸ τὴ Χαλκιδική, μᾶς κάνει νὰ θεωροῦμε τὴν ἄμεση ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ νησιωτικοῖωνική τέχνη ὄχι μόνον πιθανή, ἀλλὰ καὶ φυσική³⁸. Καὶ στυλιστικά ἡ στήλη τοῦ Δίου δὲ βρίσκει τὴ θέση τῆς ἀνάμεσα στὶς σύγχρονες τῆς θεσσαλικές. Οἱ ὁμοιοτήτες τῆς με τὶς καλύτερες ποιοτικὰ θεσσαλικές στήλες³⁹ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἔχει κοινὴ μ' αὐτὲς τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ ἰωνικά πρότυπα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ δεσμός τῆς με τὴν ὁμάδα «Λάρισα II», στὴν ὁποία τὴν ἐντάσσει ὁ Biesantz καὶ πὺ ἀποτελεῖται ἄλλωστε ἀπὸ τρία μόνον γλυπτά⁴⁰, δὲ στηρίζεται σὲ μεγαλύτερες ὁμοιότητες. Ἡ κυματιστὴ κόμη τῆς κόρης τοῦ Δίου, πὺ ἀναλύεται σὲ «ραβδώσεις» καὶ ὀξείες ἀκμές, δύσκολα μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με τὴν κόμη τῆς γυναικείας μορφῆς τῆς στήλης K 22⁴¹ ἀπὸ τὴν ὁμάδα «Λάρισα II», πὺ ἀποτελεῖ μιά συμπαγὴ μάζα, πάνω στὴν ὁποία οἱ πλόκαμοι ἀποδίδονται σχεδιαστικά. Ἀντίθετα τὸ κεφάλι τῆς κόρης συγκρίνεται στενώτερα με ἔργα πὺ παρουσιάζουν ἄμεσότερα τὴν ἰωνικὴ ἐπίδραση, ὅπως ἡ στήλη ἀπὸ τὴ Λιάτανη στὴ Ν. Ὑόρκη⁴² καὶ ἡ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 910, πὺ ἂν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ἔχει συχνὰ τονισθεῖ ὁ ἰωνικός τῆς χαρακτήρας⁴³. Στὸ τελευταῖο ἔργο μάλιστα συναντοῦμε τὶς ἀυλακίες καὶ τὶς ὀξείες ράχες στὴν κόμη τῆς νεαρῆς μορφῆς. Καὶ στὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μορφῶν καὶ στὴ σχεδίαση τῶν ἐπιμέρους ἡ στήλη μας ἀπέχει αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν K 22, ὄχι μόνον ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς τῆς στὴν ἐκτέλεση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τελείως διαφορετικὴ αἴσθηση στὴ σύλληψη τῆς μορφῆς. Ὁ τεχνίτης πὺ λάξευσε τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ Δίον δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται με τὸν κύκλο τοῦ τεχνίτη πὺ λάξευσε τὴ λανθασμένη σὲ ἀναλογίες καὶ ἀδέξια σὲ ἀπόδοση γυναικεία μορφῆς τῆς στήλης ἀπὸ τὴ Λάρισα. Στὴ στήλη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἡ κόρη εἶναι

34. Βλ. παραπάνω σημ. 10. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ καλλιτέχνη τῆς στήλης αὐτῆς βλ. παρακάτω σελ. 41 καὶ σημ. 45.

35. Biesantz, ὁ.π., 6. Ὁ ἴδιος ὁ.π. 124, 127 στὴ γεωγραφικὴ κατὰταξη τῶν ἔργων τὴν τοποθετεῖ πλάι σ' αὐτὰ πὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Περραιβία.

36. Biesantz, ὁ.π., 166 κ.έ., κυρίως 171, 173.

37. Ὅπως ἡ Μεθώνη, ἀποικία τῶν Ἐρετριέων. Βλ. Lenk, RE XV 2, 1385 κ.έ., λ. Methone.

38. Βλ. καὶ Μαν. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικά Μουσεία (1974), 270, 276 εἰκ. 3.

39. Biesantz, ὁ.π., K 5, πίν. 1· K 36, πίν. 17· K 30, πίν. 19-20.

40. Biesantz, ὁ.π., 127, κυρίως 147, 153.

41. Βλ. σημ. 40 καὶ παραπάνω σημ. 10 καὶ 16.

42. Βλ. G.M.A. Richter, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art (1954), ἀριθ. 74, πίν. 60 b· Schild - Xenidou, ὁ.π., 12 K 12.

43. Diepolder, ὁ.π., 9, εἰκ. 1· Καροῦζος, ὁ.π., 246, σημ. 4, 248· Hiller, ὁ.π., 136, σημ. 60. Ἡ κόμμωση τῆς κόρης στὴ στήλη ἀριθ. 910 εἶναι πολὺ ὅμοια με τὴν κόμμωση ὀρισμένων κορῶν τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα (βλ. G. Fougeres, Le Parthenon II (1910), πίν. 123, πλάκα VIII, ἀριθ. 58 καὶ 60), ὅστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο συνδυετικὸ κρίκο ἀνάμεσα

σωστά σχεδιασμένη, οί πλαστικές μορφές παρά τὸ χαμηλὸ ἀνάγλυφο εἶναι εὐχυμες καὶ ἀρκετὰ διαφοροποιημένες καὶ οἱ μεταβάσεις τους πρὸς τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου βαθμιαῖες καὶ καμπύλες. Τὸ πηγούνι τῆς κόρης διαγράφει μιὰ ζωντανή καμπύλη, τὰ χεῖλη τῆς εἶναι σαρκώδη, τὸ αὐτὶ καλοσχεδιασμένο καὶ μὲ λεπτότητα ἀποδομένο. Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ σέ συνδυασμὸ μὲ τὸν τύπο τοῦ μνημείου καὶ τῆς παράστασης μαρτυροῦν τὴ στενὴ σχέση τῆς στήλης μὲ ἔργα νησιωτικά. Καὶ ἡ ἀδρὴ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος τῆς κόρης ἔχει τὰ παράλληλά τῆς σέ ἔργα ὅπως ἡ στήλη τῆς Λιάτανης καὶ οἱ ἀποσπασματικὲς στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀριθ. 3076 ἀπὸ τὴν Ἰκαρία τῆς Ἀττικῆς⁴⁴ καὶ ἀριθ. 3254 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (Πί ν. 17 β)⁴⁵, ποὺ ἡ σχέση τους μὲ τὴ νησιωτικοῖωνική παράδοση εἶναι, νομίζουμε, ἀναμφισβήτητη. Ἡ στήλη τοῦ Δίου εξαρτᾶται λοιπὸν στενὰ ἀπὸ ἔργα νησιωτικά, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δημιούργημα νησιώτη καλλιτέχνη. Τὸ πολὺ πρότυπο ἀνάγλυφο⁴⁶ καὶ ἡ ἀδρὴ, ἐπίπεδη, ὄχι πολὺ πειστικὴ πτύχωση τοῦ ἐνδύματος, ἡ ἀδυναμία στὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ στέρνου καί, τέλος, τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ τῆς στήλης⁴⁷ μᾶς κάνουν νὰ πιστεύουμε ὅτι τὸ ἔργο λαξεύτηκε ἐπιτόπου, ἀπὸ ἓναν τεχνίτη μὲ νησιωτικοῖωνικὲς καταβολές. Κοντὰ στὴ στήλη τοῦ Δίου βρίσκεται στυλιστικὰ ἓνα σχετικὰ πρόσφατο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἡ ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ γειτονικὴ στὸ Δίον Πύδνα⁴⁸. Τὸ μνημεῖο αὐτό, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ νεώτερο ἀπὸ τὴ στήλη ποὺ ἐξετάζουμε, μπορεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν ἀκτῶν τῆς Πιερίας κατὰ τὸν 5ο αἰ. βρίσκεται καλλιτεχνικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἰωνικῆς τέχνης⁴⁹.

Τὰ χρόνια τῆς στήλης μας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικότητος τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς καὶ ἐξαιτίας τῶν παραδοσιακῶν στοιχείων μὲ τὰ ὅποια εἶναι δεμένος ὁ τεχνίτης τῆς. Ἰδιαίτερα στὴν κόμμωση τῆς κόρης μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὸ συντηρητισμὸ του, καὶ συγκεκριμένα στὴν κυματοειδῆ «παρυφή» ποὺ πλαισιώνει τὸν κρόταφὸ τῆς. Ἡ ἀρκετὰ σχηματοποιημένη μορφή τῆς κατάγεται ἀπὸ τοὺς ἡμικυκλικοὺς βοστρύχους, ποὺ περιβάλλουν τὸ πρόσωπο

στὰ ἰωνικὰ ἔργα καὶ στὴ ζωφόρο. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς νησιωτικοῖωνικῆς τέχνης στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα βλ. Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 130 κ.έ.: K. Vierneisel, JbBerlMus. 15 (1973), 34 κ.έ.

44. Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἐθν. Μ. (1967), 56· AJA 5 (1889), πίν. 13.

45. Βλ. παραπάνω σημ. 10 καὶ σελ. 39. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ τὴ νησιωτικοῖωνικὴ τέχνη εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν πλάγιων ταινιῶν τοῦ κορμοῦ (βλ. J.D. Beazley, AJA 55 (1951), 335). Καὶ γενικότερα ὁ τύπος τῆς στήλης καὶ τῆς παράστασης δὲν ἔχουν κανένα παράλληλο στὴν Ἀττικὴ, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 910, ποὺ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε (σελ. 40 καὶ σημ. 43), ἔχει ἔντονη ἰωνικὴ ἐπίδραση. Μιὰ ἀκόμη ἐπιτύμβια στήλη ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, σχετίζεται ὅμως μὲ κάποιο ἰωνικὸ ἔργαστήρι, εἶναι ἡ στήλη ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 713. Βλ. Biesantz, ὁ.π., Κ 54, πίν. 1.

46. Γιὰ τὴ μικρὴ ἀναγλυφικὴ ἔξαρση, ὡς χαρακτηριστικὸ ἔργων ἀπὸ τὴ βόρειο καὶ μέση Ἑλλάδα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἰωνικὴ παράδοση, βλ. L. Schneider, Ant. Plastik XII (1973), 109.

47. Βλ. παραπάνω σελ. 35 καὶ σημ. 5.

48. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

49. Ὅπως ἀλλοστε ὅλη ἡ περιοχὴ τῆς Μακεδονίας. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, BCH 79 (1955) 97 κ.έ. Ἡ στήλη ἀπὸ τὴν Πύδνα ἔχει κοινὰ μὲ τὴ στήλη μας τὸν εντονο ἰωνισμό, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα ἐπαρχιακὰ χαρακτηριστικὰ, ὅπως τὴν ἐπιπεδότητα στὸ πλάσιμο (βλ. παραπάνω σημ. 46), τὴν ἀδυναμία στὴν προοπτικὴ, τὸ συντηρητισμὸ στὴν ἀπόδοση ὀρισμένων λεπτομερειῶν, π.χ. τοῦ ματιοῦ.

πολλῶν ἀρχαϊκῶν κορῶν, τοῦ ἰωνικοῦ χώρου κυρίως⁵⁰. Ἡ ὑπόλοιπη ὁμως κόμη τῆς μορφῆς μας ὀδηγεῖ στὰ χρόνια γύρω ἢ καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση μὲ μιὰ σειρά στηλῶν⁵¹. Ἡ πιὸ συγγενικὴ ἀπὸ αὐτὲς μὲ τὴ στήλη μας, ἡ στήλη τῆς Ν. Ὑόρκης ἀπὸ τὴ Λιάτανη, ποὺ πρέπει ν' ἀνήκει στὰ χρόνια τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνα⁵², εἶναι ἀσφαλῶς λίγο νεώτερη ἀπὸ τὴ στήλη τοῦ Δίου. Ὁ συντηρητισμὸς τοῦ τεχνίτη ποὺ λάξευσε τὴν τελευταία φαίνεται καὶ στὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τῆς κόρης, στὸ βαρὺ πηγούνι καὶ στὸ μάτι. Παρόλο ποὺ ἔχει γίνῃ προσπάθεια νὰ δοθεῖ μὲ συνίζηση ὁ ἐσωτερικὸς κανθὸς, οὐσιαστικὰ τὸ μάτι ἔχει σχεδιαστῆ κατανώπιον, ἐνῶ ἤδη σὲ ἔργα τῆς δεκαετίας 470/60 ἡ συνίζηση τοῦ ματιοῦ ἔχει προχωρήσει πολὺ περισσότερο⁵³. Ὡστόσο τὰ βλέφαρα ἔχουν λεπτύνει καὶ παρὰ τὴ φθορὰ τοῦ μαρμάρου στὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ὅτι διαφοροποιοῦνται καὶ διαχωρίζονται στοὺς κανθοὺς τὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κάτω. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχτοῦμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ στήλη τοῦ Δίου ἔχει ξεπεράσει χρονικὰ τὸ δίσκο τῆς Μήλου, ποὺ παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ⁵⁴, εἶναι ὁμως ἔργο ἑνὸς πρωτοπόρου καλλιτέχνη. Τὰ πιὸ ἐξελιγμένα λοιπὸν χαρακτηριστικὰ τῆς στήλης ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγηση στὴ δεκαετία μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα⁵⁵, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν παρθενῶνια ζωφόρο, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν πρέπει νὰ προηγεῖται πολὺ, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἐξελιγμένη μορφή τοῦ αὐτιοῦ τῆς κόρης, ποὺ ἀπαντᾶται ὁμοίως ἔναντι ἀπὸ τοὺς ἴπεις τῆς βόρειας πλευρᾶς⁵⁶.

Μὲ τὴ χρονολόγηση στὴν ὁποία καταλήξαμε συμφωνεῖ καὶ ἡ ἄνετη προβολὴ τῆς μορφῆς ἐπάνω στὸ ἔδαφος τῆς στήλης, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει σὲ στήλες τοῦ τύπου λίγο παλιότερες, ὅπου τὸ πλάτος τῆς μορφῆς ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὸ πλάτος τοῦ κορμοῦ⁵⁷. Ἔτσι, καὶ ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψη, ποὺ δεχτήκαμε ὡς τὴ μόνη δυνατὴ κορύφωση τῆς στήλης τοῦ Δίου, συμβαδίζει μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀναλογιῶν τοῦ κορμοῦ⁵⁸ καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὴν παράσταση. Μιὰ σειρά στηλῶν ποὺ παρουσιάζουν ὅμοια σχέση κορμοῦ καὶ εἰκονιζόμενης μορφῆς καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ἐπιστέφονται μὲ ἀέτωμα⁵⁹. Στὴν ὁμάδα αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ στήλη τῆς

50. Πρβλ. τὸ κεφάλι μὲ πόλο τῆς κόρης τῶν Δελφῶν, G.M. Richter, *Korai* (1968), 86, εἰκ. 270-274· τὴν κόρη τῆς Ἀκρόπολης 675, Richter, ὁ.π., 123, εἰκ. 395-397· τὴ Νίκη ἀπὸ τὴ Δῆλο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 21, Richter, ὁ.π., πίν. XIVa, Σ. Καρούζου. ὁ.π., 9, πίν. 6.

51. Βλ. Καρούζος, ὁ.π., 248 καὶ σημ. 12· Schild - Xenidou, ὁ.π., 118, σημ. 1.

52. Καρούζος, ὁ.π., 248· G.M.A. Richter, *Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art* (1954), ἀριθ. 74. Βλ. καὶ B. Fellmann, *Wandlungen*, E. Homann-Wedeking gewidmet (1975) 118, σημ. 32.

53. Πρβλ. τὴ στήλη Giustiniani στὸ Βερολίνο, ποὺ ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν Χρ. Καρούζο, *JHS* 71 (1951), 104, γύρω στὸ 465. Βλ. καὶ K. Vierneisel, *JbBerlMus* 15 (1973), 33, σημ.53. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ματιοῦ σὲ ὄψη τριῶν τετάρτων βλ. Καρούζος, ὁ.π., 108.

54. Βλ. Καρούζος, ὁ.π., 107. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ δίσκου στὴ δεκαετία 460/50 βλ. Καρούζος, ὁ.π., 104.

55. Ὁ Biesantz, ὁ.π. 27, 40., 41 τὴ χρονολογεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Μαν. Ἀνδρόνικος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Μουσεία* (1974), 276 εἰκ. 3.

56. Fougeres, ὁ.π., πίν. 107, πλάκα XXXVII, ἀριθ. 115· Lullies - Hirmer, *Griech. Plastik* (1956), πίν. 151.

57. Βλ. σχετικὰ Χρ. Καρούζος, *AM* 71 (1956), 246.

58. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικος, *AE* (1956), 209 κ.έ. καὶ N. Himmelmann - Wildschütz, *Studien zum Ilissos - Relief* (1956), 40.

59. Πρβλ. τὶς βοιωτικὲς στήλες: τῆς Ἀμφοτῶς (βλ. παραπάνω σημ. 28)· τῆς νέας μὲ πόλο (Χρ.

Ν. Ύορκης από την Πάρο. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπίστεψης, πού ἦταν ἀπό χωριστὸ κομμάτι καὶ δὲν σώθηκε, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς στήλης Giustiniani τοῦ Βερολίνου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή⁶⁰. Ἡ ἀνθεωτὴ ἐπίστεψη δὲν συμφωνεῖ μὲ τις πλατιῆς ἀναλογίες τοῦ κορμοῦ καὶ οἱ δύο τόρμοι στὸ πάνω μέρος του κάνουν περισσότερο πιθανὴ τὴ συμπλήρωση μὲ ἀέτωμα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύει καὶ μιὰ νέα στήλη τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε, ἀπὸ τὴ Νέα Καλλικράτεια στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης⁶¹, πού πρόκειται νὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν κ. Κώστογλου - Δεσπίνη. Ἀετωματικὴ ἐπίστεψη σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω θὰ δέχονταν καὶ οἱ λίγο παλιότερες ἀπὸ τῆς Ν. Ύορκης, ἀποσπασματικὰ σωζόμενες στήλες τῆς Σκῦρου⁶² καὶ τῆς Ἀμοργοῦ⁶³.

Θεσσαλονίκη 1976

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας (1934), 17 ἀριθ. 12, εἰκ. 11· Schild-Xenidou, ὁ.π., 15 Κ 15)· τὴ στήλη ἀπὸ τὴ Λιάτανη (βλ. παραπάνω σημ. 42), πού ἡ ἐπίστεψή της εἶναι ἐνα ἀέτωμα καμπύλο. Πρβλ. ἐπίσης τὴ θεσσαλικὴ στήλη τῆς Πολυξένης (βλ. παραπάνω σημ. 28) καὶ τις δύο στήλες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3254 καὶ 910 (βλ. παραπάνω σημ. 10, σελ. 36, 40 καὶ σημ. 43 ἀντιστοίχως).

60. Αὐτὴ τὴ συμπλήρωση προτείνει ἡ Richter, ὁ.π., ἀριθ. 73. Ὁ Χρ. Καροῦζος, AM 71 (1956), 247 χαρακτηρίζει τὴν ἐπίστεψή της ἀπλῶς Akroterbekronung.

61. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

62. Χρ. Καροῦζος, AM 71 (1956), 245 κ.έ., πίν. 133-135· Hiller, ὁ.π., 88, 136. Ὁ Καροῦζος, ὁ.π., 247, ἀναφέρεται στὴν ἐπίστεψή της χαρακτηρίζοντάς τὴν ἀπλῶς ὡς Akroterbekrönung. Γιὰ τὴ χρονολόγησή της γύρω στὰ 450 Καροῦζος ὁ.π. 246 κ.έ.

63. Βλ. Hiller, ὁ.π., 88, 131 σημ. 35, 136, πίν. 31. I. καὶ B. Fellmann, Wandlungen, E. Homann - Wedeking gewidmet (1975), 114 κ.έ., πίν. 25a, πού τὴ χρονολογεῖ στὴ δεκαετία μετὰ τὸ 450 καὶ κοντὰ στὴ στήλη τῆς Ν. Ύορκης.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ, ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΗΒΑ*

(Άνασκαφή οικοπέδου Ξ. Παναγιωτοπούλου - Χ. Παπαγεωργίου)

(Πί ν. 18 - 39· Σχ. 1 - 9)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ οἰκοπέδου αὐτοῦ τῆς Θήβας, ἰδιοκτησίας Ξενοφωντος Παναγιωτοπούλου καὶ Χαραλάμπους Παπαγεωργίου, ἔγινε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1973 καὶ ἀφορμὴ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔδωσε, ὅπως συνήθως, ἡ πρόθεση τῶν ἰδιοκτητῶν νὰ οἰκοδομήσουν. Ἀπὸ τὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου κρίθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνά του. Τὰ ἀποτελέσματα, μὲ λείψανα Πρωτοελλαδικῶν, Μεσοελλαδικῶν καὶ Ὑστεροελλαδικῶν οἰκισμῶν καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ, ἰδίως τῶν δύο πρώτων ἐποχῶν, δικαίωσαν τὶς προβλέψεις μας¹.

Τὸ οἰκόπεδο βρίσκεται στὸ ΝΑ. τμῆμα τῆς Καδμείας, 50 μ. περίπου Α. ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Π. Θεοδώρου τῆς ὁδοῦ Ἐπαμεινώνδου, ὅπου τὸ 1963 ἀποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου πρωτοελλαδικοῦ οἰκήματος² (Σχ. 1 : 2). Ἔχει ἔκταση 130 μ.² περίπου, μὲ κύριον ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. εἶναι στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Πινδάρου καὶ Δίρκης, μὲ τὴ δυτικὴ μακρὰ πλευρὰ του, μήκους 16 μ., παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ Πινδάρου καὶ τὴ βόρεια στενὴ πλευρὰ του, μήκους 8.30 μ., παράλληλη πρὸς τὴν ὁδὸ Δίρκης (Σχ. 1 : 1). Ἐρευνήθηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου, δηλ. ἔκταση 73 μ.² περίπου. Ἡ ἔρευνα ἔγινε ἀρχικὰ μὲ τρεῖς τομῆς, πού εἶχαν διαστάσεις 5 × 5 μ. οἱ δύο πρώτες καὶ 2.50 × 5 μ. ἡ τρίτη καὶ ἀνοίχτηκαν στὸ κέντρο τοῦ οἰκοπέδου, μὲ διάδρομο πλάτους 1 μ. μεταξύ τους. Ἀργότερα, οἱ τομῆς ἐνώθησαν καὶ σχηματίστηκε ἔτσι ἐνιαία μεγάλη τομὴ μήκους 14.50 καὶ πλάτους 5 μ. (Πί ν. 18α· Σχ. 2).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς Πρωτοελλαδικῆς (ΠΕ), τῆς Μεσοελλαδικῆς (ΜΕ) καὶ τῆς Ὑστεροελλαδικῆς (ΥΕ) ἐποχῆς, μὲ καλύτερα ἀντιπροσωπευμένη τὴ ΜΕ ἐποχὴ. Ἀνακαλύφθηκαν ἀκόμη πέντε τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους

* Βλ. Συντομογραφίες τοῦ ἀρθροῦ στὴ σελ. 89.

1. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Κ. Δημακοπούλου καὶ κράτησε ἓνα περίπου μῆνα, ἀπὸ τὶς 15 Ἰουνίου ὡς τὶς 17 Ἰουλίου τοῦ 1973. Σύντομη ἀνακοίνωσή της δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Teiresias* 4 (1974), 9. Βλ. καὶ Fritz Schachermeyr, *Die AgaischeFrühzeit*, I. Band (1976), 215, 269. Ἐκφράζονται εὐχαριστίες καὶ ἀπὸ ἐδῶ στοὺς ἰδιοκτῆτες τοῦ οἰκοπέδου κκ. Ξ. Παναγιωτοπούλου καὶ Χ. Παπαγεωργίου, πού σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς ἔδειξαν μεγάλη ὑπομονὴ καὶ κατανόηση καὶ διευκόλυναν μὲ κάθε τρόπο τὴν ἐργασία μας. Στὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς βοήθησαν οἱ πτυχιῶχοι τῆς Ἀρχαιολογίας δδ. Ἀδριανὴ Φερεντίνου καὶ Τούλα Δαμαλα. Ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Φανουρία Δακορώνια καὶ ἡ δ. Φερεντίνου μᾶς βοήθησαν στὴ διαλογὴ καὶ κατάταξη τοῦ ὕλικου. Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων καὶ τῶν οστράκων ἔγιναν ἀπὸ τὴν κ. Ἡρῶ Ἀθανασιάδου. Οἱ φωτογραφίες, ἔκτος τῶν ἀνασκαφικῶν πού ἔγιναν ἀπὸ τὴν Κ. Δημακοπούλου, εἶναι τῶν δδ. Ἰ. Ἰωαννίδου καὶ Λ. Μπαρτζιώτη. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς στὴν τελικὴ τους μορφή φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Μ. Φουντούκου. Γιὰ τὴ βοήθειά τους, ἐκφράζονται σὲ ὅλες εὐχαριστίες θερμῶς.

2. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, 192, Σχ. 1· Πί ν. 221 β.

ένας κτιστός της ΠΕ εποχής, δύο κιβωτιόσχημοι της ΜΕ εποχής και δύο ταφές σε πίθους της ΜΕ επίσης εποχής. Λίγα όμως άγγεϊα συγκολληθήκαν, παρόλο το πλήθος των όστράκων. Έκτος από την κεραμική υπήρχαν και αρκετά μικρά αντικείμενα, τα περισσότερα της ΜΕ εποχής.

Δυστυχώς, όπως είναι φυσικό στις θέσεις με τη συνεχή κατοίκηση, τα στρώματα των διαφόρων εποχών δεν ήταν άθικτα, αλλά σε πολλά σημεία είχαν κοπεί και ταραχτεί από μεταγενέστερες οικοδομικές εργασίες. Οί ΥΕ τοίχοι κατέστρεψαν κυρίως την αρχή του ΜΕ στρώματος, αλλά τη μεγαλύτερη καταστροφή την προξένησαν οί ύστερορωμαϊκές και βυζαντινές παραβιάσεις. Οί βυζαντινοί βόθροι είχαν φτάσει πολύ βαθιά, σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις ως και στο ΠΕ στρώμα και τούτο έγινε αιτία να αναμιχθούν τα όστρακα.

A. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

1. ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τα λείψανα της ΠΕ εποχής βρέθηκαν σε ολόκληρη την έκταση της τομής, σε δύο ἀλλεπάλληλα στρώματα με μικρό πάχος, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν μικρὴ στρώση, πάχους 0.30 μ. περίπου, ἐπάνω ἀκριβῶς στὸ φυσικὸ βράχο. Ἡ καθαρὴ ΠΕ ἐπίχωση ἄρχιζε σὲ βάθος 2.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁδοῦ Πινδάρου καὶ ἔφθανε ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, πὺ βρέθηκε σὲ βάθος 2.70-2.90 μ. με μικρὴ κλίση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα, τὸ ΠΕ στρώμα περιλαμβάνει δύο φάσεις κατοικῆσεως.

Πρώτη φάση

Δὲ σώθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα αὐτῆς τῆς φάσεως. Τὰ μόνα ἴχνη πὺ διατηρήθηκαν ἦταν διάφορες ἐπεξεργασίες ἐπάνω στὸ βράχο. Στὸ νότιο τμῆμα τῆς τομῆς υπήρχαν ἀρκετὲς ρηχὲς κοιλότητες, διαμέτρου 0.15-0.20 μ. Οἱ πλατύτερες ἀπὸ αὐτὲς ἦταν τοποθετημένες σὲ τρεῖς σειρὲς καὶ σχημάτιζαν τμῆμα ἀνώμαλου ὀρθογώνιου χώρου. Ἀνάμεσα στὶς κοιλότητες καὶ δίπλα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου χώρου ἔχουν σκαλιστεῖ δύο παράλληλα αὐλάκια, πλάτους 0.20 καὶ βάθους 0.15-0.20 μ. (Πί ν. 19β).

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἐπεξεργασίες αὐτὲς ἔγιναν ἀπὸ ἀνθρώπινο χέρι, ἀλλὰ εἶναι δύσκολη ἡ ἔρμηνεία τοῦ προορισμοῦ τους. Τὸ πιθανότερο βέβαια εἶναι ὅτι στὶς κοιλότητες ἔμπαιναν ξύλινα δοκάρια γιὰ τὴ στήριξη τῆς στέγης ἑνὸς παραπήγματος ἢ καλύβας. Εἶναι ἄγνωστο σὲ τί χρησίμευαν τὰ αὐλάκια, ἀλλὰ πρέπει, πάντως, νὰ ἔχουν σχέση με τὶς κοιλότητες. Ἴσως, τὸ ἓνα νὰ εἶχε γίνεῖ γιὰ νὰ συγκρατεῖ τοὺς τοίχους τοῦ παραπήγματος, πὺ θὰ ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ κλαδιὰ ἢ ἄλλα πρόχειρα ὑλικά³. Τὸ δεῦτερο δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἓνα ὑποτυπῶδες σύστημα ἀποχετεύσεως.

3. Παρόμοιες κοιλότητες συνδεόμενες με αὐλάκια βρέθηκαν στὸ γειτονικὸ οἰκόπεδο Α. Θεοδώρου στὴν ὁδὸ Πινδάρου 15. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, 226, Πίν. 159 α (πρβλ. καὶ Σ χ. 1 : 3). Ἐν καὶ ἀναφέρονται ὅτι ἀνήκουν στὴ «Μεσοελλαδικὴ κατοίκηση τοῦ χώρου», εἶναι πάλι κατασκευὲς καὶ ἐπεξεργασίες τῆς ΠΕ εποχῆς. Ἄλλωστε, ἐπειδὴ τὰ δύο οἰκόπεδα εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ χωρίζονται μόνο ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πινδάρου, εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνιαία διαμόρφωση τοῦ χώρου. Κοιλότητες σκαλισμένες στὸ βράχο βρέθηκαν καὶ στὸ οἰκόπεδο Π. Λεοντάρη, πὺ βρίσκεται 50 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Παναγιωτοπούλου-Παπαγεωργίου. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, 209.

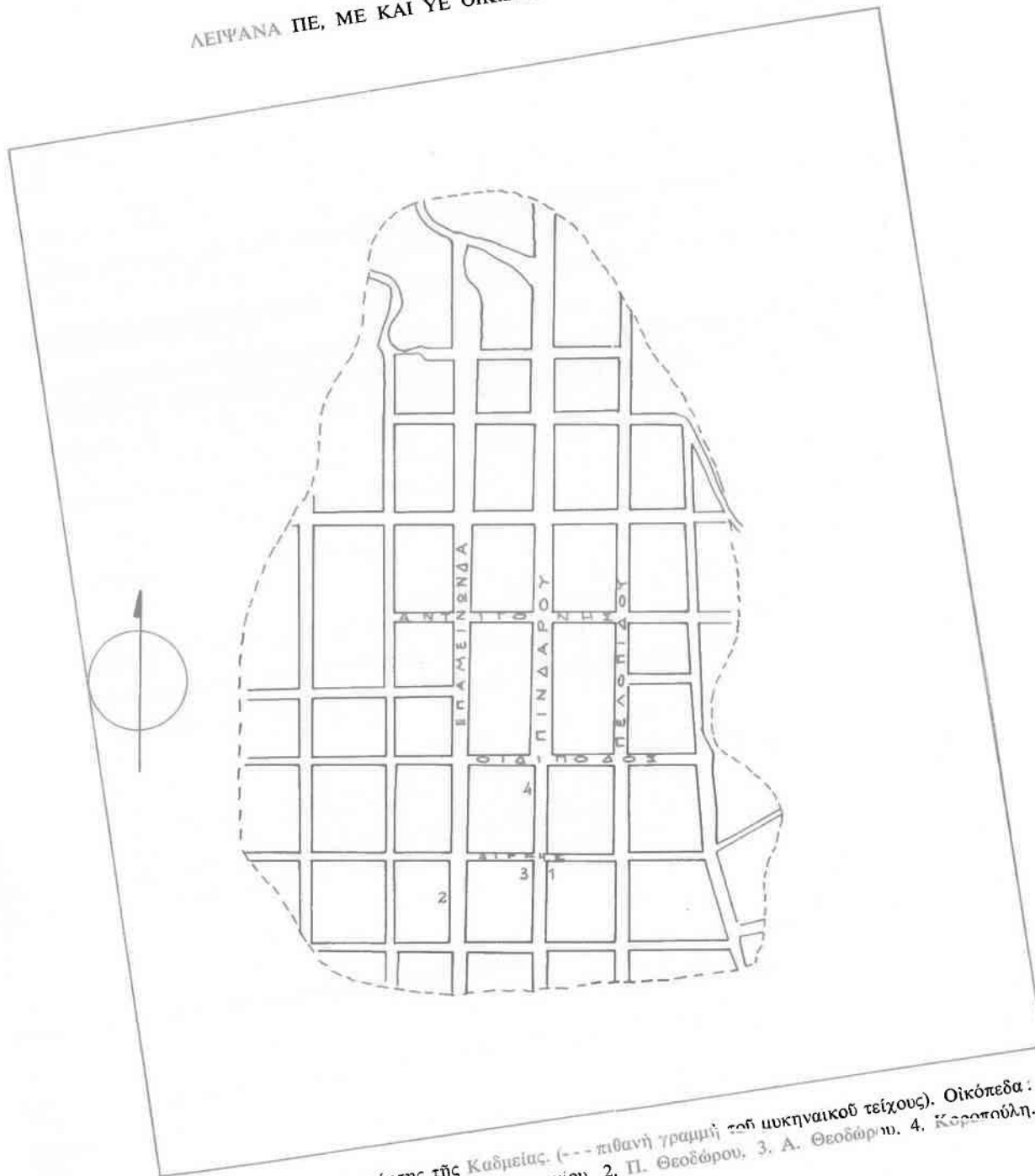
Παρ' όλες τις έπεξεργασίες αυτές ο φυσικός βράχος στο χώρο τουτο της άνασκαφής δέν είναι όμαλά κομμένος και έπίπεδος, αλλά παρουσιάζει άνώμαλη έπιφάνεια μέ κλίση πρός Β. Άντίθετα, στο βόρειο τμήμα της τομής ο βράχος έχει κοπεί σέ τέλεια σχεδόν έπίπεδη και όμαλή έπιφάνεια. Έκει μάλιστα έχει σκαλιστεί προσεκτικά σέ δύο άλλεπάλληλα έπίπεδα, πού σχηματίζουν δύο άναβαθμούς (Π ί ν. 18β). Έκτός από τις έπεξεργασίες αυτές βρέθηκαν σκαλισμένοι στο φυσικό βράχο όχτώ άποθηκευτικοί βόθροι (Π ί ν. 18 β-19 α· 1-4, 6-9 στο Σ χ. 2). Όλοι πρέπει νά άνήκαν στην πρώτη αυτή φάση· οί δύο είχαν άχρηστευτεί από την κατασκευή τοίχων της δεύτερης ΠΕ φάσεως πάνω από αυτούς. Έξάλλου, ή έπίχωση όλων σχεδόν των βόθρων έδωσε παλαιότερα όστρακα. Μερικοί από τους βόθρους φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν ως βόθροι άπορριμμάτων πιά, και κατά τή δεύτερη φάση της ΠΕ κατοικήσεως του χώρου (βόθροι 7-8), γιατί στην έπίχωσή τους βρέθηκαν και όστρακα πού άνήκουν χρονικά σέ μεταγενέστερες φάσεις της ΠΕ κεραμεικής. Υπήρχαν τέσσερεις βόθροι (1-4 στο Σ χ. 2) στο νότιο άκρο της τομής, άνοιγμένοι ό ένας κοντά στον άλλο, και άλλοι τέσσερεις στο βόρειο άκρο, και αυτοί σέ μικρή σχετικά άπόσταση μεταξύ τους. Έχουν σχήμα κυκλικό ή ώοειδές, σχετικά μικρή διάμετρο και μικρό βάθος. Ό μεγαλύτερος έχει διάμετρο 1 και βάθος 0.90 μ. και ό μικρότερος διάμετρο 0.40 και βάθος πάλι 0.40 μ. Στους περισσότερους ύπήρχε επάλειψη πηλού στα τοιχώματα και στον πυθμένα. Τουτο πρέπει νά σημαίνει ότι, στην άρχή τουλάχιστον, είχαν χρησιμοποιηθεί ως άποθηκευτικοί χώροι για τή διατήρηση τροφίμων. Άργότερα όμως φαίνεται ότι όλοι χρησιμοποιήθηκαν ως λάκκοι άπορριμμάτων. Μέσα σ' αυτούς παρατηρήθηκαν τά συνηθισμένα εύρήματα των βόθρων για τά άπορρίματα, όπως πολλά όστά ζώων, πολλά όστρακα, μεγάλα κομμάτια από σπασμένα άγγεία (άσκός, Π ί ν. 23β, και σαλτσιέρα, Π ί ν. 26 α : δ), καμένες ουσίες και στάχτες, και άχρηστα πιά μικροαντικείμενα, όπως σπασμένες λεπίδες και άπολεπίσματα από όψιανό και πυριτόλιθο (Π ί ν. 38 δ : α, θ), σπασμένο πήλινο σφονδύλι (Π ί ν. 37 β : ι) και σπασμένο όστέινο έργαλείο (Π ί ν. 37 ε : ζ).

Στην πρώτη αυτή φάση της ΠΕ κατοικήσεως φαίνεται ότι άνήκει ένα πήλινο δάπεδο πρός τό ΒΔ. τμήμα της τομής, πού βρέθηκε μόλις 0.05 μ. ψηλότερα από τό φυσικό βράχο. Είναι βέβαια δάπεδο δωματίου, άν και δε διατηρήθηκαν τοίχοι πού νά συνδέονται μαζί του. Έπάνω στο δάπεδο αυτό βρέθηκε πεσμένο, σχεδόν άκέραιο, πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Π ί ν. 20α και 23α) και πλατιά λαβή πρωτοβερνικωτού άσκού (Π ί ν. 20α και 27 γ : ζ).

Σέ όλη τήν έκταση της τομής ή ΠΕ αυτή στρώση έδειχνε έντονα ίχνη από πυρκαϊά, πού πρέπει νά ήταν τόσο ισχυρή, ώστε έφτασε και ως τό φυσικό βράχο, όπως δείχνει ή καμένη και μαύρη σέ πολλά σημεία έπιφάνειά του. Η έπίχωση αυτή της καταστροφής, άπευθείας επάνω στο βράχο είχε πάχος 0.30 μ. και περιείχε, εκτός από στάχτες και καμένες ουσίες, ίχνη άπανθρακωμένων ξύλων και μάζες από έρυθρό λιωμένο πηλό, στον όποιο είχαν μεταβληθεί από την πυρκαϊά οί πλίνθινοι τοίχοι των οικημάτων.

Είναι δύσκολο νά βρεθεί ή πραγματική αιτία της καταστροφής αυτής. Τό πιθανότερο είναι νά όφείλεται σέ τυχαία πυρκαϊά των κατοικιών, οί όποίες, όπως είδαμε, από τή χρήση ξύλινων στηριγμάτων, θά ήταν κατασκευασμένες από πολυ εύφλεκτα ύλικά. Η ύπόθεση έχθρικής επιθέσεως και καταστροφής είναι δύσκολο νά ύποστηριχτεί, γιατί, όπως θά δοϋμε, τήν πρώτη αυτή φάση διαδέχεται, άμέσως κατόπιν, άλλη πού άποτελεί όμαλή συνέχεια και εξέλιξη της προηγούμενης.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΕ, ΜΕ ΚΑΙ ΥΕ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΘΗΒΑ

Σχ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της Καδμείας. (--- πιθανή γραμμή του μυκηναϊκού τείχους). Οικόπεδα :
 1. Ε. Παναγιωτοπούλου και Χ. Παπαγεωργίου. 2. Π. Θεοδώρου. 3. Α. Θεοδώρου. 4. Κοροπούλη.

Δεύτερη φάση

Τά λείψανα τῆς δεύτερης ΠΕ φάσεως βρίσκονται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς πρώτης, δίχως νὰ μεσολαβεῖ ἔστω καὶ μικρὸ στρώμα ἀπὸ ἄλλη ἐπίχωση, πού θὰ σχηματιζόταν σιγά-σιγά μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ προσχώσεις κλπ., ἂν ὁ χώρος εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν πυρκαϊά, χτίστηκαν οἱ νέες κατοικίες, ἀφοῦ ἰσοπεδώθηκαν πρόχειρα τὰ ἐρείπια. Ἀπὸ τὶς κατοικίες αὐτὲς διατηρήθηκαν μικρὰ τμήματα τοίχων, πού βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς τομῆς (Πί ν. 20α, ε' τοῖχοι α-δ στὸ Σ χ. 2). Δυστυχῶς, εἶναι τόσο ἀποσπασματικοί, πού δὲ συγκροτοῦν τμήμα κατοικίας ἢ ἔστω καὶ ἓνα δωμάτιο. Δὲν ἔχουν θεμελιωθεῖ ἀπευθείας στὸ φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὰ θεμέλια καὶ τὸ βράχο μεσολαβεῖ ἐπίχωση μικροῦ πάχους, περίπου 0.20 - 0.30 μ. Διατηροῦν μόνο μία στρώση λίθων καὶ τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0.40 - 0.60 μ. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τους ἦταν χτισμένοι μὲ μεγάλους λίθους καὶ τὰ κενὰ μεταξὺ τους συμπληρώνονταν μὲ μικρότερα λιθάρια⁴. Σὲ μία περίπτωση οἱ λίθοι πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν τόσο μεγάλοι, ὥστε ἔπιαναν ολόκληρο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου. Τοῦτο παρατηρεῖται στὸν ΠΕ τοῖχο β (Πί ν. 20ε' Σ χ. 2), πού βρίσκεται στὴ μέση περίπου τῆς τομῆς καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ. πρὸς Α. Ἡ πρὸς Δ. συνέχειά του προχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὴ μὴ ἀνασκαμμένη ἐκεῖ ἐπίχωση καὶ πρὸς Α. εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευή τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δύο ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους. Σῶζεται δηλαδὴ ἓνα μόνο τμήμα, μήκους 2.30 μ., ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τοῖχο. Δάπεδο πρὸς Ν. τοῦ τοίχου β καὶ συνδεόμενο μὲ αὐτὸν δὲ βρέθηκε, καὶ πρὸς Β., ἂν υπῆρχε, θὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὴν κατασκευή τοῦ δυτικότερου ΜΕ κιβωτιόσχημου τάφου. Ἀλλὰ, δίπλα στὴ βόρεια πλευρά τοῦ τοίχου β, σὲ ἀπόσταση μόλις 0.20 μ., ὑπάρχει πῆλινη κατασκευή, πού ἔχει τὸ σχῆμα κυκλικοῦ βοθρίσκου (Πί ν. 19α, 20ε' Σ χ. 2 : 5). Ὁ βοθρίσκος αὐτὸς ἔχει κατασκευαστεῖ ολόκληρος ἀπὸ πηλό, μὲ τοιχώματα πάχους 0.04 καὶ εὐρὺ ἄνοιγμα, διαμέτρου 0.50 μ. Τὸ σωζόμενο βάθος του ἦταν 0.32 μ. Περιεῖχε ἀποκλειστικὰ ΠΕ ὄστρακα καὶ ἐπομένως συνδέεται χρονικὰ μὲ τὸν ΠΕ τοῖχο β· πρέπει νὰ βρισκόταν μέσα στὸ δωμάτιο, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ὁ τοῖχος β. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατό, ἂν καὶ φαίνεται πολὺ ἔλκυστικό, νὰ ὑποστηριχτεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ βοθρίσκος, ἐπειδὴ βρισκόταν κοντὰ στοὺς ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους, συνδεόταν μὲ αὐτοὺς καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν προσφορά ἑναγισμοῦ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν⁵. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα περιεῖχε στάχτες καὶ καμένες οὐσίες, καμένα ὄστᾶ καὶ δόντια ζῶων καὶ θαλασσινὸ ὄστρακο. Ἦταν πιθανότατα μία κατασκευή, πού χρησίμευε γιὰ τὴ μαγειρική καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ ψήσιμο κρεάτων⁶.

Οὔτε τὰ δάπεδα τῶν δωματίων, πού θὰ σχημάτιζαν οἱ ΠΕ τοῖχοι, σώθηκαν. Στὴ μέση περίπου τῆς τομῆς μόνο ἀποκαλύφθηκε ἓνα μικρὸ τμήμα πῆλινου δαπέδου μὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ λιθάρια, ἀλλὰ πολὺ κατεστραμμένο. Τὸ δάπεδο αὐτό, ἐπάνω στὸ ὁποῖο δὲ βρέθηκε τίποτε, πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸν τοῖχο γ (Σ χ. 2).

4. Ἔτσι περίπου ἦταν κτισμένοι καὶ οἱ τοῖχοι τῶν ΠΕ κατοικιῶν στὶς Λιθαρές, βλ. ΑΑΑ VI (1973), 372. Αὐτὸς ἦταν ὁ συνηθισμένος τρόπος τῆς ΠΕ τοιχοδομίας, δηλ. χρῆση μεγάλων λίθων σὲ μία ἢ δύο σειρὲς μὲ μικρὰ λιθαράκια νὰ συμπληρώνουν τὰ κενὰ μεταξὺ τους. Πρβλ. καὶ τὶς ΠΕ οἰκίες τῆς Εὐτρήσεως, Eutresis, 12 κ.έ., εἰκ. 8 καὶ τῶν Ζυγουριῶν, Zygouries, 4 κ.έ., εἰκ. 6, 8, 15.

5. Ἐξάλλου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, λατρεία νεκρῶν δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει στὴ ΜΕ ἐποχῇ. Πρβλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Β', 214 κ.έ.

6. Γιὰ ΠΕ πῆλινους βοθρίσκους, βλ. Caskey EBA, 779 καὶ Eutresis, 24.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους, στὴ δευτέρη αὐτὴ οἰκοδομικὴ φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς ἀνήκε καὶ ὁ μόνος ΠΕ τάφος τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΔ. τμήμα τῆς τομῆς καὶ ἀκουμπᾶ στὸν ΠΕ τοῖχο α (Πί ν. 19α, 20γ Σχ. 2 : Τ). Ἦταν χτιστὸς καί, ὅπως οἱ ΠΕ τοῖχοι, δὲν εἶχε θεμελιωθεῖ ἀπευθείας πάνω στὸ φυσικὸ βράχο, ἀλλὰ ἕνα λεπτὸ στρώμα ἐπιχώσεως μεσολαβοῦσε μεταξύ τοῦ τάφου καὶ τοῦ βράχου. Ἦταν τετράπλευρος ὀρθογώνιος, πλάτους 0.60 μ. καὶ ἄγνωστου μήκους, γιατί σωζόταν μόνο τὸ νότιο μισὸ τμήμα του. Τὰ διατηρούμενα τμήματα τῶν πλευρῶν του ἔσωζαν μία σειρὰ μεγάλων λίθων. Εἶναι πιθανὸ νὰ εἶχε τὴ μορφή μικροῦ κτιστοῦ δωματίου, στεγασμένου μὲ μεγάλες λίθινες πλάκες. Ὁ ΠΕ αὐτὸς τάφος φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ΜΕ τοῖχου ε (Πί ν. 20γ Σχ. 2), ὁ ὁποῖος περνᾷ ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ αὐτὸν καὶ τὸν χωρίζει στὴ μέση. Κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ τοῖχου ε, ὁ ΠΕ τάφος βρέθηκε καὶ συλήθηκε, γιατί ὄχι μόνο ἔλειπαν οἱ καλυπτήριες πλάκες του καὶ εἶχε διαλυθεῖ τὸ βόρειο τμήμα του, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενό του εἶχε ἀναμοχλευτεῖ. Μέσα στὸν τάφο βρέθηκαν δύο σκελετοί, τὰ ὅστᾳ τῶν ὁποίων εἶχαν διαταραχτεῖ. Ὁ ἕνας διατηροῦσε κάπως τὴν ἀρχικὴ του στάση, πού ἦταν πολὺ συνεσταλμένη (Πί ν. 20στ). Τοῦ δευτέρου σώθηκε μόνο τὸ κρανίον, σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση, πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ ὅστᾳ του εἶχαν διασκορπιστεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο. Δὲ βρέθηκαν κτερίσματα μέσα στὸν τάφο, ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχαν, θὰ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς καταστροφεῖς. Ὅταν καθαρίστηκε τελειῶς ἡ ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου, βρέθηκαν ἐπάνω στὸ βράχο τὰ λαξεύματα τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσεως (Πί ν. 20στ). Πρόσφατα ἀποκαλύφθηκε παρόμοιος τάφος στὸ ΠΕ νεκροταφεῖο τῶν Λιθαρῶν, κοντὰ στὴ Θήβα, πού ἦταν χτιστὸς τετράπλευρος καὶ διατηροῦσε τὶς καλυπτήριες πλάκες του⁷. Παρόμοιος μὲ τὸν τάφο τῶν Λιθαρῶν πρέπει νὰ ἦταν ὁ ΠΕ τάφος τῶν Θηβῶν, δηλ. χτιστὸς τετράπλευρος σκεπασμένος μὲ πλάκες.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τάφος βρίσκεται κοντὰ στοὺς ΠΕ τοίχους, εἶχε δηλ. κατασκευαστεῖ ἀνάμεσα στὶς κατοικίες τοῦ συνοικισμοῦ. Ἀνήκει λοιπὸν στὴν κατηγορίαν τῶν intramural ταφῶν, πράγμα μᾶλλον σπάνιον κατὰ τὴν ΠΕ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔθιμο πού καθιερώθηκε κατὰ τὴ ΜΕ ἐποχὴ⁸. Ὅπωςδήποτε ὅμως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ΠΕ τάφων πού ἔχουν ἔρθει ὡς σήμερα στὸ φῶς δὲν εἶναι ἀρκετὸς, ὥστε νὰ καταλήξουμε σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴ θέση τους.

2. ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Σὲ ὄλη τὴν ἔκταση τοῦ χώρου πού ἀνασκάψαμε, καὶ ἀκριβῶς ἐπάνω στὸ ΠΕ στρώμα, βρέθηκαν τὰ λείψανα τῆς κατοικήσεως κατὰ τὴ ΜΕ ἐποχὴ. Μόνο οἱ ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι εἶχαν θεμελιωθεῖ βαθύτερα, ἐπάνω ἀκριβῶς στὸ φυσικὸ βράχο. Μεταξὺ τοῦ καθαροῦ ΠΕ στρώματος καὶ τοῦ ΜΕ διακρίνεται σὲ ὀρισμένα σημεῖα μία λεπτὴ στρώση μὲ ὄστρακα καὶ τῶν δύο ἐποχῶν. Εἶναι φανερὸ πὼς πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίχωση, πού σχηματίστηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς ΠΕ κατοί-

7. ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, 38, Σχεδ. 13.

8. Ὑπάρχουν ὅμως μερικὲς περιπτώσεις intramural ΠΕ ταφῶν, ἰδίως παιδικῶν, ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Μαρίνα, στὴν Κίρρα, στὴν Εὐτρήση, στὸ Ἀσκηταριό, Κ. Συριοπούλου, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (1968), 238 καὶ στὴ Λέρνα, Hesperia XXIV (1955), 37.

κους και από την ισοπέδωσή του αργότερα για την ανέγερση των νέων ΜΕ κατοικιών. Το μικρό πάχος της επιχώσεως αυτής σημαίνει, ότι η εγκατάσταση των νέων ΜΕ κατοίκων έγινε σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά το τέλος της ΠΕ κατοικήσεως. Στην επίχωση αυτή, που αποτελεί στρωματογραφικά τη μετάβαση από την ΠΕ στη ΜΕ εποχή, δεν παρατηρήθηκαν ίχνη πυρᾶς, που να δικαιολογούν καταστροφή ή βίαιη κατάληψη του χώρου από νέους ανθρώπους. Φαίνεται λοιπόν ότι η μετάβαση αυτή έγινε ομαλά, και, πάντως, ότι το τέλος της προηγούμενης φάσεως δεν προήλθε από βίαιο αίτιο. Όπωςδήποτε όμως μεσολάβησε ένα, όπως φαίνεται πολύ σύντομο, χρονικό διάστημα ως τη νέα κατοίκηση του χώρου. Οι νέες κατοικίες χτίστηκαν σε κάπως ελαφρά προχωρημένο στάδιο της ΜΕ εποχής, όπως δείχνουν η κεραμεική και η ύπαρξη, έστω και μικρού πάχους, επιχώσεως μεταξύ του ΠΕ και του ΜΕ στρώματος.

Τη φάση αυτή των κατοικιών, που είναι η πρώτη κατάληψη του χώρου από τους ΜΕ κατοίκους, διαδέχεται, σύμφωνα με τη στρωματογραφία, άλλη νεώτερη, από την οποία όμως δε σώζονται αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά μόνο μία ταφή σε πίθο και άφθονο κεραμεικό ύλικό. Δηλαδή τα ΜΕ λείψανα του χώρου ανήκουν σε δύο φάσεις, όπως και τα ΠΕ.

Πρώτη φάση

Από τις κατοικίες της πρώτης φάσεως διατηρούνται τμήματα δύο δωματίων, που δεν ανήκουν στην ίδια οικία, αλλά σε δύο γειτονικές (I και II στο Σ χ. 2). Το δωμάτιο I βρέθηκε στο νότιο τμήμα της τομής και ήταν μάλλον μεγάλων διαστάσεων, όπως δείχνουν οι σωζόμενοι δύο τοίχοι του (ε και ζ στο Σ χ. 2), που σχηματίζουν ορθή γωνία. Και οι δύο διατηρούν την κατώτερη στρώση των λίθων, εκτός από τη γωνία τους, όπου οι στρώσεις είναι δύο. Είναι χτισμένοι με μέτριους στο μέγεθος, ακατέργαστους λίθους σε δύο παράλληλες σειρές, με γεμίσματα από μικρότερους ανάμεσά τους (Πί ν. 21α). Έχουν πλάτος 0.70 μ. και σώζονται σε μήκος ό ε 4 ό ζ 3 μ. Το δάπεδο του δωματίου ήταν από πηλό και βρέθηκε σε βάθος 2.30 μ. Η επίχωση που κάλυπτε το δάπεδο περιείχε πολλά όστρακα από μινυακά άγγεϊα εξελιγμένων σχημάτων, όπως άμφορες, κύπελλα με ψηλές βάσεις με αυλακώσεις, κανθάρους με γωνιώδη περιγράμματα και μαύρα μινυακά κύπελλα, από άμαυρόχρωμα, καθώς και από έρυθρά μονόχρωμα άγγεϊα (Πί ν. 24 γ, 31 δ, 32 α : γ, 33 α : α, 33 στ : α-β, 33 η, 34 γ : β-γ, 34 ε : δ-ζ, 35 δ : γ, ζ, η). Έπάνω στο δάπεδο βρέθηκαν απολέπισμα και τμήμα λεπίδας από πυριτόλιθο (Πί ν. 38 δ : ε, ζ), πήλινο άτρύπητο σφαιρίδιο (Πί ν. 37 β : β), θαλάσσιο όστρακο και κέρατο έλάφου (Πί ν. 39 β : γ).

Πολύ κοντά στην έσωτερική όψη του τοίχου ε του δωματίου I και περίπου στη μέση του σωζόμενου μήκους του, βρέθηκε, χωμένος σε έλάχιστο βάθος κάτω από το δάπεδο, σχεδόν άκέραιος πίθος, ύψους 0.36 μ., τοποθετημένος όρθιος (Πί ν. 21β, 31α). Περιείχε λίγα τριμμένα οστά και τμήμα από κρανίο μικρού παιδιού. Ό πίθος λοιπόν είχε χρησιμεύσει για την ταφή νηπίου κάτω από το δάπεδο του δωματίου, όπως συνηθιζόταν στους ΜΕ χρόνους.

Το δεύτερο ΜΕ δωμάτιο, τό δωμάτιο II, βρίσκεται προς Β. του δωματίου I στη μέση περίπου της τομής και στο ίδιο βάθος. Σώζεται όμως πολύ μικρότερο τμήμα. Το σημαντικό έδω είναι ότι ό τοίχος του δωματίου (η στο Σ χ. 2) φαίνεται σαν άψιδωτός, άν και είναι άρκετά κατεστραμμένος και δε διακρίνεται καλά τό σχήμα του. Ό τοίχος η

διατηρείται μόνο σε μία στρώση λίθων επάνω από το δάπεδο του δωματίου. Τα θεμέλιά του αποτελούνται από άλλη μία στρώση λίθων, όπως έδειξε δοκιμαστική έρευνα προς το βόρειο άκρο του. Το σωζόμενο πλάτος του είναι 0.55 μ. και διατηρείται σε μήκος 2 μ. Είναι χτισμένος από ακατέργαστους μεγάλους και μικρούς λίθους (Πί ν. 20β άριστερά).

Το δάπεδο του δωματίου είναι από άσπρο πηλό. Προς Β. του δωματίου, όπου ή ανασκαφή προχώρησε σε βάθος, βρέθηκε παρόμοιο δάπεδο, στρωμένο επίσης με τον

Σχ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής του οικοπέδου Παναγιωτοπούλου-Παπαγεωργίου, Θήβα 1973.

ίδιο άσπρο πηλό, σε βάθος μόλις 0.04 μ. κάτω από το πρώτο (Πί ν. 20δ). Είναι φανερό ότι πρόκειται για το παλαιότερο δάπεδο του δωματίου, που ύστερα από ορισμένο χρονικό διάστημα είχε ανανεωθεί. Πεσμένα επάνω στο δάπεδο του δωματίου βρέθηκαν στη θέση τους: άκέραιο μακρόστενο πλακίδιο από έλεφαντόδοντο με έγχάρακτη διακόσμηση στη μία όψη του (Πί ν. 37δ) και δίπλα του, σε απόσταση μόλις 0.04 μ., όστρακο από άμαυρόχρωμο πίθο, τα έσωτερικά τοιχώματα του οποίου διατηρούσαν τα άποτυπώματα της φυτικής ούσας που περιείχε το άγγείο (σιτάρι;) (Πί ν. 34γ:α). Σε πολλά σημεία του δαπέδου βρέθηκαν σκορπισμένες στάχτες μαζί με μικρά καμένα όστᾶ ζώων και καρβουνάκια, τα όποια πρέπει νᾶ προέρχονται από την έστία του δωματίου, που όμως δέ βρέθηκε.

Προς Ν. του άψιδωτού (;) τοίχου η, δηλαδή έξωτερικά του δωματίου Π, ύπήρχε.

σκαμμένο στο χῶμα, ένα ρηχό ὠοειδές ἄνοιγμα, διαστάσεων 0.60×0.40 μ., πού περιείχε καμένες οὐσίες. Δίπλα του βρέθηκαν συγκεντρωμένα ὀστᾶ ζώων καὶ ἴχνη πυρᾶς. Πρόκειται γιὰ ἐξωτερικὴ μαγειρικὴ ἐστία:

Σὲ ἀπόσταση 3 μ. ΒΔ. ἀπὸ τὸν ἀψιδωτὸ (:) τοῖχο η καὶ σὲ συνολικὸ βάθος 2 μ. βρέθηκε κατεστραμμένη πήλινη κατασκευὴ. Σῶζεται τὸ μισὸ περίπου τμήμα της, πού δείχνει, ὅτι τὸ ἀρχικὸ της σχῆμα ἦταν ὠοειδές (Πί ν. 22α). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά της ἦταν ἐλαφρὰ κοίλη καὶ καλυμμένη σὲ μερικὰ σημεῖα μὲ στάχτες. Ἡ μεγίστη διάμετρος ἦταν 0.50 μ. καὶ τὸ ὕψος της 0.15 - 0.20 μ. περίπου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ μικρὸ πήλινο ἱπνὸ, τοῦ ὁποῖου δὲ σῶζονται τὰ πλευρικὰ τοιχώματα. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μεγάλης ποσότητας ἀπὸ στάχτες μπροστὰ στὴν κατασκευὴ. Γύρω ἀπὸ αὐτὴ σῶζεται ἓνα πήλινο δάπεδο μὲ ὁπὲς ἀνοιγμένες σὲ δύο σειρές, πού σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία. Μέσα σὲ μία ἀπὸ τὶς ὁπὲς αὐτὲς παρατηρήθηκαν ἴχνη καμένου ξύλου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ἀκόμη ὅτι γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἱπνοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸ δάπεδο ἀνώμαλο ὠοειδές ἄνοιγμα. Μέσα σ' αὐτὸ χτίστηκε ὁ ἱπνὸς ἀπὸ πηλὸ, χωρὶς νὰ καταλάβει ὅμως ὁλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ ἀνοίγματος. Φαίνεται ὅτι τὸ δάπεδο μὲ τὶς ὁπὲς καὶ ὁ ἱπνὸς ἀνήκουν σὲ τρίτο δωμάτιο, σύγχρονο μὲ τὰ ἄλλα δύο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως δὲ βρέθηκαν λείψανα τοίχων.

ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι 1-2 (Σχ. 2-3)

Λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ΜΕ τοίχων στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, βρέθηκαν οἱ δύο ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι (Πί ν. 19α, 22β). Καὶ οἱ δύο εἶναι χτισμένοι πάνω στὸν ἴδιο ἄξονα καὶ θὰ ἦταν παράλληλοι πρὸς τὸ ΒΑ. τοῖχο τοῦ ΜΕ δωματίου Ι πού δὲ σῶθηκε. Φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένοι μεταξὺ τῶν ΜΕ δωματίων Ι καὶ ΙΙ, ἀνάμεσα δηλαδὴ σὲ δύο οἰκίες. Ἡ κατασκευὴ τους στὸ χῶρο αὐτὸ κατέστρεψε τὴν πρὸς Α. συνέχεια τοῦ ΠΕ τοίχου β, ἀλλὰ εὐτυχῶς διατηρήθηκε ὁ ΠΕ πήλινος βοθρίσκος.

Οἱ τάφοι ἦταν χτισμένοι ἀπευθείας πάνω στὸ φυσικὸ βράχο. Τὰ τοιχώματα καὶ τῶν δύο ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλες λίθινες πλάκες, μία γιὰ κάθε πλευρά. Γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τάφων χρησιμοποιήθηκαν δύο παρόμοιες πλάκες γιὰ τὸν πρῶτο τάφο (Πί ν. 21γ) καὶ τρεῖς γιὰ τὸ δεύτερο. Τα κενὰ μεταξὺ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν εἶχαν συμπληρωθεῖ μὲ μικροὺς ἀκατέργαστους λίθους (Σχ. 3). Καὶ στοὺς δύο τάφους, τὸ δάπεδο εἶναι ὁ φυσικὸς βράχος, κομμένος σὲ ἐπίπεδα καὶ ὁμαλὴ ἐπιφάνεια. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς περισσότερους ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους, δὲν ὑπῆρχε στρώση ἀπὸ χαλίκια στὸ δάπεδο.

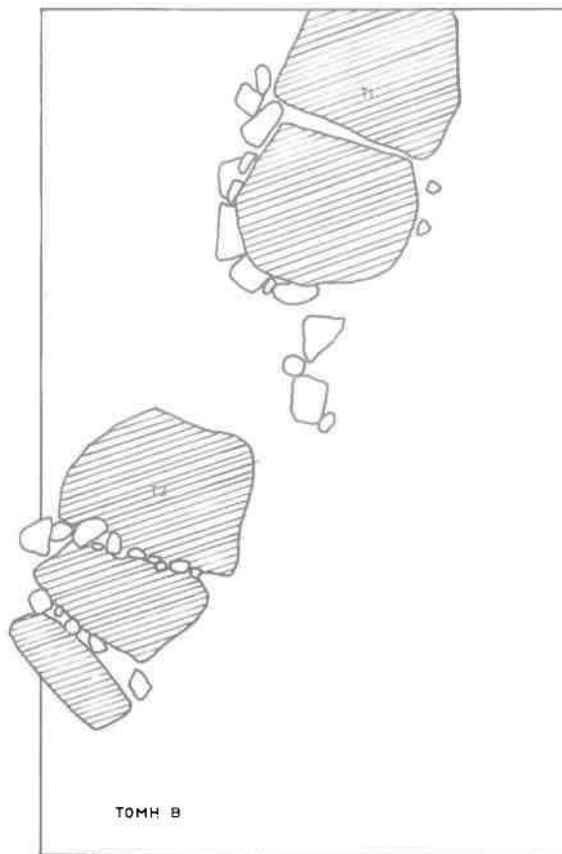
Τάφος 1

Διαστάσεις. Ἐξωτερικὲς: μῆκος 1.60, πλάτος 1.20, ὕψος 0.90 μ. Ἐσωτερικὲς: μῆκος 1.30, πλάτος 0.70, βάθος 0.70, πάχος καλυπτηρίων πλακῶν 0.20 μ.

Ὁ τάφος αὐτὸς βρέθηκε ἀσύλητος (Πί ν. 21δ). Περιεῖχε ἀρκετὴ ἐπίχωση, πού ἐφθανε περίπου ὡς τὴ μέση τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου. Τὰ ὀστᾶ δὲ διατηρήθηκαν καλὰ, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἦταν φανερὸ ὅτι ἀνήκαν σὲ τρεῖς σκελετοὺς. Ἡ παλαιότερη ταφὴ βρισκόταν πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ τάφου καὶ τὰ ὀστᾶ τοῦ σκελετοῦ αὐτοῦ εἶχαν ἀνακατευτεῖ καὶ παραμεριστεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ χῶρος γιὰ τὶς δύο νέες ταφές,

πού θα ἔγιναν συγχρόνως καὶ πού ἦταν, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὰ διατηρούμενα ὀστᾶ, ἐνήλικος καὶ βρέφος. Πρόκειται φανερά γιὰ μητέρα καὶ τὸ παιδί της. Ὁ σκελετὸς τῆς μητέρας ἦταν καλὰ διατηρημένος στὴ θέση του καὶ μόνο τὸ κάτω τμήμα του εἶχε διαλυθεῖ. Σώθηκαν καὶ τὰ δύο κρανία τῶν ἐνηλίκων. Ὁ σκελετὸς τοῦ βρέφους ὅμως εἶχε σχεδὸν ὀλόκληρος διαλυθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ μικρὰ ὀστᾶ τῶν ἀρθρώσεων, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται ἐπιφύσεις (Πί ν. 38β:β-ε).

Ὁ τάφος 1 ἦταν πλούσια κτερισμένος. Στὴ ΒΔ. του γωνία καὶ κοντὰ στὸ κεφάλι τοῦ δεύτερου νεκροῦ βρέθηκε ἄβαφος ἀμφορίσκος (Πί ν. 31β). Δίπλα στὴ μέση τοῦ

Σχ. 3. Καλυπτήριες πλάκες τῶν ΜΕ κιβωτιόσχημων τάφων 1 καὶ 2.

σκελετοῦ ὑπῆρχε μινυακὸς ἀμφορίσκος (Πί ν. 31στ). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, οἱ νεκροὶ τῆς μητέρας καὶ τοῦ βρέφους συνοδεύονταν ἀπὸ δύο μικρὰ χάλκινα βραχιόλια, πού ἀνήκαν στὸ βρέφος, καὶ ἀπὸ ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι, πού βρέθηκε περασμένο στὸ δάχτυλο τοῦ σκελετοῦ τῆς μητέρας (Πί ν. 37γ). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χάλκινα κτερίσματα, ἐπάνω στὸ στήθος τῆς μητέρας βρέθηκε πῆλινος τροχίσκος (Πί ν. 38β:η), σὰν καροῦλι. Ἀνῆκε ἄραγε στὴ μητέρα ἢ ἦταν παιχνίδι τοῦ βρέφους;

Τάφος 2

Διαστάσεις. Ήξωτερικές : μήκος 1.68, πλάτος 1.15, ύψος 0.80 μ. Ήσωτερικές : μήκος 1.32, πλάτος 0.82, βάθος 0.60 μ. Πάχος καλυπτηρίων πλακών 0.20 μ.

Ή τάφος βρέθηκε συλημένος και γεμάτος επίχωση ώς τή μέση περίπου τών τοιχωμάτων. Είχε συληθεί από άνοιγμα στή ΝΔ. γωνία του, πού έγινε κατά τή διάρκεια κατασκευής ρωμαϊκού ύπόγειου άγωγού κοντά του (Π ί ν. 18α). Μέσα στόν τάφο βρέθηκαν μόνο λίγα τριμμένα όστᾶ και κανένα κτέρισμα.

Πρέπει νά αναφερθεί, ότι μέσα στήν επίχωση του τάφου αυτού και άνάμεσα στίς καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν λίγα καρβουνάκια. Αυτό μάλλον δέν έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί ό τάφος μετά τή σύλησή του γέμισε από ξένη επίχωση, πού έκτός από τᾶ ΜΕ όστρακα περιείχε και ΠΕ, χωρίς άλλο προερχόμενα από τήν ΠΕ επίχωση, πού κατέστρεψε ή κατασκευή τών τάφων. Ή επιφάνεια του δαπέδου αυτού του τάφου ήταν καλύτερα δουλεμένη από του τάφου 1, αλλά επάνω ακριβώς στο δάπεδο διακρίνονται δύο όπες. Είναι πολύ πιθανό όμως νά συνδέονται με τίς άλλες έπεξεργασίες και όπες στο βράχο τής πρώτης ΠΕ φάσεως.

Δεύτερη φάση

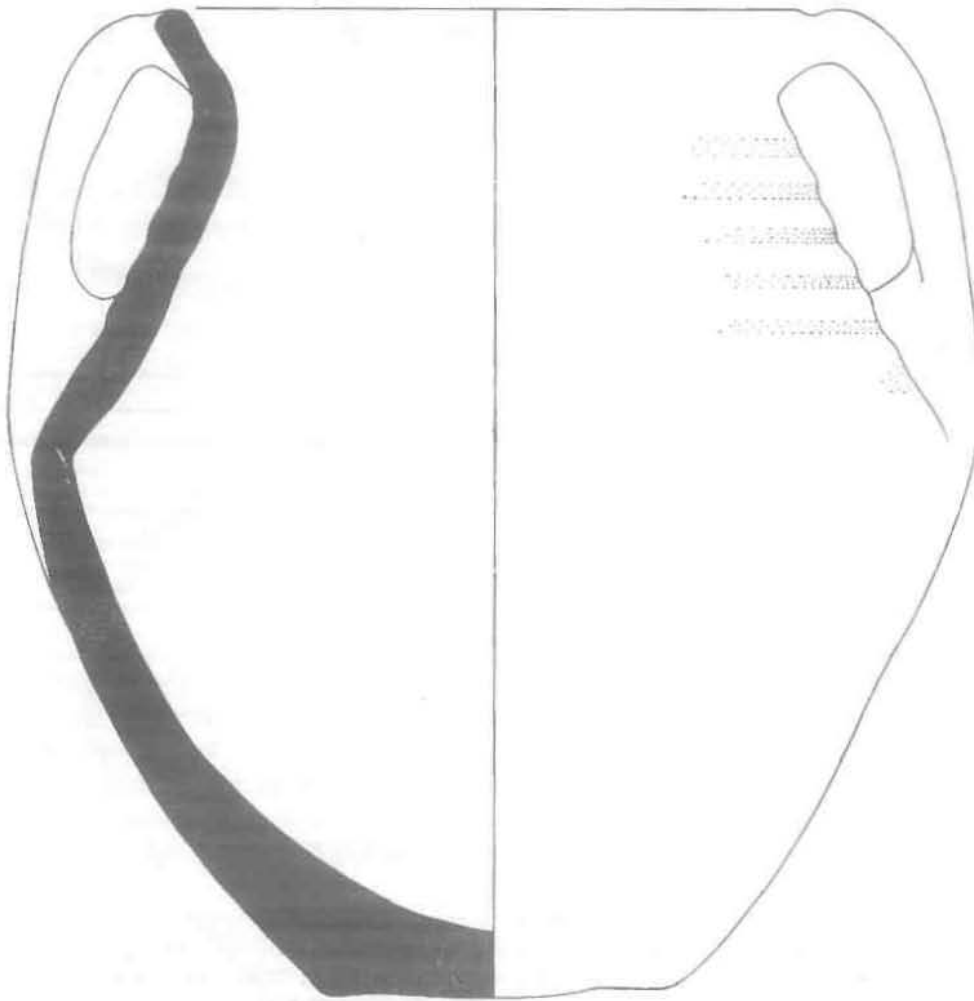
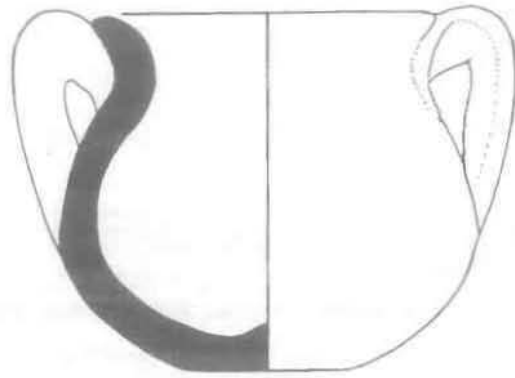
Ήπως σημειώθηκε, από τή δεύτερη ΜΕ φάση δέ διατηρήθηκαν οικοδομικά λείψανα. Ούσιαστικά, επρόκειτο για ένα λεπτό στρώμα, πού είχε κοπεί και παραβιαστεί σε πολλά σημεία από τοίχους τής ΥΕ έποχής, από ρωμαϊκούς τοίχους και βόθρους, άκόμη και από τό χτίσιμο σχεδόν σύγχρονων κατοικιών. Ήτσι, τό στρώμα αυτό τής δεύτερης φάσεως διατηρήθηκε σχετικά καλύτερα μόνο πρὸς τό νότιο τμήμα τής τομής, αλλά σε πολύ λεπτό πάχος, μόλις 0.40 - 0.50 μ. Ήκτός από τήν κεραμική, τό μόνο πού διασώθηκε ήταν μία ταφή σε πίθο (Π ί ν. 23γ), πρὸς τό νότιο τμήμα τής τομής. Δυστυχώς, ό πίθος δέ σώζεται άκέραιος, αλλά είχε διαλυθεί σε πολλά κομμάτια. Πάντως, βρέθηκε στήν άρχική του θέση, όπως είχε τοποθετηθεί πλαγιαστός. Οί διαστάσεις του ήταν : ύψος 0.90 και διάμετρος κοιλίας 0.45 μ. (Σ χ. 7:2). Περιείχε λίγα τριμμένα όστᾶ, κομμάτια από τό κρανίο μικρού παιδιού και πολλά δόντια. Ήνάμεσα στα όστᾶ βρέθηκαν 3 σφαιρικές χάντρες από άμέθυστο και 2 χάντρες από φαγεντιανή, σφαιρικές επίσης, αλλά με άκτινωτές ραβδώσεις (Π ί ν. 39δ). Πρόκειται για ταφή μέσα σε πίθο, πού ήταν τοποθετημένος κάτω ίσως από τό δάπεδο δωματίου ΜΕ κατοικίας, από εκείνες πού καταστράφηκαν από τίς μεταγενέστερες οικοδομικές έργασίες.

3. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τᾶ λείψανα τής ΥΕ έποχής βρέθηκαν σε μικρό βάθος μετά τᾶ επιφανειακά χώματα, αλλά πολύ κατεστραμμένα από τίς ρωμαϊκές και τίς νεώτερες κατασκευές. Ήπῆρξε άναμφίβολα μυκηναϊκή έγκατάσταση στο χῶρο αυτό, όπως δείχνει ή κεραμική πού βρέθηκε, αλλά τό μυκηναϊκό στρώμα είχε διαταραχτεί και σε πολλά σημεία άφαιρεθεί τελείως από τίς μεταγενέστερες οικοδομικές έργασίες.

Στό νότιο τμήμα τής τομής δέ σώθηκε ούτε ίχνος μυκηναϊκού στρώματος. Βρέθηκε σε μικρό πάχος πρὸς τή μέση τής τομής, όπου διατηρήθηκε και μικρό τμήμα μυκηναϊκού δωματίου, πού αποτελείται από δύο τοίχους (Π ί ν. 18α' θ και ι στο Σ χ. 2). Οί τοίχοι σώζονται σε μικρό ύψος και είναι χτισμένοι με άρκετή επιμέλεια από πλακοειδείς λίθους μικρούς και μεγάλους. Ήχουν πλάτος 0.65 μ. Τό δάπεδο του δωματίου

2

Σχ. 4.

αὐτοῦ δὲ βρέθηκε· φαίνεται πὼς εἶχε καταστραφεῖ. Στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τῶν δύο αὐτῶν μυκηναϊκῶν τοίχων καταλήγει ὑστεροβυζαντινὸς τοῖχος (λ στὸ Σχ. 2), μὲ κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πὺ θεμελιώθηκε στὸ ἴδιο βᾶθος μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους (Πί ν. 18α) καὶ ἐνώθηκε μὲ τὸ μυκηναϊκὸ τοῖχο ι, πὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς θεμέλιο τῆς συνέχειας τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ τοίχου.

Στὴν τομὴ Γ βρέθηκε ἄλλος μυκηναϊκὸς τοῖχος (Πί ν. 18β· κ στὸ Σχ. 2) μὲ κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Σῶζεται σὲ ὕψος 1 μ., ἀλλὰ διατηρεῖ μόνον τὸ μισὸ περίπου τοῦ συνολικοῦ πλάτους του, δηλ. 0.40 μ. Εἶναι χτισμένος μὲ μεγάλους, κυρίως ἀκατέργαστους λίθους. Πρὸς τὴ βόρεια ὄψη του βρέθηκε τμήμα δαπέδου ἀπὸ ψιλὴ ἄμμο καὶ χαλίκι, 0.35-0.40 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸν τοῖχο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ὅμως καταστράφηκε στὸ μεγαλύτερο μέρος του, ὅπως καὶ ὁ μυκηναϊκὸς τοῖχος, ἀπὸ τρεῖς νεώτερους τοίχους, πὺ τὰ θεμέλια τους εἶχαν προχωρήσει πολὺ βαθιά, σχεδὸν ὡς τὸ ΠΕ στρώμα. Δυστυχῶς, δὲ βρέθηκε τίποτε ἐπάνω στὸ μυκηναϊκὸ δάπεδο βορείως τοῦ τοίχου κ.

B. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ⁹

I. ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

(α) ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Γενικά, ὁ ἀριθμὸς τῶν ΠΕ ὀστράκων ἦταν μεγάλος, μόνον ἓνα ὅμως σχεδὸν ἀκέραιο ἀγγεῖο βρέθηκε (Πί ν. 23α). Ἐπὶ ὀστρακα συγκολλήθηκε ἐπίσης ἓνα ἀγγεῖο κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του (Πί ν. 23β).

Ἐάν καὶ τὰ ὀστρακα εἶναι πολυπληθῆ καὶ καλύπτουν χρονικὰ μεγάλη περίοδο, βρέθηκαν δυστυχῶς ἀνακατεμένα μεταξὺ τους στά δύο ἀλλεπάλληλα ΠΕ στρώματα. Ἐτσι, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὴ στρωματογραφία ἀσφαλῶς οἱ φάσεις αὐτῆς τῆς περιόδου. Γι' αὐτὸ, ἡ κατάταξη καὶ χρονολόγηση τῆς κεραμεικῆς ἐγινε κυρίως μὲ τυπολογικὰ κριτήρια. Σὲ λίγες μόνον περιπτώσεις ἡ στρωματογραφία βοήθησε στὴ χρονολόγηση τῶν ὀστράκων.

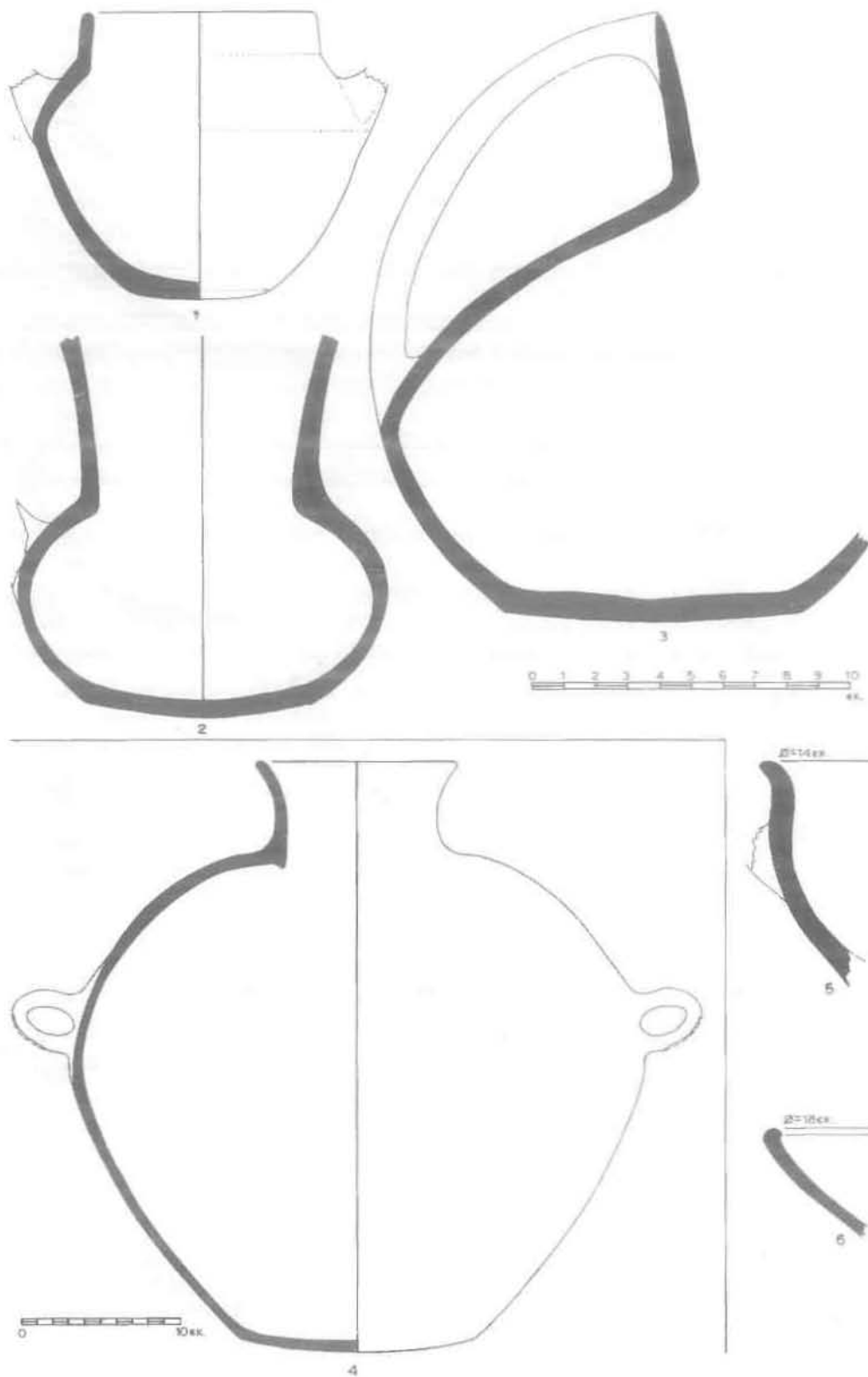
Ἐντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ γνωστὲς καὶ σημαντικὲς κατηγορίες τῶν προχωρημένων φάσεων τῆς ΠΕ ἐποχῆς¹⁰. Εἶναι ὅμως σίγουρο ὅτι ἀπουσιάζει ὀλοκληρωτικὰ ἡ κεραμεικὴ τῆς ΠΕ I περιόδου.

Στιλβωτὰ μὲ ἐπίχρισμα

Εἶναι ἴσως ἡ μεγαλύτερη κατηγορία. Χειροποίητα. Πηλὸς συνήθως καθαρὸς, σὲ μερικὲς μόνον περιπτώσεις καὶ ἀποκλειστικὰ στίς μεγάλες φιάλες μὲ τρίμματα λίθων. Χρῶμα ἀπὸ ἀνοιχτὸ ὡς βαθὺ καστανό. Γκριζο ἢ γκριζοκάστανο πηλὸ ἔχουν ὅλες οἱ φιάλες μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ὁ πυρήνας εἶναι γκριζός. Τὸ ψήσιμο εἶναι ἀρκετὰ καλὸ. Σκεπάζονται ἀπὸ παχὺ ἐπίχρισμα, συνήθως καλῆς ποιότητος. Μερικὰ ὀστρακα ἔχουν ἀραιὸ ἐπίχρισμα. Τὸ ἐπίχρισμα διατηρεῖται κατὰ κανόνα σὲ

9. Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν κ. Roger Howell πὺ εἶδε τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ συζήτησε μαζί μας γι' αὐτὰ καθὼς καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ κεραμεικῆς εἰδικότερα.

10. Βασικά, στὴν περιγραφή ἀκολουθήσαμε τὴ διαίρεση τῆς ΠΕ κεραμεικῆς τοῦ Blegen, Korakou, τῆς Goldman, Eutresis, τοῦ Caskey, Argolid, Eutresis, καὶ τοῦ French, Anatolia, 56-76.

Σχ. 5.

καλή κατάσταση και μόνο σε λίγα σημεία έχει απολεπιστεί. Το χρώμα στις περισσότερες περιπτώσεις κυμαίνεται από καστανωπό ως ζεστό έρυθρό. Υπάρχουν όμως και μερικά με μαύρο επίχρισμα. Άρκετά δστρακα παρουσιάζουν πολύ επιμελημένη στίλβωση, σε πολλά όμως τα ίχνη της στίλβωσης είναι τόσο έντονα, ώστε φαίνονται σα στίλβωτη γραμμική διακόσμηση (scribble burnish)¹¹.

Φιάλη (Πί ν. 24 δ, 25 α-γ· Σ χ. 6 : 7-22, 7 : 9-13, 21-22)

Το πιό κοινό σχήμα είναι ή φιάλη, βαθιά ήμισφαιρική συνήθως ή σπάνια ρηχή. Οί βάσεις είναι σχεδόν πάντα επίπεδες (Σ χ. 6 : 8, 18-19). Τρία μόνο δείγματα από υπερψωμένες δακτυλιόσχημες βάσεις βρέθηκαν (Πί ν. 24 α : ε-ζ· Σ χ. 7 : 21-22), ανάμεσα στις όποιες και μία τρυπημένη και χρησιμοποιημένη στους ΜΕ χρόνους για σφονδύλι¹². Υπάρχει μία άκομη μικρή και χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση με επίχρισμα άραιωμένου πηλού (Πί ν. 24 β : ε). Τα χείλη των φιαλών είτε έχουν έντονη κλίση προς τα μέσα, είτε είναι επίπεδα και προεξέχουν (T-rim). Στη δεύτερη περίπτωση το χείλος είναι ιδιαίτερα παχύ και βαρύ. Από τα κομμάτια που έχουμε, φαίνεται ότι οί φιάλες με το βαρύ, επίπεδο χείλος είναι μεγάλες, με παχιά τοιχώματα και φέρουν άρκετά κάτω από το χείλος άτρητες επιμήκεις άποφύσεις¹³, που φτάνουν σε μήκος 0.10 μ. (Πί ν. 24 δ : α, γ-δ· Σ χ. 6 : 16, 21, 7 : 11). Σώζεται μεγάλο τμήμα αυτού του τύπου της φιάλης, διαστάσεων : ύψ. 0.18, διάμ. 0.16 μ. (Πί ν. 25 γ· Σ χ. 7 : 9). Οί φιάλες με το χείλος κυρτό προς τα μέσα είναι συνήθως μικρότερες, με κάπως λεπτότερα τοιχώματα και φέρουν πολύ κοντά στο χείλος μικρές άποφύσεις¹⁴ (Πί ν. 25 α-β· Σ χ. 6 : 15, 18-20, 22). Όλες έχουν μαύρο επίχρισμα. Υπάρχει ένα μικρό κομμάτι από φιάλη με πολύ λεπτά τοιχώματα και ελάχιστη κλίση του χείλους προς τα μέσα. Η επιφάνειά του είναι πολύ καλά στίλβωμένη, αλλά μεγάλο τμήμα έξωτερικά, καθώς και ολόκληρο το έσωτερικό, είναι μαύρο, προφανώς καμένο (Πί ν. 25 ε : β· Σ χ. 5 : 6). Η εμφάνισή του θυμίζει τα κηλιδωτά (mottled) άγγεϊα¹⁵.

Άσκος

Άπό δστρακα συγκολλήθηκε μισό περίπου τμήμα άσκοϋ με τη βάση και τη λαβή (ένα κομμάτι της λαβής συμπληρωμένο) (Πί ν. 23 β· Σ χ. 5 : 3). Ύψ. 0.19, διάμ. κοιλίας 0.17, διάμ. βάσεως 0.10 μ. Πηλός καστανός καθαρός. Όλόκληρη ή επιφάνεια σκεπάζεται από άραιό έρυθρό επίχρισμα που φέρει έντονα ίχνη στίλβωσης, αλλά που σε μερικά σημεία έχει απολεπιστεί (Άρ. εύρ. ΒΕ 2027).

Βρέθηκε επίσης μικρή και λεπτή λαβή άσκοϋ με έρυθρό επίχρισμα (Πί ν. 24 ε : δ). Πολλά άκομη μικρά δστρακα από κλειστά άγγεϊα μπορεί να ανήκουν σε άσκούς, εάν δέν ανήκουν σε πρόχους.

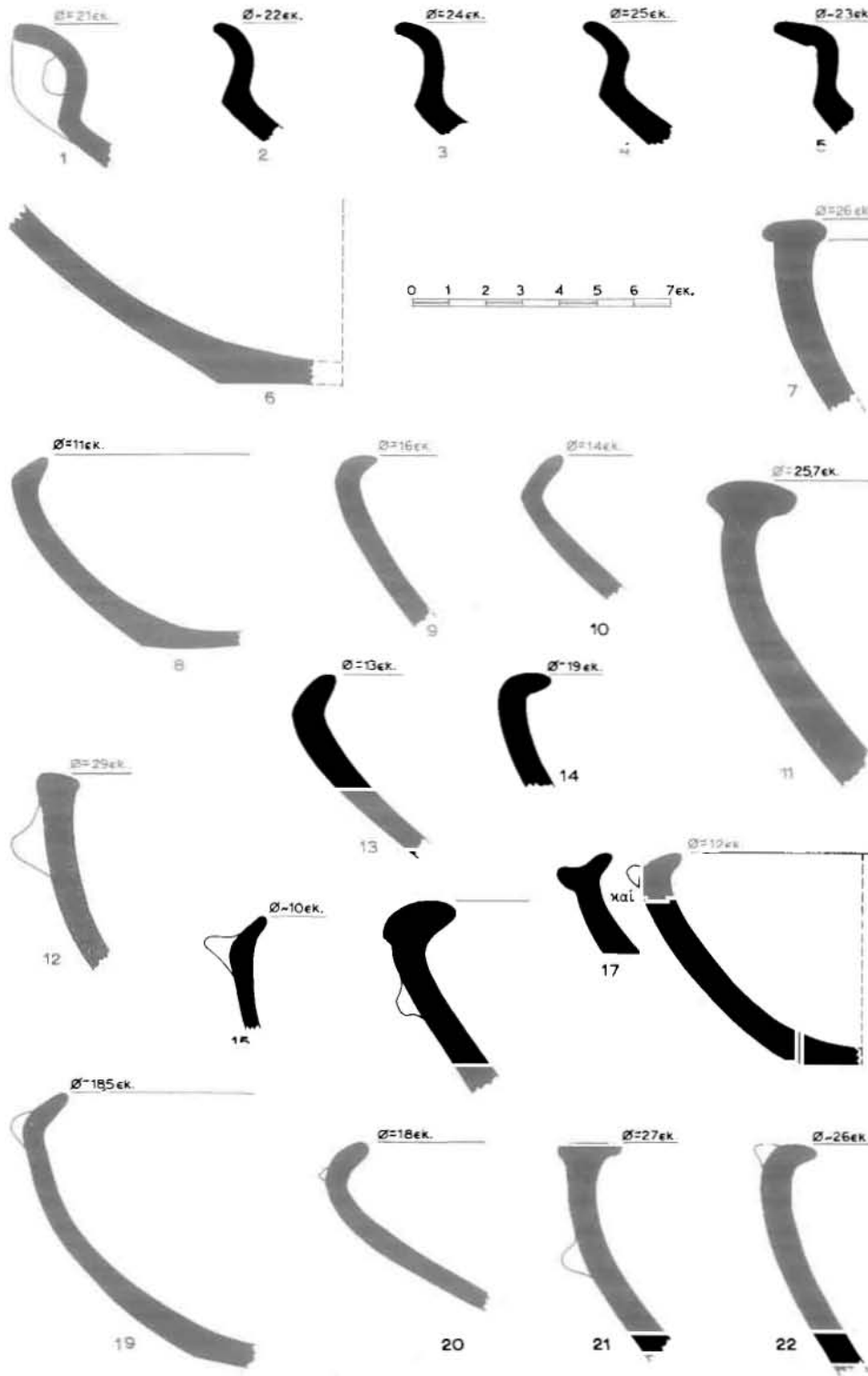
11. Αυτό παρατηρείται σε πολλά οστρακα της πρώτης φάσεως του Λευκαντί, Lefkandi, 8. French, Anatolia, 62.

12. Η βάση ε του Πί ν. 22 μοιάζει με τις βάσεις των φιαλών VIII4 και VIII34 από την Εϋτρηση, Caskey, Eutresis, εικ. 11.

13. Όπως σε φιάλες του Όρχομενού, Orchomenos III, εικ. 28d, 29, πίν. XXVII.

14. Ό.π. πίν. XXV.

15. Πρβλ. Eutresis, πίν. VII : 2.

Σχ. 6.

Σαλτσιέρα

Ἐλάχιστα ὄστρακα ἀνήκουν μὲ βεβαιότητα στὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ σχῆμα τῆς ΠΕ περιόδου. Ὑπάρχει μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα (Πί ν. 26 α : δ· Σχ. 7 : 8) καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν προχοή (Πί ν. 24 ε : β-γ, ζ). Τὸ μεγάλο κομμάτι συγκολληθῆκε ἀπὸ ἕξι ὄστρακα καὶ ἔχει μ. ὕψ. 0.10 μ. Ἔχει λεπτὰ τοιχώματα καὶ φέρει ἐπίχρυσμα καστανέρυθρο, ἰσχυρὰ στιλβωμένο. Ὑπάρχουν ἐπίσης τρία ἄλλα κομμάτια ποὺ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ σαλτσιέρες. Τὰ δύο (Πί ν. 26 γ : α-β) ἀνήκουν στὴν κοιλιὰ τοῦ ἴδιου ἀγγείου, τὸ τρίτο (Πί ν. 26 β : β) εἶναι ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀγγείου. Καὶ τὰ τρία ἔχουν θερμὸ ἐρυθρὸ χρῶμα. Τὸ τρίτο ἰδίως εἶναι πολὺ καλῆς ποιότητος μὲ ἐξαιρετικὴ στιλβωσὴ καὶ λεπτὰ τοιχώματα.

Ἄλλα σχήματα

Ἄλλα σχήματα ἀγγείων ποὺ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ ὄστρακα εἶναι : μόνωτο κύπελλο¹⁶ (Πί ν. 26 α : α· Σχ. 7 : 19), κύπελλο μὲ τοξωτὴ λαβή¹⁷ (Πί ν. 26 α : β-γ· Σχ. 7 : 15, 17), πυξίδα (Πί ν. 24 ε : α), ἀμφορίσκος (Πί ν. 25 δ : α· Σχ. 5 : 1) καὶ πρόχους (Πί ν. 24 α : δ· Σχ. 7 : 14). Ἀπὸ τὸ μόνωτο κύπελλο διατηρεῖται τὸ μισὸ τμήμα τοῦ λαιμοῦ. Ἔχει πολὺ λεπτὰ τοιχώματα καὶ μοιάζει μὲ τροχήλατο. Καλύπτεται ἀπὸ ἐπίχρυσμα ἐρυθρὸ, ἰσχυρὰ στιλβωμένο καὶ παρουσιάζει ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ ἱριδίζουσα. Ἀπὸ τὸν ἀμφορίσκο σώζεται τὸ μισὸ περίπου τμήμα. Ἔχει γωνιώδη ὦμο μὲ βραχὺ στόμιο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια φέρει ἀραιὸ, ὑπόλευκο ἐπίχρυσμα μὲ ἐρυθρωπῆς κηλίδες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ ἄνισο ψήσιμο (mottled).

Πρωτοβερνικωτά (Urfinis)

Εἶναι ἐπίσης μεγάλη κατηγορία, στὴν ὁποία ἀνήκουν πολλὰ ὄστρακα καὶ ἓνα ἀκέραιο ἀγγεῖο. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, καστανωπὸς, καὶ τὸ ψήσιμο πολὺ καλὸ. Ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ μαῦρο ἢ ἐρυθρὸ βερνίκι, συνήθως ἀραιὸ καὶ θαμπὸ. Σὲ ἐλάχιστα δείγματα (Πί ν. 26 β : γ) τὸ βερνίκι εἶναι πυκνὸ καὶ στιλπνὸ, ἀλλὰ ἴσως ὁ μικρὸς ἀριθμὸς νὰ ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι τὸ παχὺ βερνίκι ἀπολεπίζεται εὐκόλα καὶ μερικὲς φορὲς δὲν ἀφίνει καθόλου ἴχνη. Στὰ περισσότερα ὄστρακα διακρίνονται εὐκόλα οἱ γραμμὲς ἀπὸ τὶς τρίχες τῆς βούρτσας μὲ τὴν ὁποία ἄλειψαν τὸ βερνίκι.

Ὅπως στὶς περισσότερες ΠΕ θέσεις, τὰ πρωτοβερνικωτά ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς χωρίζονται σὲ δύο ὁμάδες : στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους σκεπάζεται ολόκληρη μὲ βερνίκι (completely glazed) καὶ στὴ δευτέρη, ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα, στὰ ὁποῖα τὸ βερνίκι σκεπάζει μέρος μόνον τῆς ἐπιφάνειας (partially glazed).

Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀπαντοῦν τὰ ἑξῆς σχήματα :

Φιάλη

Ἡ φιάλη ἐμφανίζεται καὶ στὴν κατηγορία τῶν πρωτοβερνικωτῶν, τὰ δείγματα

16. Γιὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ βλ. παρακάτω τὶς παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἀκέραιο πρωτοβερνικωτὸ μόνωτο κύπελλο.

17. Πρβλ. παρόμοια κύπελλα ἀπὸ τὶς Λιθαρές κοντὰ στὴ Θήβα, ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, Πίν. 31 α, ΑΑΑ VI (1973), 372, εἰκ. 2 καὶ τὴν Εὐτρηση, Eutresis, 86, εἰκ. 105.

ὅμως δὲν εἶναι τόσο πολυάριθμα ὅσο ἐκεῖνα τῆς κατηγορίας τῶν στιλβωτῶν μὲ ἐπίχρισμα. *Υπάρχουν πέντε ὄστρακα μὲ ἐπίπεδο χεῖλος ποὺ προεξέχει (T-rim) (Πί ν. 24 α : β, 27 α : α-δ· Σχ. 7 : 6). Τὸ ἓνα ἔχει πολὺ λεπτὸ χεῖλος καὶ μικρὴ ἀπόφυση (Πί ν. 27 α : γ). *Ἐχομε ἀκόμη σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν ἐπίπεδη βάση μεγάλης ἡμισφαιρικής φιάλης (Πί ν. 27 β : δ).

*Ἀσκός

Εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα σχήματα. Κανένα ἀκέραιο ἀγγεῖο δὲ σώζεται, διατηρήθηκαν ὅμως δεκάδες μικρὰ καὶ σχετικὰ μεγαλύτερα τμήματα ἀσκῶν, δηλ. βάσεις (Πί ν. 27 β : α-γ, ε) καὶ κυρίως οἱ χαρακτηριστικὲς ταινιωτὲς λαβὲς τους, ποὺ εἶναι ἄλλοτε πλατιῆς καὶ ἄλλοτε στενῆς (Πί ν. 27 γ). *Ορισμένες φέρουν κάθετη ἐγχάρκτη γραμμὴ στῆ μέση¹⁸ (Πί ν. 27 γ : α-β). *Ἀπὸ τὰ ὄστρακα φαίνεται ὅτι τὸ μέγεθος τῶν ἀσκῶν ποικίλλει ἀπὸ πολὺ μικρὸ ἕως ἀρκετὰ μεγάλο.

Μόνωτο κύπελλο (one-handled cup)

*Υπάρχει ἓνα ἀκέραιο μόνωτο κύπελλο καὶ μερικὰ ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Τὸ ἀκέραιο κύπελλο (Πί ν. 23 α· Σχ. 5 : 2) ἔχει σφαιρική κοιλία καὶ ψηλὸ πλατὺ λαιμὸ ποὺ ἀνοίγει κωνικὰ πρὸς τὰ ἐπάνω. Λείπουν τὸ χεῖλος καὶ ἡ λαβή. Μ. ὕψ. 0.12, διάμ. στομίου 0.075, κοιλ. 0.12, βάσ. 0.07 μ. *Ἡ ἐπιφάνεια φέρει ἀραιὸ καστανόμαυρο βερνίκι· διακρίνονται ἔντονα τὰ ἴχνη τῆς βούρτσας (*Ἀρ. εὐρ. ΒΕ 2026).

Τὸ σχῆμα αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει μεγάλη διάδοση στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου. *Ἐχει βρεθεῖ στὴ Φωκίδα καὶ στὴ Βοιωτία (*Ἁγία Μαρίνα, *Ὀρχομενός, Εὐτρηση), στὴν Εὐβοία, στὴν Ἀττικὴ, στὶς Κυκλάδες, στὰ νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Τροίας. *Ὀνομάζεται μάλιστα καὶ Troy one-handled cup καὶ συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὰ ΠΕ σχήματα ἀγγείων ποὺ πιστεύεται ὅτι ἔχουν ἀνατολικὴ καταγωγή¹⁹.

*Ἄλλα σχήματα εἶναι : ἡ σαλτσιέρα (λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἢ ἀπὸ τὴν προχοή, Πί ν. 26 β : δ-η), ἡ πρόχους (Πί ν. 28 α : γ) καὶ ὁ ἀμφορεὺς (Πί ν. 27 δ : α· Σχ. 7 : 7).

*Ἡ δευτέρη ὁμάδα τῶν πρωτοβερνικωτῶν, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶναι ἐν μέρει καλυμμένα μὲ βερνίκι, φαίνεται πὼς ἀνήκει στὴν τελευταία φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς. Τὸ βερνίκι, μαῦρο ἢ ἐρυθρὸ, εἶναι μᾶλλον κακῆς ποιότητος καὶ ἀραιό. Δύο μόνο σχήματα ἀναγνωρίζονται : ὑδρίες καὶ κύπελλα. Οἱ μεγάλες ὑδρίες²⁰ ἢ ἀμφορεῖς ἔχουν ὀγκώδη κοιλία, λαιμὸ στενὸ μὲ χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ λαβὲς συνήθως ὀριζόντιες, πλατιῆς σωληνωτῆς (Πί ν. 27 δ : β-δ, 28 β, 28 γ : β, ε). *Υπάρχουν καὶ δύο λαβὲς κυλινδρικές ὀριζόντιες ἀπὸ παρόμοιο σχῆμα ἀγγείου (Πί ν. 28 γ : α, δ). *Ἡ μία φέρει πλαστικὸ δισκᾶριο στὴν ἀρχὴ τῆς²¹ (Πί ν. 28 γ : α). Τὸ βερνίκι στὰ ἀγγεῖα αὐτὰ σκεπάζει τὸ μισὸ μέρος τοῦ σώματος (ἐπάνω ἢ κάτω), ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια

18. Πρβλ. Orchomenos III, πίν. VII : 1.

19. French, Anatolia, εἰκ. 51, 56. Renfrew, Emergence, 454, εἰκ. 20. 4 καὶ 20. 5. R. J. Howell, The Origins of the Middle Helladic Culture, BA Migrations, 86. Το σχῆμα αὐτὸ ὀνομάζεται ἀπὸ ἄλλους πρόχους, π.χ. Eutresis, 105, εἰκ. 138 καὶ Caskey, Keos, 370, 373, πίν. 80 : C1, C42-44.

20. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 153:3 καὶ 157. Orchomenos III, πίν. III:2.

21. Πρβλ. Tiryns IV, πίν. XXI : 12.

ἀφίνεται στο φυσικό χρώμα του πηλού. Τα κύπελλα είναι πιθανότατα μόνωτα (διατηρείται ένα μόνο τμήμα λαβής) με χείλη που κλίνουν προς τα έξω. Πλατιά ταινία με βερνίκι μαύρο ή ερυθρό διακοσμεί το εσωτερικό και εξωτερικό μέρος του χείλους²² (Πί ν. 28δ). Ἡ λαβή ε του Πί ν. 28δ ἴσως προέρχεται ἀπὸ παρόμοιο κύπελλο. Ὑπάρχει καὶ μία ταινιωτὴ λαβὴ σκεπασμένη ὁλόκληρη με βερνίκι που ἀνήκει σὲ κύπελλο με ὑπερυψωμένη λαβή²³ (Πί ν. 28 γ : γ' Σχ. 7 : 16).

Μία παραλλαγή τῆς κατηγορίας τῶν πρωτοβερνικωτῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ κεραμεικὴ ἢ γνωστὴ με τὸν ἀγγλικὸ ὄρο *smear ware* (με ἐπάλειψη)²⁴. Μεγάλα χονδροειδῆ οἰκιακὰ ἀγγεῖα, κυρίως ὑδρίες, καλύπτονται με ἀραιὸ σκούρο βερνίκι που ἔχει ἀπλωθεῖ με τὴ βούρτσα ἐντελῶς ἀπρόσεκτα καὶ γρήγορα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις (Πίν. 26 β : α).

Γραπτά

Τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς γραπτῆς ΠΕ κεραμεικῆς ἀνήκει στὴν κατηγορία «ἀνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ» (*light on dark*), που εἶναι γνωστὴ ὡς ρυθμὸς Ἁγίας Μαρίας καὶ που χαρακτηρίζει τὴν περιοχὴ τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Φωκίδας²⁵. Τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ καστανὸ ἢ ἐρυθροπὸ καὶ ἔχουν κατὰ κανόνα λεπτὰ τοιχώματα. Μερικὰ εἶναι τροχήλατα. Ἡ ἐπιφάνειά τους καλύπτεται ἀπὸ πυκνὸ σκούρο βερνίκι, μαύρο ἢ ἐρυθρό, που εἶναι μᾶλλον κακῆς ποιότητος, θαμπὸ καὶ ἀπολεπίζεται εὐκόλα. Σὲ λίγα ὄστρακα ἢ ἐπιφάνεια παρουσιάζει καὶ τὰ δύο χρώματα, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ ἀποτυχία στὸ ψήσιμο. Τὰ κοσμήματα γράφονται με ἐπίσης θαμπή, παχύρυστη λευκὴ βαφή, που σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀφίνοντας ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια ἴχνη που διακρίνονται σχετικὰ εὐκόλα. Τὰ διακοσμῆτικὰ θέματα εἶναι ὅλα ἀπλὰ εὐθύγραμμα, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἀρκετὴ ποικιλία : παράλληλες ταινίες, ζώνη ρομβοειδῶν (τὸ συχνότερο θέμα), ἀντίρροπα τρίγωνα (πεταλούδα), ἐπάλληλες γωνίες, συστάδες λοξῶν γραμμιδίων καὶ στιγμές²⁶ (Πί ν. 29 α-β).

Συνηθισμένα σχήματα ἀγγείων εἶναι τὰ δίωτα ἀμφοροειδῆ ποτήρια (*tankards*)²⁷ (Πί ν. 29 β : β-γ, ε-ζ) καὶ τὰ κύπελλα με χείλη που κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, με λαβὲς εἴτε τοξωτὲς προσκολλημένες στὴν κοιλιὰ, εἴτε ὑπερυψωμένες ταινιωτὲς, που ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος²⁸ (Πί ν. 29 α : α-β, 29 β : δ, η). Στὰ δίωτα ἀμφοροειδῆ ποτήρια ἢ διακόσμηση βρίσκεται στὴν κοιλιὰ καὶ στὶς ταινιωτὲς λαβὲς, ἐνῶ στὰ κύπελλα περιορίζεται συνήθως στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χείλους (Πί ν. 29 α : α-β). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μένει ἄβαφη καὶ μόνο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος φέρει πλατιά ταινία ἀπὸ σκούρο βερνίκι. Ἐνα τμήμα μόνωτου κυπέλλου με τοξωτὴ λαβὴ εἶναι διακοσμημένο με ζῶνες ρομβοειδῶν στὴν κοιλιὰ καὶ ταινίες παράλληλες στὴ λαβὴ. Κατακόρυφη ζώνη ρομβοειδῶν ὑπάρχει καὶ

22. Πρβλ. Eutresis, πίν. IX : 4. Orchomenos III, πίν. XIX.

23. Πρβλ. Prehistoric Euboea, 87, εἰκ. 19 : 24.

24. Caskey, Argolid, 296, πίν. 69 : f.g. Lefkandi, 8.

25. REG 25 (1912), 271 κ.έ. Γιά τὴν κεραμεικὴ αὐτὴ καὶ τὴ διάδοσή της βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ French, που τὴν ονομάζει *white-painted pottery*, French, Anatolia, 60-61.

26. Πρβλ. παρόμοια ἀπὸ τὴν Εὐτρηση, Eutresis, εἰκ. 155-156 καὶ τὸν Ὀρχομενὸ, Orchomenos III, πίν. XIII, XXI, XXIV.

27. Πρβλ. Eutresis, πίν. VIII. Orchomenos III, πίν. XII-XIII.

28. Πρβλ. Orchomenos III, πίν. XX-XXI.

στό τμήμα της κοιλίας άμέσως κάτω από τη λαβή (Πί ν. 29 β : δ). Το μεγάλο όστρακο α του Πί ν. 29 β δέν είναι σαφές σε τί σχήμα άγγείου ανήκει. Φαίνεται να προέρχεται από άσκοειδή πρόχου²⁹.

Δύο μόνο όστρακα της κατηγορίας «σκοτεινόν επί άνοικτοῦ» (dark on light), ή όποία συναντάται κυρίως στην Πελοπόννησο³⁰, βρέθηκαν. Το ένα (Πί ν. 28 α : β), από κλειστό άγγείο, ίσως δίωτο ποτήρι (tankard)³¹, καλύπτεται από καστανωπό επίχρισμα καλής ποιότητας και έχει διακόσμηση από μαύρο βερνίκι με τό τυπικό ΠΕ γραμμικό κόσμημα³². Το άλλο, από κλειστό άγγείο επίσης, φέρει κατακόρυφες στήλες από λοξά γραμμίδια μέσα σε διπλή ταινία, με μαύρο βερνίκι επάνω σε υπόλευκο επίχρισμα (Πί ν. 28 α : α).

Χονδροειδή

Μέσα στο πλήθος τών όστράκων από χονδροειδή άγγεία που βρέθηκαν στην άνασκαφή, είναι πολύ δύσκολο να διακρίνει κανείς τά Πρωτοελλαδικά από τά Μεσοελλαδικά, γιατί συνήθως πρόκειται για μικρά κομμάτια, χωρίς διαγνωστικά χαρακτηριστικά. Ύπάρχουν όμως αρκετά τμήματα άγγείων, που μπορούν να άποδοθοῦν με σχετική βεβαιότητα στην ΠΕ εποχή. Σε όλα τά όστρακα ό πληλός είναι άκάθαρτος με πολλά τρίμματα πέτρας, και έχει χρώμα καστανό, έρυθρωπό ή γκριζο. Τά περισσότερα έχουν επιφάνεια λεία με επίχρισμα άραιωμένου πηλοῦ, χρώματος έρυθρωποῦ, γκριζου, καστανοῦ ή υπολευκού. Το ψήσιμο είναι καλό και τά τοιχώματα σκληρά.

Άμφορες ή ύδριες

Τά περισσότερα όστρακα ανήκουν σε άγγεία αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Σώζονται αρκετά κομμάτια από μεγάλο άμφορέα ή ύδρία (Πί ν. 29 γ), που δίνουν ολόκληρο τό περίγραμμα τοῦ άγγείου (Σχ. 5 : 4). Έχει ψηλό λαιμό, χείλος με κλίση προς τά έξω, ογκώδες, σχεδόν σφαιρικό σώμα, πλατιά επίπεδη βάση και σωληνωτές ταινιωτές λαβές. Το σχήμα αὐτό είναι τυπικό της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου³³. Σε παρόμοια άγγεία φαίνεται ότι ανήκουν και οί άλλες σωληνωτές λαβές α, β, γ και ε τοῦ Πί ν. 29 δ³⁴. Δύο μεγάλα κομμάτια, τό ένα με οριζόντια (Πί ν. 30α:β) και τό άλλο με κάθετη κυλινδρική λαβή προέρχονται ίσως από ύδριες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι ότι ή έξωτερική επιφάνεια παρουσιάζει ανώμαλες, ρηχές αὐλακώσεις, που φαίνεται ότι έγιναν με τό τρίψιμο ξερών χόρτων ή κλαδιών επάνω στην επιφάνεια τοῦ άγγείου (scored ware)³⁵. Ύπάρχουν επίσης και μερικά μικρά όστρακα της κατηγορίας αὐτῆς (Πί ν. 33 β : γ).

29. Ίσως παρόμοια στο σχήμα με την πρόχου από τη Θήβα, ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, Πίν. 222 β.

30. Korakou, 8 κ.έ. Zygouries, 103 κ.έ. Caskey, Argolid, 295.

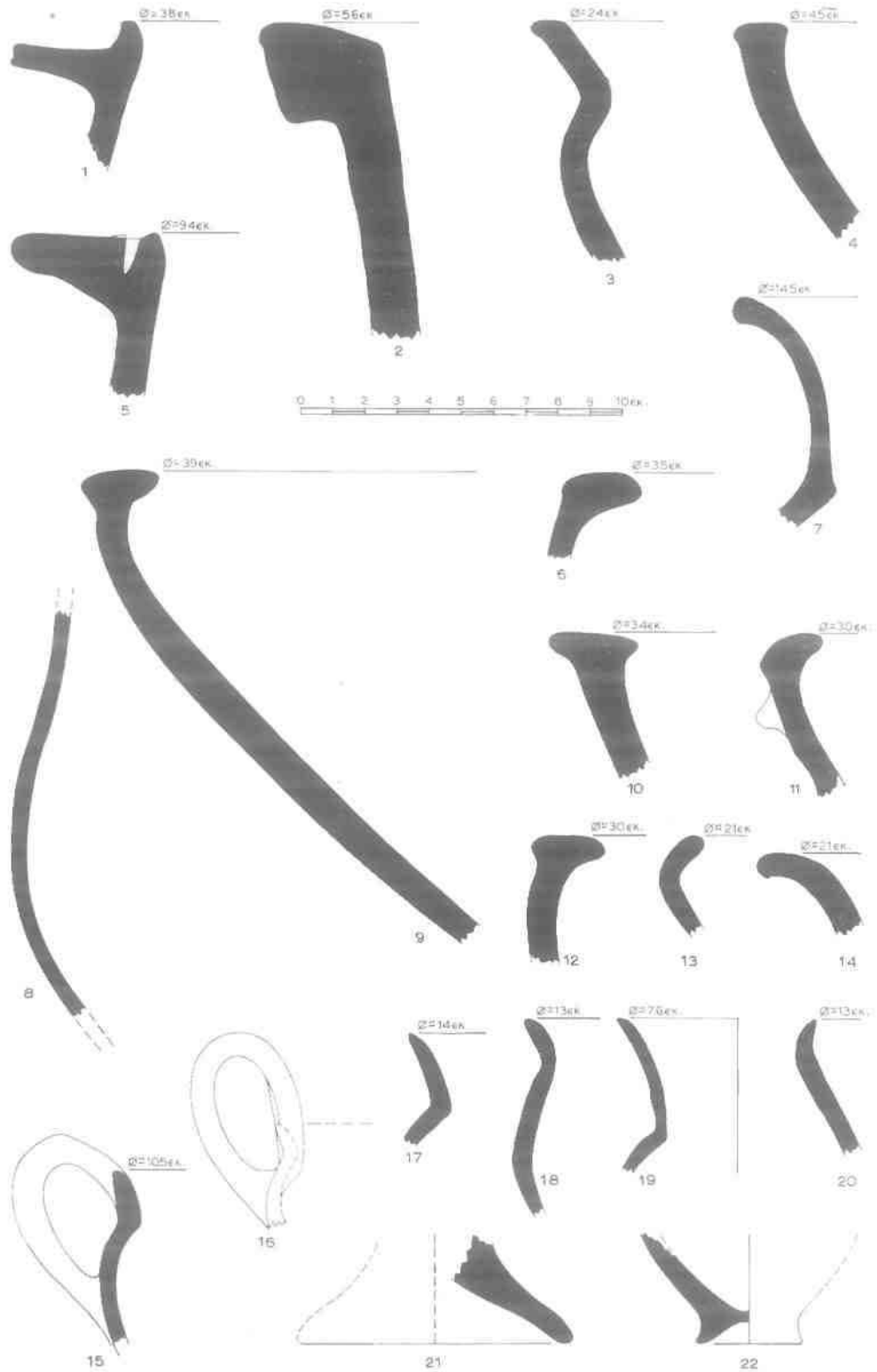
31. Ό French παρατήρησε ότι δέν είχαν βρεθεί στην Θήβα όστρακα από ποτήρια (tankards) με διακόσμηση «σκοτεινόν επί άνοικτοῦ», French, Anatolia, 60.

32. Πρβλ. Korakou, πίν. 1 : 3. Hesperia XXIV (1955), πίν. 21 : i (άπό τη Λέρνα).

33. Tiryns VI, 16, εικ. 12. Eutresis, εικ. 153 : 3. Korakou, 8, εικ. 8. Orchomenos III, πίν. III : 2.

34. Πρβλ. Zygouries, 108, εικ. 99.

35. Η κεραμική αὐτή βρέθηκε παλαιότερα στην Τροία, C. W. Blegen et al., Troy I, 1, 1950, 53-54, στη Μακεδονία, W. Heurtley, Prehistoric Macedonia, 1939, 83, εικ. 53, στην Εϋτρηση, Eutresis, 90, εικ. 112 : 1 και στον Όρχομενό, Orchomenos III, πίν. XXVIII : 1c, e, 2 a. Πρόσφατα παρατηρήθηκε στο Λευκαντί, Lefkandi, 8, στην Άγία Ειρήνη της Κέας, Caskey, Keos, 372, πίν. 81 : C25-26, 29-30 και στα Σέρβια, K. Rhomiopoulou — C. Ridley, AAA VI (1973), 424, εικ. 5.

Σχ. 7.

Πίθοι

Σώζονται αρκετά κομμάτια, κυρίως από το χείλος. Ένα (Πί ν. 30 α : α) έχει πλατύ χείλος με ελαφριά κλίση προς τα έξω, άλλο (Πί ν. 30 γ : α) φέρει κάτω από το πλατύ επίπεδο χείλος του ταινία με τύπους δακτύλων. Υπάρχουν και άλλα τρία κομμάτια πίθων (Πί ν. 30 γ : β-γ, ζ) με παρόμοια πλαστική ταινία, το ένα μάλιστα διατηρεί το χείλος με ελαφριά κλίση προς τα έξω. Δύο ακόμη οστρακα πίθων φέρουν σχοινοειδή ταινία³⁶ (Πί ν. 30 γ : δ-ε). Σε πίθο επίσης ανήκει ευρύ κυλινδρικό εξάρτημα (knob)³⁷ (Πί ν. 30 β : β), καθώς και μικρή μαστοειδής απόφυση (Πί ν. 30 δ : δ). Οί προεξοχές αυτές παρατηρούνται βέβαια και στους ΜΕ πίθους, αλλά και τα δύο αυτά κομμάτια πρέπει να ανήκουν σε ΠΕ αγγεία, γιατί βρέθηκαν σε καθαρές ΠΕ ομάδες οστράκων. Η μοναδική βάση που βρέθηκε (Πί ν. 31 ε) ανήκει σε χονδροειδή πίθο με ανώμαλη επιφάνεια χωρίς επίχρισμα. Γύρω από την επίπεδη βάση του διακρίνονται αποτυπώματα δακτύλων.

*Άλλα σχήματα

Υπάρχουν λίγα οστρακα από μικρά αγγεία : αμφορίσκοι (Πί ν. 24 β : β και 25 ε : γ Σ χ. 5 : 5), λαβή από κουτάλα (scoop) (Πί ν. 24 β : δ), μικρή πυξίδα με διάτρητη απόφυση (Πί ν. 24 β : γ) και τριπλή λαβή από κλειστό αγγείο (Πί ν. 28 α : δ), που διατηρεί μάλιστα ίχνη έρυθρου χρώματος σε ορισμένα σημεία³⁸. Τό οστρακο δ του Πί ν. 33 β προέρχεται ίσως από μικρή πυξίδα και το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι έχει μια σειρά από έντυπες στιγμές.

(β) ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Η κεραμική της ΜΕ εποχής είναι εξίσου άφθονη με την ΠΕ κεραμική. Δυστυχώς και πάλι έχουμε οστρακα και όχι άκέραια αγγεία. Μόνο δύο άκέραια αγγεία βρέθηκαν που προέρχονται από τον ένα ΜΕ τάφο (Πί ν. 31 β, στ). Επίσης συγκολληθηκε σχεδόν ολόκληρος και ο πίθος που είχε χρησιμοποιηθεί για την παιδική ταφή (Πί ν. 31 α).

Τα οστρακα γενικά είναι μικρά, υπάρχουν όμως και αρκετά μεγάλα κομμάτια από τα οποία μπορούμε να αναπαραστήσουμε το σχήμα των αγγείων. Αντιπροσωπεύονται όλες οι γνωστές κατηγορίες της ΜΕ κεραμικής με μεγάλο αριθμό οστράκων ή καθεμία. Υπερτερούν τα γκρίζα μινυακά και ακολουθούν τα άμαυρόχρωμα. Όπως είναι φυσικό, πολυάριθμα ήταν επίσης και τα χονδροειδή οικιακά. Η κεραμική που βρέθηκε καλύπτει χρονικά ολόκληρη τη διάρκεια της ΜΕ εποχής, από την πρώιμη ως την τελευταία φάση της. Όπως συνέβη και με την ΠΕ κεραμική, η στρωματογραφία ελάχιστα βοήθησε στη διάκριση των χρονικών υποδιαιρέσεων της περιόδου. Γι' αυτό, η κεραμική περιγράφεται κατά κατηγορίες και όχι σύμφωνα με τη χρονολογική εξέλιξη.

36. Για τους ΠΕ πίθους και ειδικότερα για την πλαστική τους διακόσμηση βλ. M. Heath Wiencke, «Banded Pithoi of Lerna III, Hesperia XXXIX (1970), 94 κ.ε. Πρβλ. επίσης Eutresis, 110, εικ. 148-149 και Tiryns IV, πίν. XIV, XXIII.

37. Πρβλ. Eutresis, εικ. 110. Zygouries, εικ. 111-112.

38. Πρβλ. Eutresis, εικ. 150 : 3. Orchomenos III, πίν. XXX : 4.

Γκρίζα μινυακά

Είναι, όπως αναφέρθηκε, η πολυπληθέστερη κατηγορία της ΜΕ κεραμεικής. Τα δσπρακα είναι πολύ περισσότερα από τα άμαυρόχρωμα και ίδια σχεδόν σε ποσότητα με τα χονδροειδή οικιακά. Βέβαια, τα μινυακά άγγεϊα βρίσκονται συνήθως σε μεγάλη άφθονία στις ΜΕ θέσεις. Ο άριθμός τους όμως έδω είναι τόσο μεγάλος, ώστε μπορούμε να συμπεράνουμε όχι μόνο πως η χρήση του κεραμεικού τροχού βοήθησε στην αύξηση της παραγωγής, αλλά και ότι ο ΜΕ συνοικισμός των Θηβών ήταν άρκετά άκμαϊος και πλούσιος. Ίσως η Θήβα ήταν ένα κέντρο παραγωγής της κεραμεικής αυτής, πράγμα φυσικό άλλωστε για τη Βοιωτία, όπου τα μινυακά άγγεϊα βρέθηκαν άφθονα και σε άλλες θέσεις (Εϋτρηση, Όρχομενό)³⁹.

Τά δσπρακα ανήκουν χρονικά σε όλες τις φάσεις της ΜΕ έποχης. Άνάμεσά τους υπάρχουν και λίγα που είναι πιθανό να είναι πρώιμα μινυακά, να ανήκουν δηλ. στην τελευταία φάση της ΠΕ περιόδου⁴⁰. Τά δσπρακα αυτά, κάπως χονδροειδή, με άκάθαρο πηλό, βρέθηκαν σε ομάδες με καθαρή ΠΕ κεραμεική. Δέν υπήρχε βέβαια άδιατάρακτη στρωματογραφία, ώστε να είμαστε άπόλυτα σίγουροι και δέν άποκλείεται να πρόκειται για ΜΕ δσπρακα που αναμίχθηκαν με ΠΕ δσπρακα.

Σχεδόν όλα τα γκρίζα μινυακά είναι τροχήλατα. Ό πηλός είναι καλής ποιότητας και συνήθως έχει χρώμα άνοικτό γκρίζο και, σπάνια, σκούρο γκρίζο. Μερικά δσπρακα έχουν πηλό καστανό, η έξωτερική τους έπιφάνεια όμως είναι πάλι γκρίζα. Τό ψησιμο είναι γενικά πολύ καλό και τα τοιχώματα σκληρά και λεπτά. Η έπιφάνεια είναι σχεδόν πάντα γυαλιστερή και λεία και παρουσιάζει τη χαρακτηριστική «σαπνοειδή ύφή» των καλών μινυακών άγγειών⁴¹. Τό χρώμα της έπιφάνειας είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ίδιο με τό χρώμα του πηλού, δηλ. άνοικτό γκρίζο.

Κύπελλα με βάση

Ύπάρχουν πολλά δσπρακα από τό σχήμα αυτό⁴², αλλά δέ σώθηκε κανένα τμήμα που να δίνει ολόκληρο τό περίγραμμα του άγγείου. Έχομε μόνο κομμάτια, μερικά μάλιστα πολύ μεγάλα, από τις βάσεις και τό επάνω τμήμα των άγγειών. Οί βάσεις είναι άλλοτε ψηλές και άλλοτε μέτριες η και χαμηλές (Π ί ν. 31γ, 33η· Σ χ. 9 : 4 - 6, 7). Είναι όλες κοίτες. Μερικές είναι άδιακόσμητες και έχουν ένα μόνο πλαστικό δακτύλιο τοποθετημένο στην άρχή της κοιλιās η σχεδόν στη μέση της βάσεως η και χαμηλότερα (Π ί ν. 33 δ). Οί ψηλές και μάλλον όγκώδεις βάσεις διακοσμούνται με άλλεπάλλ-

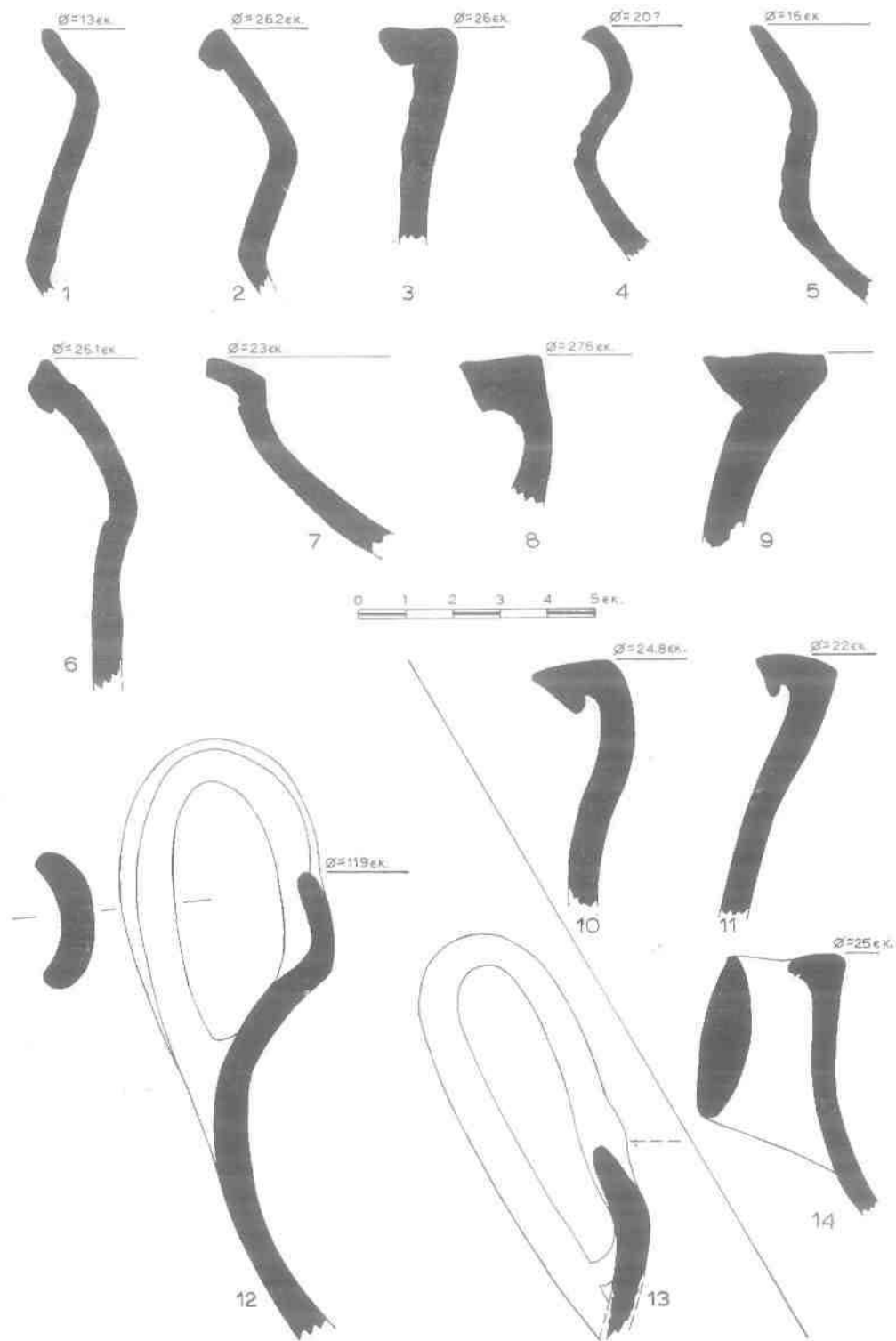
39. Ό G. Childe, JHS 35 (1915), 196 κ.έ. είχε θεωρήσει τη Βοιωτία και τη Φωκίδα πατρίδα της μινυακής κεραμεικής. Για πρόσφατη εξέταση του προβλήματος της καταγωγής της μινυακής κεραμεικής βλ. D. H. French, Migrations and «Minyan» Pottery in Western Anatolia and the Aegean, BA Migrations, 51, όπου υποστηρίζεται ότι η Βοιωτία ήταν ένα από τα κύρια κέντρα παραγωγής των γκρίζων μινυακών άγγειών, όχι όμως τό μοναδικό.

40. Όπως είναι γνωστό, η μινυακή κεραμεική εμφανίζεται ήδη στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο στη Λέρνα. Caskey, Argolid, 296 κ.έ. και στο Λευκαντί, Lefkandi, 8-9.

41. Ό Caskey, MBA, 119, παρατήρησε ότι η «σαπνοειδής ύφή» των μινυακών υπάρχει μόνο στα καλύτερα δείγματα, δηλ. είναι μάλλον σπάνια. Τά μινυακά όμως δσπρακα της άνασκαφής παρουσιάζουν σχεδόν όλα τη χαρακτηριστική αυτή ύφή.

42. Είναι τό σχήμα που είναι γνωστό με τον άγγλικό όρο goblet και που συνήθως στην έλληνική ορολογία άποδίδεται με τη λέξη κύλιξ.

Σχ. 8.

ληγες αὐλακώσεις, συνήθως πυκνές καὶ σπάνια ἀραιές. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ ἡ καλύτερα διατηρημένη καὶ μεγαλύτερη βάση (Πί ν. 33 η· Σχ. 9:7), ὕψ. 0.10 καὶ διάμ. 0.085 μ. Ἡ βάση αὐτή διακρίνεται καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι διατηρεῖ τοὺς ἀρχαίους μολυβένιους συνδέσμους μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε συγκολληθεῖ⁴³.

Τὸ μέγεθος τῶν ἀγγείων αὐτῶν ποικίλλει. Ὑπάρχουν μερικὰ πολὺ μεγάλα, ὅπως δείχνει π.χ. ἡ βάση τοῦ Πί ν. 33 η καὶ τὸ κομμάτι ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ ἡ βάση πολὺ ἀνοικτοῦ κυπέλλου (Πί ν. 31 δ· Σχ. 9:4). Συνήθως ὁμως τὰ κύπελλα ἔχουν μέτριο μέγεθος. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὸ περίγραμμα εἶναι ἔντονα γωνιώδεις (Πί ν. 32 α:α, 32 β:α, 32 γ:β· Σχ. 8:1, 2, 4) καὶ σὲ ελάχιστες ἡμισφαιρικό (Πί ν. 32 δ:γ-ζ· Σχ. 8:12). Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μερικὲς φορές διακοσμεῖται μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις (Πί ν. 32 γ:β, ζ). Οἱ λαβές εἶναι συνήθως πλατιᾶς ταινιωτές καὶ χαμηλές, τοποθετημένες λίγο πῶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32 β:α, 32 δ:β-ζ). Δὲν ἔχομε πολλὰ δείγματα ὑπερυψωμένων ταινιωτῶν λαβῶν. Οἱ λίγες λαβές αὐτοῦ τοῦ εἴδους (Πί ν. 32 δ:ε-ζ· Σχ. 8:12) παρουσιάζουν κοίλανση, ἄλλοτε ἔντονη καὶ ἄλλοτε μόλις διακρινόμενη. Ὅλες οἱ ἄλλες λαβές εἶναι τελείως ἐπίπεδες. Ὑπάρχουν ὀρισμένες μὲ κάποιον εἶδος διακοσμῆσεως, ὅπως ἡ λαβὴ ποῦ ἔχει τέσσερις κατακόρυφες ραβδώσεις (Πί ν. 32 ε:ζ), ἡ λαβὴ μὲ ἐγγάρακτο σταυρὸ στὴν ἀρχὴ της⁴⁴ (Πί ν. 32 ε:δ) καὶ ἡ λαβὴ μὲ ἐγγάρακτη κατακόρυφη γραμμὴ ποῦ καταλήγει σὲ πλαστικὸ δισκάριο (Πί ν. 32 ε:η), φανερὴ ἀπομίμηση τοῦ καρφιοῦ ποῦ στερέωνε τὶς λαβές τῶν μεταλλικῶν ἀγγείων⁴⁵. Ἄλλου εἴδους λαβές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες βρέθηκαν ἀρκετές, εἶναι οἱ λεπτές κυλινδρικές, τοποθετημένες ὀρθιες στὴν κορυφὴ τοῦ χεῖλους⁴⁶ (Πί ν. 32 ε:θ). Τὸ ἐπάνω μέρος τῶν ἀγγείων αὐτῶν καταλήγει σὲ στόμιο πλατὺ μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔξω καὶ χεῖλος συνήθως ἀρκετὰ παχύ, μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ποῦ ἐξέχει ἐλαφρὰ (Πί ν. 32 α:α, 32 β:α, 32 δ:δ· Σχ. 8:1-2). Μερικὲς φορές, τὸ χεῖλος εἶναι μικρὸ καὶ σχεδὸν κατακόρυφο (Πί ν. 32 β:δ). Σὲ ὀρισμένα μεγάλα κύπελλα τὸ ἀπλὸ χεῖλος ἐξελίσσεται σὲ χεῖλος ἰδιαίτερα βαρὺ καὶ παχύ, ποῦ φαίνεται σὲ τομὴ σχεδὸν τετράγωνο (Πί ν. 24 γ:δ, 32 γ:ζ· Σχ. 8:3, 8-9). Τὸ χεῖλος αὐτὸ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν Goldman στὴν Εὐτρησι σὲ κίτρινα μινυακὰ ἀγγεῖα καὶ ὀνομάστηκε «ράμφος γερακιοῦ» (hawk's beak)⁴⁷. Στὸ Λευκαντὶ βρέθηκαν καὶ γκριζὰ μινυακὰ μὲ παρόμοιο χεῖλος⁴⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἐμφανίστηκε στὴν τελευταία φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐπειδὴ καὶ στὶς δύο παραπάνω θέσεις τὰ ἀγγεῖα μὲ αὐτὸ τὸ χεῖλος βρέθηκαν στὰ νεώτερα ΜΕ στρώματα.

Κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση

Εἶναι πιθανὸ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα νὰ ἀνήκουν σὲ κύπελλα μὲ ἐπίπεδη βάση. Μόνον ἓνα ὁμως διατηρεῖ ὀλόκληρο τὸ περίγραμμά του μὲ μικρὸ τμήμα τῆς βάσεως.

43. Σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ μολύβδου γιὰ τὴ σύνδεση τῶν σπασμένων ἀγγείων στὴ ΜΕ ἐποχῆ, βλ. R. J. Howell, *BA Migrations*, 77.

44. J. H. Crouwel, *Kadmos XII* (1973), 101 κ.έ., ὅπου ὑπάρχει κατάλογος τῶν μινυακῶν ἀγγείων μὲ ἐγγάρακτα σημεῖα.

45. Βλ. Caskey, *MBA*, 119.

46. *Eutresis*, εἰκ. 184:3-4. *Prehistoric Euboea*, εἰκ. 21:45.

47. *Eutresis*, 165, εἰκ. 231.

48. *Lefkandí*, 10.

Πρόκειται για κύπελλο με γωνιώδες περίγραμμα και λεπτό κατακόρυφο χείλος (Πί ν. 32α:β-γ· συνανήκουν Σχ. 9:3).

Κάνθαροι

Ἐκ τῶν ὄστρακα πού βρέθηκαν φαίνεται ὅτι καί τὸ σχῆμα αὐτὸ ἦταν κοινό. Δὲ συγκολλήθηκε κανένα ολόκληρο ἀγγεῖο, τὰ ὄστρακα ὅμως δίνουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περίγραμμα τοῦ σχήματος (Πί ν. 32β:β, 32γ:γ, 32δ:α· Σχ. 8:5). Ἔχουν κορμὸ ἄλλοτε ἡμισφαιρικό καὶ ἄλλοτε γωνιώδη, πλατὺ στόμιο μὲ χεῖλη κατακόρυφα καὶ δύο ὑπερυψωμένες ταινιόσχημες λαβὲς πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν λίγο πρὸς κάτω ἀπὸ αὐτό. Εἶναι ἀρκετὰ πλατιέες (Πί ν. 32ε:α· Σχ. 8:13), ὑπάρχουν ὅμως καὶ λεπτότερες (Πί ν. 32δ:α). Μερικὲς φορές εἶναι τόσο στενὲς πού θυμίζουν λεπτὲς κυλινδρικές λαβὲς (Πί ν. 32β:β). Στις περισσότερες περιπτώσεις ἡ λαβὴ εἶναι προσαρμοσμένη ἔξω ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32β:β) καὶ σὲ λίγες μόνο μέσα ἀπὸ τὸ χεῖλος (Πί ν. 32ε:γ). Ὅρισμένα κομμάτια ἀπὸ κανθάρους φέρουν διακόσμηση ἀπὸ λεπτὲς αὐλακώσεις στὸν ὦμο (Πί ν. 32γ:γ· Σχ. 8:5). Κανένα τμήμα δὲ διατηρεῖ τὴ βάση του καὶ ἔτσι δὲ γνωρίζομε τὴ μορφή πού θὰ εἶχαν οἱ βάσεις. Ὅπως εἶναι συνηθισμένο στὰ ἀγγεῖα αὐτά, θὰ ἦταν ἐπίπεδες ἢ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένες⁴⁹. Ἡ βάση δ τοῦ Πί ν. 33δ (Σχ. 9:2) ἀνήκει πιθανὸν σὲ κάνθαρο⁵⁰.

Κύπελλα τύπου Βαφείου

Ἐπὶ τῶν τριῶν βέβαια κομμάτια αὐτοῦ τοῦ σχήματος (Πί ν. 33δ:α-γ· Σχ. 9:1). Ὅλα ἔχουν μικρὲς διαστάσεις καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ καλύτερα σωζόμενο (Σχ. 9:1) ἡ διάμετρος τοῦ στομίου εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ ὕψος. Ἡ βάση εἶναι πλατιά καὶ ἐπίπεδη καὶ τὰ τοιχώματα ἀνοίγουν πρὸς τὰ ἑπάνω. Καὶ τὰ τρία διατηροῦν τὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ ταινιόσχημη καὶ μᾶλλον πλατιέες λαβὲς τους, πού καταλήγουν στὴ βάση ἢ λίγο ψηλότερα⁵¹.

Κλειστὰ ἀγγεῖα

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκει καὶ τὸ μόνο ἀκέραιο μινυακὸ ἀγγεῖο (Πί ν. 31στ· Σχ. 4:1), πού βρέθηκε στὸ ΜΕ τάφο Ι. Εἶναι μικροσκοπικός ἀμφορίσκος, μὲ πλατὺ χαμηλὸ στόμιο, σφαιρική κοιλία, μικρὴ ἐπίπεδη βάση καὶ δύο ταινιόσχημες λαβὲς. Ὑψ. 0.05, διάμ. χείλους 0.05, κοιλίας 0.06, βάσεως 0.025 μ. (Ἀρ. εὔρ. ΒΕ 2024). Ἀγγεῖα τοῦ σχήματος αὐτοῦ, ἐπίσης μικρῶν διαστάσεων, εἶναι συνήθη κτερίσματα τῶν ΜΕ τάφων⁵².

Τὸ στόμιο γ τοῦ Πί ν. 32β (Σχ. 8:6) φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ ἀμφορέα πού ἔχει σχῆμα παρόμοιο μὲ τὸν ἀμφορέα Γ 47 τοῦ Β' Ταφικοῦ Περιβόλου τῶν Μυκηνῶν⁵³.

Ἐπὶ τῶν τριῶν κυλινδρικές λαβὲς (Πί ν. 32ε:β, ε), ἡ μία μάλιστα θυμίζει τὴν

49. Eutresis, εἰκ. 187.

50. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 234: Α-7. Lefkandi, εἰκ. 11.

51. Πρβλ. Δυτ. Νεκροταφείον Ἐλευσίνος Γ, πίν. 402β. Eutresis, εἰκ. 188: Ι. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 230: Ζ-86, Ι-107.

52. Ταφικός Κύκλος Β', 280, πίν. 224. Δυτ. Νεκροταφείον Ἐλευσίνος, Γ, πίν. 400β.

53. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 224.

γνωστές οριζόντιες λαβές των αμαυρόχρωμων πίθων. Πρέπει να ανήκουν σε κλειστά άγγεϊα, πιθανότατα ύδριες. Ύδριες της εποχής αυτής, όχι όμως γκριζες μινυακές, είναι γνωστές από την Εύτρηση και τον Β΄ Ταφικό Περίβολο των Μυκηνών⁵⁴.

Μαύρα μινυακά

Ο πολύ μικρός αριθμός των μαύρων μινυακών συμφωνεί με τη γνωστή διαπίστωση, ότι τα άγγεϊα αυτά είναι σπάνια στη Βοιωτία, ενώ αντίθετα αφθονούν στην Πελοπόννησο⁵⁵.

Μόνο τέσσερα όστρακα είναι αναμφίβολα μαύρα μινυακά και προέρχονται από το τυπικό σχήμα της κατηγορίας αυτής, δηλ. το πολύ άνοικτο κύπελλο μεγωνιώδες περίγραμμα⁵⁶. Δύο όστρακα είναι από το χείλος, το ένα μάλιστα διατηρεί και τη μικρή κάθετη λαβή του (Πί ν. 33α:α-β· Σχ. 6:1, 5). Έπειδή και τα δύο όστρακα είναι πολύ μικρά, δεν ξέρομε αν είχαν τη συνηθισμένη στα άγγεϊα αυτά εγγάρια διακόσμηση. Βρέθηκε όμως ένα μικρό όστρακο από τη μέση περίπου παρόμοιου κυπέλλου (Πί ν. 33β:α) με τρεις παράλληλες εγγάρια γραμμές που θα σχημάτιζαν τις χαρακτηριστικές γιρλάντες των μαύρων μινυακών⁵⁷. Υπάρχει και μία χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση της οποίας σώθηκε το μισό μόνο τμήμα⁵⁸.

Και τα τέσσερα όστρακα είναι τροχήλατα και καλής ποιότητας. Ο πηλός είναι γκριζοκάστανος και αρκετά καθαρός. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από παχύ λαμπερό μαύρο επίχρισμα που σε μερικά σημεία έχει απολεπιστεί.

Κίτρινα μινυακά

Στην πραγματικότητα ένα μόνο μικρό όστρακο από άνοικτο άγγεϊο με λεπτά τοιχώματα είναι αναμφισβήτητα κίτρινο μινυακό (Πί ν. 33γ:γ). Ο πηλός είναι πολύ καθαρός και η επιφάνεια λεία, με λεπτό γυαλιστερό επίχρισμα στο ίδιο χρώμα του πηλού. Έπειδή είναι το μοναδικό όστρακο αυτής της κατηγορίας και έχει όλα τα γνωρίσματα των πραγματικών άγγεϊων κίτρινων μινυακών άγγεϊων πρέπει μάλλον να ανήκει σε άγγεϊο που είχε εισαχθεί από την Αργολίδα.

Μονόχρωμα με άνοικτόχρωμο επίχρισμα

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνομε αρκετά όστρακα καλής ποιότητας που έχουν την ύφή και τα σχήματα των μινυακών και καλύπτονται με στιλπνό άνοικτόχρωμο επίχρισμα. Σε ορισμένες δημοσιεύσεις ή κεραμική αυτή αναφέρεται ως κίτρινη μινυακή⁵⁹. Ο όρος δηλ. κίτρινα μινυακά χρησιμοποιείται τελευταία για μία μεγάλη κατηγορία μονόχρωμων άγγεϊων, που η εξωτερική τους επιφάνεια θυμίζει τα μινυακά, αλλά που το χρώμα τους ποικίλλει από άνοικτο καστανό έως πορτοκαλί⁶⁰.

54. Eutresis, εικ. 232 : I. Ταφικός Κύκλος Β', 281, πίν. 225.

55. R. J. Buck, Phoenix 20 (1966), 200.

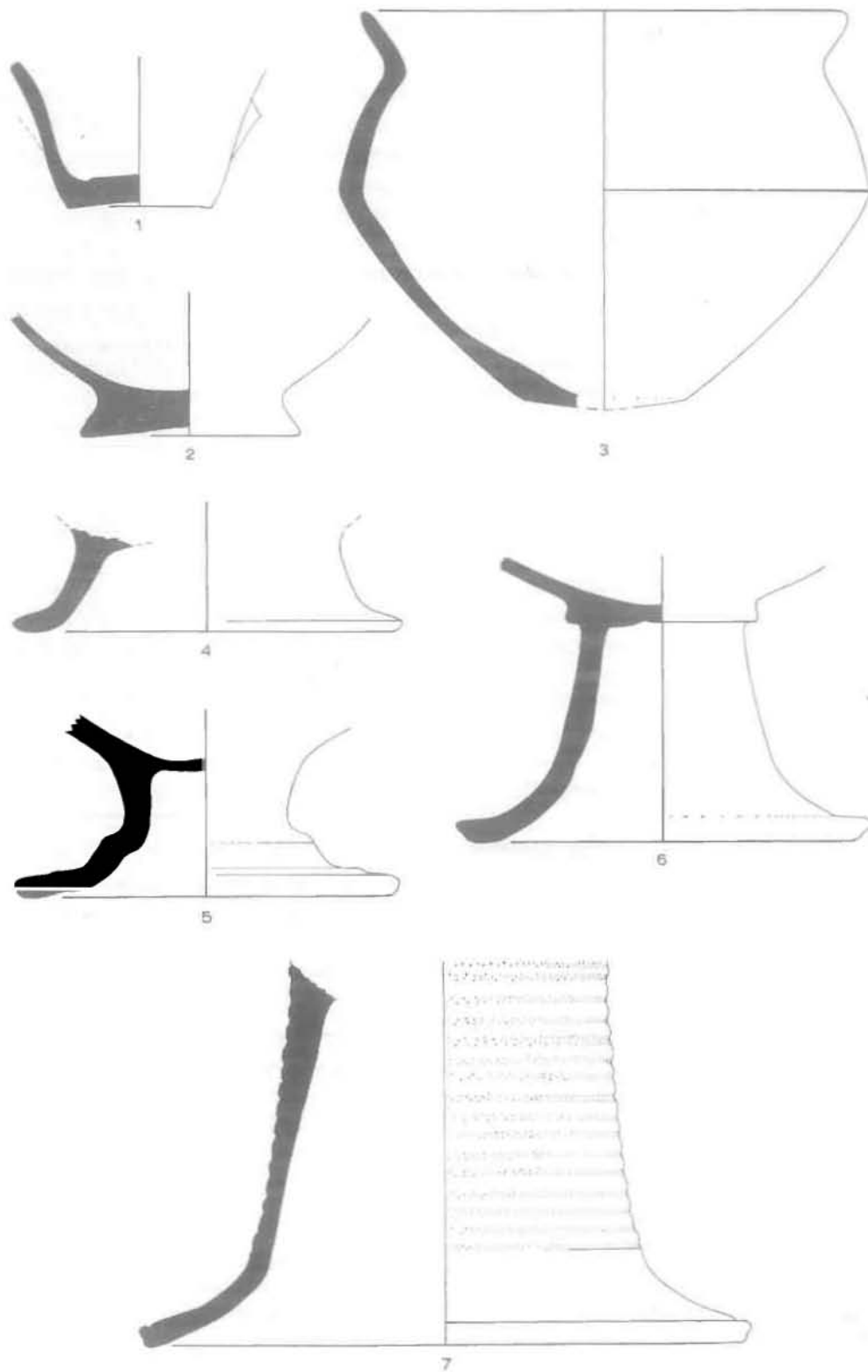
56. Πρβλ. Eutresis, εικ. 178, 180.

57. Πρβλ. δ.π., εικ. 181.

58. Πρβλ. δ.π., εικ. 179.

59. Ο.π., 162 κ.έ.

60. Βλ. και Prehistoric Euboea, 95.

Σχ. 9.

Τὰ ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου τῆς Θήβας ἀνήκουν σχεδόν ὅλα σὲ μεγάλα βαθιὰ κύπελλα μὲ χαμηλὴ βάση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς δύο βάσεις ποὺ βρέθηκαν⁶¹ (Πί ν. 33 ζ : γ-δ). Σώζονται ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος, ποὺ ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ σχῆμα «ράμφος γερακιοῦ», ἄλλοτε παχύτερο καὶ ἄλλοτε λεπτότερο⁶² (Πί ν. 33 ζ : α-β, 33 ε : α· Σ χ. 8 : 10-11). Λαβὲς διατηροῦνται σὲ τρεῖς μόνο περιπτώσεις : ἡ μία εἶναι κυλινδρική ὀριζόντια καὶ οἱ δύο ἄλλες ταινιωτὲς κάθετες, — ἡ μία ἀνῆκε ἴσως σὲ κανθαροειδές (Πί ν. 33 γ:α). Ὅλα τὰ ὄστρακα εἶναι τροχήλατα καὶ παρουσιάζουν πηλό καθαρό, ἀνοικτὸ καστανέρυθρο ἢ γκριζοκάστανο καὶ ὁμοιόχρωμο, πολὺ λαμπερό, ἐπίχρισμα. Τὰ τοιχώματα εἶναι συνήθως λεπτὰ.

Στὴν κατηγορία αὐτὴ πρέπει νὰ καταταχθεῖ καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀγγεῖα τοῦ ΜΕ τάφου Ι. Εἶναι ἀμφορίσκος μὲ ἀμφικωνικὸ σῶμα, μικρὴ ἐπίπεδη βάση, βραχὺ περιλαίμιο καὶ δύο ταινιόσχημες κατακόρυφες λαβές, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸν ὦμο⁶³ (Πί ν. 31 β· Σ χ. 4:2). Ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ κατεστραμμένη, ἀλλὰ σὲ μερικὰ σημεῖα διατηρεῖ ἓνα καστανοκίτρινο ἐπίχρισμα, μᾶλλον στιλπνὸ. Στὸν ὦμο φέρει σειρὲς ἀπὸ ὀριζόντιες αὐλακώσεις. Τὸ κιτρινωπὸ γυαλιστερό ἐπίχρισμα μοιάζει μὲ τὸ ἐπίχρισμα τῶν κίτρινων μινυακῶν ἀγγείων. Ἐξάλλου τὸ σχῆμα του μὲ τὸ γωνιῶδες περίγραμμα καὶ οἱ αὐλακώσεις στὸν ὦμο θυμίζουν μινυακὰ ἀγγεῖα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μίμηση μινυακοῦ προτύπου⁶⁴. Ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς καστανός, τὸ ψῆσιμο ὄχι πολὺ καλὸ. Ὑψ. 0.14, διάμ. χείλους 0.08, κοιλίας 0.14, βάσεως 0.05 μ. (*Αρ. εὐρ. ΒΕ 2025).

Στὴν ομάδα τῶν μονόχρωμων ἀγγείων μπορεῖ νὰ περιλάβουμε καὶ μία ἀρκετὰ μεγάλη ομάδα ὄστράκων, ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους σκεπάζεται ολόκληρη ἀπὸ θαμπὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Τὸ ἐπίχρισμα εἶναι ἀρκετὰ παχὺ, ἔχει ὅμως τοποθετηθεῖ τόσο ἀπρόσεκτα, ὥστε δὲν ἔχει ἀπλωθεῖ ὁμοιόμορφα σὲ ολόκληρη τὴν ἐπιφάνεια καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση διακοσμῆσεως μὲ λεπτὲς ταινίες (Πί ν. 34α:ν). Συνήθως προέρχονται ἀπὸ μεγάλα οἰκιακὰ ἀγγεῖα (πιθαμορεῖς, ὑδρίες, πρόχους κ.ἄ.).

Ἐρυθρὰ μονόχρωμα (ἐρυθρὰ μινυακὰ)

Ἡ κατηγορία αὐτὴ συνήθως ὀνομάζεται ἐρυθρὰ μινυακὴ (red minyan) καὶ ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ὑπάρχει ἄφθονη στὴ Βοιωτία⁶⁵. Πράγματι, στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρὰ μονόχρωμα ἀγγεῖα, μὲ σχήματα μινυακὰ. Μερικὰ εἶναι κύπελλα μὲ ψηλὴ βάση. Ἀπὸ αὐτὰ σώζονται, σχεδόν ἀκέραιες, τρεῖς βάσεις χωρὶς αὐλακώσεις (Πί ν. 33στ:α-β). Ἀπὸ παρόμοιο κύπελλο διατηρεῖται τὸ κάτω τμῆμα τῆς κοιλίας μὲ ρηχὲς αὐλακώσεις (Πί ν. 34δ:γ). Τρία ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ κύπελλα ἔχουν γωνιῶδες περίγραμμα μὲ ἐντονη τμήση (Πί ν. 34στ:α-γ· Σ χ. 6:2-4). Ὑπάρχει ἀκόμη μεγάλο τμῆμα φιάλης μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ παχιά τοιχώματα (Πί ν. 34δ : α· Σ χ. 6 : 6).

61. Ἡ μία ὅπως Eutresis, εἰκ. 231 κάτω ἀριστερά.

62. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 231, ἐπάνω σειρά.

63. Πρβλ. Δυτικὸν Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνας, Α', 316 καὶ Γ', πίν. 71 β καὶ 400 β.

64. Παρόμοιοι ἀμφορίσκοι μὲ ὑποκίτρινο στιλπνὸ ἐπίχρισμα βρέθηκαν στὸν Β' Ταφικὸ Περιβόλο τῶν Μυκηνῶν, Ταφικὸς Κύκλος Β', 281, πίν. 224. Ὁ Μυλωνᾶς τοὺς θεωρεῖ ὡς μινυακοὺς κατὰ τὴν κατασκευὴν. Ὁ ἓνας (Μ 145) φέρει ἐπίσης αὐλακωτὴ διακόσμηση στὸν ὦμο.

65. Πρβλ. R. J. Buck, Phoenix 20 (1966), 200.

Σε κλειστά αγγεία, πιθανόν πρόχους, ανήκουν δύο όστρακα (Πί ν. 34 στ: δ-ε): τὸ ἓνα φέρει αὐλακώσεις. Ἡ λαβὴ γ τοῦ Πί ν. 33 στ εἶναι ἡ τυπικὴ ὀριζόντια λαβὴ τῆς ΜΕ ἐποχῆς καὶ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ πιθόσχημο ἀμφορέα.

Ὁ πηλὸς εἶναι σὲ ἄλλα όστρακα καθαρὸς καὶ σὲ ἄλλα κάπως ἀκάθαρτος καὶ ἔχει χρῶμα ἀνοιχτὸ καστανό, γκρίζο ἢ κιτρινωπό. Σχεδόν ὅλα τὰ όστρακα εἶναι καλῆς ποιότητος. Καλύπτονται ἀπὸ παχὺ, βαθὺ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖο συνήθως εἶναι πολὺ λαμπερό.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ συχνὰ ἔχει γραπτὴ διακόσμηση μὲ ὑπόλευκο χρῶμα⁶⁶. Δύο μόνο όστρακα μὲ παρόμοια διακόσμηση βρέθηκαν. Τὸ ἓνα, ἀπὸ κλειστὸ αγγεῖο μὲ λεπτὰ τοιχώματα, διατηρεῖ λεπτὴ ὑπόλευκη ταινία (Πί ν. 34στ:δ). Ἡ βάση β τοῦ Πί ν. 33στ ἔφερε ἐπίσης διακόσμηση μὲ πλατιῆς λευκῆς ταινίες, πού ἐλάχιστα ὅμως διακρίνονται.

Ἐμαυρόχρωμα

Τὰ ἔμαυρόχρωμα όστρακα βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες. Μετὰ τὰ μινυακά εἶναι ἡ πολυπληθέστερη κατηγορία. Κανένα ἀκέραιο αγγεῖο δὲ βρέθηκε οὔτε καὶ συγκολλήθηκε, ἂν καὶ ἔχομε ὀρισμένα μεγάλα τμήματα αγγείων, κυρίως πίθων. Ἐντιπροσωπεύονται ὅλες σχεδόν οἱ κατηγορίες, ὅπως τὶς ξεχώρισαν ἀρχικὰ ὁ Blegen καὶ ὕστερα ἡ Goldman καὶ ὁ Buck⁶⁷. Τὰ περισσότερα βέβαια όστρακα ἀνήκουν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς γνωστὲς ὁμάδες τῆς ἔμαυρόχρωμης κεραμεικῆς, δηλ. στὰ χονδροειδῆ αγγεῖα (coarse ware). Ἐπάρχουν λίγα δείγματα ἀπὸ τὴ δεύτερη ὁμάδα πού περιλαμβάνει τὰ λεπτὰ, καλῆς ποιότητος, αγγεῖα (fine ware), καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν τρίτη ὁμάδα τῶν αγγείων μὲ πολυχρωμὴ διακόσμηση.

Α. Ἐμαυρόχρωμα χονδροειδῆ

Ἐμαυρόχρωμα μὲ ὠχροπράσινη ἐπιφάνεια

Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ ὀνομάζεται ἐπίσης «Αἰγινητικὴ», γιατί, ὅπως εἶναι γνωστὸ, βρέθηκε ἄφθονη στὴν Αἴγινα⁶⁸. Εἶναι ἡ κατηγορία matt-painted I τῆς Goldman καὶ buff-green τοῦ Buck. Βρέθηκαν πολλὰ όστρακα. Τὰ περισσότερα εἶναι χειροποίητα καὶ λίγα μόνο φαίνονται νὰ εἶναι τροχήλατα. Ὁ πηλὸς εἶναι μᾶλλον ἀκάθαρτος μὲ μικρὰ τρίμματα πέτρας καὶ ἔχει χρῶμα ὠχροπράσινο. Ἡ ἐπιφάνεια δὲν ἔχει συνήθως ἐπίχρισμα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες περιπτώσεις πού φέρει λεπτὸ ἐπίχρισμα στὸ ἴδιο χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐθύγραμμα καὶ λίγα καμπυλόγραμμα σχέδια, πού ἔχουν γίνεῖ μὲ θαμπὴ βαφὴ μαύρη ἢ σκούρα καστανωπὴ (Πί ν. 34ε:α-ζ, 34γ). Δὲν παρατηρεῖται μεγάλη ποικιλία κοσμημάτων. Ἐπάρχουν μόνο τὰ μοτίβα τοῦ Buck 4B, 6B, 10, 14, 82 καὶ 97.

Τὰ περισσότερα όστρακα προέρχονται ἀπὸ κλειστὰ αγγεῖα. Τὸ μόνο σχῆμα πού ἀναγνωρίζεται μὲ βεβαιότητα εἶναι τὰ συνηθισμένα μεγάλα πιθοειδῆ αγγεῖα (σχῆμα

66. Eutresis, 125, εἰκ. 174-175.

67. Korakou, 19 κ.έ. Eutresis, 144-145, 167. Buck, 240 κ.έ.

68. J. P. Harland, Prehistoric Aigina, 1925, 16-17. G. Welter, Αἴγινα, 1962, 44. Πρβλ. ἐπίσης Pre-historic Euboea, 97.

C1 του Buck), τύπου Αίγινας και Εϋτρησης⁶⁹. Ὑπάρχει ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο κομμάτι ἀπὸ εὐρὺ ἐπίπεδο χεῖλος παρόμοιου πίθου (Πί ν. 34γ:γ Σχ. 7:5). Διατηρεῖται καὶ ἡ ὀπή γιὰ τὴ στερέωση τοῦ καλύμματος. Σὲ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο, ἴσως ρηχὴ φιάλη, ἀνήκει τὸ ὄστρακο γ τοῦ Πί ν. 34ε⁷⁰.

Ἐμαυρόχρωμα μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα

Τρία ὄστρακα (Πί ν. 34ε:η-θ, 34β:γ) ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτὴ ποὺ εἶναι ἡ κατηγορία 5 τῆς Goldman καὶ white-slipped ware τοῦ Buck. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος ἐρυθρωπός. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται ἀπὸ παχὺ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἔχουν σχεδιαστεῖ ἀπλά εὐθύγραμμα κοσμήματα μὲ θαμπὴ μαύρη βαφή. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὄστρακα (Πί ν. 34β:γ Σχ. 7:3) διατηρεῖ διακόσμηση μὲ δύο χρώματα, δηλ. ἐρυθρὴ ταινία στὴ βάση τοῦ χεῖλους καὶ διάγραμμα τρίγωνο μὲ μαύρη βαφή στὴν κοιλιὰ. Προέρχεται ἀπὸ ἀνοικτὸ σκυφοειδὲς ἀγγεῖο καὶ εἶναι τροχήλατο (σχῆμα A2 τοῦ Buck). Τὰ ἄλλα δύο ὄστρακα ἀνήκουν σὲ κλειστὰ ἀγγεῖα καὶ εἶναι χειροποίητα (Πί ν. 34ε:η-θ).

Ἐμαυρόχρωμα μὲ ἐρυθρωπὴ ἐπιφάνεια

Εἶναι ἡ κατηγορία 2 καὶ 3 τῆς Goldman καὶ red ware τοῦ Buck. Ὁστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες (Πί ν. 34α:α-μ, 34β:α-β, δ-ζ, 35α). Ἀρκετὰ εἶναι τροχήλατα. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος καὶ ἔχει χρῶμα ἐρυθρωπὸ ἢ βαθὺ ἐρυθρό. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι λεία καὶ συνήθως φέρει ἐπίχρισμα στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Τὰ κοσμήματα ἔχουν σχεδιαστεῖ μὲ βαφή μαύρη ἢ καστανωπὴ. Ὑπάρχει ἀρκετὰ μεγάλη ποικιλία σχεδίων: ἀντίρροπα τρίγωνα σὲ συνδυασμὸ μὲ τροχό (Buck 42B καὶ 100) (Πί ν. 35α), διάγραμμα τρίγωνο (Buck 38) (Πί ν. 34β:α), ζώνες κατακόρυφων γραμμῶν (Buck 26) (Πί ν. 34β:β), ζώνη ἀπὸ διάγραμμοις ρόμβους (Buck 15) (Πί ν. 34α:ι), ἀντίρροπα γεμάτα τρίγωνα (Buck 48) (Πί ν. 34α:θ), ζώνη διπλῶν ρομβοειδῶν (Buck 13) (Πί ν. 34α:η), κυματοειδῆς γραμμὴ (Buck 73A) (Πί ν. 34α:κ), ὁμόκεντρα ἡμικύκλια (Buck 82) (Πί ν. 34β:δ) καὶ ἄλλα.

Καὶ πάλι τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ πίθους (σχῆμα C1 τοῦ Buck) (Πί ν. 34β:δ Σχ. 7:1). Ὑπάρχει ἀκόμη τμῆμα χεῖλους ἀπὸ λεκάνη⁷¹ (Πί ν. 34β:β Σχ. 7:4). Ἄλλα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ κλειστὰ ἀγγεῖα (ὕδριες καὶ ἀμφορεῖς, σχῆμα C8 καὶ C9 τοῦ Buck). Τὸ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ τοῦ Πί ν. 34β:ε (Σχ. 7:7) καθὼς καὶ τὰ ὄστρακα κ καὶ δ τοῦ Πί ν. 34α προέρχονται πιθανὸν ἀπὸ ὕδριες⁷². Ἀπὸ ὄμο ὕδριας προέρχεται καὶ τὸ μεγάλο κομμάτι α τοῦ Πί ν. 34β μὲ διακόσμηση ἀντίρροπων τριγῶνων⁷³. Ὑπάρχει καὶ μικρὴ προχοὴ μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ διακόσμηση παράλληλων ταινιῶν ποὺ προέρχεται εἴτε ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ γεφυρόστομη προχοή⁷⁴, εἴτε ἀπὸ προχοῖσκη⁷⁵ (Πί ν. 34α:λ).

69. Πρβλ. AE 1895, πίν. 10 : 1-4. G. Welter, δ.π., πίν. 24. Eutresis, εἰκ. 200-203, 205. Βλ. καὶ Buck, 247 γιὰ ἄλλα παραδείγματα.

70. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 208 : 2.

71. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 30.

72. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 206 : 6.

73. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 33.

74. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 218. Athenian Agora XIII, πίν. 23 : 338.

75. Πρβλ. Ταφικός Κύκλος Β', πίν. 98 β.

Ἄμαυρόχρωμα με διακόσμηση «άνοικτὸν ἐπὶ σκοτεινοῦ»

Εἶναι ἡ κατηγορία light on dark τοῦ Buck. Μόνο ἓνα ὄστρακο τῆς κατηγορίας αὐτῆς βρέθηκε. Ἀνήκει σὲ φιάλη με γωνιώδες περίγραμμα (σχῆμα A1 τοῦ Buck)⁷⁶. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται με βαφή σκούρα καστανή καὶ φέρει διακόσμηση ἀπὸ ζώνη κατακόρυφων γραμμῶν ποὺ ἔχουν σχεδιαστεῖ με ἀραιὸ θαμπὸ ὑπόλευκο χρῶμα (Πί ν. 29α:γ). Εἶναι χειροποίητο.

Β. Λεπτά

Ἄμαυρόχρωμα με λευκὸ ἐπίχρισμα

Εἶναι ἡ κατηγορία 4 τῆς Goldman καὶ fine green - yellow ware τοῦ Buck. Ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίζονται στὸν Πί ν. 35 δ (γ, ζ, η). Εἶναι ὄλα τροχήλατα, καλῆς ποιότητας, ἀπὸ πηλὸ καθαρὸ, πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό. Ἔχουν πολὺ λεπτά τοιχώματα καὶ ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα, ἴσως κανθαροειδῆ (σχῆμα A11 τοῦ Buck) ἢ κύπελλα⁷⁷. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ σκεπάζονται ἀπὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, παχὺ καὶ θαμπό. Καὶ τὰ τρία ἔχουν διακόσμηση ἀπὸ λεπτές γραμμές με θαμπὴ μαύρη βαφή⁷⁸. Σὲ κύπελλο Βαφειοῦ (σχῆμα A13 τοῦ Buck) ἀνήκει πιθανὸν τὸ ὄστρακο δ τοῦ Πί ν. 36 δ⁷⁹. Εἶναι τροχήλατο, καλῆς ποιότητας με ὁμαλὴ ἐπιφάνεια καὶ λεπτά τοιχώματα. Διατηρεῖται κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἀγγείου με τμήμα τοῦ χεῖλους. Ἔχει διακόσμηση λεπτῶν ταινιῶν καὶ μεταξὺ τους κοντὰ στὸ χεῖλος ζώνη ἀπὸ ἐπάλ-ληλες γωνίες (Buck 50).

Κίτρινα μινυακὰ με ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση

Εἶναι ἡ κατηγορία yellow minyan with monochrome matt - painted decoration τῆς Goldman⁸⁰ καὶ yellow minyan τοῦ Buck. Τέσσερα μόνο ὄστρακα βρέθηκαν. Τὰ τρία (Πί ν. 35δ:α, ε, θ) ἔχουν πηλὸ ἐρυθρωπὸ καθαρὸ, ἐπιφάνεια με γυαλιστερό ἐπίχρισμα ἐρυθρωπὸ πρὸς τὸ πορτοκαλί καὶ διακόσμηση με χρῶμα σκούρο καστανό. Τὸ ὄστρακο β τοῦ Πί ν. 35δ ἔχει πηλὸ καθαρὸ κίτρινο, γυαλιστερό ἐπίχρισμα με ἴδιο χρῶμα καὶ διακόσμηση λοξῶν γραμμιδίων με μαύρη βαφή. Τὰ ὄστρακα α-β τοῦ Πί ν. 35δ (Σχ. 8:7) προέρχονται ἀπὸ χεῖλη σκυφοειδῶν με κλίση πρὸς τὰ ἔξω⁸¹. Τὸ ἓνα φέρει κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος διακόσμηση ἀπὸ ζώνη με διάγραμμα ρομβοειδῆ (Buck 16) καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους συστάδες μαύρων κατακόρυφων γραμμιδίων, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες διακρίνεται ἐρυθρὸ χρῶμα. Τὸ ἄλλο ὄστρακο φέρει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χεῖλους συστάδα ἀπὸ τρία γλωσσοειδῆ μοτίβα.

Γ. Πολύχρωμα

Ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτῆ κατηγορία τῆς ἀμαυρόχρωμης κεραμεικῆς εἶναι ἡ bi-

76. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 209.

77. Πρβλ. Korakou, εἰκ. 38.

78. Πρβλ. Eutresis, πίν. XV: I.

79. Γιά παρόμοια κύπελλα τῆς κατηγορίας αὐτῆς βλ. Korakou, 24, εἰκ. 34, πίν. III: 4 καὶ Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνοσ, Γ', πίν. 402-β.

80. Eutresis, 167 κ.έ.

81. Πρβλ. ὀ.π., εἰκ. 239.

chrome yellow minyan της Goldman και ή polychrome ware του Buck. Σχετικά λίγα δσπρακα βρέθηκαν. Μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες: τὰ καλῆς ποιότητας και τὰ χονδροειδῆ. Στὰ καλῆς ποιότητας ὁ πηλὸς εἶναι καθαρὸς, ἐρυθρῶς πρὸς τὸ ἀνοιχτὸ καστανὸ. Ἡ ἐπιφάνεια σκεπάζεται ἀπὸ στιλπνὸ ἐπίχρῖσμα, πού ἄλλοτε ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ και ἄλλοτε εἶναι κιτρινωπὸ. Στὰ χονδροειδῆ ὁ πηλὸς εἶναι ἀκάθαρτος και τὸ ἐπίχρῖσμα τῆς ἐπιφάνειας θαμπὸ (Πί ν. 35 γ: β, ζ, ι). Καὶ τῶν δύο ὁμάδων τὰ δσπρακα εἶναι τροχίλατα. Γιὰ τὴ διακόσμηση χρησιμοποιοῦνται δύο χρώματα, σκουρο καστανὸ ἢ μαῦρο και πορφυρὸ. Σὲ λίγες περιπτώσεις τὸ μαῦρο χρῶμα ἔχει φύγει και ἔχει ἀφίσει ἔντονα ἴχνη (Πί ν. 35 δ: ι, 35 γ: α). Χρήση λευκοῦ χρώματος δὲν παρατηρήθηκε σὲ κανένα δσπρακο. Τὰ κοσμήματα εἶναι ἀπλά, συνήθως εὐθύγραμμα και σπανιότερα καμπυλόγραμμα. Τὸ κυριότερο μοτίβο εἶναι ὀριζόντιες πορφυρὲς ταινίες, ἄλλοτε πλατιῆς και ἄλλοτε στενότερες, μὲ λεπτὰ μαῦρα περιγράμματα (Πί ν. 35 γ: α, η, θ, κ, 35 β). Μερικὲς φορές, ἀνάμεσα στὶς ταινίες αὐτὲς παρεμβάλλονται κυματοειδεῖς γραμμὲς (Πί ν. 35 γ: γ). Ἄλλα κοσμήματα εἶναι: ζώνη πού σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἰσοπαχεῖς ταινίες, πορφυρὴ και μαῦρη (Πί ν. 35 γ: ε, ζ), ζῶνες ἀπὸ διάγραμμα ρομβοειδῆ⁸² (Πί ν. 35 δ: ι), ἀπὸ λοξὰ ἢ κάθετα γραμμίδια (Πί ν. 35 γ: α, δ, ι), τροχός (Πί ν. 35 γ: λ), σπείρα (Πί ν. 35 γ: κ ἀνάποδα). Στὸ δσπρακο η τοῦ Πί ν. 35 γ (ἀνάποδα) κάτω ἀπὸ τὴ συνηθισμένη ταινία διακρίνεται μικρὸ τμήμα ἐνὸς ὀλόβαφου ἐρυθροῦ δίσκου μὲ λεπτὸ μαῦρο περίγραμμα.

Ἄπὸ τὰ δσπρακα πού ἔχομε δὲν ἀναγνωρίζονται πολλὰ σχήματα. Τὰ περισσότερα δσπρακα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀνήκουν σὲ πρόχους ἢ ὑδρίες (σχῆμα Β8 και C9 τοῦ Buck). Σὲ πρόχου μὲ ὀπισθότμητο στόμιο (σχῆμα Β9 τοῦ Buck) ἀνήκει ὁ λαιμὸς τοῦ Πί ν. 35 β⁸³. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὰ δσπρακα ἀπὸ κρατῆρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων και παχὺ ἐπίπεδο χεῖλος (Πί ν. 35 γ: ι). Τὸ δσπρακο δ τοῦ Πί ν. 35 γ εἶναι ἀπὸ κύπελλο μὲ λεπτὰ τοιχώματα.

Ἐγγάρακτα

Ἄνάμεσα στὰ ΜΕ δσπρακα ὑπάρχουν μερικὰ ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα μὲ σκοτεινὸ χρῶμα ἀκάθαρτο πηλὸ και τραχιὰ ἐπιφάνεια, πού φέρει ἐγγάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου (Πί ν. 33 β: β, ε, ζ, θ). Μία πλατιά ταινιωτὴ λαβὴ, μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου, εἶναι ἀπὸ πηλὸ ἀνοιχτὸ χρῶμα, ὅπως τὰ παραδείγματα τῆς Εὐτρήσεως⁸⁴ (Πί ν. 33 β: η).

Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου (Μεσσηνία, Ἄρκαδία) και εἶναι γνωστὴ ὡς «Ἀδριατικὴ»⁸⁵. Κατὰ τὸν Caskey ἀνήκει στὴν πρῶμη φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς⁸⁶, φαίνεται ὅμως ὅτι στὴν Ἄρκαδία συνεχίζεται ὡς τὸ τέλος

82. Πρβλ. ὁ.π., εἰκ. 242: 7.

83. Παρόμοιες πρόχοι βρέθηκαν στὸν Β' Ταφικὸ Περίβολο τῶν Μυκηνῶν, Ταφικὸς Κύκλος Β', πίν. 105 α, στὴν Ἄγία Εἰρήνη τῆς Κέας, Caskey, Keos, πίν. 93: G 41, στὴν Εὐτρήση, Eutresis, εἰκ. 242: 2 και ἄλλοῦ.

84. Eutresis, 180, εἰκ. 250.

85. N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, 1938, 239 κ.έ., 256 κ.έ., 284, 287, εἰκ. 60, πίν. I: 1, III: 3-21, XXI.

86. Caskey, EBA, 791.

της εποχής⁸⁷. Τα όστρακα του οικοπέδου των Θηβών μοιάζουν με τα όστρακα της Ἀρκαδίας, της Εὐτρήσεως και της Ἀρχαίας Ἀγορᾶς των Ἀθηνῶν⁸⁸, και φαίνεται ότι εἶναι πρώιμα, γιατί βρέθηκαν όλα στα βαθύτερα ΜΕ στρώματα της ανασκαφής.

Χονδροειδῆ

Σε μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν, φυσικά, όστρακα που προέρχονται από χονδροειδῆ οικιακά άγγεῖα. Ὅπως τονίστηκε στην περιγραφή της παρόμοιας κεραμεικῆς της ΠΕ εποχῆς (σελ. 63), δὲν υπάρχουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα ΠΕ και ΜΕ χονδροειδῆ άγγεῖα. Τά όστρακα που αποδόθηκαν με βεβαιότητα στη ΜΕ εποχή είχαν μερικά από τα γνωστά βασικά χαρακτηριστικά των χονδροειδῶν άγγείων της εποχῆς και βρέθηκαν μέσα σε καθαρές ΜΕ ομάδες. Ὅλα έχουν πηλό ακάθαρτο ἢ σχετικά ακάθαρτο, με χρώμα που ποικίλλει από ερυθρό έως γκριζο, σκληρά τοιχώματα, συνήθως παχιά, πολλές φορές με ραγίσματα στην επιφάνεια από κακό ψήσιμο. Συχνά ἢ εξωτερική επιφάνεια, ἄν και τραχιά, φέρει πρόχειρη στίλβωση. Ἐχει χρώμα γκριζωπό ἢ καστανωπό και συνήθως παρουσιάζει σκοτεινόχρωμες κηλίδες. Σε πολλές περιπτώσεις, ἢ εσωτερική επιφάνεια εἶναι μαύρη⁸⁹.

Ὅπως φαίνεται, τὸ συχνότερο σχῆμα ἦταν ὁ πίθος. Οἱ πίθοι, συνήθως μεγάλου μεγέθους, έχουν πλατὺ χεῖλος με κλίση πρὸς τὰ ἔξω (Πί ν. 31 α, 36 β : α), μονές ἢ διπλές μαστοειδεῖς ἀποφύσεις στὸν ὦμο (Πί ν. 30 δ : α-γ, ε-θ) και μικρὴ βάση επίπεδη ἢ δακτυλιόσχημη (Πί ν. 35 στ). Οἱ λαβές των πίθων αὐτῶν εἶναι πεταλόσχημες (horse-shoe shaped) (Πί ν. 35 ε : α-ε), ὀριζόντιες ἔλλειψοειδεῖς (Πί ν. 36 στ) και γλωσσοειδεῖς (Πί ν. 24 β : ζ, 36 ε : α). Μερικές φορές, ἀντί για λαβές, οἱ πίθοι έχουν κυλινδρικά ἔξαρτήματα (knobs) για τὴ στερέωση τοῦ σχοινοῦ (Πί ν. 30 β : α, γ)⁹⁰.

Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκουν και οἱ δύο πίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για τῆς ΜΕ ταφές. Ὁ ἕνας έχει χεῖλος παχύ, επίπεδο (Σχ. 7 : 2), παχιά τοιχώματα και σχετικά καλά δουλεμένη ερυθρωπὴ επιφάνεια χωρίς κηλίδες. Ὁ ἄλλος (Πί ν. 31 α) εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ τραχύτερο πηλό, έχει λεπτότερα τοιχώματα και κηλίδες στην επιφάνεια. Ἐχει τὸ χαρακτηριστικὸ χεῖλος των ΜΕ χονδροειδῶν άγγείων με κλίση πρὸς τὰ ἔξω, μικρὲς ἀποφύσεις στὸν ὦμο και μικρὴ επίπεδη βάση. Ὑψ. 0.36, διάμ. κοιλίας 0.32, βάσεως 0.08 μ. (Ἀρ. εὐρ. ΒΕ 2021).

Ἄλλα σχήματα εἶναι ὕδριες, στῆς ὁποῖες φαίνεται νὰ ἀνήκουν οἱ μικρὲς ὀριζόντιες λαβές⁹¹ (Πί ν. 29 δ : δ, 36 ε : γ, 24 β : α) και ἀμορφεῖς με πλατιῆς ἔλλειψοειδεῖς λαβές⁹² (Πί ν. 36 ε : β, ε, η). Πολλά ἀπὸ τὰ όστρακα ἀνήκουν σε διάφορα μαγειρικά σκεύη με λαβές κάθετες ταινιόσχημες, ἄλλοτε τοξωτὲς και ἄλλοτε ὑπερυσωμένες (Πί ν. 36 β : γ, β).

87. R. J. Howell, BSA 65 (1970), 111.

88. Athenian Agora XIII, πίν. 27 : 381-383. Howell, ὁ.π., πίν. 28C.

89. Για τὰ γενικά χαρακτηριστικά των ΜΕ χονδροειδῶν άγγείων βλ. Korakou, 30-31. Eutresis, 175 κ.έ. Caskey, MBA, 120. Lefkandi, 9-10. R. J. Howell, BA Migrations, 76.

90. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 41.

91. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 244 : I.

92. Ὅ.π., εἰκ. 247.

(γ) ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Σε σύγκριση με το μεγάλο αριθμό των ΠΕ και ΜΕ οστράκων της ανασκαφής, τα οστρακα της ΥΕ εποχής ήταν λίγα. Αυτό βέβαια οφείλεται στην τέλεια σχεδόν καταστροφή του ΥΕ στρώματος από τις νεότερες κατασκευές. Πάντως, τα οστρακα που βρέθηκαν, μαζί με τους τρεις μυκηναϊκούς τοίχους, δείχνουν ότι ο χώρος είχε κατοικηθεί στην ΥΕ εποχή και μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πραγματικά, αντιπροσωπεύονται όλες σχεδόν οι κύριες φάσεις της ΥΕ εποχής (ΥΕ ΙΙ, ΥΕ ΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΒ1, ΥΕ ΙΙΙΓ).

ΥΕ ΙΙΑ-Β

Πέντε οστρακα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ-Β (Πί ν. 36 δ : α-γ, ε). Είναι όλα από άγγεϊα πολύ καλής ποιότητας, με καθαρό πηλό, λεία στιλβωμένη επιφάνεια και λαμπερή βαφή. Τα τρία από αυτά (Πί ν. 36 δ : α-γ) προέρχονται από ένα χαρακτηριστικό σχήμα της περιόδου αυτής, το κύπελλο με ψηλό πόδι ή κύλικα (goblet, FS 254, 261, 262). Το α φέρει διακόσμηση φύλλων κισσοῦ (FM 12 : 18) και το β συνδεδεμένων σπειρών (FM 46 : 51). Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα οστρακο ἀπὸ κύπελλο Βαφείου (Πί ν. 36 δ : ε) με ἀνάγλυφο δακτύλιο στὴ μέση (FS 224) καὶ διακόσμηση ἀπὸ συστάδες ἀλλεπάλληλων γωνιῶν (FM 58 : 1-3) καὶ γραμμιδίων. Ἐνα κομμάτι ἀπὸ δίσκο ψευδόστομου ἀμφορέως φέρει τὸ χαρακτηριστικὸ ρόδακα (FM 17 : 14) τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ⁹³. Ἐπειδὴ τὰ οστρακα εἶναι μικρά, χωρὶς νὰ δίνουν τὸ περίγραμμα τῶν ἀγγείων, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποφασιστεῖ με βεβαιότητα ἂν ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΑ ἢ στὴν ΥΕ ΙΙΒ φάση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίσκο τοῦ ψευδόστομου ἀμφορέως, πὺ εἶναι τῆς ΥΕ ΙΙΑ, τὰ ἄλλα εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ, ὅπως δείχνει ἡ διακόσμηση⁹⁴.

ΥΕ ΙΙΑ2

Εἰκονίζονται τέσσερα οστρακα τῆς περιόδου αὐτῆς (Πί ν. 36 δ : ζ, 36 γ : α, ε, η). Προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ πολὺ καλῆς ποιότητας ἀγγεϊα. Τα τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀπὸ κύλικες (FS 257) πὺ φέρουν διακόσμηση χταποδιοῦ (Πί ν. 36 δ : ζ) καὶ λοξῶν ἢ κατακόρυφων ναυτίλων⁹⁵ (Πί ν. 36 γ : ε, η). Τὸ τέταρτο οστρακο (Πί ν. 36 γ : α) ἀνήκει σὲ ρηχὸ μόνωτο κύπελλο (FS 220) καὶ φέρει διακόσμηση ἀπὸ ταινίες στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ψάρια (:) στὸ ἐσωτερικὸ.

ΥΕ ΙΙΒ1

Τὰ περισσότερα μυκηναϊκὰ οστρακα πὺ βρέθηκαν ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο. Ὑπάρχουν ἀρκετὰ με διακόσμηση καὶ ἄλλα χωρὶς διακόσμηση.

Α. Με διακόσμηση : Ὅστρακα σκύφων τῆς ὁμάδας Α (Πί ν. 36 γ : γ, ζ) με ἄβαφο

93. Πρβλ. τὴν ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμικὴ ἀπὸ τοῦ Κοράκου, ὅπου τὰ σχήματα αὐτὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι συχνά, Κορακου, 45 κ.έ., εἰκ. 61-63 καὶ εἰδικότερα Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson, BSA 67 (1972), 105 κ.έ.

94. Dickinson, ὁ.π., 106.

95. Πρβλ. ὅμοια παραδείγματα ἀπὸ τὸ ΥΕ ΙΙΑ2 ὑλικὸ τῶν Μυκηνῶν, E. French, BSA 60 (1965), 162, 172, εἰκ. 2, 3.

έσωτερικό⁹⁶. Δίσκοι από το στόμιο μεγάλων οικιακών ψευδόστομων άμφορέων (Πίν. 36 α : β) (FS 164) και προχοή λεκάνης με διακόσμηση ταινιών (Πίν. 37 στ : β). Ώστρακο από ώμο πρόχου (Πίν. 36 γ : ε).

Β. Χωρίς διακόσμηση : Κύλικες γωνιώδεις (FS 267) ή κωνικές (FS 274) (Πίν. 36 α : α, γ-δ). Λεκανίδια (FS 295), λεκάνες (FS 300), πρόχοι (FS 105, 109), κουτάλες (FS 236) (Πίν. 36 ε : δ). Στην ΥΕ ΙΙΒ ίσως πρέπει να χρονολογηθεί το μόνο μυκηναϊκό ειδώλιο που βρέθηκε (Πίν. 37 στ : α) : κορμός ζώου (βοοειδούς) με γραμμική διακόσμηση⁹⁷.

ΥΕ ΙΙΓ

Ύπάρχουν μόνο τρία όστρακα της περιόδου αυτής, που χρονολογούνται μάλιστα στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ. Προέρχονται από σκύφους με βαμμένο έσωτερικό και ταινία μέτριου πάχους γύρω από το χείλος έξωτερικά⁹⁸.

2. ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Βρέθηκαν άρκετά μικροαντικείμενα, που συνδέονταν με την καθημερινή ζωή και τις άσχολίες των κατοίκων. Άνάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνονται και λίγα από ύλικά πολύτιμα για την εποχή εκείνη (χαλκό και έλεφαντόδοντο), που δείχνουν την ευημερία του οικισμού. Ώπως είναι φυσικό όμως, τα περισσότερα είναι από συνηθισμένα ύλικά, πήλινα, λίθινα και όστείνα.

Έχομε εξακριβωμένα ΠΕ και ΜΕ μικροαντικείμενα. Ώπου ήταν δυνατόν, πολλά από αυτά χρονολογήθηκαν από τη θέση που βρέθηκαν. Ύπάρχουν όμως και μερικά που δε χρονολογούνται με βεβαιότητα, επειδή τα στρώματα ήταν άρκετά ταραγμένα. Γι' αυτό θεωρήθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν όλα κατά ύλικά και όχι κατά περιόδους. Σημειώνεται όμως ή χρονολογία τους, όταν είναι γνωστή.

Χάλκινα

Τα τρία χάλκινα αντικείμενα της άνασκαφής είναι της ΜΕ εποχής. Βρέθηκαν μέσα στο ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Ι. Πρόκειται για κοσμήματα που συνόδευαν την ταφή της μητέρας και του μωρού. Το ένα είναι άκέραιο δαχτυλίδι που βρέθηκε περασμένο στο δάχτυλο της μητέρας (Πίν. 37 γ : α). Είναι άπλός κρίκος, διαμ. 0.02 μ., που σχηματίζεται από λεπτό χάλκινο σύρμα, που τα δύο άκρα του άγγίζουν χωρίς να ένώνονται. Η διατήρησή του είναι μέτρια (Άρ. εύρ. ΒΕ 2035). Τα άλλα δύο είναι μικρά άκέραια βραχιόλια, που άποτελούν ζευγάρι (Πίν. 37 γ : β-γ). Είναι επίσης άπλοι κρί-

96. Πρβλ. E. French, BSA 61 (1966), 222, εικ. 7. Ν. Βερδελής - Ε. και D. French, ΑΔ 20 (1965) : Μελέται, 139, Σχ. 1-2. Tiryns V, 37. Φυσικά τα όστρακα αυτά μπορεί να άνήκουν και στην ΥΕ ΙΙΒ2, γιατί οί σκύφοι της ομάδας Α ύπάρχουν και στις δύο φάσεις της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου. Δε βρέθηκαν όμως οί χαρακτηριστικοί σκύφοι της ΥΕ ΙΙΒ2, δηλ. σκύφοι της ομάδας Β ή άβαφοι με στιγμές στο χείλος ή διακοσμημένοι με άπλο ρόδακα, που να δείχνουν ότι άντιπροσωπεύεται και ή ΥΕ ΙΙΒ2 φάση.

97. Άνήκει στον τύπο linear type 2 της French, BSA 66 (1971), 155, πίν. 27 α.

98. Είναι όμοια με όστρακα από τις Μυκήνες, E. French, AA 1969, 133 κ.έ., εικ. 13-14 και την Τίρυνθα, Tiryns V, 38, πίν. 29, 2 : 1-3.

κοι διαμ. 0.035, κατασκευασμένοι κατά τόν ίδιο τρόπο, όπως και τὸ δαχτυλίδι (ἸΑρ. εὐρ. ΒΕ 2033, 2034). Τὸ μικρὸ μέγεθος τους δείχνει ὅτι ἦταν κοσμήματα τοῦ μωροῦ⁹⁹.

Ἐλεφάντινα

Βρέθηκαν δύο ἐλεφάντινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται μὲ ἀσφάλεια. Σὲ καθαρὴ ΠΕ ἐπίχωση βρέθηκε μισὸ κομμάτι ἀπὸ κυλινδρικό ἀντικείμενο, διάμ. 0.02 καὶ ὕψ. 0.028 μ., μὲ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια πολὺ καλὰ δουλεμένη, λεία καὶ στιλπνὴ (Πί ν. 37ε:μ.). Φέρει μίαν μικρὴν διαμετρὴ ὀπὴ διάμ. 0.004 καὶ ἓνα κυκλικὸ ἄνοιγμα διάμ. 0.015 μ. Πρόκειται ἴσως γιὰ δακτύλιο πού θὰ διακοσμοῦσε τὴ λαβὴ σκῆπτρου ἢ ξίφους καὶ ἐπομένως ἡ μικρὴ ὀπὴ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τοῦ ξύλινου στελέχους μὲ τὴ βοήθεια καρφιοῦ. Τὸ μεγάλο ἄνοιγμα θὰ διευκόλυνε τὸ κράτημα τοῦ σκῆπτρου, ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν καὶ διακοσμητικό. Τὸ κομμάτι αὐτὸ δὲν εἶναι μόνον τέλεια δουλεμένο, ἀλλὰ διατηρεῖται καὶ σὲ ἀριστη κατάσταση. Ἐνα ὀστεῖνο ἐξάρτημα, ἐπίσης ἀπὸ τὴ λαβὴ ἐγχειριδίου ἢ σκῆπτρου, ὄχι ὅμως ὅμοιο μὲ τὸ δικό μας, βρέθηκε στὸν ΠΕ οἰκισμὸ στὶς Ζυγουριές¹⁰⁰.

Τὸ δεύτερο ἐλεφάντινο ἀντικείμενο εἶναι ἓνα μακρόστενο πλακίδιο πού διατηρεῖται θαυμάσια. Ἔχει μῆκος 0.085, πλάτος 0.013 καὶ πάχος 0.002 μ. (Πί ν. 37δ). Βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ΜΕ δωματίου Π μαζί μὲ ὄστρακο ἀπὸ ΜΕ ἀμαυρόχρωμο πῖθο (Πί ν. 34γ:α). Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι καλοδουλεμένη καὶ λειασμένη καὶ φέρει ἐγχάρκτη διακόσμηση ἀπὸ συστήματα τριπλῶν γραμμῶν πού σχηματίζουν ρόμβους. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά του εἶναι ἀδρά δουλεμένη καὶ στὴ μίαν ἄκρη τῆς ἔχει ἕξι μικρὰ χαράγματα πού φαίνεται νὰ ἔγιναν μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο ἢ νύχι. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ κάποιον σημάδι. Τὸ πλακίδιο θὰ ἦταν τμῆμα τῆς ἐπενδύσεως μιᾶς ξύλινης ἐπιφάνειας, ἴσως ἐνὸς πολυτελοῦς κιβωτίου ἢ ἐπίπλου. Ὅπως δείχνει καὶ ἡ διακόσμηση, τὰ πλακίδια ἦταν τοποθετημένα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο σχηματίζοντας ἔτσι μιὰ ἐνιαία ἐπιφάνεια μὲ διακόσμηση ρόμβων. Τὰ χαράγματα στὴν πίσω ἐπιφάνεια θὰ χρησίμευαν λοιπὸν γιὰ τὴν ἀριθμηση τῶν κομματιῶν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐγχάρκτη διακόσμηση μὲ τοὺς ρόμβους ἀπὸ τριπλῆς γραμμῆς θυμίζει τὸ γνωστὸ διακοσμητικὸ μοτίβο τῶν ΜΕ ἀμαυρόχρωμων ἀγγείων (Buck 14).

Πήλινα

Τὰ πιὸ συνηθισμένα ἀπὸ τὰ πήλινα μικροαντικείμενα εἶναι τὰ πολὺ γνωστὰ σφονδύλια. Τρία ἀπὸ αὐτὰ εἶναι κωνικά (Πί ν. 37β:ε, ζ, ι). Μόνον τὸ ἓνα σώζεται ἀκέραιο καὶ εἶναι ἀτρύπητο (ε). Τὸ ι τοῦ Πί ν. 37β βρέθηκε σὲ καθαρὴ ΠΕ ὁμάδα. Ὑπάρχουν ἐπίσης δέκα σφονδύλια κατασκευασμένα ἀπὸ ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ βάση ΠΕ φιάλης (Πί ν. 37α, 38α). Μερικὰ εἶναι ΜΕ, ἓνα μάλιστα ἀπὸ ἀμαυρόχρωμο ὄστρακο (Πί ν. 37α:α, δ), ἄλλα ΠΕ (Πί ν. 38α:ζ) καὶ ἄλλα πού δὲ χρονολογοῦνται, εἴτε ΠΕ εἴτε ΜΕ. Ὑπάρχουν ἀκόμη τέσσερα πώματα κομμένα στρογγυλὰ

99. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ πιθανότητα νὰ ἦταν ἐνώτια τῆς μητέρας, πρβλ. ὅμοια ἀπὸ τὸν Ἅγιο Στέφανο τῆς Λακωνίας, W. D. Taylor, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 148 α. Ἡ θέση ὅμως πού βρέθηκαν, ὄχι κοντὰ στὸ κεφάλι, ἀλλὰ κοντὰ στὸ στήθος τοῦ σκελετοῦ τῆς μητέρας πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἦταν βραχιόλια τοῦ βρέφους.

100. Zygouries, 191, εἰκ. 180.

ἀπὸ ὄστρακα (Πί ν. 37 α : ζ-η, 38 α : β-γ), ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα εἶναι ἀπὸ μινυακὸ ὄστρακο (Πί ν. 38 α : γ).

* Ἄλλα πήλινα ἀντικείμενα εἶναι δύο τροχίσκοι (Πί ν. 37 β : κ, 38 β : η) σάν καρούλια. Ὁ ἓνας (Πί ν. 38 β : η) βρέθηκε στὸ ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο Ι. Ὁ ἄλλος, ἀπὸ τὸν ὅποιο σώζεται μόνο τὸ μισὸ τμήμα (Πί ν. 37 β : κ), εἶναι καὶ αὐτὸς πιθανὸν τῆς ἴδιας ἐποχῆς, γιατί παρόμοια ἀντικείμενα ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸ τύλιγμα νήματος (διάστρες) εἶναι συνηθισμένα στὴ ΜΕ ἐποχῆ¹⁰¹.

* Ἄλλα πήλινα ἀντικείμενα εἶναι τρία σφαιρίδια, διαμ. 0.03, 0.015 καὶ 0.02 μ., με ἐπιφάνεια ποὺ φέρει μαῦρο ἀραιὸ ἐπίχρισμα (Πί ν. 37 β : β-δ). Τὸ μικρότερο βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ ΜΕ δωματίου Ι, τὰ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ ΜΕ ἐπίσης ομάδες. Εἶναι ἄγνωστη ἡ χρήση τους, θυμίζουν ὅμως βλήματα σφενδονῶν, ἂν δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ παιχνίδια μικρῶν παιδιῶν¹⁰².

* Υπάρχουν καὶ δύο μικροαντικείμενα ἄγνωστης χρήσεως (Πί ν. 37 β : α, θ). Τὸ ἓνα (θ) μοιάζει σάν τροχίσκος με τὸ ἓνα μόνο ἄκρο διάτρητο, καὶ τὸ ἄλλο σάν μαστοειδῆς ἀπόφυση, ἀλλὰ με ἔντονα κοίλη καὶ καλὰ δουλεμένη τὴν κάτω ἐπιφάνειά του. Μόνο τὸ α τοῦ Πί ν. 37 β χρονολογεῖται με βεβαιότητα στὴν ΠΕ ἐποχῆ, ἐπειδὴ βρέθηκε σὲ καθαρὴ ΠΕ ἐπίχωση.

Λίθινα

Βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ὄψιανὸ καὶ πυριτόλιθο. Σώζονται τρία τμήματα λεπίδων ἀπὸ ὄψιανὸ (Πί ν. 38 δ : α-γ), ὅλα ΠΕ, καὶ τμήματα δύο λεπίδων ἀπὸ πυριτόλιθο (Πί ν. 38 δ : δ-ε), ποὺ εἶναι ΜΕ. Πυρῆνες καὶ ἀπολεπίσματα ὄψιανοῦ βρέθηκαν ἀρκετοὶ (Πί ν. 38 δ : λ, 38 γ : δ), περισσότεροι ὅμως ἦταν οἱ πυρῆνες καὶ τὰ ἀπολεπίσματα ἀπὸ πυριτόλιθο, σὲ χρώματα λευκὸ, ὑπόλευκο καὶ ἐρυθρῶπο (Πί ν. 38 δ : ζ-κ, 38 γ : α-γ, ε). Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κομμάτι θ τοῦ Πί ν. 38 δ, ποὺ βρέθηκε σὲ ΠΕ ἐπίχωση, ὅλοι οἱ ἄλλοι πυριτόλιθοι εἶναι ΜΕ. Τοῦτο συμφωνεῖ με τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ πυριτόλιθος εἶναι συχνότερος στὴ ΜΕ ἐποχῆ¹⁰³.

* Ἀντικείμενα λίθινα βρέθηκαν λίγα σχετικὰ καὶ εἶναι τριπτήρες καὶ πελέκει (Πί ν. 39α).

Ὄστείνα

Χαρακτηριστικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ κόκαλο ἦταν τὰ ἐργαλεῖα γιὰ νὰ ἀνοίγουν τρύπες, οἱ ὁπεῖς. Βρέθηκαν ἑπτὰ. Εἶναι κομμάτια ἀπὸ ὄστᾶ ζώων ποὺ μετὰ ἀπὸ πρόχειρη ἐπεξεργασία ἔχουν διαμορφωθεῖ σὲ αἰχμηρὰ ἀντικείμενα (Πί ν. 37 ε : γ-ι). Στούς τρεῖς σώζεται καλὰ ἢ πολὺ μυτερὴ ἀπόληξη. Οἱ τέσσερες εἶναι ἐξακριβωμένα τῆς ΠΕ ἐποχῆς (Πί ν. 37 ε : δ, ζ, η, ι), ὁ ἓνας τῆς ΜΕ (Πί ν. 37 ε : θ) καὶ οἱ δύο ἄλλοι προέρχονται ἀπὸ ομάδες με ὄστρακα ΠΕ καὶ ΜΕ ἀνάμεικτα. Ὅποσδήποτε δὲ διακρίνονται διαφορῶς μεταξύ τῶν ὁπέων τῆς ΠΕ καὶ ΜΕ ἐποχῆς. Οἱ δύο μεγαλύτεροι ἔχουν μήκος 0.09 καὶ 0.10 μ.¹⁰⁴.

101. R. J. Howell, BA Migrations, 77-78. Πρβλ. καὶ Eutresis, 193, εἰκ. 266 : 2.

102. Πρβλ. παρόμοιο πήλινο σφαιρίδιο ἀπὸ ΠΕ στρώμα τῆς Εὐτρήσεως, Caskey, Eutresis, 157, πίν. 53 : VIII. 63.

103. R. J. Howell, BA Migrations, 77.

104. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 283.

Ἐκ τῶν συνηθισμένες ὀστέινες περόνες βρέθηκε μόνο τμήμα μιας λεπτῆς περόνης, σπασμένης καὶ στὰ δύο ἄκρα, μὲ μέγιστο μῆκος 0.048 μ. (Πί ν. 37 ε : β). Ἔχει ἐξαιρετικὰ λειασμένη ἐπιφάνεια¹⁰⁵. Βρέθηκε σὲ καθαρὸ ΜΕ στρωμα. Ἄλλα ὀστέινα ἀντικείμενα εἶναι δύο ξέστρα, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηρεῖται ἀκέραιο¹⁰⁶ (Πί ν. 37 ε : α), μῆκος 0.065 καὶ πλάτους 0.025 μ. Τὸ δεύτερο ξέστρο βρέθηκε σὲ ΜΕ στρωμα (Πί ν. 37 ε : ν).

Ἐνδιαφέρον εὔρημα εἶναι ἓνα ὀστέινο κωνικὸ ἀντικείμενο, ὕψους 0.03 μ., μαῦρο, ἴσως καμένο, μὲ μικρὴ κοιλότητα στὴν κάτω ἐπιφάνειά του (Πί ν. 37 β : η). Μοιάζει μὲ τοὺς μυκηναϊκοὺς μύκητες ξιφῶν¹⁰⁷, ἀλλὰ πιθανὰ χρησίμευε ὡς ἐπίστεψη ἑνὸς ξύλινου στελέχους ἀπὸ ἐπιπλο. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει τρύπες γιὰ στερέωση τῶν καρφιδίων, θὰ συνδεόταν μὲ τὸ στέλεχος μὲ κάποια κολλητικὴ οὐσία.

Βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ δόντια κάπρου (Πί ν. 38 γ : η, θ, ι) καὶ ἓνας χαυλιόδοντας, ποὺ ἴσως εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς κόσμημα (Πί ν. 38 γ : ζ). Ὑπάρχουν ἀκόμη τρεῖς ἀστράγαλοι καὶ κέρατο ζώου (Πί ν. 39 β), ἴσως ἐλάφου, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ στειλιάρι ἐργαλείων¹⁰⁸.

ἽΟστρεα

Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρεα, κυρίως ἀχιβάδες (Πί ν. 39 γ). Ὑπάρχουν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ φίλντισι (Πί ν. 37 ε : κ-λ). Φαίνονται κομμένα, καί, ὅπως παρατήρησε ἡ Goldman γιὰ τὰ κομμάτια φίλντισι ποὺ βρέθηκε στὴν Εὐτρηση, θὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ διακοσμητικὸς σκοπὸς, κυρίως γιὰ ἐνθεση¹⁰⁹.

Φαγεντιανὴ καὶ ἡμιπολύτιμοι λίθοι

Μέσα στὸν ταφικὸ πίθο τῆς δευτέρας ΜΕ φάσεως βρέθηκαν πέντε χάντρες ἀπὸ περιδέραιο, δύο ἀπὸ γαλάζια φαγεντιανή (Πί ν. 39 δ : α-β) καὶ τρεῖς ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο ἀμέθυστο (Πί ν. 39 δ : γ-ε). Οἱ χάντρες ἀπὸ φαγεντιανὴ ἔχουν σχῆμα σφαιρικὸ μὲ ἀκτινωτὲς ραβδώσεις. Οἱ χάντρες ἀπὸ ἀμέθυστο εἶναι ἐπίσης σφαιρικὲς¹¹⁰.

Γ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ εὑρήματα καὶ κυρίως τὴν κεραμική, τὰ τμήματα τῶν κατοικιῶν καὶ οἱ τάφοι ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου ἀποτελοῦν μέρος τῶν συνοικισμῶν τῆς Θήβας στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ δείχνουν ὅτι ἡ κατοίκηση, στὸ γῶρο αὐτὸν τουλάχιστον, ἄρχισε σὲ προχωρημένη φάση τῆς ΠΕ ἐποχῆς καὶ συνε-

105. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 284.

106. Πρβλ. Zygouries, 193, εἰκ. 181 : 6.

107. Πρβλ. Ταφικὸς Κύκλος Β', πίν. 61 β.

108. Πρβλ. Zygouries, 193, εἰκ. 182. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν κεράτων ἐλάφου στὴν ΠΕ καὶ ΜΕ ἐποχὴ βλ. R. J. Howell, BA Migrations, 77, 80.

109. Eutresis, 220, εἰκ. 290 : 1-3.

110. Ἐκ ΜΕ ἐπίσης τάφοι στὴν Ζυγουριὲς προέρχονται παρόμοιες χάντρες, Zygouries, 201, εἰκ. 189. Πρβλ. ἐπίσης τὶς χάντρες ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Β' Ταφικοῦ Περιβόλου τῶν Μυκηνῶν, Ταφικὸς Κύκλος Β', 341, εἰκ. 30 : 2, 7.

χίστηκε χωρίς διακοπή σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΜΕ και της ΥΕ εποχής. Στην τελευταία εποχή, όταν πιά έχει διαμορφωθεί ή μυκηναϊκή ακρόπολη της Καδμείας, στο χώρο του οικοπέδου υπάρχουν μυκηναϊκές κατοικίες, ή ίσως βοηθητικά κτίσματα του άνακτορου, αφού το οικόπεδο βρίσκεται μόλις 30-40 μ. νοτιότερα από το άνακτορικό εργαστήριο που βρέθηκε πρόσφατα στο οικόπεδο Κοροπούλη (Σ χ. 1 : 4)¹¹¹.

Η κατοίκηση του χώρου φαίνεται πώς αρχίζει προς το τέλος της ΠΕ II περιόδου και συνεχίζεται στην ΠΕ III. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήξαμε από τη μελέτη του κεραμεικού υλικού. Η στρωματογραφία όμως δε βοήθησε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια τη διάρκεια καθemis από τις δύο φάσεις κατοικήσεως του χώρου κατά την ΠΕ εποχή, όπως τις διακρίναμε από τα οικοδομικά λείψανα.

Τα δσπρακα και άγγεία που χρονολογούνται με βεβαιότητα στην ΠΕ II περίοδο είναι τα κομμάτια των άσκων (Π ί ν. 23 β, 27 β : α, γ, ε, 27 γ) και τα λίγα δσπρακα από σαλτσιέρες (Π ί ν. 24 ε : β, γ, ζ, 26 α : δ, 26 β : δ-η, 26 γ : α-β). Στην ίδια περίοδο μπορεί να ανήκουν το πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Π ί ν. 23 α), τα δύο δείγματα κηλιδωτών (mottled) άγγείων (Π ί ν. 25 δ : α, 25 ε : β) και τα δσπρακα από τους χονδροειδείς πίθους με πλαστική διακόσμηση (Π ί ν. 30 γ)¹¹². Τα δσπρακα από τους άσκους και τις σαλτσιέρες είναι άλλα στιλβωτά και άλλα πρωτοβερνικωτά. Στα πρωτοβερνικωτά το βερνίκι είναι άραιό και θαμπό, άπλωμένο άπρόσεκτα. Γενικά, όλα σχεδόν τα πρωτοβερνικωτά δσπρακα της άνασκαφής μπορεί να χαρακτηριστούν ως μάλλον κακής ποιότητας. Αυτό, όπως παρατήρησε ο Caskey¹¹³, είναι γνώρισμα της πρωτοβερνικωτής κεραμεικής του τέλους της ΠΕ II περιόδου. Φαίνεται λοιπόν ότι η ΠΕ II κεραμική που βρέθηκε στην άνασκαφή ανήκει στο τέλος της φάσεως αυτής. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι σπανίζουν τα χαρακτηριστικά σχήματα της εποχής αυτής, όπως οί σαλτσιέρες, και λείπουν άλλα συνηθισμένα, όπως οί φιάλες με λεπτά χείλη κυρτά προς τα μέσα και ψηλές δακτυλιόσχημες βάσεις¹¹⁴.

Βέβαια, δσπρακα από φιάλες βρέθηκαν άφθονα στην άνασκαφή. Άλλα είναι από φιάλες με έντονη κλίση του χείλους προς τα μέσα (Π ί ν. 24 γ : β, 25 α-β) και άλλα από φιάλες με επίπεδα χείλη που προεξέχουν (T-rim) (Π ί ν. 27 α : α, γ, δ, 24 α : α-β, 24 γ : α, γ-ζ, 25 γ). Και στις δύο περιπτώσεις όμως το χείλος είναι άρκετά παχύ, ιδιαίτερα μάλιστα στη δεύτερη είναι βαρύ και πλατύ. Οί φιάλες αυτές δέν παρουσιάζουν σχεδόν καμιά ομοιότητα με τις τυπικές φιάλες της ΠΕ II περιόδου που βρέθηκαν σε

111. Κ. Δημακοπούλου, AAA VII (1974), 162 κ.έ.

112. Eutresis, 110 κ.έ., εικ. 146. Tiryns VI, πίν. 2. Orchomenos III, 86, πίν. XXVIII, όπου παρόμοιοι πίθοι χρονολογούνται στην ΠΕ II.

113. Caskey, Argolid, 289.

114. Και στον Όρχομενό τα δείγματα από σαλτσιέρες και φιάλες με βάσεις είναι λιγοστά. Ό Kunze, Orchomenos III, 38-39, παρατήρησε ότι το ίδιο συμβαίνει και στην Άγία Μαρίνα. Φαίνεται ότι η εξέλιξη της ΠΕ κεραμικής στην κεντρική Έλλάδα ήταν κάπως διαφορετική από αυτήν της Πελοποννήσου. Πρβλ. και D. H. French, Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece (πολυγραφημένο αντίτυπο στη Βιβλιοθήκη της Άγγλικής Άρχαιολογικής Σχολής, 1972, 43), όπου τονίζεται ότι η κεντρική Έλλάδα αποτελεί συχνά μία χωριστή ένότητα στην εξέλιξη των κεραμικών ρυθμών.

άλλες θέσεις¹¹⁵. Είναι όμως όμοιες με φιάλες από τον Όρχομενό¹¹⁶, τη Θεσσαλία¹¹⁷, τη Μακεδονία¹¹⁸ και το Λευκαντί¹¹⁹.

Οι φιάλες του Όρχομενου δεν είναι βέβαιο σε ποιά ακριβώς φάση της ΠΕ εποχής χρονολογούνται. Άνήκουν κυρίως στη δεύτερη φάση, αλλά συνεχίζονται και στην τρίτη¹²⁰. Πάντως, μία κλειστή ομάδα από την «Οικία των οστράκων»¹²¹ περιλαμβάνει, μαζί με τα τυπικά σχήματα της ΠΕ ΙΙΙ, μία φιάλη με χείλη με έντονη κλίση προς τα μέσα και μία λεκάνη με πλατύ επίπεδο χείλος¹²².

Στη Θεσσαλία και οι δύο αυτοί τύποι των φιαλών χαρακτηρίζουν την πρώιμη Χαλκή 3 εποχή, ιδίως η φιάλη με το επίπεδο χείλος (T-rim), αν και εμφανίζονται στην πρώιμη Χαλκή 2 εποχή¹²³. Στη Μακεδονία επίσης (Κριτσανά) οι φιάλες με το επίπεδο χείλος ανήκουν στην τελευταία φάση της πρώιμης Χαλκής εποχής¹²⁴.

Οι φιάλες από το Λευκαντί προέρχονται από την πρώτη φάση του συνοικισμού (Λευκαντί Ι) που τοποθετείται από τους ανασκαφείς μετά την ΠΕ ΙΙ και πριν από την ΠΕ ΙΙΙ¹²⁵. Η φάση αυτή, που αντιπροσωπεύεται προς το παρόν κυρίως από κεραμικό ύλικό, έχει διαπιστωθεί πρόσφατα και δεν είναι αρκετά γνωστή. Η ύπαρξή της βεβαιώθηκε και από τις ανασκαφές στην Άγία Ειρήνη της Κέας¹²⁶. Άλλά και ύλικό από τη Σύρο (Καστρί)¹²⁷ και τη Μάνικα αναγνωρίστηκε τελευταία ότι ανήκει στη φάση αυτή¹²⁸, την οποία ο Howell ονομάζει Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ¹²⁹. Τα πρότυπα της κεραμικής της φάσεως αυτής έχουν αναζητηθεί στη νότια ή δυτική Μ. Άσία¹³⁰.

Οι περισσότερες φιάλες της ανασκαφής έχουν επιφάνεια σκεπασμένη με παχύ

115. Πρβλ. τις φιάλες από την Εύτρηση, Eutresis, εικ. 125, 128, 133. Caskey, Eutresis, εικ. 11, πίν. 50, από τη Λέρνα, Caskey, Argolid, εικ. 1 : Α-Ε και από την Τίρυνθα, Tiryns V, 29, εικ. 1, Tiryns VI, 4-9, εικ. 2-7, που διαφέρουν, εκτός από μερικές εξαιρέσεις (π.χ. Eutresis, εικ. 133 : 4, 6, 7, 14, 19, Tiryns V, 22, εικ. 1 : 20-21 και εικ. 2 : 1-6), κατά το σχήμα από τις φιάλες της ανασκαφής.

116. Πρβλ. Orchomenos III, 62 κ.έ., εικ. 25, 28 d, 29, πίν. XXVII, XXV. Άκόμη μεγαλύτερη ομοιότητα παρατηρείται στις άδημοσίευτες φιάλες του Όρχομενου, που είδαμε στα συρτάρια των προθηκών του Μουσείου της Χαιρώνειας.

117. French, Anatolia, 69-70, εικ. 65-66 (Tsani bowl και T-rim bowl).

118. French, Anatolia, 75. K. Rhomiopoulou - C. Ridley, AAA VI (1973), 424, εικ. 4 : 10-11.

119. Lefkandi, 8, εικ. 7 : 4. Όπως μάς πληροφόρησε ο κ. R. Howell φιάλες με χείλος που κλίνει προς τα μέσα και φιάλες με επίπεδο χείλος (T-rim), όμοιες με τις φιάλες της Θήβας, υπάρχουν άφθονες ανάμεσα στο άδημοσίευτο ύλικό από το Λευκαντί.

120. Orchomenos III, 66, 69.

121. Ό Kunze, Orchomenos III, 11, την τοποθετεί στο τέλος της μεσαιάς φάσεως, ενώ ο French, Anatolia, 74, εικ. 69 a, στη Βοιωτική ΠΕ ΙΙΙ.

122. Orchomenos III, πίν. XXV : 5, XXVI : 2.

123. French, Anatolia, 69-70.

124. Ό.π., 75.

125. Lefkandi, 8.

126. J. L. Caskey, BA Migrations, 30 και Caskey, Keos, 370. Ό Caskey προς το παρόν την ονομάζει ύστερη φάση της Πρωτοχαλκής Έποχής.

127. E.M. Bossert, AA 22 (1967) : Μελέται, 53 κ.έ.

128. Renfrew, Emergence, 103 κ.έ., 533, D.H. French, BA Migrations, 52. Ό Howell όμως, BA Migrations, 85, χρονολόγησε το ύλικό από το Καστρί στη ΜΚ Ι περίοδο, την οποία θεωρεί σύγχρονη με τη ΜΕ Ι.

129. R. J. Howell, BA Migrations, 85.

130. R. J. Howell, ό.π., 86. Renfrew, Emergence, 105, 534. D. H. French, BA Migrations, 52.

στιλβωμένο επίχρισμα μαύρο, καστανό ή ερυθρό. Το ίδιο στιλβωμένο επίχρισμα παρατηρείται σε άγγεϊα όχι καλής ποιότητας, όπως είναι και τά παραδείγματα από τη Θήβα, που βρέθηκαν στη φάση αυτή της Κέα¹³¹ και του Λευκαντί¹³². Τα όστρακα από τη Θήβα παρουσιάζουν τα ίδια έντονα ίχνη στιλβώσεως που υπάρχουν και στα όστρακα του Λευκαντί (bone ή scribble burnish).

Άνάμεσα στις φιάλες υπάρχουν και λίγες πρωτοβερνικωτές που δε διαφέρουν όμως στο σχήμα από τις στιλβωτές. Το βερνίκι είναι και εδώ κακής ποιότητας και θαμπό¹³³.

Από όσα σημειώθηκαν παραπάνω, προκύπτει ότι οι φιάλες είναι πολύ πιθανό να ανήκουν στην ενδιάμεση φάση, μεταξύ της ΠΕ II και της ΠΕ III περιόδου (ΠΚ III;). Βέβαια, δεν είναι κατορθωτό με τόσο αποσπασματικό κεραμεικό υλικό να ισχυρισθούμε ότι εντοπίστηκε και στη Θήβα η φάση αυτή (ΠΚ III)¹³⁴. Φαίνεται όμως ότι, ενώ στη Βοιωτία συνεχίζεται η ΠΕ II περίοδος και βρίσκεται στο τελευταίο της στάδιο (ίσως την εποχή που έχει αρχίσει πια η ΠΕ III στην Πελοπόννησο), στην Εύβοια και στις Κυκλάδες έχει εμφανιστεί η ΠΚ III. Έτσι, από τη γειτονική Εύβοια, η Θήβα και πιθανόν ολόκληρη η Βοιωτία, όπως δείχνει και η κεραμική του Όρχομενού, δέχεται επιδράσεις και υιοθετεί νέα σχήματα και τεχνική, όπως τις στιλβωτές φιάλες της ανασκαφής. Ίσως έτσι εξηγείται και η παρουσία των πρωτοβερνικωτών φιαλών που βρίσκονται μαζί με τις στιλβωτές και παρουσιάζουν το νέο σχήμα φιάλης, αλλά την παλιά ΠΕ II τεχνική. Το ίδιο μπορεί να ισχύει και για το πρωτοβερνικωτό μόνωτο κύπελλο (Πί ν. 23 α). Το σχήμα του συναντιέται στη δεύτερη φάση της Πρωτοχαλκής εποχής¹³⁵, αλλά χαρακτηρίζει και την ΠΚ III (Λευκαντί, Κέα)¹³⁶. Πρόκειται άραγε εδώ για σχήμα της ΠΚ III, που διατηρεί την ΠΕ II τεχνική του βερνικιού; Είναι πολύ πιθανό, αφού έχουμε και λαιμό από ίδιο κύπελλο που έχει ερυθρό επίχρισμα με έντονα ίχνη στιλβώσεως (scribble burnish) (Πί ν. 26 α : α). Αυτό τουλάχιστον μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στη φάση αυτή. Έξάλλου, φαίνεται να είναι τροχήλατο και, όπως είναι γνωστό, χρήση τροχού εμφανίζεται στα άγγεϊα της πρώτης φάσεως του Λευκαντί¹³⁷. Πάντως, τα τροχήλατα άγγεϊα της ΠΕ κεραμικής από την ανασκαφή είναι ελάχιστα.

Μία άλλη μικρή ομάδα που μπορεί να αποδοθεί στη φάση αυτή (ΠΚ III) είναι λίγα όστρακα που η εξωτερική τους επιφάνεια φέρει ανώμαλες ρηχές αυλακώσεις (scored ware) (Πί ν. 30 α : β, 33 β : γ). Η κατηγορία αυτή παρατηρήθηκε στο Λευκαντί I και στην τελευταία φάση της Πρωτοχαλκής εποχής στην Κέα¹³⁸.

Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η επαφή με τις Κυκλάδες περιορίζεται στην έμμεση

131. Caskey, Keos, 372.

132. Lefkandi, 8.

133. Ο French, Anatolia, 61, παρατήρησε ότι πολλά από τα μονόχρωμα άγγεϊα, που αναφέρονται ως πρωτοβερνικωτά της ΠΕ II, ανήκουν στην πραγματικότητα στην ΠΕ III, αφού καλύπτονται με άραιό και θαμπό βερνίκι, όμοιο με εκείνο που καλύπτει τα άγγεϊα του ρυθμού Άγίας Μαρίνας (black wash).

134. Άλλωστε λείπουν ορισμένα άλλα χαρακτηριστικά σχήματα της φάσεως αυτής, όπως τα πολύ ανοικτά πιάτα, τα μικρά ποτήρια, οι ραμφόστομες πρόχοι και άλλα, πρβλ. Lefkandi, 8, εικ. 7.

135. Renfrew, Emergence, εικ. 20. 4 και 20. 5.

136. Lefkandi, 8, εικ. 7 : 7, 8. Caskey, Keos, 370, 373, πίν. 80 : C1, C42-44.

137. Lefkandi, 8.

138. Ο.π., 8. Caskey, Keos, 372, πίν. 81 : C25-26, 29-30.

επίδραση με τη μεσολάβηση της Ευβοίας κατά την ΠΚ ΙΙΙ περίοδο. Τίποτε χαρακτηριστικό της ΠΚ ΙΙ (πολιτισμός Σύρου-Κέρου), που είναι σύγχρονη με την ΠΕ ΙΙ, δε βρέθηκε στην ανασκαφή, δηλ. άγγεϊα με την τυπική εγχάρακτη διακόσμηση ή με κυκλαδικά σχήματα. Αυτό είναι μία ακόμη απόδειξη ότι από την ΠΕ κεραμική της ανασκαφής λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, γιατί κυκλαδικά εύρηματα βρέθηκαν σε άλλες θέσεις της Θήβας¹³⁹ και στις Λιθαρές κοντά στη Θήβα¹⁴⁰, που χρονολογούνται, όπως φαίνεται, σε πρωιμότερες φάσεις της ΠΕ έποχης.

Ένα άρκετά μεγάλο μέρος των οστράκων της ανασκαφής τοποθετείται με ασφάλεια στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο : (α) Τά όστρακα με γραπτή διακόσμηση, τά όποια είναι σχεδόν όλα, όπως είναι φυσικό άλλωστε στη Βοιωτία, με άνοιχτόχρωμη διακόσμηση έπάνω σε σκούρα επιφάνεια (ρυθμός 'Αγίας Μαρίας) (Π ί ν. 29 α-β). Μόνο δύο όστρακα με διακόσμηση «σκοτεινόν επί άνοιχτού» βρέθηκαν (Π ί ν. 28 α : α-β). (β) 'Αρκετά όστρακα από άγγεϊα που έχουν ένα τμήμα της επιφάνειάς τους σκεπασμένο με βερνίκι (partially - glazed). Είναι κυρίως μεγάλες ύδριες και κύπελλα με χείλη που κλίνουν προς τά έξω, δηλ. τά τυπικά σχήματα της ΠΕ ΙΙΙ (Π ί ν. 27 δ, 28 β, δ). (γ) Λίγα όστρακα που ανήκουν στην κατηγορία smear ware (με επάλειψη), με την επιφάνειά τους σκεπασμένη άπρόσεχτα με άραιό σκούρο βερνίκι (Π ί ν. 26 β : α). 'Η κατηγορία αυτή έμφανίζεται στη Λέρνα ΙV και στο Λευκαντί Ι και ΙΙ¹⁴¹. 'Από τά χονδροειδή άγγεϊα στην ΠΕ ΙΙΙ χρονολογείται μεγάλος άμφορέας ή ύδρία (Π ί ν. 29γ· Σχ. 5 : 4).

Σε ομάδες με όστρακα της περιόδου αυτής βρέθηκαν και ορισμένα γκρίζα μινυακά όστρακα, που ίσως δείχνουν ότι και στη Θήβα, όπως στη Λέρνα και στο Λευκαντί, ή μινυακή κεραμική έμφανίζεται στην ΠΕ ΙΙΙ. Αυτό όμως δεν είναι άπόλυτα σίγουρο γιατί, όπως έχουμε πεί, ή στρωματογραφία δεν ήταν άδιατάρακτη και έπομένως δεν μπορεί να στηρίξει συμπεράσματα τέτοιας σημασίας.

'Η ΜΕ κεραμική της ανασκαφής είναι άφθονη και περιλαμβάνει όλες σχεδόν τις γνωστές κατηγορίες. 'Αντιπροσωπεύονται δηλαδή όλες οι φάσεις της ΜΕ έποχης από την άρχή ως τό τέλος της¹⁴². Και οι δύο κατηγορίες που χαρακτηρίζουν την έποχή, τά γκρίζα μινυακά και τά άμαυρόχρωμα, υπάρχουν σε μεγάλες ποσότητες.

Τά γκρίζα μινυακά μπορούν να συγκριθούν με αντίστοιχα που βρέθηκαν σε στρωματογραφημένες επιχώσεις στο Λευκαντί¹⁴³ και χρονολογούνται έτσι με άρκετή ασφάλεια. Λίγα ανήκουν στην πρώιμη φάση, δηλ. στη ΜΕ Ι. Είναι κύπελλα με στρογγυλεμένο περίγραμμα, με χείλος που κλίνει προς τά έξω και λαβές ταινιόσχημες, έλαφρά κοϊλες, συνήθως ύπερυψωμένες (Π ί ν. 32 δ : ε, ζ, 32 ε : α· Σχ. 8 : 12). Μικρό τμήμα λαβής με κατακόρυφες ραβδώσεις (Π ί ν. 32 ε : ζ) πρέπει να τοποθετηθεί επίσης στη ΜΕ Ι. Πολύ περισσότερα είναι τά όστρακα της ΜΕ ΙΙ. 'Ανήκουν σε άγγεϊα με γω-

139. ΑΑΑ ΙΙ (1969), 96-97. 'Επίσης, σε πρόσφατες αδημοσίευτες ανασκαφές της Κ. Δημακοπούλου σε οικόπεδα της Θήβας (Φλώρη, Μανίσσαλη) βρέθηκαν κυκλαδικά άγγεϊα, όπως τηγανοειδές σκευός και μαρμάρινη φιάλη.

140. ΑΔ 24 (1969) : Μελέται, 41. ΑΑΑ VI (1973), 374.

141. Caskey, Argolid, 296. Lefkandi, 8.

142. Στην κατάταξη της ΜΕ κεραμικής ακολουθήσαμε την τριμερή διαίρεση της έποχης, άν και ή διαίρεση αυτή δεν έχει γίνει δεκτή από ορισμένους έρευνητές, όπως π.χ. από τον Γ. Μυλωνά, ό όποιος διακρίνει δύο μόνον περιόδους, βλ. Δυτ. Νεκροταφείον 'Ελευσίνος, Β', 205, ύποσ. 2.

143. Lefkandi, 9 κ.έ.

νωδες περίγραμμα (κύπελλα, κάνθαροι) με ψηλό ή χαμηλό πόδι. Το ψηλό πόδι φέρει συχνά αύλακώσεις (Πί ν. 31 γ, 32 α, β: α, δ, 32 δ: α, δ, 33 η). Στη ΜΕ III ανήκουν άγγεϊα, συνήθως κύπελλα και κάνθαροι, με στρογγυλεμένο πάλι περίγραμμα, λαβές υπερυψωμένες (Πί ν. 32 β: β, 32 ε: γ, 33 δ: δ) και χεῖλος άλλοτε λεπτό κατακόρυφο και άλλοτε ιδιαίτερα βαρύ και παχύ, σχεδόν τετράγωνο (hawk's beak) (Πί ν. 24 ε: δ, 32 γ: ζ). Στη φάση αυτή ανήκουν και τὰ χαρακτηριστικά κύπελλα Βαφείου (Πί ν. 33 δ: α-γ).

Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἄλλες κατηγορίες τῶν μινυακῶν, δηλ. τὰ μαῦρα καὶ τὰ κίτρινα, τὰ ὄστρακα εἶναι ἐλάχιστα. Τὰ ἐρυθρὰ μονόχρωμα (ἐρυθρὰ μινυακά) εἶναι περισσότερα καί, ὅπως δείχνει τὸ ἐξελιγμένο σχῆμα τους (κύπελλα με ψηλό πόδι καὶ γωνιώδες περίγραμμα), ἀνήκουν σὲ προχωρημένη φάση τῆς ἐποχῆς (Πί ν. 33 στ, 34 στ). Τὰ μονόχρωμα με τὸ στιλπνὸ ἀνοιχτόχρωμο ἐπίχρῖσμα τοποθετοῦνται στὸ τέλος τῆς ΜΕ III καὶ προέρχονται σχεδὸν ὅλα ἀπὸ βαθιὰ κύπελλα με βαρὺ, ἐπίπεδο χεῖλος (hawk's beak) καὶ πλατιά χαμηλὴ βάση (Πί ν. 33 ε, ζ).

Τὰ ὁμαυρόχρωμα ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς καλύπτουν ἐπίσης ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο βασικὰ εἶδη τῶν χονδροειδῶν, με πρασινωπὸ καὶ ἐρυθρωπὸ πηλὸ, ὑπάρχουν καὶ οἱ δύο ἄλλες κατηγορίες, δηλ. τὰ λεπτὰ καὶ τὰ πολύχρωμα. Τὰ χονδροειδῆ ἀνήκουν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους στὶς δύο πρῶτες φάσεις τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Πραγματικά, τὰ ὄστρακα με εὐθύγραμμα κοσμήματα, πὺ χαρακτηρισρίζουν τὶς πρώιμες φάσεις, εἶναι ἄφθονα, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι τὰ καμπυλόγραμμα κοσμήματα καὶ λείπουν τὰ ἄλλα διακοσμητικὰ μοτίβα (φυτικά ἢ ζωικά) πὺ επικρατοῦν στὴν ὕστερη φάση.

Τὰ λεπτὰ εἶναι ἐλάχιστα. Ἐνάντι τῶν ἐνα ὄστρακο ἀπὸ κύπελλο Βαφείου με διακόσμηση ἀπὸ ἐπάλληλες γωνίες καὶ παράλληλες γραμμές, τυπικὸ καὶ ὡς σχῆμα καὶ ὡς διακόσμηση τῆς ΜΕ III (Πί ν. 36 δ: δ).

Τὰ πολύχρωμα πὺ χαρακτηρίζουν τὴ ΜΕ III εἶναι ἀρκετὰ καὶ μάλιστα συνήθως καλῆς ποιότητας (Πί ν. 35 β, γ). Πολλὰ εἶναι ἀπὸ κρατῆρες.

Τὰ χονδροειδῆ οικιακὰ εἶναι δύσκολο νὰ τοποθετηθοῦν σὲ συγκεκριμένη φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο ταφικοὺς πίθους (βλ. πῶ κάτω). Τὰ λίγα ἐγγράκτα ὄστρακα («Ἀδριατικά») πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς, γιατί προέρχονται ἀπὸ τὰ βαθύτερα ΜΕ στρώματα τῆς ἀνασκαφῆς.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀνάμεσα στὸ πλούσιο κεραμικὸ ὕλικὸ τῆς ΜΕ ἐποχῆς δὲν βρέθηκαν κυκλαδικὰ ἢ μινωικὰ ἄγγεϊα.

Ἐκτὸς τῆν κεραμικῆ φαίνεται ὅτι τὰ δύο ΜΕ δωμάτια πὺ βρέθηκαν ἀνήκουν στὴ ΜΕ II περίοδο. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου I σφραγιζόταν με ἐπίχωση πὺ περιεῖχε ὄστρακα τῆς ΜΕ II (βλ. σ. 50). Στὸ δωμάτιο II ἢ ἐπίχωση πὺ σκέπαζε τὸ δάπεδο εἶχε παραβιαστεῖ, ἐπειδὴ ὁμως τὸ δωμάτιο βρισκόταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὸ δωμάτιο I πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ἄλλη σύγχρονη κατοικία. Ὁ ταφικὸς πίθος πὺ ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου I, ἀνήκει, φυσικά, στὴ ΜΕ II περίοδο.

Οἱ δύο κιβωτιόσχημοι ΜΕ τάφοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ προχωρημένης ἐποχῆς¹⁴⁴. Ἐχουν δηλαδὴ μεγάλες διαστάσεις καὶ ὁ τάφος I πὺ βρέθηκε ἄθικτος πε-

144. Γὰ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ΜΕ τάφων καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα βλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνος, Β', 215-216.

ριείχε τρεις ταφές, τή μία μάλιστα παραμερισμένη, και ήταν σχετικά πλούσια κτερισμένος¹⁴⁵. Τα δύο άγγεϊα του τάφου Ι δέ βοηθοῦν πολὺ στη χρονολόγηση, γιατί ἔχουν σχήματα κοινά σὲ τάφους τῶν δύο τελευταίων φάσεων τῆς ΜΕ ἐποχῆς¹⁴⁶. Ἐπειδὴ ὅμως και οἱ δύο τάφοι εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀνάμεσα στὰ δύο δωμάτια τῆς ΜΕ ΙΙ, και μάλιστα παράλληλα πρὸς τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου Ι, φαίνεται ὅτι εἶναι σύγχρονοι μετὶ τις κατοικίες και πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν και αὐτοὶ στη ΜΕ ΙΙ.

Στὴ ΜΕ ΙΙΙ περίοδο ἀνήκει μονάχα ὁ ταφικός πῖθος ποὺ βρέθηκε στὸ ἀνώτατο στρώμα τῆς ΜΕ ἐποχῆς και περιείχε τις χάντρες ἀπὸ ἀμέθυστο και φαγεντιανή.

Ἵστρακα τῆς ΥΕ ἐποχῆς βρέθηκαν λίγα, συγκριτικά μετὰ τὰ ὄστρακα τῶν δύο προηγούμενων ἐποχῶν. Χρονολογοῦνται μετὰ ἀκρίβεια και καλύπτουν σχεδὸν ολόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς. Δὲ βρέθηκε ὅμως, ὅπως ἐλπίζαμε, κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ νὰ ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴ ΜΕ στὴν ΥΕ ἐποχή. Στὴν πραγματικότητα δὲ βρέθηκε κανένα ὄστρακο τῆς ΥΕ Ι. Νὰ εἶναι ἄραγε αὐτὸ τυχαῖο ἢ νὰ οφείλεται στὸ ὅτι κατὰ τὴν ΥΕ Ι περίοδο ὁ χώρος ἔμεινε ἀκατοίκητος; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ φάση αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἐλάχιστα στὴ Θῆβα¹⁴⁷.

Τὰ ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙ Α-Β εἶναι λιγοστά (Πί ν. 36 δ : α-γ, ε). Περισσότερα εἶναι τὰ ὄστρακα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α και Β, ὅπως εἶναι φυσικὸ ἄλλωστε, ἀφοῦ τότε ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Θηβῶν ἦταν ἀκμαία και πυκνοκατοικημένη και ἀφοῦ συγκροτήματα τοῦ ἀνακτόρου βρίσκονται ἐλάχιστα μέτρα βορειότερα ἀπὸ τὸ χώρο τῆς ἀνασκαφῆς. Βέβαια ἀντιπροσωπεύονται μόνο ἡ ΥΕ ΙΙΙ Α2 και ΙΙΙ Β1 ἐποχή, ἀλλὰ ἡ ἀπουσία ὄστράκων τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α1 και ΙΙΙ Β2 πρέπει νὰ εἶναι τυχαία και νὰ οφείλεται στὴν καταστροφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἀπὸ τις μεταγενέστερες κατασκευές.

Τὰ λείψανα τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν, γιατί ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὰ δάπεδά τους εἶχε τελείως ἀναμολχευτεῖ. Εἶναι πολὺ πιθανό, πάντως, νὰ ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΙ Α ἢ Β περίοδο.

Τὰ λίγα ΥΕ ΙΙΙ Γ ὄστρακα, τὰ ὅποια μάλιστα τοποθετοῦνται στὴν πρώιμη φάση τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀποτελοῦν σημαντικὸ εὑρημα, ὃν σκεφτοῦμε ὅτι ἐλάχιστη κεραμικὴ τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ ἔχει βρεθεῖ ὡς τώρα στὴ Θῆβα.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἀνασκαφὴ μικροῦ μόνο χώρου, δὲν μπορούμε νὰ διατυπώσουμε γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴ Θῆβα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς ἔδωσε ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὴ Θῆβα και ἔθεσε ἐπίσης ὀρισμένα προβλήματα, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ὕπαρξη τῆς ΠΚ ΙΙΙ φάσεως. Ἡ μελέτη και δημοσίευση

145. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄγγεϊα περιείχε και τρία χάλκινα ἀντικείμενα, πρβλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνας, Β', 224-225, ὅπου ἀναφέρεται, ὅτι βρέθηκαν πολὺ λίγα χάλκινα ἀντικείμενα στοὺς 92 ΜΕ τάφους.

146. Παρόμοια ἄγγεϊα ποὺ βρέθηκαν στοὺς τάφους τῆς Ἐλευσίνας χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Μυλωνᾶ σὲ προχωρημένη φάση ἢ ἀκόμη και στοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ΜΕ ἐποχῆς, βλ. Δυτ. Νεκροταφεῖον Ἐλευσίνας, Β', 216, 218 και εἰδικότερα Α', 316.

147. Πρβλ. Α. Furumark, *Mycenaean Pottery*, II. Chronology, 1972, 47. ΑΕ 1910, 209 κ.ε. Βλ. και Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson, *The Definition of Late Helladic I*, BSA 69 (1974), 118, ὕποσ. 54. Ἡ κύλιξ ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Θῆβας ΙΙ. Λεοντάρη και χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφεὰ στὴν ΥΕ Ι ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, 183, φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς ὅτι δὲν ἀνήκει σὲ τόσο πρώιμη ἐποχὴ. Ἐξάλλου, ὁ τύπος τοῦ Furumark μετὰ τὸν ὁποῖο συγκρίνεται εἶναι τῆς ΥΕ ΙΙΙ Α 2. Δυστυχῶς δὲν εἰκονίζεται στὴ δημοσίευση.

του αφθονου υλικου από διάφορες, άδημοσίευτες άκόμη, άνασκαφές στη Θήβα με ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ ευρήματα, θα φωτίσει όπωσδήποτε περισσότερο την εποχή αυτή και θα βοηθήσει στη λύση πολλών προβλημάτων.

Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Athenian Agora XIII* : S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora*, Vol. XIII. *The Neolithic and Bronze Ages*, 1972.
- Buck : R. J. Buck, «Middle Helladic Mattpainted Pottery», *Hesperia* XXXIII (1964), 231 κ.έ.
- BA Migrations : Bronze Age Migrations in the Aegean*. Proceedings of the 1st International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield, ed. by R. A. Crossland and Ann Birchall, 1973.
- Caskey, Argolid : J. L. Caskey, «The Early Helladic Period in the Argolid», *Hesperia* XXIX (1960), 285 κ.έ.
- Caskey, EBA : J. L. Caskey, Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age, *CAH*³ I, XXVI (a), 1971, 771 κ.έ.
- Caskey, Eutresis : J. L. Caskey and E. G. Caskey, «The earliest Settlements at Eutresis, Suppl. Excavations 1958», *Hesperia* XXIX (1960), 126 κ.έ.
- Caskey, Keos : J. L. Caskey, «Investigations in Keos. Part II : A Conspectus of the Pottery», *Hesperia* XLI (1972), 357 κ.έ.
- Caskey, MBA : J. L. Caskey, Greece, and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age, *CAH*³, II, IV (a), 1973, 117 κ.έ.
- Δυτ. Νεκροταφείον 'Ελευσίνας* : Γ. Μυλωνά, *Τό Δυτικόν Νεκροταφείον τῆς 'Ελευσίνας*, Α', Β', Γ', 1975.
- Eutresis* : H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, 1931.
- FM* : Furumark, Motive Number : A. Furumark, *The Mycenaean Pottery, I. Analysis and Classification*, 1972.
- FS* : Furumark, Shape Number : δ.π.
- French, *Anatolia* : D. H. French, *Anatolia and the Aegean in the Third Millenium B.C.* Διδακτορική διατριβή του Πανεπιστημίου του Cambridge, 1968. Άδημοσίευτη. Πολυγραφημένο αντίτυπο βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη τῆς 'Αγγλικῆς 'Αρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν 'Αθηνῶν.
- Korakou* : C. W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, 1921.
- Lefkandi* : M. R. Popham and L. H. Sackett, *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66*, 1968.
- Orchomenos III* : E. Kunze, *Orchomenos III. Die Keramik der frühen Bronzezeit*, 1934.
- Prehistoric Euboea* : L. H. Sackett et al., «Prehistoric Euboea : Contributions towards a Survey», *BSA* 61 (1966), 33 κ.έ.
- Renfrew, *Emergence* : C. A. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.*, 1972.
- Ταφικός Κύκλος Β'* : Γ. Μυλωνά, 'Ο Ταφικός Κύκλος Β' τῶν Μοκηνῶν, Α'-Β', 1973.
- Tiryns IV : Tiryns. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts*. Band IV. K. Müller, *Die Urfirnis Keramik*, 1938.
- Tiryns V* : D. and E. French, «Prehistoric Pottery from the Area of the Agricultural Prison at Tiryns». *Tiryns. Forschungen und Berichte*. Band V, 1971.
- Tiryns VI* : H. B. Siedentopf, «Frühhelladische Keramik auf der Unterburg von Tiryns». *Tiryns. Forschungen und Berichte*. Band VI, 1973.
- Zygouries* : C. W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae* 1928.

ΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΕΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΣ¹

(Πίνακ. 40 - 52· Σχ. 1 - 20)

Στή μνήμη τοῦ Χ. Μακαρόνα

Τὸ 1950 ὁ † Χ. Μακαρόνας ενεργώντας σωστικὴν ἀνασκαφὴν σὲ οἰκόπεδο στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανου Γρεβενῶν καὶ ἀνατολικά τῆς πλατείας Ναυαρίνου, βρῆκε ὑπολείμματα ἐνὸς μνημειώδους ὀκταγωνικοῦ κτηρίου τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ποῦ ὅπως ἀποδείχτηκε ἀργότερα ἐντασσόταν στὸ μεγάλο Γαλεριανὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα². Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, τὸν ἴδιο χρόνο, ἀποκάλυψε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὀκταγωνικῆς αἴθουσας, χωρὶς νὰ φτάσει, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως, ὡς τὸ δάπεδο. Ὁ ἴδιος ἀργότερα ἀνέσκαψε τὰ δύο οἰκόπεδα τῶν ἀδελφῶν Παπακώστα (1955)³, ὅπου βρέθηκαν ἴχνη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ προθαλάμου (vestibulum) καὶ ὑπολείμματα χτιστῆς σκάλας ποῦ ἐφάπτεται σ' αὐτήν. Ἀπὸ τὰ λίγα ὅμως εὐρήματα (θραύσματα ἀγγείων, ἴχνη κουρασανίου ποῦ ἐκάλυπταν τὶς ἐπιφάνειες καὶ χτιστὸ ἀγωγὸ ὑπερχειλίσσεως) ὑποθέτει τὴν παρουσία τμήματος κυκλικῆς ὑστεροβυζαντινῆς δεξαμενῆς, ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὸ ἐρευνώμενο κτήριο. Τέλος, ἀνέσκαψε τὸ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων, ὅπου ἀνακάλυψε στοὰ (Πίνακ. 48α-β), στρωμένη με ψηφιδωτὰ καὶ μπροστὰ στὴ μικρὴ ἀνατολικὴ διακοσμητικὴ κόγχη πεσμένο τὸ γνωστὸ μαρμάρينو τόξο με τὸν Γαλέριο καὶ τὴν προσωποποίηση τῆς πόλης, ποῦ στεγάζεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης⁴ (Σχ. 1 - 2).

1. Ἡ μελέτη αὐτὴ παρουσιάστηκε ὡς διπλωματικὴ διατριβὴ (τοῦ μεταπτυχιακοῦ διπλώματος ἐξειδικεύσεως) στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ Σχολὴ τῆς Ρώμης τὸ Φεβρουάριο 1975 (καθηγητῆς G. de Angelis d'Ossat).

² Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν ὅλη μελέτη ὡς τὸ στάδιο παρουσιάσεώς της· τὸν ἀρχαιολόγο † Χ. Μακαρόνα, ὁ ὁποῖος μᾶς παραχώρησε ἀριθμὸ ἀνέκδοτων στοιχείων, τὰ ὅποια βοήθησαν σημαντικὰ στὸ ξεκαθάρισμα ὀρισμένων σκοτεινῶν σημείων τοῦ ὅλου θέματος· τὴν Ἐφορὸ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Αἰκ. Ρωμιπούλου, ἡ ὁποία μᾶς ἐπέτρεψε τὴν ἐπιτόπια ἐρευνα καὶ με κάθε τρόπο βοήθησε στὸ ἔργο μας καὶ τὴν ἀρχιτέκτονα δ. Λ. Καμπούρη.

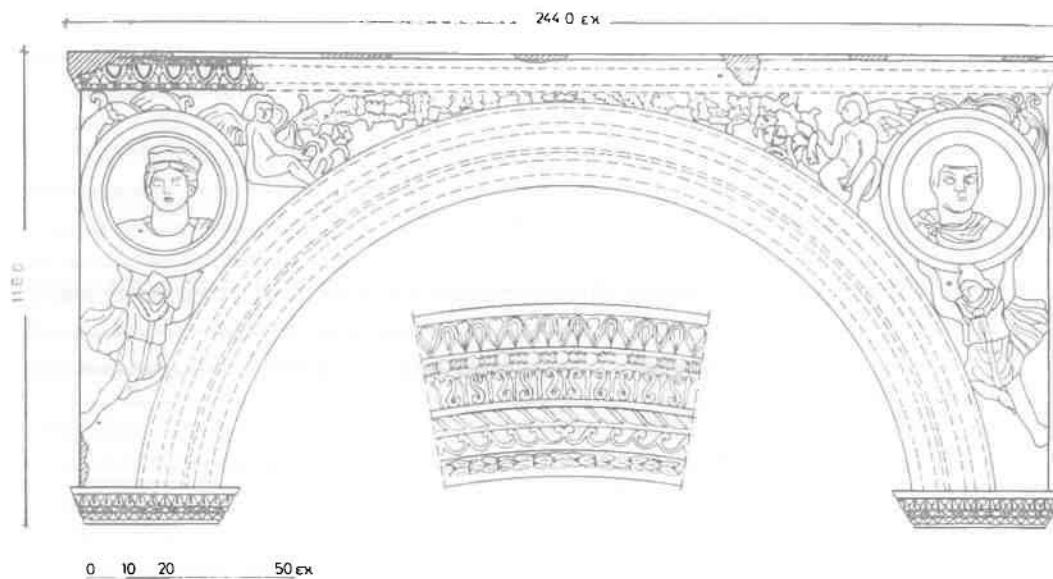
Τὰ σχέδια τῶν τεσσάρων ἐπικράνων ψευδοπαρστάδων ἀριθ. 725-728 καὶ τοῦ μικροῦ τόξου ἀριθ. 732 προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ποῦ συντάσσεται ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες Ε. Γεωργιάδου - Παπακωνσταντίνου, Γ. Κνιθάκη καὶ τὸν ἀρχαιολόγο Δ. Γραμμένο.

2. Χ. Μακαρόνας, Τὸ ὀκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΑΕ 1950, σ. 303-321. Οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ περιηγητῆς ἀγνοοῦν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὀκταγώνου. Ὁ Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, ἀναφέρει τὸν κατάλογο τοῦ Γάλλου Προξένου στὴ Θεσσαλονικὴ J.B. Germain (18ος αἰώνας), ἀριθ. 9 «γειτονία τοῦ Ἀκσὲ Τζαμί», σ. 144, σημ. 1. Δημοσιεύει ἐπίσης χάρτη ποῦ συντάχτηκε τὸ 1911 με τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Στὴ θέση τοῦ κατεστραμμένου τότε τζαμιοῦ λανθασμένα ἀναφέρει «Βυζαντινὰ ὑπολείμματα κτηρίων».

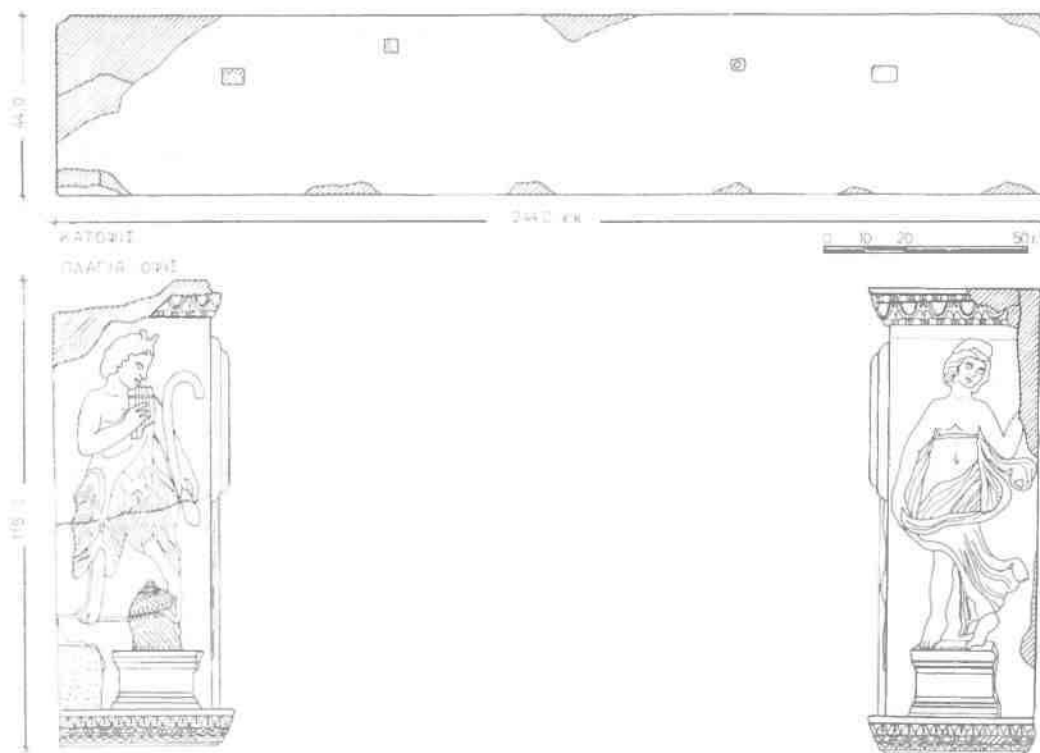
3. Ἀδημοσίευτη ἔκθεσις πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας - Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων τῆς 8/7/1955 (βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης).

4. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς αὐτῆς τοῦ Χ. Μακαρόνα ὑπάρχουν δύο ἀδημοσίευτες φωτογραφίες καὶ δύο σχέδια τοῦ, τὰ ὅποια χρησίμευσαν στὴ σύνταξη τῶν γενικῶν τοπογραφικῶν σχεδίων τῆς μελέτης μας.

Σχ. 1. Άνασκαφή οικοπέδου οδού Ίσαύρων. Νότια στοά. Μαρμάρινο διακοσμητικό τόξο.

Σχ. 2. Άνασκαφή οικοπέδου οδού Ίσαύρων. Νότια στοά. Μαρμάρινο διακοσμητικό τόξο.

Ὁ Φ. Πέτσας τὸ 1964 - 1965 συμπλήρωσε τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὀκταγωνικῆς αἵθουσας καὶ τῶν δύο ὀρθογώνιων δωματίων στὸ βορρά, πού ταυτόχρονα ἀποτυπώθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄ. Κούντουρα⁵. Ἐκτοτε, κατεδαφίστηκαν διαδοχικὰ οἱ τρεῖς συνεχόμενες πολυκατοικίες, κτισμένες κατὰ τὸ μεσοπόλεμο κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Βύρωνος⁶, κι ἀργότερα, καὶ κατὰ διαστήματα, ἔγιναν καὶ ἄλλες ἐργασίες μέσα στὸ γενικὸ πρόγραμμα συντηρήσεως τοῦ Γαλεριανοῦ ἀνακτόρου. Ἔτσι, συντηρήθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν μερικῶς στὸ ὀκτάγωνο μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἄ. Κούντουρα⁷: τμῆμα τῆς τέταρτης καὶ τμῆμα τῆς πέμπτης κόγχης, τὸ δυτικὸ κλιμακοστάσιο, τὸ παλαιοχριστιανικὸ μαρμάρينو θύρωμα, οἱ πλίνθινοι πεσσοὶ στῆ δευτερεύουσα παλαιοχριστιανικὴ εἴσοδος. Ἐπίσης, ἔγινε μικρὴ συντήρηση τοῦ δαπέδου ἀπ' ὅπου ἀποκολλήθηκαν τὰ τρία διατηρούμενα διάχωρα 0.90 × 0.90 μ. μὲ κοσμήματα ἀπὸ opus sectile, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

Στὸ τέλος τοῦ 1973⁸, στὰ πλαίσια τῆς σχετικῆς ἐρευνας τοῦ προθαλάμου, διενεργήσαμε τομὲς γιὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ μορφή του. Δυστυχῶς, δὲν κατορθώθηκε νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ νότια κυρία εἴσοδος του, πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ τοὺς ἀκάλυπτους χώρους τῶν πολυκατοικιῶν τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων. Διενεργήσαμε ἐπίσης μερικὲς καὶ γενικὲς ἀποτυπώσεις τοῦ ὀκταγώνου καὶ τοῦ προθαλάμου. Ἡ μελέτη αὐτὴ περιστρέφεται κυρίως γύρω ἀπὸ θέματα προσδιορισμοῦ τῆς μορφῆς καὶ τῶν διαδοχικῶν φάσεων τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ μνημείου, πού θὰ εἶχε στὴν ἀρχαιότητα μεγαλύτερη ἴσως σπουδαιότητα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ Rotonda τῆς Θεσσαλονίκης.

5. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, Σχέδ. 8, 9. Τὸ τελευταῖο ολοκληρωμένο ἄρθρο πού ἀναφέρεται στὸ ὀκτάγωνο εἶναι τοῦ Μ. Vickers, Observations on the Octagon at Thessaloniki, Roman Studies 1973, σ. 111-120, εἰκ. 8, 9. Το σύνολο τῆς βιβλιογραφίας παρουσιάζεται παρακάτω : Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Ἀρχαιολογικά, Θεσσαλονίκη, ἀριθ. 6, Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 594-596, εἰκ. 1. Μ. Καραμανῶλη - Σιγανίδου, Ἀνασκαφαὶ πλατείας Ναυαρίνου, ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 409, Πίν. 456-458, Σχέδ. 1. Φ. Πέτσας, Θεσσαλονίκη Α. Ἀνακτορικὸν σύμπλεγμα Γαλερίου, ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 331-333, Σχέδ. 1, Πίν. 340, 341. Φ. Πέτσας, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, Ἀνακτορικὸν σύμπλεγμα Γαλερίου, ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 391, Σχέδ. 7-9. G. Daux, Chronique des fouilles 1967, BCH 92 (1968), σ. 903, 904, εἰκ. 1-5, 7. A.H.S. Megaw, Archaeology in Greece 1967-68, Archaeological Report for 1967-68, ἀριθ. 14 σ. 15. Φ. Πέτσας, Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἀριθ. 54, Γαλεριανὸ Σύμπλεγμα, Μακεδονικά 9 (1969), σ. 151, πίν. 48, 49, παρένθ. πίν. 1, 2. Φ. Πέτσας, Ἀρχαιοῦτες καὶ μνημεῖα τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, Γαλεριανὸν Συγκρότημα, ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, σ. 296, 297, Σχέδ. 3. Μ. Καραμανῶλη - Σιγανίδου, Ἀρχαιοῦτες καὶ Μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, Ὀκτάγωνον ΑΔ 26 (1971) : Χρονικά, σ. 367-370, Σχέδ. 1-3, Πίν. 356, 357. Χ. Μπακιρτζής, Ἡ θαλασσία οχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά 7 (1975), σ. 320-321, σημ. 161. O. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, πίν. 11. R. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, σ. 123, 124, σχ. 56. Ν. Παπαχατζής, Μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12.

6. Ἀπὸ τὰ καινούρια οἰκόπεδα πού δημιουργήθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν συστηματικὰ, τοῦ Θ. Μεχτιδῆ πῆρε δυστυχῶς τὸ 1969 καὶ πάλι ἄδεια ἀνοικοδομήσεως. Ἡ ἀνέγερση νέων πολυκατοικιῶν διακόπηκε προσωρινὰ στὰ δύο ἐπόμενα οἰκόπεδα, χωρὶς ὁμως νὰ ἔχει οριστικοποιηθεῖ ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώσή τους. Τὸ οἰκόπεδο τοῦ Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν, ἀπλῶς ἀνασκάφηκε, ἐνῶ διακόπηκε ἡ ἀνέγερση τοῦ διπλανοῦ, τῆς Χρυσῆς Ἰωάννου, ἀφοῦ ὁμως στὸ μεταξὺ κατασκευάστηκαν στὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ὀκτάγωνο τὰ πέδιλα καὶ τὰ ὑποστηλώματα τοῦ ὑπογείου.

7. Μ. Καραμανῶλη - Σιγανίδου, ΑΔ 26 (1971) : Χρονικά, σ. 367-370, Σχέδ. 1-3 (Ἄ. Κούντουρα), Πίν. 356 α-ε, 357 α-στ.

8. Ἐκθεση πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία Θεσσαλονίκης, τῆς 23/10/1973. Βρίσκεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

Ὁ Χ. Μακαρόνας στὴν ἔκθεση τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1950, ὅπως καὶ ὁ Μ. Vickers, κάνει ὀρισμένες ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρήση καὶ τὴν αἰτία καταστροφῆς τοῦ μνημείου. Τὸ πρόβλημα ὁμῶς τῆς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ ὀκταγώνου, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ Γαλεριανὸ ἀνάκτορο καὶ τὴ Rotonda, παραμένει ἀνοιχτὸ.

Τὸ κτήριο δὲ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση, ἐκτός ἀπὸ τὸ δάπεδο ποὺ φανερώνει τὴν ἀρχικὴ του μεγαλοπρέπεια. Τὸ μέγιστο ὕψος τῶν τοίχων ποὺ σώζονται εἶναι 7-7.30 μ. Στὴ μεγάλη κόγχη καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα σώζονται παχιά κονιάματα, μὲ ἀποτυπώματα τῆς πλούσιας ἐσωτερικῆς ὀρθομαρμαρώσεως, ποὺ θραύσματά της μόνο βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ ἐπίχωση. Βρέθηκαν ἐπίσης τέσσερα μόνο ἐπίκρανα ψευδοπαραστάδων (Σχ. 3-6), ποὺ μαζί μὲ τὰ τρία ἀποκολληθέντα τετράγωνα διάχωρα ἀπὸ opus sectile βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁹. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἔγινε συστηματικὴ λεηλασία τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως καὶ τοῦ ἀνακτόρου ποὺ, ὅπως φαίνεται, γρήγορα ἐγκαταλείφθηκαν¹⁰.

Γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διάπλαση καὶ τὸ διάκοσμο τοῦ προθαλάμου δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη, ἐπειδὴ ἡ κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς μὲ τὸ σπάσιμο τοῦ δαπέδου καὶ τὴν κάλυψη τῶν ἐπιφανειῶν μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ἐξαφάνισε κάθε ἴχνος (Πί ν. 41α-β). Ἔτσι λοιπὸν τὰ λίγα αὐτὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα μᾶς ὀδηγοῦν, ἀφ' ἑνὸς μὲν σὲ ὀρισμένα ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ἀφ' ἑτέρου δὲ σὲ ἄλλες μὴ ἐπιβεβαιούμενες ὑποθέσεις.

ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΦΟΡΕΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΤΟΝ
ΠΡΟΘΑΛΑΜΟ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΚΑΙ ΟΚΤΩΒΡΙΟ 1973 (Πί ν. 40-48α· Σχ. 7-20)

Ἡ τομὴ I ἀπέβλεπε στὴν ἀποτύπωση τῆς σκάλας ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Διερευνηθῆκε τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καὶ ἀποκαλύφθηκε πάλι ἡ καμπύλης μορφῆς σκάλα τῆς δεξαμενῆς ποὺ βρῆκε ἀρχικὰ ὁ Χ. Μακαρόνας στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1955.

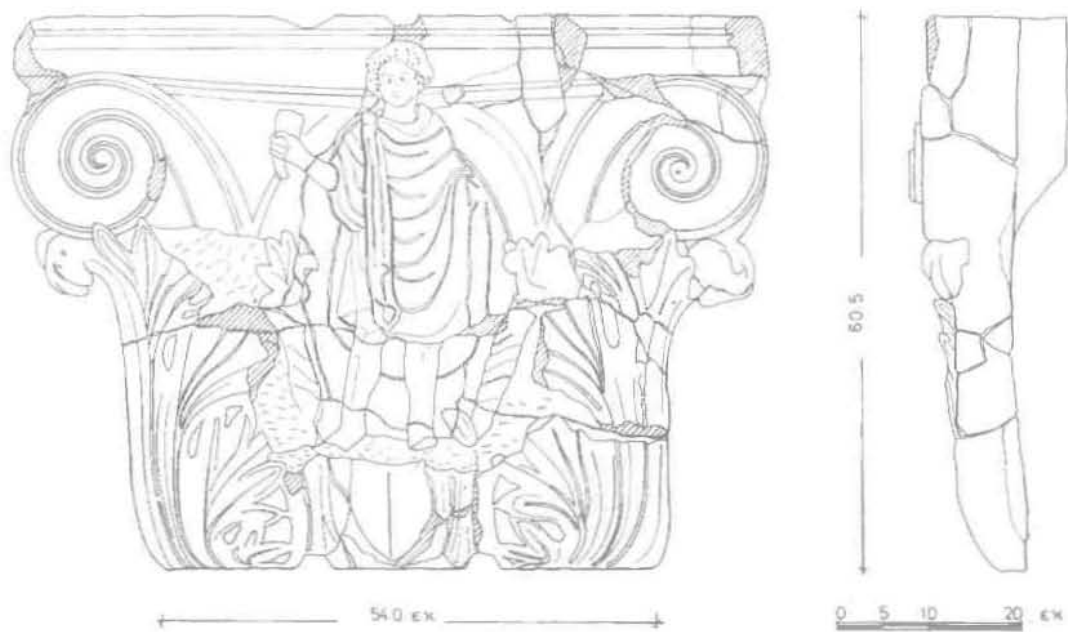
Ἡ τομὴ II ἀπέβλεπε στὸν προσδιορισμὸ τοῦ πέρατος τῆς ἀνατολικῆς κόγχης. Ἡ σχετικὴ ἔρευνα ἔδειξε πὼς τὸ ἐξωτερικὸ τμῆμα της, σὲ βάθος περισσότερο τοῦ 1.50 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ πρόχειρο διαχωριστικὸ τοιχίο καὶ τὶς ἀποθήκες ποὺ ὑπάρχουν στοὺς στενοὺς ἀκάλυπτους χώρους τῶν διπλανῶν πολυκατοικιῶν. Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς κόγχης καλύφθηκε μεταγενέστερα μὲ τοῦβλα καὶ κονίαμα. Συνεπῶς, ἡ εὕρεση τοῦ νότιου πέρατος τῆς κόγχης μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ καθορίσουμε ἐπακριβῶς, γιὰ πρώτη φορά, τὸ καθαρὸ ἄνοιγμά της ποὺ φτάνει τὰ 13.65 μ.

Ἡ τομὴ III ἀποσκοποῦσε στὴ μελέτη τοῦ διαφράγματος τῆς εἰσόδου. Ἡ τομὴ, διαστάσεων 1 × 1.20 μ., ἔγινε στὴν εἴσοδο ἀπὸ τὸν προθάλαμο πρὸς τὸ ὀκτάγωνο, χωρὶς νὰ φτάσει στὸ δάπεδο τῆς δεξαμενῆς. Βρέθηκαν ὑπολείμματα ἐνὸς μεταγενέστερου διαφράγματος κατασκευασμένου ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ κουρασάνι, πλάτους 1.70 μ. περίπου, ποὺ εἶχε φράξει τὴν προϋπάρχουσα εἴσοδο (Πί ν. 45α - β).

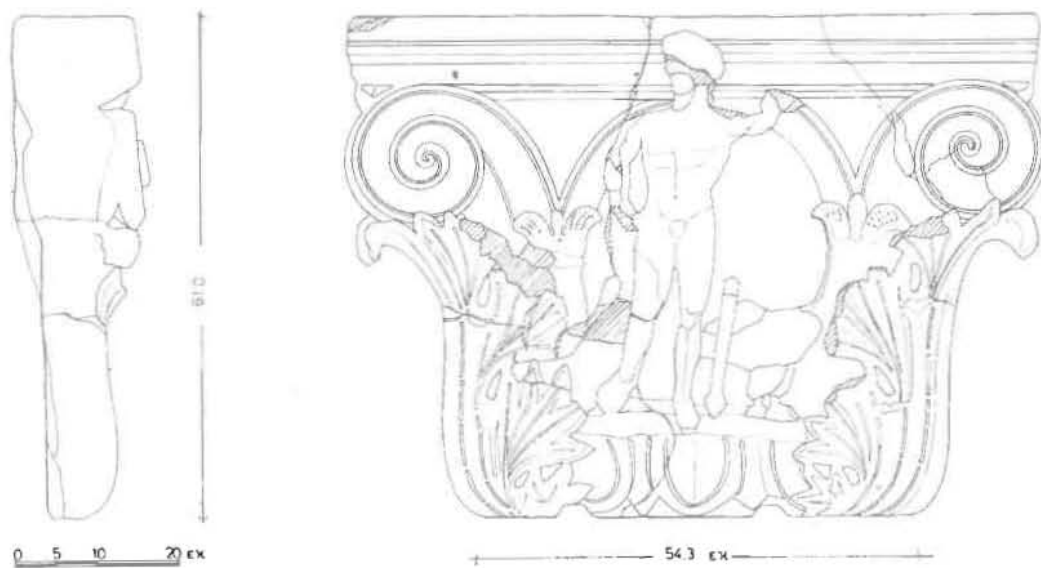
Ἡ τομὴ IV ἀπέβλεπε στὴν ἀνεύρεση πιθανῶν στηριγμάτων τοῦ συστήματος καλύψεως τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Ἡ τομὴ αὐτὴ πῆρε σχῆμα σταυροειδὲς καὶ ἔγινε σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνατολικῆς κόγχης· εἶχε πλάτος 1.70 μ., μήκος

9. Μ. Vickers, ὁ.π., σ. 116, 117· Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 409, Πίν. 457 α-γ, 458 α-δ. Ἀριθ. Κατ. Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης 729-731.

10. Μ. Vickers, ὁ.π., σ. 120.

Σχ. 3. Ὀκταγωνική αἶθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμάρωσης.

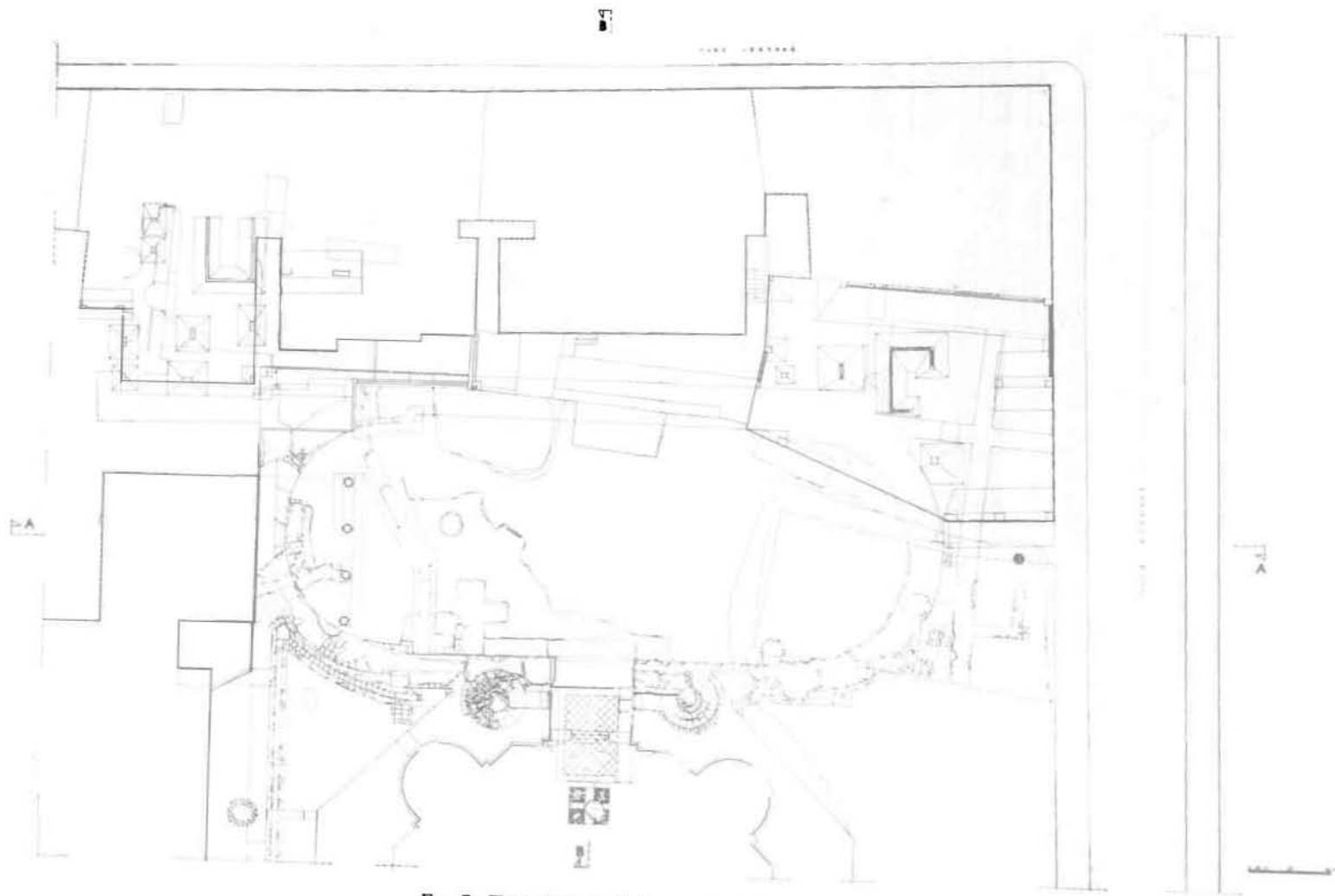
Σχ. 4. Ὀκταγωνική αἶθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμάρωσης.

Σχ. 5. Ὀκταγωνική αἶθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμάρωσης.

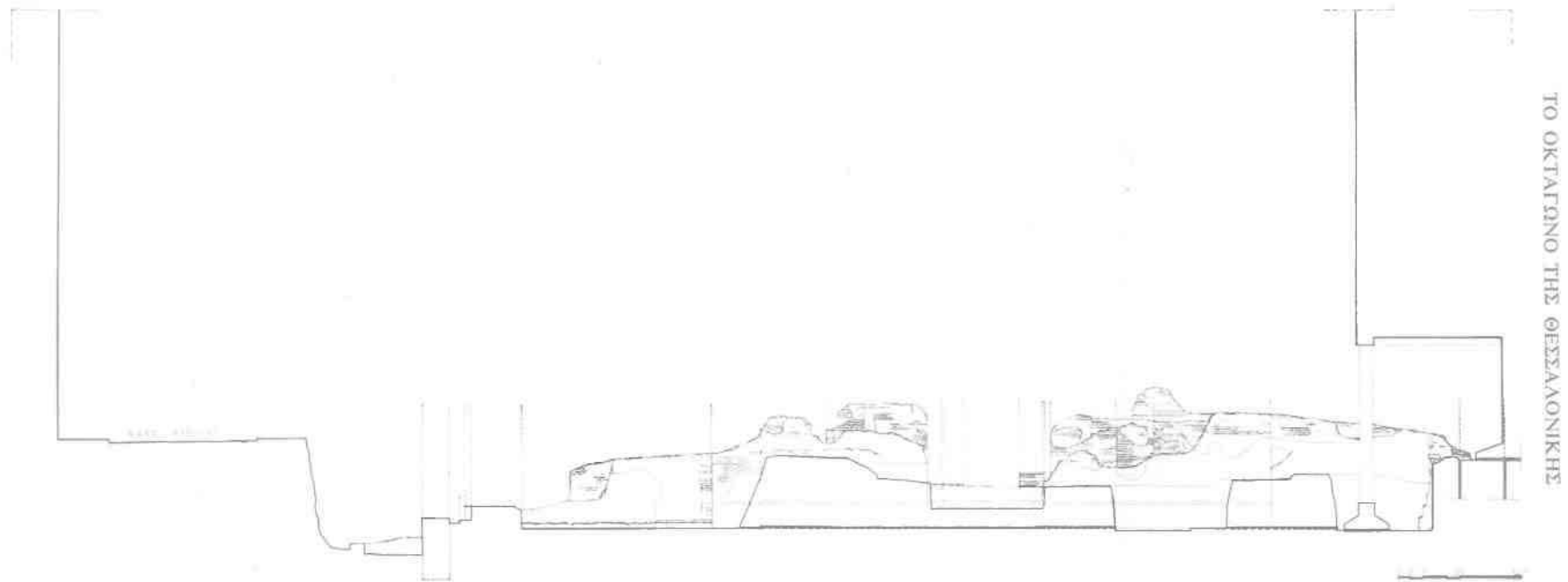

Σχ. 6. Ὀκταγωνική αἶθουσα. Ἐπίκρανο ψευδοπαραστάδας ὀρθομαρμάρωσης.

Σχ. 7. Προθάλαμος: υπάρχουσα κατάσταση. Κάτοψη.

Σχ. 8. Προθάλαμος: υπάρχουσα κατάσταση: τομή κατά μήκος Α-Α.

4.60 μ., με πλάγιες κεραίες του σταυρού 1.20 × 1.50 και 1.30 × 1.30 μ. αντίστοιχα. Η τομή αποκάλυψε στο ίδιο βάθος των 2 μ. το γνωστό από την προηγούμενη ανασκαφή στη δυτική κόγχη (οικόπεδο Συνδέσμου Ἀρτοποιῶν) υπόστρωμα του δαπέδου της δεξαμενής. Για πρώτη φορά, βρέθηκε ανέπαφο τμήμα του δαπέδου της δεξαμενής, που βρίσκεται σε απόσταση 2.90 μ. από την αρχή της κόγχης και σώζεται σε πλάτος 2.70 μ. Το τελευταίο αυτό στρώμα του δαπέδου, πάχους 10 - 12 εκ., αποτελείται από τούβλα κολυμπητά μέσα σε κουρασάνι, διαστάσεων 32 × 45 εκ. και πάχους 4 εκ., με αρμούς μεταξύ τους 4 εκ. περίπου. Τα τούβλα αυτά καλύπτονται με παχύ στρώμα κουρασάνιου 5 - 6 εκ., με το οποίο εξασφαλιζόταν η πλήρης στεγανότητα της δεξαμενής. Στο υπόλοιπο τμήμα που ανασκάφηκε δέ σώζονται παρά μόνο τα ίχνη των τούβλων που αφαιρέθηκαν, πάνω στο κονίαμα του υποστρώματος τους.

Πραγματοποιήθηκε, τέλος, συμπληρωματική έρευνα στα θεμέλια της γειτονικής πολυκατοικίας ἀδελφῶν Παπακώστα, προκειμένου να διαπιστωθεί η δυνατότητα μελλοντικής γενικής ανασκαφής και ἀναδείξεως του χώρου. Διερευνήθηκε η μορφή της θεμελιώσεως της πολυκατοικίας, τα τέσσερα υποστηλώματα της όποιας βρίσκονται στην ανατολική κόγχη. Τα υποστηλώματα αυτά, ακτίνας 30 εκ. περίπου, είναι ένωμένα με πεδιλοδοκό ύψους 50 εκ. και διαπλάτυνση πλάτους 1.50 μ. και ύψους 50 εκ. Η πεδιλοδοκός αυτή ἐδράζεται στο υπόστρωμα του δαπέδου της δεξαμενής, που αποτελείται από μικρούς κολυμπητούς λίθους μέσα σε κουρασάνι.

Σύμφωνα με τον Χ. Μακαρόνα (έκθεση της 8.7.1955) η ανατολική κόγχη του προθαλάμου ἐφάπτεται στον εὐθύγραμμο τοίχο που ορίζει ανατολικά τὸ ὀκτάγωνο· ὁ τοίχος στο σημείο αυτό ἐνοποιείται με τὸν τοίχο του προθαλάμου. Τα φορτία του τεταρτοσφαιρίου που κάλυπτε τὴν κόγχη μεταβιβάζονταν σε δύο μόνο, ἀντὶ σε τρεῖς, συμμετρικὲς ἀντηρίδες, που ἐνοποιοῦνται ἐπίσης με τὸν τοίχο, ἐνῶ ἀντίθετα στὴ δυτική κόγχη ὑπάρχουν καὶ οἱ τρεῖς ἀντηρίδες.

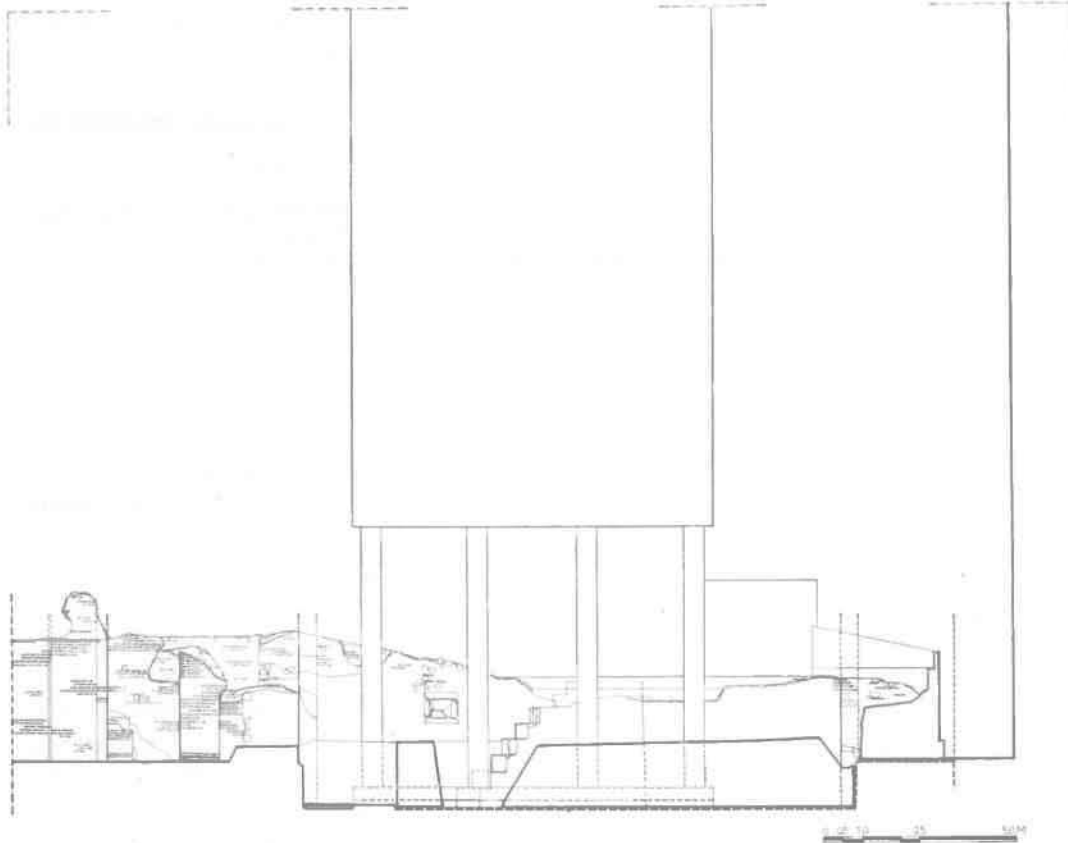
Ἐστερα ἀπὸ λεπτομερέστατο ἔλεγχο, κατορθώσαμε νὰ χαράξουμε ἐπακριβῶς τὴ μορφή τῆς καμπύλης καὶ τῶν δύο κογχῶν. Ἡ ἀδυναμία ὅμως μετρήσεως τῆς χορδῆς τῆς δυτικῆς κόγχης, λόγω ὑπάρξεως χωμάτινου ὄγκου σὲ ἐπαφή με τὴν οἰκοδομὴ Μεχτίδη μας ἀνάγκασε (ἀφοῦ χρησιμοποιήσαμε καὶ τὴν ὑπάρχουσα ἀποτύπωση¹¹) νὰ προσδιορίσουμε γραφικὰ τὸ πέρασ τῆς κόγχης, πὺ ἡ χορδὴ τῆς φαίνεται νὰ εἶναι 15 εκ. μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀνατολική. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς διαφορᾶς αὐτῆς, πὺ ὡστόσο μας κάνει νὰ διατηροῦμε ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις, δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς (4ος μ.Χ. αἰῶνας)¹².

Στὴ δυτικὴ κόγχη, σώζονται ἀκόμη στὸ σημεῖο τῆς ἀξονικῆς ἀντηρίδας ὑπολείμματα ἀγωγοῦ, πὺ περιορίζεται ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντηρίδα καὶ τὸν παχὺ δυτικὸ εὐθύγραμμο τοίχο. Ἡ ἀπουσία τῆς δυτικῆς παρειάς τοῦ ἀγωγοῦ καὶ κυρίως ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἀντηρίδας ἀπὸ τὸν τοίχο, ὅπως καὶ ἡ ὑπάρξη μικρῆς διακοσμητικῆς κόγχης στὴν ἐξωτερικὴ παρειά τοῦ τοίχου τῆς πέμπτης κόγχης, μᾶς κάνουν βᾶσιμα νὰ πιστεύουμε πὺς ταυτόχρονα με τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀκταγώνου κατεδαφίστηκε ὁ δυτικὸς τοίχος, πὺ ἀνήκε στὴν πρώτη φάση τοῦ ἀνακτόρου· σώθηκαν μόνο τὰ θεμέλιά του κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς μεγάλης αὐλῆς πὺ ἀνοίχτηκε πρὸς τὰ δυτικά.

11. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296 - 297, Σχέδ. 3.

12. Στὴ χάραξη τῆς οκταγωνικῆς αἴθουσας παρουσιάζονται ἐπίσης μικροδιαφορές.

Ἡ μεγάλη σταυροειδής τομή ἦταν ἀρνητική ὡς πρὸς τὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ στηριγμάτων (πεσσῶν ἢ κίωνων), διατεταγμένων σὲ σχῆμα ὀρθογωνικοῦ κανάβου, πὺθ ἔϊχαν σκοπὸ τοὺς τὴν ὑποστήριξη τοῦ δώματος τῆς μεταγενέστερης δεξαμενῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀποκλειστῆ ἡ πιθανότητα νὰ βρεθοῦν ἴχνη στηριγμάτων (ἢ ἀκόμη ἑνὸς τοίχου

Σχ. 9. Προθάλαμος: ὑπάρχουσα κατάσταση, τομή κατὰ πλάτος, Β-Β.

παράλληλου πρὸς τὶς μακρὲς πλευρὲς) πὺθ ὑποστήριζαν τὸ σύστημα καλύψεως, σὲ περίπτωση ὀλοκληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ προθαλάμου¹³.

13. Φαινόμενο μετατροπῆς περίκεντρου κτίσματος σὲ κινστέρνα, ἀνάλογο μὲ τοῦ προθαλάμου τοῦ οκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουμε καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸ κυκλικὸ κτίσμα διαμέτρου 30 μ. (πιθανῶς μαυσωλεῖο τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὸ Μ. Κωνσταντῖνο), δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Μυρελαίου (Bodrum Cami), βλ. κάτοψη στὸν W. Hotz, *Byzanz - Konstantinopel Istanbul*, München 1971, σ. 104, εἰκ. σ. 105. Πρόχειρα, γιὰ τὶς δεξαμενὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ.: Ph. Forcheimer-J. Strykowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893.

Ἄ Χ. Μπακιρτζῆς, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, Β' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 42 (ἀδημοσίευτο ἄρθρο), πιστεῦει ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἦταν ἀκάλυπτη. Ἐπίσης βλ. τύπους υπαιθρίων δεξαμενῶν Κωνσταντινουπόλεως: R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1950. Μεγάλες ἀνοιχτὲς δεξαμενὲς τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἀργότερα, σ. 195 - 200, χάρτης VII (τοῦ Ἐβδόμου, 8ος μ.Χ. αἰῶνας).

Ἡ ἐκβάθυνση τοῦ προθαλάμου κατὰ 1.10 μ. κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου πρέπει νὰ εἶχε ἀναμφίβολα σκοπὸ τῆς τὴν αὐξήση τῆς χωρητικότητος τῆς δεξαμενῆς ἢ τὸ χαμῆλωμα τῆς στάθμης τῆς, γιὰ νὰ ρέουν σ' αὐτὴ τὰ νερὰ πού συγκεντρώνονταν σὲ κάποια ἀπόσταση. Ἡ ἐκβάθυνση θὰ κρίθηκε ἀναγκαία, γιὰτὶ ἡ ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ σχέση μετὰ ἐκείνη τῆς προηγούμενης περιόδου (πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ ὕψος τοῦ ἀγωγοῦ ὑπερχείλισεως) ἦταν σχετικὰ περιορισμένη (περίπου 1.60 μ.). Ἡ συνολικὴ χωρητικότης τῆς δεξαμενῆς ὑπολογίζεται σὲ 1400 μ.³ νεροῦ.

Ποτὲ μέχρι τώρα δὲν ἔγινε ἀπόπειρα ἀναπαραστάσεως τῆς ἀνωδομῆς, μετὰ ἀπὸ λεπτομερειακὴ ἀποτύπωση (Σ χ. 10) τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦτο γιὰτὶ δὲν εἶχαν γίνει ἴσως ἀντιληπτὰ στοιχεῖα τῆς θολωτῆς καλύψεως τῶν κογχῶν του. Ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τῆς γενέσεως τοῦ τόξου μετώπου τῆς ἑκτῆς κόγχης (Π ἰ ν. 46α-β· Σ χ. 11) στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ σὲ ὕψος 5.85 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, μας δίνει τὴ μορφή καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του. Πρόκειται γιὰ τρία τοῦβλα στὴν ὄψη, μήκους 42 ἐκ., τὸ καθένα καὶ ἓνα σὲ ὑποχώρηση 40 ἐκ. Στὴ μεγάλη κόγχη δὲ σώζονται ἴχνη τοῦ τόξου μετώπου, πού πιθανότατα βρισκόνταν σὲ ὑψηλότερη στάθμη (βλ. γραφικὴ ἀποκατάσταση). Ἐπίσης, δὲ σώζονται ἴχνη τοῦ τόξου μετώπου τῆς κυρίας εἰσόδου ἀπὸ τὰ νότια.

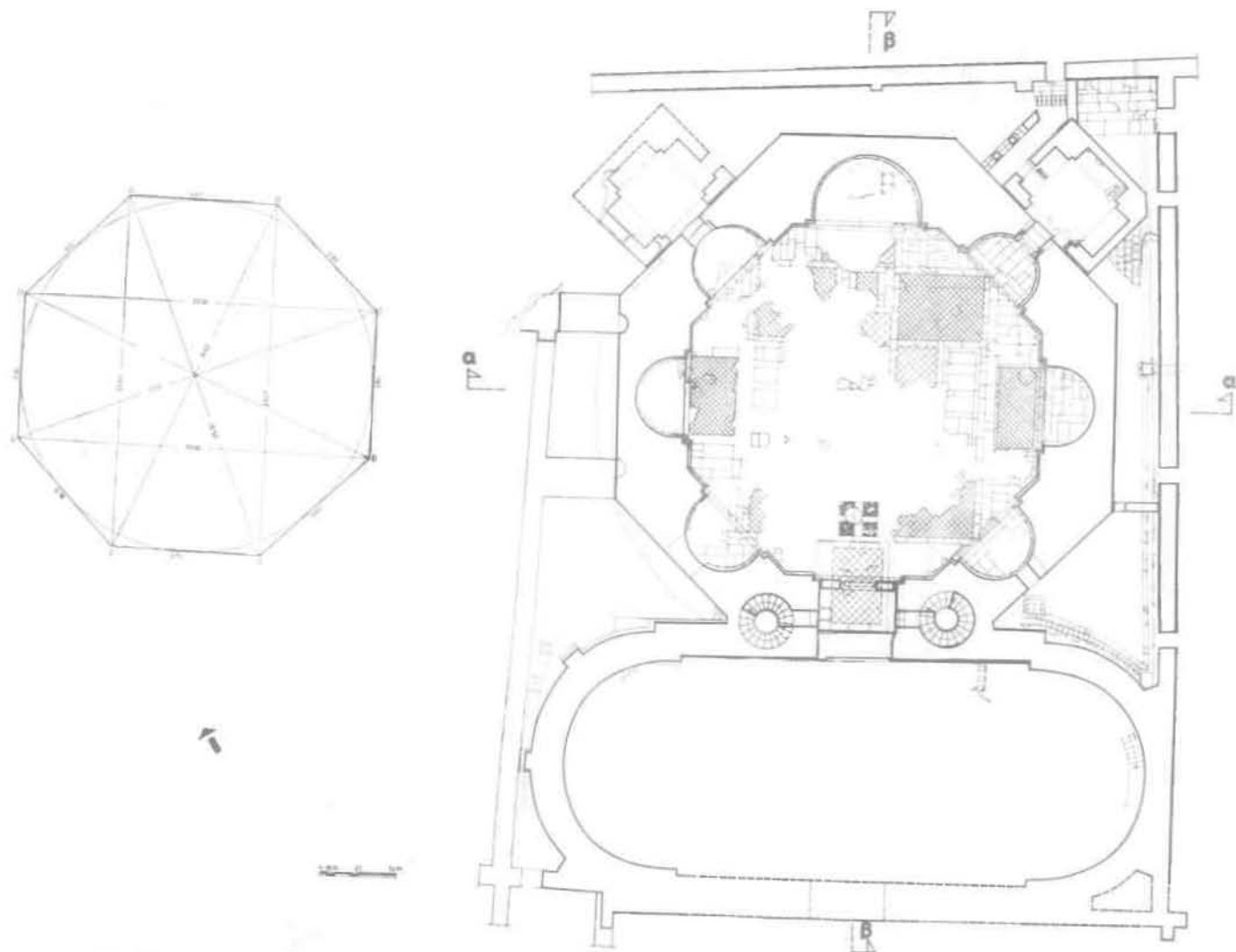
Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου τῆς Χρυσῆς Ἰωάννου, στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου, καὶ στὸ βάθος τῶν θεμελίων τῆς κυρίως αἵθουσας, βρέθηκαν δύο κάθετα πρὸς αὐτὴ καὶ παράλληλα μετὰξὺ τους θεμέλια τοίχων, πλάτους 2.50 μ. περίπου τὸ καθένα, καὶ σὲ ἀπόσταση 8.20 μ. τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο (Π ἰ ν. 46γ - 47α). Ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων τῶν δύο παραπάνω τοίχων ἀπὸ μεγάλα κομμάτια λίθων μετὰ ἰσχυρὸ κονίαμα καὶ ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ συναντοῦν τὴν κυκλικὴ ὑποδομὴ τοῦ ὀκταγώνου, ὅπως καὶ ὁ τρόπος παραμορφώσεως τοῦ μαρμάρινου παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου, ἐνισχύουν τὴν πεποίθησιν πὼς τὰ θεμέλια αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀμέσως προγενέστερη φάσιν τοῦ ἀνακτόρου. Στὴν ἴδια δηλαδὴ θέσιν ὑπῆρχε μιὰ μεγάλη ὀρθογώνια αἵθουσα πού καταδαφίστηκε, γιὰ νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ χῶρος καὶ νὰ κατασκευαστεῖ τὸ νέο κτήριο καὶ ἡ αὐλὴ πού διαμορφώθηκε στὰ δυτικά. Ὑπολείματα θεμελίων τῶν τοίχων τῆς αἵθουσας αὐτῆς, πού βάσιμα πιστεύουμε πὼς ὑπάρχουν ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὸ ὀκτάγωνο δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἀνευρεθοῦν. Μιὰ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ μόνον σημεῖο, ὅπου λείπουν τελείως καὶ τὸ δάπεδο καὶ τὸ χυτὸ ὑπόστρωμά του, δηλαδὴ μετὰξὺ πέμπτης καὶ ἑκτῆς κόγχης, θὰ μας ἔδινε τὴν τελικὴ ἀπάντησιν, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα σὲ ὀρισμένα σημεῖα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αἵθουσας¹⁴ φανέρωσε σὲ βάθος 30 ἐκ. ἴχνη προγενέστερου ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ (ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΩΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ)

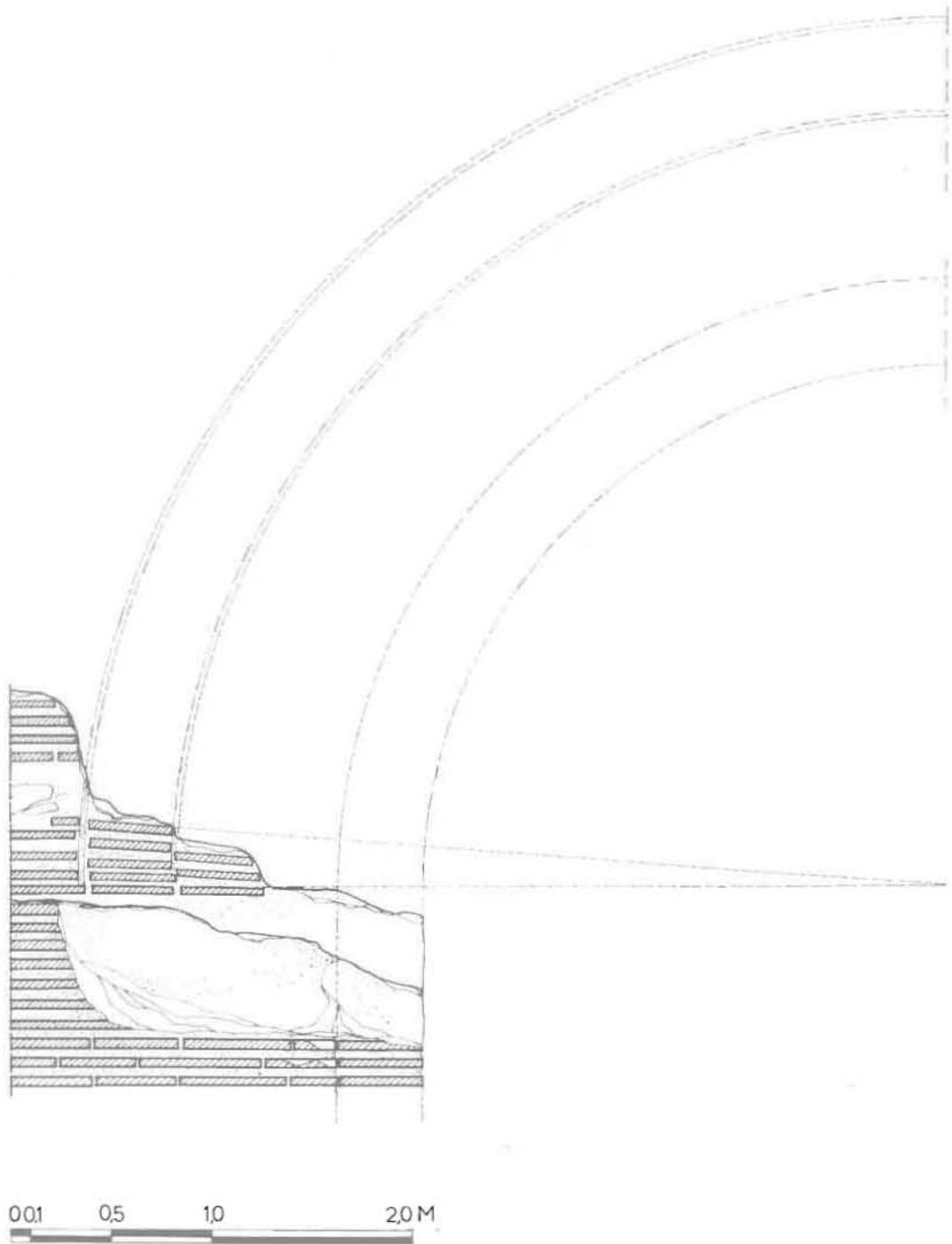
Οἱ διαδοχικὲς ἀλλαγὲς χρήσεως τοῦ ὀκταγώνου ἔφεραν σημαντικὲς τροποποιήσεις στὴν κάτοψη, πού ἀλλοίωσαν τελικὰ τὴν ἀρχικὴ ἀπέριττη μορφή του. Διακρίνονται τρεῖς κύριες φάσεις : ἡ ὑστερορωμαϊκὴ, ἡ παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ ὑστεροβυζαντινὴ.

Στὴν ὑστερορωμαϊκὴ φάσιν (Σ χ. 12) ἀνήκει τὸ σύνολο τῶν διατηρούμενων μέχρι σήμερα λειψάνων, ἐκτός ἀπὸ τὰ δύο συμμετρικὰ δωμάτια καὶ τὴν ἀνοικτὴ στοὰ πού βρισκόνται στὰ βόρεια. Τὸ κτήριο, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, τοποθετήθηκε στὸν ὀρθογώνιον

14. Μ. Καραμανώλη - Σιγανίδου, ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 409.

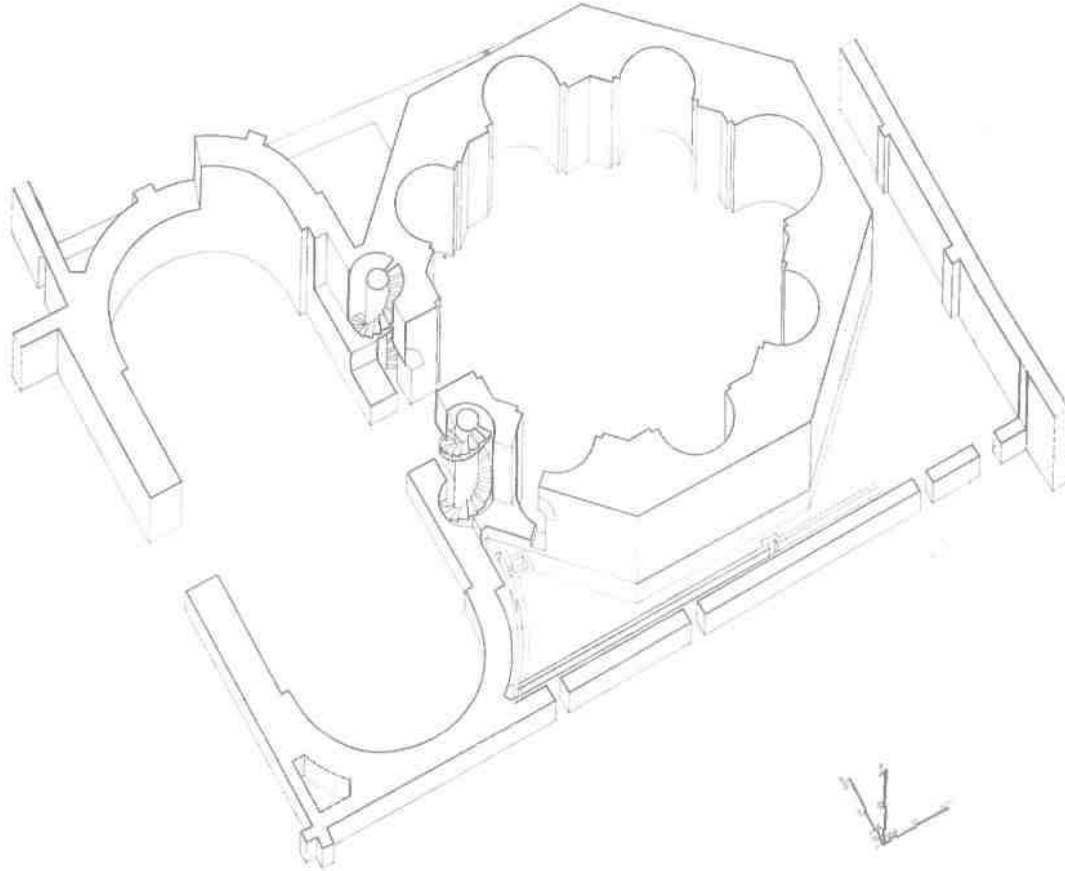
Σχ. 10. 'Οκτάγωνο. 'Υπάρχουσα κατάσταση, κάτω. 'Αριστερά, οί κύριες διαστάσεις της οκταγωνικής αίθουσας.

Σχ. 11. Ὀκταγωνική αίθουσα. Τόξο μετώπου της εκτης κόγχης.

χώρο που ανοίχτηκε¹⁵ με την κατεδάφιση τῆς μεγάλης αἴθουσας καὶ τῶν πλευρικῶν σ' αὐτῇ δωματίων, ἐνῶ κρατήθηκαν ἀνέπαφοι μόνον ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος

Σχ. 12. Ὁκτάγωνο. Ὑστερορωμαϊκὴ φάση. Ἀξονομετρικὴ τομὴ.

(Πί ν. 47β, 48α-β), ὅπως καὶ ἡ νότια στοά¹⁶, πού πιθανόν νά μετασκευάστηκε αὐτὴ τὴν ἐποχῇ. Ἀντίθετα, ὁ δυτικὸς τοῖχος κατεδαφίστηκε ἀφίνοντας ἐλεύθερο τὸ κτήριο πρὸς

15. Εἶναι γνωστὸ πὺς στὴ Ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου κύριο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες παρουσιάζει ὁ ἐσωτερικὸς χώρος (ἀνάπτυξη τῆς θολοδομίας κλπ.). Ταυτόχρονα, ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχεῖ σὲ πολλὲς περιπτώσεις στὸ ἔδαφος ἢ ἐλεύθερη σύνθεση, ἐνῶ οἱ ἀκανόνιστοι χώροι πού περισσεύουν γύρω ἀπὸ τὰ κτήρια λίγο τοὺς ἐνδιαφέρουν μιὰ καὶ δέν ἦταν προσπελάσιμοι παρά μόνο σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης — ἐπισκευὲς καὶ καθαρισμὸς — (βλ. τὸ μικρὸ ναό (;) στὸ ἀνακτορικὸ σύμπλεγμα τοῦ Γαλερίου). Ὁ θρίαμβος τῆς ἐλεύθερης σύνθεσης στὸν χώρο, μὲ ταυτόχρονη ὁμως συγκέντρωση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ (χαρακτηριστικὰ τοῦ 4ου αἰῶνα) κατεξοχὴν παρατηρεῖται στὴν ἐπαυλὴ τῆς Piazza Armerina στὴ Σικελία. Βλ. A. Boethius - J. Ward Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth 1970, σ. 529-531, εἰκ. 202. L. Crema, *L'architettura romana*, Torino 1959, σ. 605, 607 καὶ P. Chiolini, *I caratteri distributivi degli antichi edifici*, Milano 1956, σ. 82-86, σ. 83 (σχέδιο).

16. Ἀδημοσίευτο σχέδιο τοῦ Χ. Μακαρόνα μὲ τὸ ΒΑ. τμήμα τῆς νότιας μεγάλης αὐλῆς. Βλ. παραπάνω σημ. 4.

τόν άνοιχτό χώρο τής μεγάλης αύλης, πού σήμερα ταυτίζεται με τó διαμορφωμένο τμήμα τής πλατείας Ναυαρίνου.

Στή γενική σύνθεση κυριαρχούν δύο κύριοι κάθετοι μεταξύ τους άξονες. Ό άξονας κατά μήκος τού προθαλάμου από άνατολικά πρós δυτικά, και ó κάθετος πρós αυτόν άξονας τού κτηρίου, από βορρά πρós νότον πού καθορίζεται από τήν είσοδο και τή μεγάλη κόγχη στό εσωτερικό¹⁷. Η χάραξη τής οκταγωνικής αίθουσας είναι βέβαια κανονική, αλλά παρατηρούνται ορισμένες διαφορές στό μήκος τών πλευρών έτσι, οί δύο απέναντι έσωτερικές παράλληλες πλευρές AB, FE έχουν μεγαλύτερο μήκος, δηλαδή 9.70 μ., αντί 9.45 και 9.60 μ. τών αντίστοιχων δύο πλευρών HG, CD.

Στήν κατασκευή κυριαρχεί τó opus mixtum¹⁸, οί άτέλειες όμως στή χάραξη και τήν κατασκευή χάνονταν πίσω από τά χοντρά κονιάματα και τίς πλούσιες επενδύσεις (Π í ν. 49α - β). Στήν οκταγωνική αίθουσα τά κατακόρυφα φορτία και οί πλάγιες ώθήσεις παραλαμβάνονταν από τούς παχείς τοίχους και τίς διαπλατύνσεις στίς βάσεις τών θόλων, ένώ αντίθετα στον προθάλαμο οί πλάγιες ώθήσεις τών δύο τεταρτοσφαιρίων παραλαμβάνονταν από άντηρίδες¹⁹, χαρακτηριστικό γνώρισμα τής τεχνικής τής ύστερορωμαϊκής περιόδου.

Τόν έσωτερικό χώρο άσφαλώς θά πλούτιζε διάροφος επίπλαστος ρυθμός: τόξα, κορνίζες, κορινθιακά έπίκρανα ψευδοπαραστάδων²⁰ και τούς τοίχους θά κάλυπτε πολυτελέστατη όρθομαρμάρωση. Δέν είναι γνωστή ή μορφή τού άρχικού ύστερορωμαϊκού δαπέδου, αυτό όμως πού σώζεται²¹ προέρχεται από τή μεγάλη παλαιοχριστιανική μετασκευή. Ό Μ. Vickers²² βασισμένος στήν άνασκαφή τού Φ. Πέτσα (1964) πιστεύει πώς τó δάπεδο αυτό κατασκευάστηκε 30 έκ. πάνω από τή στάθμη τού άρχικού ρωμαϊκού ψηφιδωτού δαπέδου, αντίληψη πού έρχεται σέ αντίθεση με τίς μεγάλες προθέσεις τής ρωμαϊκής άρχιτεκτονικής τού 4ου αιώνα. Μαρμάρινο δάπεδο με μεγάλες πλάκες δικαιολογείται, κατά

17. Όμοιος τονισμός τού άξονα είσοδου - απέναντι κόγχης παρατηρείται και στή Minerva Medica (δεκάγωνο), με μικρή διεύρυνση τής απέναντι τής είσοδου κόγχης, τής όποίας ή γένεση τού τόξου μετώπου, αντίθετα από εκείνη τής μεγάλης κόγχης τού όκταγώνου, παραμένει στήν ίδια στάθμη τής γενέσεως τών υπολοίπων κογχών. Βλ. Α. Boethius - J. Ward Perkins, ό.π., σ. 509, 510, εικ. 194 και L. Crema, ό.π., σ. 570-571.

18. Από ζώνες τεσσάρων τούβλων (πέντε μόνο στή μεγάλη κόγχη) ανά ± 80 έκ. και πρασινόλιθο. Τά λατομεία (Π í ν. 153 γ) τής τοπικής αυτής πέτρας τής Θεσσαλονίκης συνορεύουν με τó συνοικισμό τής Ευαγγελιστρίας. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινά 7 (1975), σ. 294, σημ. 11, λειτουργούσαν άκόμα στίς άρχές τού αιώνα (Φωτογραφία, Archives Fotogr. Paris ύπ' άριθ. 1592/7, λήψη 16 Δεκεμβρίου 1916).

19. Τή χρήση τών άντηρίδων τή συναντάμε πρώιμα στή Villa di Sette Bassi (Ρώμη μέσα τού 2ου μ.Χ. αιώνα). Α. Boethius - J. Ward Perkins, ό.π., σ. 322-323, εικ. 129 και L. Crema, ό.π., σ. 561, 564, εικ. 598.

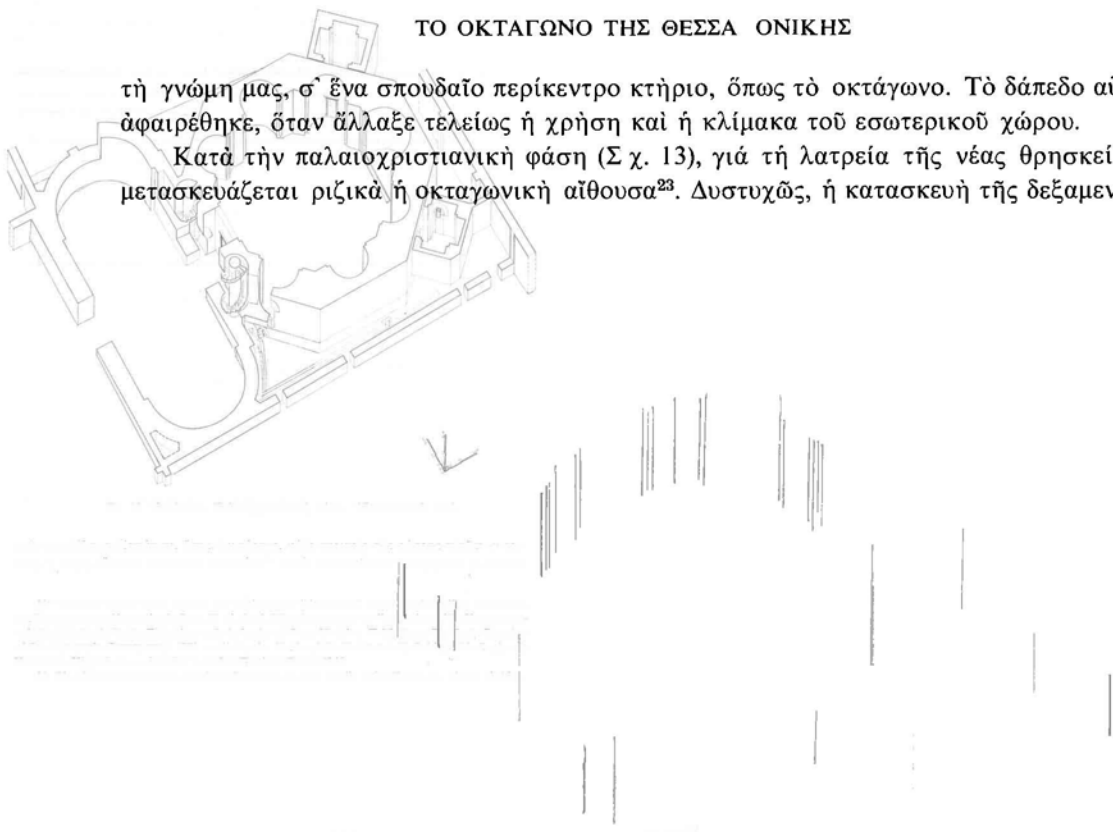
20. Η διάσωση τών παραστάσεων τών θεοτήτων πάνω στα έπίκρανα (πού έρμηνεύονται ως Δίας, Διόσκουρος, Ύγεια, Έρμής, Κάβειρος), υστερα από τήν παλαιοχριστιανική μετασκευή τού κτηρίου οφείλεται άφ' ενός στό περιορισμένο μέγεθος τών επικράνων (πλάτος άνω βάσ. 80-82, κάτω βάσ. 50.5-55 και ύψος 60.5-63 έκ.) και άφ' έτέρου στή θέση πού βρίσκονταν τοποθετημένα, δηλαδή στή ζώνη τών παραθύρων, όπου ήταν σχεδόν άδύνατο νά τά ξεχωρίσουν τά μάτια τών πιστών και πρακτικά δύσκολο νά καταστρέψουν τά πρόσωπά τους.

21. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, Σχέδ. 8, 9.

22. Ό Μ. Vickers, ό.π., σ. 118, σημ. 56. Τά θραύσματα τού ψηφιδωτού δαπέδου πού βρέθηκαν έξω από τή νότια πλευρά τού όκταγώνου (Χ. Μακαρόνας, ό.π., σ. 309), πρέπει νά προέρχονται από τούς χώρους πού πλαισίωσαν τή μεγάλη προϋάρχουσα σ' αυτή τή θέση όρθογώνια αίθουσα.

τή γνώμη μας, σ' ένα σπουδαίο περίκεντρο κτήριο, όπως το οκτάγωνο. Το δάπεδο αυτό αφαιρέθηκε, όταν άλλαξε τελείως ή χρήση και ή κλίμακα του εσωτερικού χώρου.

Κατά την παλαιοχριστιανική φάση (Σχ. 13), για τη λατρεία της νέας θρησκείας, μετασκευάζεται ριζικά ή οκταγωνική αίθουσα²³. Δυστυχώς, ή κατασκευή της δεξαμενής

Σχ. 13. 'Οκτάγωνο. Παλαιοχριστιανική φάση. 'Αξονομετρική τομή.

στόν προθάλαμο εξαφάνισε, όπως αναφέραμε, κάθε στοιχείο της φάσεως αυτής· εν τούτοις, ή κυρία είσοδος παρέμεινε στο νότο²⁴ αφού περιορίστηκε σημαντικά το αρχικό

23. 'Αλλαγές γίνανε στην κάτοψη του περίκεντρου (έξαγωνικού) κτηρίου του μεγάλου ανακτόρου της Κωνσταντινουπόλεως (αρχές 5ου μ.Χ. αϊ. Θεοδ. Β') στην περιοχή του 'Ιπποδρόμου. 'Η αίθουσα μετατράπηκε σε ναό της 'Αγίας Εὐφημίας κατά τις αρχές του 7ου μ.Χ. αιώνα. T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania 1972, σ. 61-67, εικ. 29-33 και R. Neumann - H. Belting, *Die Euphemia Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966.

24. Βλ. την τοποθέτηση των τεσσάρων διαχώρων με opus sectile στον άξονα της νότιας εισόδου.

της άνοιγμα (5 μ.) σέ 2.50 μ.²⁵ (τò κατώφλι τοῦ θυρώματος σώζεται *in situ*). Ἐπιπλέον ἀνοίγονται στό βορρά, στό βάθος τῆς πρώτης καί τῆς ἕκτης κόγχης, δύο ὅμοιες πόρτες²⁶, πού ὀδηγοῦν σέ δύο συμμετρικά ὀρθογώνια, μέ ἐσωτερική σταυρική διάρθρωση δωμάτια. Οἱ περιμετρικοί τοῖχοι τους χτίζονται σέ ἐπαφή μέ τοὺς ἐξωτερικούς τοίχους τοῦ ὀκταγώνου, ἀκολουθώντας τὴν ἴδια κατεύθυνση (Πί ν. 50α). Ἡ στέγαση τῶν δωμάτων γίνονταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα μέ ἀσπίδα πού ὑποστηριζόταν ἀπὸ τέσσερα ἴσα περίπου τόξα (ἀνοίγματος κατὰ ζεύγη 3.70, 3.90 μ.). Τὴν ἴδια ἐποχὴ δόθηκε ἡ δυνατότητα ἐπικοινωνίας ἀπὸ τὸ βορρὰ τῆς κυρίας αἴθουσας μέ τὸ ἀνάκτορο, μέ μιὰ στοὰ πλάτους 1.40 μ. πού καλυπτόταν μέ ἡμικυλινδρικό θόλο· ἴχνη του διακρίνονται στὸν ἐξωτερικό τοῖχο (Πί ν. 50β). Γιὰ νὰ καλυφθεῖ ὁμως ἡ διαφορά στάθμης μεταξὺ στοας καί ἀνακτόρου, κατασκευάσθηκε κλίμακα ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται σήμερα οἱ πρώτες βαθμίδες μονάχα.

Στὴ μεγάλη αἴθουσα κατασκευάσθηκε δάπεδο, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες καί μεγάλα διάχωρα μέ μαρμαροθετήματα (διαγώνια τοποθετημένες τετράγωνες πλάκες σκούρου καί ἀνοιχτοῦ χρώματος). Τὰ διάχωρα εἶναι τοποθετημένα ἀσύμμετρα ὡς πρὸς τὴν κανονικὴ χάραξη τῆς αἴθουσας, ὥστε νὰ τονίζεται ὁ ἀξονας²⁷, μεγάλη κόγχη-νότια εἴσοδος, ὅπου τοποθετήθηκαν τέσσερα διάχωρα ἀπὸ *opus sectile*²⁸, πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ προγενέστερα κτήρια (*spolia*). Οἱ κόγχες διαστρώνονται μέ ἀπλές ὀρθογώνιες πλάκες. Τὸ δάπεδο τῆς μεγάλης κόγχης ὑπερυψώνεται κατὰ 30 ἐκ., διασώζεται τμῆμα τοῦ στυλοβάτη διαχωρίσματος τοῦ πρεσβυτερίου σέ μήκος 2.60 μ. (Πί ν. 51α - β).

Ἐκτος ἀπὸ τίς μεγάλες ἀλλαγές στὴν κάτοψη καί τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου δαπέδου, δὲ γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ ἕκταση τῶν ἀλλαγῶν πού ἐγίναν στό διάκοσμο τῆς αἴθουσας τοῦ προθαλάμου καί τῶν δύο συμμετρικῶν δωμάτων²⁹. Ἄγνωστη μένει ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ οἰκοδομήματος μετὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ μετασκευὴ, ὅπως καί ἡ χρονολογία τῆς καταστροφῆς του. Ὁ Vickers³⁰ ἐπικροτεῖ τὴν ἄποψη τοῦ Μακαρόνα³¹, πὼς αἰτία ἦταν σεισμός καί βάζει ὡς χρονικὸ ὄριο τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα. Ὁ Χ.

25. Περιορισμός τοῦ πλάτους τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου, ὅπως καί νέα εἴσοδος παρατηρεῖται στό ναὸ τῆς Ἁγίας Ευφημίας, T. Mathews, ὁ.π., εἰκ. 30. R. Neumann - H. Belting, ὁ.π., σ. 45, εἰκ. 13, 14.

26. Τὸ θύρωμα τῆς ΒΑ. πόρτας ἀναστηλώθηκε ἀπὸ τὸν Ἄ. Κούντουρα ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 367, Σχέδ. 1-3. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ θυρώματος βλ. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, Ἀθῆναι 1952, τόμ. II, σ. 413, εἰκ. 371, 373.

27. Φ. Πέτσας, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 391, Σχέδ. 8, 9. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 258, εἰκ. 208, 209 (Βασιλικὴ τῆς Σικυώνας). H. Kier, *Der Mittelalterliche Schmuckfussboden*, Düsseldorf, 1970, κατηγορία 2, σ. 150, 151.

28. Ὁ M. Vickers, ὁ.π., σ. 118, ἀριθ. 729-731 στὸν κατάλογο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

29. Στὸ ΒΑ. δωμάτιο βρέθηκαν ἴχνη ἐντοιχιῶν ψηφιδῶν καί *opus sectile*, ὅπως καί ἴχνη ὀρθομαρμαρώσεως. Φ. Πέτσας, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 333. Βλ. *opus sectile* βασιλικῆς τοῦ Παρεντίου καί τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, ὁ.π., εἰκ. 203-206. Ἴσως νὰ προστέθηκαν ψηφιδωτὰ στὰ τέταρτοσφαιρία τῶν ἐπτὰ κογχῶν καί στὴν κυλινδρική καμάρα τῆς νότιας εἰσόδου. Βλ. ἀργότερα, τὰ ψηφιδωτὰ πού προστίθενται στίς κυλινδρικές καμάρες καί στό θόλο τῆς Γαλεριανῆς *Rotonda* τῶν μέσων τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα.

30. M. Vickers, ὁ.π., σ. 120, σημ. 80 (μεγάλος κατάλογος σεισμῶν).

31. Χ. Μακαρόνας, ὁ.π., σ. 304.

Μπακιρτζής³² όμως, σε αδημοσίευτο άρθρο του, μεταθέτει τη χρονολογία καταστροφής του, δύο αιώνες αργότερα (620 - 630 μ.Χ.), την εποχή που καταστράφηκαν από σεισμό τὰ σημαντικότερα μνημεία και τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης.

Κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ ἀνάγκη γιὰ ὕδρευση τοῦ νοτιοανατολικοῦ τομέα τῆς πόλης³³ καλύπτεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ δεξαμενῆς μέσα στὸν ἐγκαταλειμμένο προθάλαμο τοῦ ὀκταγώνου, καὶ γίνεται ἀνάλογη μετασκευὴ. Ὁ Χ. Μακαρόνας ἀναφέρει στὴν ἔκθεση του (8.7.1955), πὼς σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις τῶν ἀνευρεθέντων στὴν ἐπίχωση βυζαντινῶν ὀστράκων, ὁ προθάλαμος χρησιμοποιόταν γιὰ δεξαμενὴ τουλάχιστον μέχρι τὸ 14ο αἰώνα. Ἡ μελλοντικὴ μελέτη τοῦ συνόλου τοῦ ὕλικου, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς, θὰ ἐπιτρέψει καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐνάρξεως χρήσεως τῆς παραπάνω δεξαμενῆς.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΣΤΟ ΓΑΛΕΡΙΑΝΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (Πί ν. 52γ)

Τὸ ἀνάκτορο ἐκτεινόταν στὸ χῶρο πὸν περικλείεται μετὰ τῆς Ἐγνατίας, τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τῶν Θαλασσίων τειχῶν, ὅπου ἡ μνημειώδης πρόσοψη καὶ ὁ μικρὸς Ρωμαϊκὸς λιμένας, ἡ σκάλα τοῦ ὁποῦ παίρνει τὸ ὄνομα «ἐκκλησιαστικὴ σκάλα», ὅταν ἀργότερα τὸ ὀκτάγωνο μετατρέπεται σὲ ναό³⁴.

Τὰ δυτικὰ ὅρια παραμένουν ἀκόμα ἀσαφῆ. Τὸ ἀνάκτορο τῆς Θεσσαλονίκης, πὸν χτίζεται μέσα στὴν πόλη ἐπεκτείνοντας τὰ ἀνατολικά της ὅρια, δὲν ἀκολουθεῖ (Σ χ. 14) τὴν αὐστηρὴ τετραμερὴ διαίρεση (Via Principalis - Via Praetoria) τοῦ ἀνακτόρου - στρατοπέδου τοῦ Spalato³⁵. Παρόλο ὅμως πὸν ἡ σύνθεση παραμένει ἐλεύθερη, οἱ χῶροι διατάσσονται γύρω ἀπὸ ὀρθογώνιες αὐλές, ἀκολουθώντας κάθετους μετὰ τῶν ἀφανῶν ἄξονες. Ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα λείψανα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ἕναν κύριον ἄξονα πὸν

32. Χ. Μπακιρτζής, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, Β' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, σ. 42.

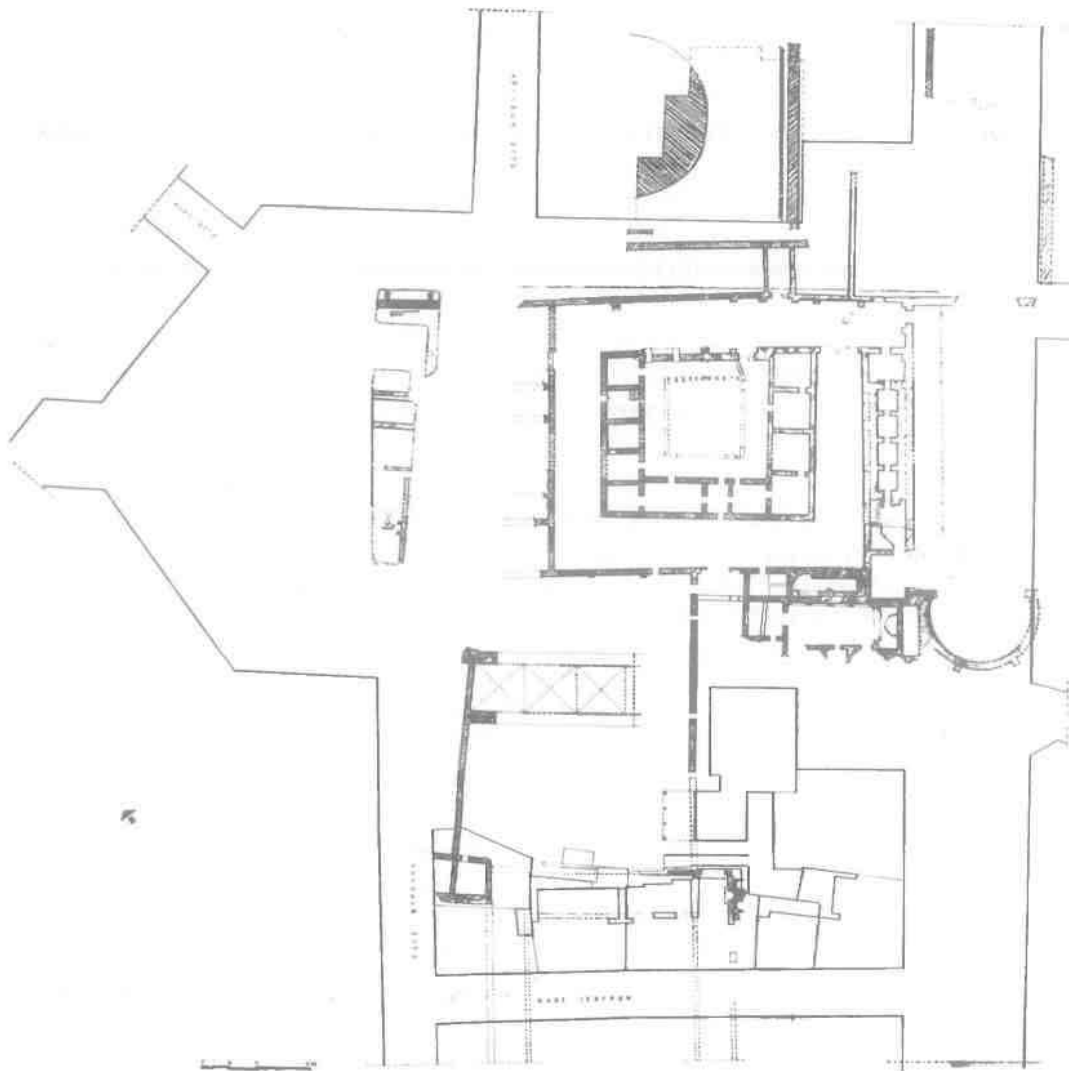
33. Γιὰ τὰ υδραγωγεῖα καὶ τὶς δεξαμενές τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Ο. Tafrafi, ὁ.π., σ. 115-119, πίν. I. Ἄ. Ευγγόπουλος, Κινστέρνα καὶ φρέαρ βυζαντινῶν χρόνων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἐπετ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ 7 (1957), σ. 51-60 καὶ Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήνα 1958, τόμ. II, σ. 118, εἰκ. 132, 135.

34. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινὰ 7 (1975), σ. 297, σχ. 1, ἀριθ. 20, 21, 25, πίν. 13, 14, σχ. 4, 5, 10, 11. ορίζει τὴ γραμμὴ τῶν τειχῶν. Ὁ μικρὸς αὐτοκρατορικὸς λιμένας μὲ ἰδιαίτερη ἀποβάθρα (σκάλα) ἀπεῖχε περίπου 150 μ. ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ ὀκταγώνου· παρόμοιο παράδειγμα, ἔκτος ἀπὸ τὴν ἀποβάθρα τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Spalato, ἦταν καὶ τὸ μεταγενέστερο μικρὸ λιμάνι τοῦ Βουκολλέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, ὁ.π., σ. 320, 321, σ. 121. W. Hotz, ὁ.π., σ. 84, ἀποψη εἰκ. σ. 85.

35. Γιὰ τὸν τύπο τῶν Ρωμαϊκῶν στρατοπέδων βλ. P. Chiolini, ὁ.π., σ. 173-176 καὶ R. Fellmann, Le «Camp de Diocletien» a Palmyre et l'architecture militaire du Bas - Empire, Melanges d'histoire ancienne et d'architecture, offerts a P. Collart, σ. 173-191 καὶ εἰκ. 1-19.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Spalato, E. Hebrard, Le Palais de Diocletien a Spalato, Paris 1911, A. Frova, L'arte di Roma e del mondo romano, Torino 1961, σ. 592-595, εἰκ. 539-541 εἶναι γνωστὰ τῆς Συρίας, τῆς Φιλιππουπόλεως, τῆς Παλμύρας καὶ τῆς Ἀντιόχειας, L. Crema, ὁ.π., σ. 613-615, 619, 620, εἰκ. 809-813, 818. Τὸ τελευταῖο χτίστηκε ἀπὸ τὸ Διοκλητιανὸ πᾶνω σὲ μίαν νησίδα στὸν ποταμὸ Ὀρόντη, δίπλα στὸν Ἰππόδρομο. Τὴν ἐπίσπεψη τῶν τειχῶν του μὲ κιονοστοιχία τὴν ξαναβρίσκουμε στὸ παλάτι τοῦ Spalato — χτίστηκε 5 χλμ. ἀπὸ τὰ Σάλωνα, πρωτεύουσα τῆς Δαλματίας — ὅπου καὶ πάλι ἀπαντᾷ ἡ ἰδέα τῆς ἐπίσπεψης ὄψης πρὸς τὴ θέα. A. Boethius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 527, 528.

ορίζεται από τη Rotonda και τη μεγάλη αίθουσα(;) με κόγχη στα νότια, στη σημερινή οδό Δ. Γούναρη, παράλληλο προς τον Ίππόδρομο, κι ένα δεύτερο νοητό, κάθετο άξονα, στον οποίο βρίσκεται το Νυμφαίο και η μεγάλη ορθογώνια αίθουσα που προϋπήρχε του οκταγώνου (Σ χ. 14). Ύπῆρχαν δύο ακόμη ορθογώνιες σε κάτοψη αὐλές, τῶν ὁποίων οἱ

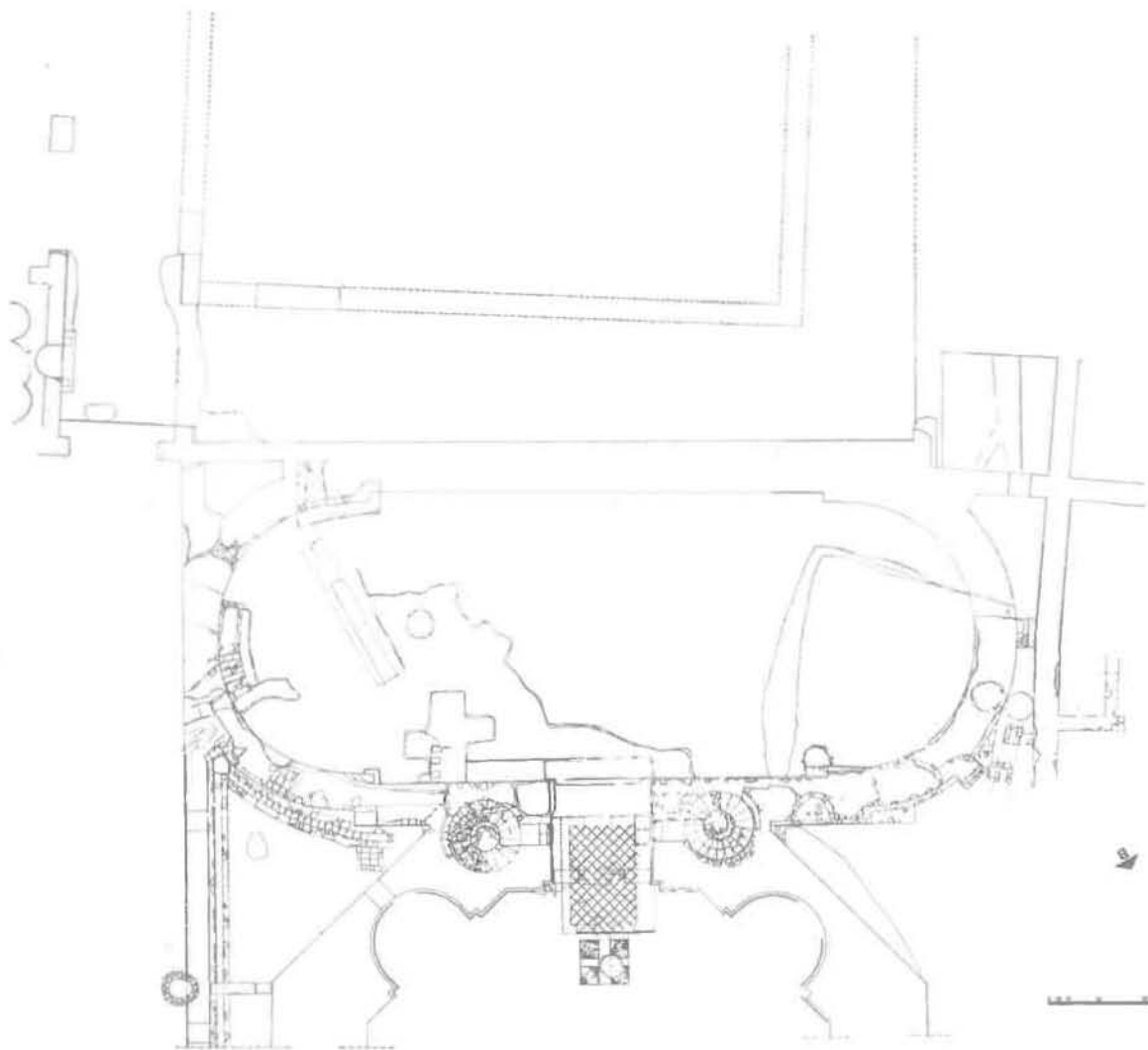

Σχ. 14. Ἀνακτορικό συγκρότημα Γαλερίου στὴν α' φάση (πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὀκταγώνου). Κάτοψη.

ἄξονες συμμετρίας δὲ συμπίπτουν, δηλαδή μία μικρὴ βόρεια καὶ μία μεγαλύτερη, στὰ νότια τοῦ νοητοῦ ἄξονα. Ἡ νότια μεγάλη αὐλὴ περιβαλλόταν ἀπὸ στοὰ πού ἔχει ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ διακοσμητικὰ θέματα ὅμοια μὲ τοῦ ὑπόλοιπου ἀνακτόρου. Μία μαρμάρινη βαθμίδα ὀδηγοῦσε σὲ πλατὺ ἄνοιγμα μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονταν τὰ βασιλικά διαμερίσματα — ἐξαφανισμένα σήμερα — μὲ τὸ Νυμφαίο (Σ χ. 15). Ἕνα ἄγνωστο περίκεντρο

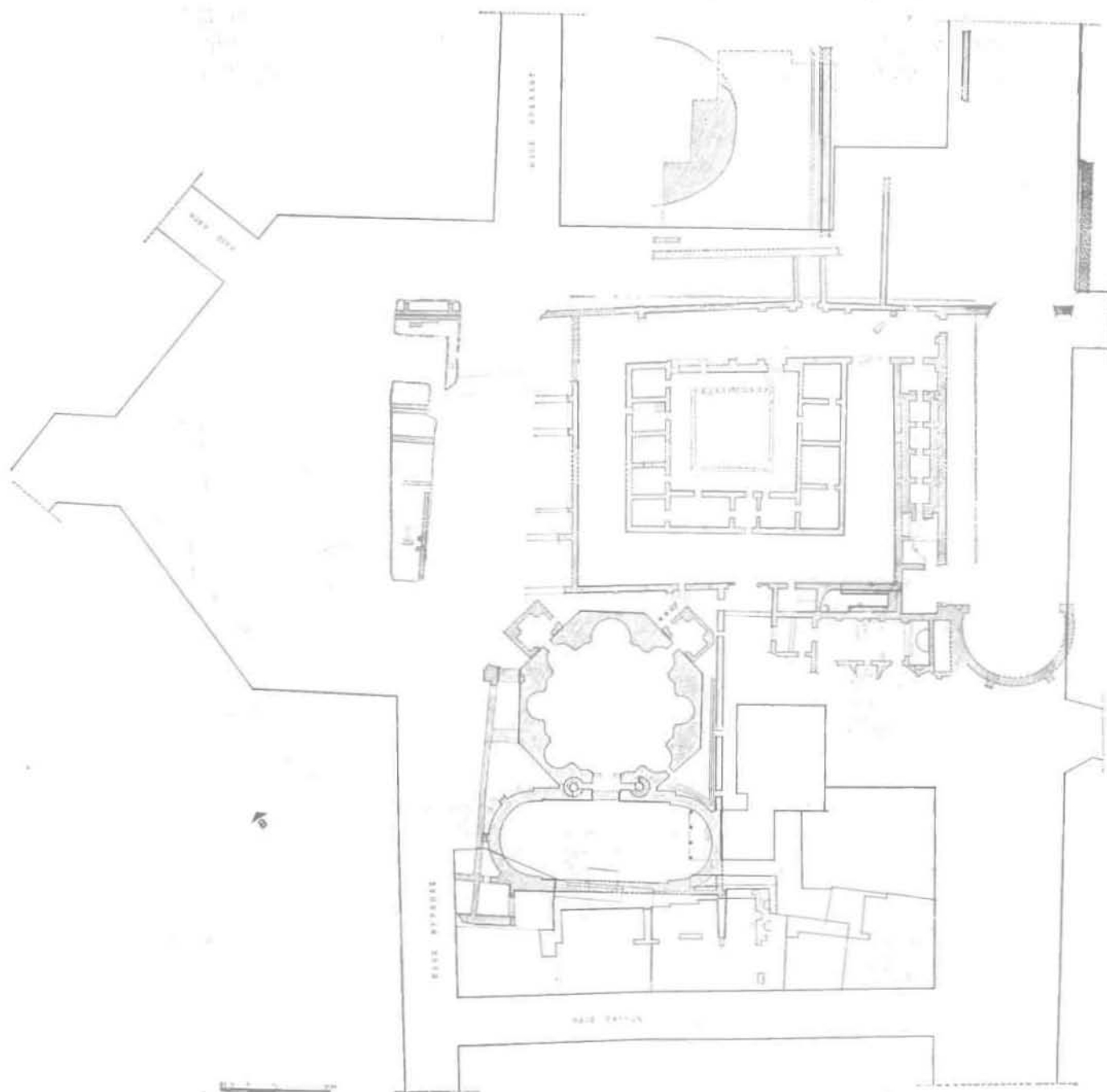

κτήριο υπήρχε στα βόρεια τῆς μικρῆς αὐλῆς. Στὴν πρώτη λοιπὸν φάση δεχόμεστε τὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα, ὅπως περιγράφηκε πιὸ πάνω, χωρὶς δηλ. τὸ ὀκτάγωνο. Στὰ κατοπινὰ χρόνια σὲ μιὰ νέα σειρά ἔργων κατασκευάζεται τὸ μεγάλο περίκεντρο κτήριο μὲ τὸ μνημειώδη προθάλαμο στραμμένο καὶ προσπελάσιμο μόνον ἀπὸ τὸ νότο, ὅπου ὁ

Σχ. 15. Ὁ προθάλαμος μὲ τὴ νότια στοά. Κάτωψη.

αὐτοκρατορικὸς λιμένας. Τὸ κτήριο τοποθετεῖται στὸ χῶρο ποὺ ἄδειασε ἀπὸ τὴν κατεδάφιση τῆς αἴθουσας καὶ τῶν πλευρικῶν δωματίων, ἀφοῦ κρατήθηκαν μόνον οἱ δύο βασικοὶ τοῖχοι — βόρειος καὶ ἀνατολικὸς — ἐνῶ στὰ δυτικὰ τοῦ κτηρίου παρέμεινε μεγάλος ἐλεύθερος χῶρος (Σ χ. 16).

Σχ. 16. 'Ανατορικό συγκρότημα Γαλερίου, στη β' φάση (μετά την κατασκευή του οκταγώνου). Κάτοψη.

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Τὴν περιοχή ὅπου βρίσκεται τὸ Γαλεριανὸ συγκρότημα καταλαμβάνει ἕνας νεώτερος λαϊκὸς οἰκισμὸς ποὺ χτίζεται πάνω στὶς ἐπιχώσεις. Στὴ θέση τῆς ὀκταγωνικῆς αἵθουσας, ὅπως προαναφέρθηκε, χτίζεται τὸ Ἄκσέ Μετζήτ τζαμί καὶ δυτικά του μιὰ κρῆνη, ἐνῶ στὴ θέση τοῦ δυτικοῦ ὀρθογώνιου δωματίου κατασκευάζονται δύο μικρές — ἀνεξερεύνητες μέχρι τώρα — θολωτές κατασκευές. Ὁ Κ. Μοσκόφ³⁶ ὀρίζει τὰ ἀνατολικά ὄρια τοῦ Ἑβραϊκοῦ τομέα πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἄξονα τῆς σημερινῆς Δ. Γούναρη καὶ νότια ἀπὸ τὴν ὁδὸ Πρίγκιπος Νικολάου μέχρι τὴ θάλασσα. Ἡ πυρκαγιά τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1917, ποὺ ἐρήμωσε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς παλαιᾶς Θεσσαλονίκης — πάνω ἀπὸ 100 ἑκτάρια — ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἁγίου Δημητρίου μέχρι τὴ θάλασσα σταμάτησε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ της, δηλαδή στὴν περιοχή τῆς Διαγωνίου - πλατείας Ναυαρίνου. Στὴ νέα πόλη, μετὰ ἀπὸ πολλές παρεμβάσεις, ἐφαρμόζεται ἡ παραλλαγή τῆς ἀρχικῆς προτάσεως τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς Νέου Σχεδίου»³⁷ (πρῶτη παρουσίαση, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1918). Στὸ σχέδιο ἡ σημερινὴ πλατεία Ναυαρίνου προοριζόταν ὡς χῶρος τῆς ἀνατολικῆς ἀγορας.

Πρὶν ἀπὸ τὸ Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, χτίστηκαν οἱ πρῶτες πολυκατοικίες στὴ Διαγωνίῳ, στὴν ὁδὸ Πρίγκιπος Νικολάου, περιμετρικὰ τῆς πλατείας Ναυαρίνου, στὴν ὁδὸ Βύρωνος καὶ σὲ τμῆμα τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων. Ἡ ὑπόλοιπη περιοχή διατήρησε τὸ λαϊκὸ χαρακτῆρα της. Μὲ τομὲς ἐπίσης προσδιορίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο ἡ περιοχή τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος³⁸ καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, χωρὶς νὰ καταβληθεῖ μέριμνα γιὰ τὴ μελλοντικὴ διάσωσή τους³⁹ (Σ χ. 17 - 19). Ἀπὸ τὸ 1948 ἀρχίζει ἐντατικὴ ἀνοικοδόμησις στὴν ὁδὸ Δ. Γούναρη, ὅπου χτίζονται πολυώροφα κακόμορφα κτῆρια. Μετὰ τὴν εὑρεση ὁμως τοῦ ὀκταγώνου (1950) καταργεῖται ἡ ὁδὸς Αἰμιλιανου Γρεβενῶν, ἐνῶ πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνακτόρου διατηρεῖται ὁ λαϊκὸς οἰκισμὸς ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἄρχισαν οἱ ἄ-

36. Κ. Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, Ἀθήνα 1974, σ. 22. Πρόχειρα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά βλ. M. Vickers, Further Observations on the Chronology of the Walls of Thessaloniki, Μακεδονικά 12 (1972), σ. 231, εἰκ. 1.

37. α. Στὸ σχέδιο ἔκτος ἀπὸ τὸ παλαιὸ ἑλληνιστικὸ - ρωμαϊκὸ πλέγμα χαράσσονται νέοι ἄξονες μὲ σημεῖα ἀναφορᾶς τὰ σημαντικότερα μνημεῖα ποὺ ἀπομονώνονται ἔτσι ἀπὸ τὸ περιβάλλον τους (βλ. ἄξονες Ἁγία Σοφία - ὁδὸς Ἑρμου, Ἁγιος Δημήτριος - πλατεία Ἀριστοτέλους, Rotonda - ἀψίδα τοῦ Γαλερίου - ὁδὸς Γούναρη).

β. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πόλεως τῆ Ρωμαϊκῆ ἐποχῆ, βλ. M. Vickers, Towards a Reconstruction of the Town - Planning of Roman Thessaloniki, Α΄ Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 239-251.

γ. Γιὰ τὸ σχέδιο τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς» (ποὺ συστάθηκε τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1917, ἀριθ. Νόμ. 104612) βλ.: Χ. Τσιλαλῆ, Βενιζέλος - Παπαναστασίου καὶ ἡ χάραξη τῆς νεώτερης Θεσσαλονίκης, ἔφημ. τὸ Βῆμα, Κυριακὴ 2 Νοεμβρίου 1975, τοῦ ἴδιου E. Hebrard, Ἐνα ὄνομα συνδεδεμένο μὲ τὴν Ἑλλάδα, Ζυγός, ἀριθ. 19 (Μαρτίου-Ἀπριλίου 1976), σ. 70-75, (σ. 75, σχέδιο τῆς πυρκαυστῆς ζώνης, ὑπογραφή E. Hebrard) Ἀθήναι 1921. Δύο σχέδια τῆς πυρκαυστῆς ζώνης μὲ τίτλους: α. «Σχέδιο ρυμοτομίας τῆς πυρκαυστῆς ζώνης» ἀριθ. 9, κλμ. 1/4000, β. «Θεσσαλονίκη ἡ καεῖσα ζώνη» κλμ. 1/2.500.

38. Τὸ 1939 ὁ E. Dygve πῆρε μέρος σὲ διεθνή ἐπιτροπὴ ἔρευνας γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἐκτάσεως τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, E. Dygve, Recherches sur le palais Imperial de Thessalonique, Studia Orientalia Ioanni Petersen 1953, σμμ. 4. Τοῦ ἴδιου, La region Palatiale de Thessalonique, Acta Congressus Madvigiani, τόμ. I, σ. 354.

39. Ὑπολείμματα ἐνός μεγάλου περικεντροῦ (;) κτηρίου σημαντικὰ ευρήματα σὲ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Ἰσαύρων, καθὼς καὶ λείψανα τοῦ Ἱπποδρόμου θάφτηκαν κάτω ἀπὸ τὶς πολυώροφες οἰκοδομές.

νασκαφές. Ταυτόχρονα, εξαιτίας της μεγάλης αξίας της γης, έγινε αδύνατη ή απαλλοτριώση των γειτονικών οικοπέδων, με αποτέλεσμα να θυσιαστούν ο Ίππόδρομος και σημαντικό τμήμα του συμπλέγματος. Ή μοναδική δυνατότητα επέκτασής της πλατείας

Σχ. 17. Διάταξη της περιοχής του Ώκταγώνου πριν από την έναρξη των ανασκαφών.

Ναυαρίνου προς την οδό Ίσαύρων σταμάτησε δυστυχώς το 1969 με το χτίσιμο της οικοδομής Μεχτίδη⁴⁰.

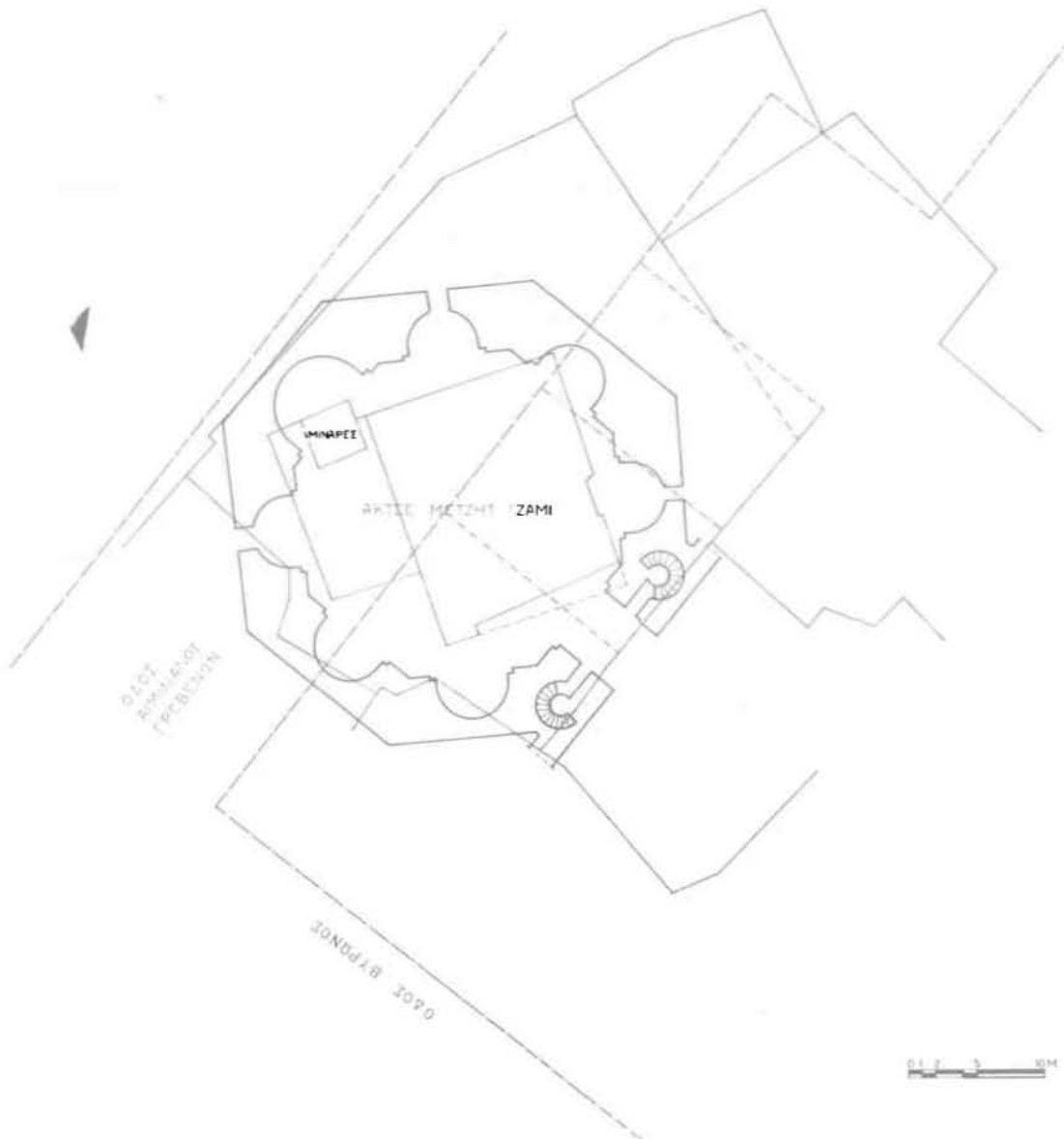
ΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Τό διάστημα της βασιλείας του Διοκλητιανού⁴¹ και των συναρχόντων του μέχρι τον καθορισμό της Κωνσταντινουπόλεως ως κέντρου της νέας Αυτοκρατορίας της Άνατο-

40. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 296, 297, Σχέδ. 3.

41. J. Baldson, *Rome the Story of an Empire*, Hampshire 1970, σ. 217-234, πίν. 6. M. Cary, *A History of Rome*, London 1962, σ. 730 και πέρα. H. Parker, *A History of the Roman World from 138 to 137*, London 1935 ανατ. 1969, σ. 223-240, 277-291.

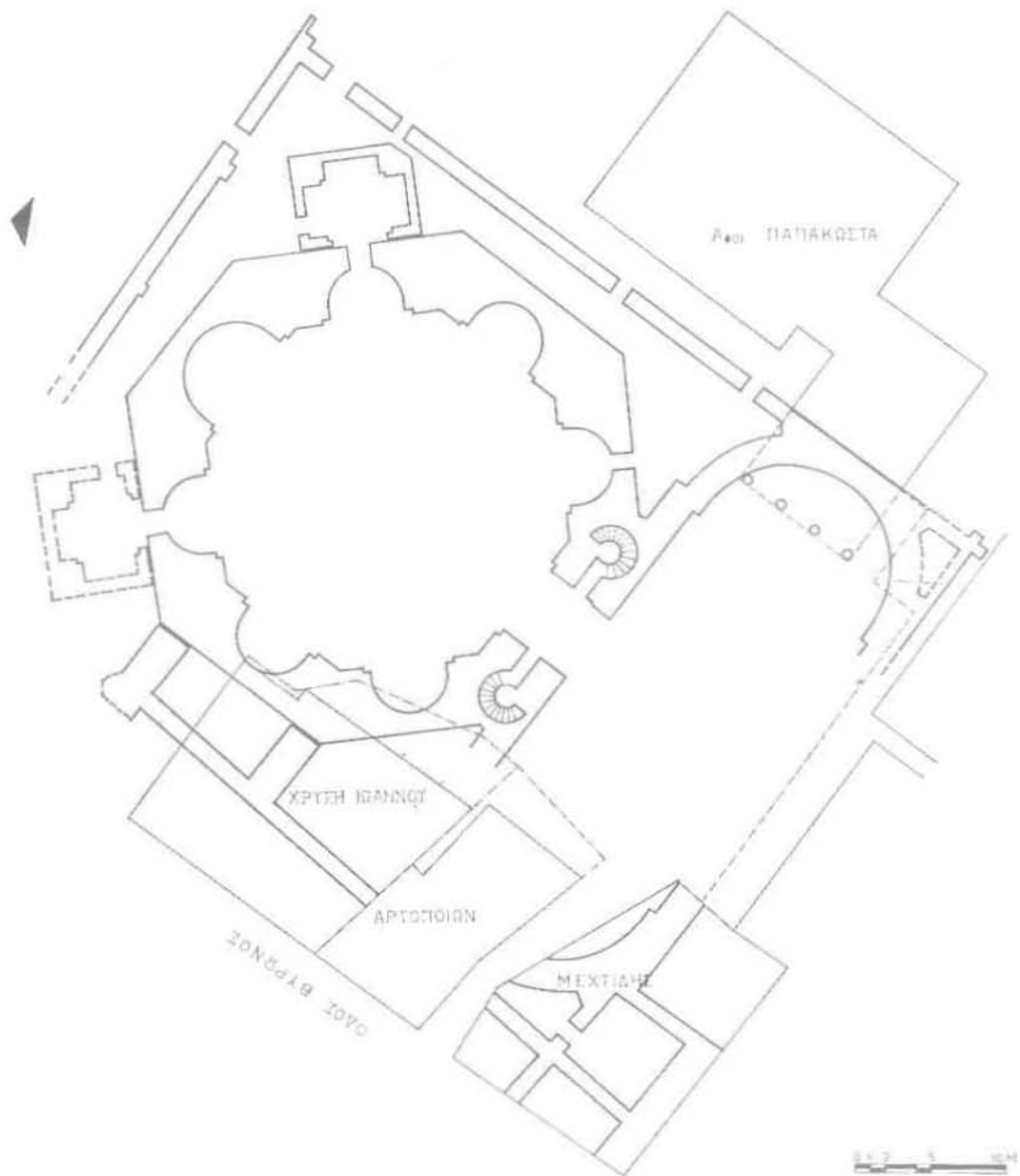
λής (286 - 330 μ.Χ.) είναι μία μεταβατική περίοδος που καθορίζει το τέλος του παλαιού κόσμου και την αρχή της νέας εποχής. Στην περίοδο αυτή παρατηρείται μεγάλη προσπά-

Σχ. 18. Διάταξη της περιοχής του οκταγώνου πριν την έναρξη των ανασκαφών. Κάτοψη.

θεια της κεντρικής Διοικήσεως να επιβάλει σ' όλη την αυτοκρατορία που κλωνιζόταν το «ρωμαϊκό ιδεώδες», με τη χρήση παραδεγμένων προτύπων και μορφών⁴². Έτσι, στις με-

42. A. Boethius - J. Ward Perkins, *ό.π.*, σ. 500.

Σχ. 19. Διάταξη της περιοχής του οκταγώνου πριν την έναρξη των ανασκαφών. Κάτωψη.

γάλες κατασκευές συνυπάρχουν⁴³ όλες οι τεχνικές κατακτήσεις της εποχής όπως: ελαφροί θόλοι και σταυροθόλια, άντηρίδες, τοιχοδομία, τοξωτά παράθυρα με υψηλές αναλογίες, συνδυασμένες όμως με αρχαϊζουσες μορφολογικά λύσεις στο διάκοσμο.

Προσπαθήσαμε να πλησιάσουμε την αλήθεια εξαντλώντας όλους τους συνδυασμούς που βγαίνουν από την ανάλυση και τα μορφολογικά και κατασκευαστικά δεδομένα της εποχής, διατηρούμε όμως αμφιβολίες ως προς τις σωστές απαντήσεις πάνω σε θέματα γραφικών αποκαταστάσεων, όπως και επιφυλάξεις για κάθε δυνατή έκκληση. Η λύση που προτείνεται αφορά τη δομή του κτηρίου, τις αναλογίες του και την άρθρωση του εσωτερικού του χώρου, χωρίς προσπάθεια αποκατάστασης των επίπλαστων ρυθμών και του διακόσμου με ὀρθομαρμάρωση που στόλιζαν τὸ ἐσωτερικό του.

Με ἀπόλυτη βεβαιότητα ἀποκαθιστούμε γραφικά τὸ κτήριο μέχρι τοῦ ὕψους τῶν 8.45 μ., γιατί ἡ εὕρεση ὑπολειμμάτων τοῦ τόξου μετώπου τῆς ἑκτης κόγχης (ἡ γένεση βρίσκεται στὰ 5.85 καὶ τὸ κλειδί στὰ 8.45 μ. ἀπὸ τὸ παλαιοχριστιανικὸ δάπεδο) μας ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ χαράξουμε τὰ τόξα μετώπου καὶ τῶν ὑπόλοιπων πέντε μικρῶν κογχῶν. Δυστυχῶς, δὲ σώζονται ἴχνη ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου τῆς κυλινδρικής καμάρας, ποὺ γεφύρωνε τὴν κύρια εἴσοδο, καὶ τῆς ἑβδομης μεγάλης κόγχης· ἔτσι, ἀπὸ τὴ στάθμη τῶν 8.45 μ. καὶ πάνω ἀρχίζουν οἱ ὑποθέσεις.

Τὰ βασικὰ προβλήματα ποὺ ἀναζητοῦν ἀπάντηση εἶναι ὁ τρόπος καλύψεως τῆς οκταγωνικῆς αἴθουσας καὶ τοῦ προθαλάμου καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς μορφῆς τῶν ἀνοιγμάτων. Δὲ μᾶς ἀπομένει καμιά ἀμφιβολία πὼς χρησιμοποιήθηκε σφαιρικός θόλος⁴⁴ γιὰ

43. Βλ. τὴ Γαλεριανὴ Rotonda τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἡ κάτοψη καὶ ὁ διάκοσμος ἀκολουθοῦν σαφέστατα τὸ Πάνθεον καὶ τὰ μεγάλα κυκλικά μασωλεῖα τῆς Ρώμης (Via Appia), ἐνῶ στὴν ἀναδομὴ παρουσιάζονται οἱ νέες τεχνικὲς κατακτήσεις, παράθυρα με σχετικά ψηλὲς ἀναλογίες καὶ στὸν ἐσωτερικὸ ἄντρο διαφαίνεται ἡ ἀνάταξη ποὺ ὑπάρχει στὰ περίκεντρα κτήρια τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα. G. Velenis, *Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki*, *Balkan Studies* 15 (1974), σ. 298-307, εἰκ. 1-5.

44. Ἡ πιθανὴ χρῆση ξύλινης κάλυψης ἀποκλείστηκε, γιατί ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὴς μεγάλες προθέσεις καὶ τὴς κατασκευαστικὲς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς τῆς Τετραρχίας, ὅπου οἱ θόλοι με ζῶνες ἀπὸ τοῦβλα (a casseta) καὶ ελαφρὰ χυτὰ υλικά, τελειοποιοῦνται με τὴ χρησιμοποίησις ἐδικῶν ἀγγείων γιὰ τὴ μείωση τῶν φορτίων. Βλ. A. Boethius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 511. L. Crema, ὁ.π., σ. 570, 571, εἰκ. 753-755 καὶ κυρίως G. Lugli, *La tecnica edilizia romana*, Roma 1957, τόμ. I, σ. 661-693, τόμ. II πίνακες.

Ἡ χρῆσις δακτυλίων τοῦβλων ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (Via Latina)· στὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα συναντᾶται στὴ Minerva Medica, στὶς θερμὲς τοῦ Διοκλητιανοῦ, στὸ ὀνομαζόμενον Tempio della Tosse στὸ Tivoli (μέσα 4ου αἰῶνα), G. Lugli, ὁ.π., σ. 681, 682.

Ἡ χρῆσις ἐδικῶν ἀγγείων σὲ πρῶμα παραδείγματα συναντᾶται στὸ frigidarium τῶν θερμῶν Stabiane στὴν Πομπηία (1ος π.Χ. αἰῶνας). Στὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα, στὸ μασωλεῖο τοῦ Valerio Romolo καὶ τὸν Ἰππόδρομο τοῦ Μαξεντίου στὴ Via Appia (308-312 μ.Χ.), στὸ μασωλεῖο τῆς Ἀγίας Ἐλένης (Tor Pignattora στὴν Via Labicana 327 μ.Χ.) καὶ ἀργότερα στὸ μασωλεῖο τῆς Galla Placidia καὶ τὸ Santo Stefano Rotondo (μέσα καὶ τέλος 5ου μ.Χ. αἰῶνα), G. Lugli, ὁ.π., σ. 671, 672, 690, εἰκ. 139.

Στὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα κωνικὴ ξύλινη στέγη ἔχουν τὸ οκτάγωνο τῆς Ἀντιόχειας σύμφωνα με τὴν περιγραφή τοῦ Εὐσεβίου (4ος καὶ 6ος μ.Χ. αἰῶνας), οἱ ναοὶ τῆς Γεννήσεως, Ἀναστάσεως, Ἀναλήψεως καὶ ὁ Πανάγιος Τάφος, ὅπως καὶ τὸ μαρτύριο τῆς Νύσσας (περιγραφή τοῦ Γρηγορίου τέλος 4ου μ.Χ. αἰῶνα). Στὴ Δύση ἐπίσης ξύλινη στέγη ἔχουν ὁ S. Lorenzo στὸ Μιλάνο, ὁ St. Gereon στὴν Κολωνία, τὸ Βαπτιστήριον τοῦ Κωνσταντίνου (Λατερανοῦ) καὶ ὁ S. Stefano Rotondo στὴ Ρώμη, R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth, 1965, σ. 50-52, 56, 62, 64, 65. R. Krautheimer, *Studies in Early Christian Medieval and Renaissance Art*, London 1969, σ. 89, 90. I. Baldwin Smith,

τήν κάλυψη τῆς ὀκταγωνικῆς αἴθουσας καὶ σταυροθόλιο γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ προθαλάμου. Ἡ δυσκολία βρίσκεται κυρίως στὸν προσδιορισμὸ τῆς μορφῆς τῶν ἀνοιγμάτων⁴⁵, ποὺ θὰ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Παραθέτουμε λοιπὸν σὲ συνέχεια τὶς πιθανὲς γραφικὲς λύσεις.

Στὴν πρώτη λύση (ἡ μόνη ποὺ δημοσιεύεται σχεδιασμένη) (Σ χ. 20), τὸ κτήριο διατηρεῖ τὴ μορφή τῶν παραθύρων ποὺ χαρακτηρίζουν ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 2ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα. Πάνω ἀπὸ τὶς ἑξι μικρότερες κόγχες θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρχε στενὴ ζώνη ὕψους 2 - 3 ρωμαϊκῶν ποδῶν (60 - 90 ἐκ.), πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀνοίγονταν παράθυρα, πιθανότατα στὰ τύμπανα ποὺ ἔκλειναν ἡμικυκλικά ὑπερκείμενα τόξα. Τὰ τόξα αὐτὰ σὲ ἀναλογία μὲ ἄλλα παραδείγματα εἶχαν ἀνοιγμα ἴσο μὲ τῶν τόξων μετώπου τῶν κογχῶν. Στὴν ἴδια ἐπίσης στάθμη τῶν παραθύρων δεχόμαστε τὴ γένεση τοῦ τόξου μετώπου τῆς μεγάλης κόγχης. Συνολικά, πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἑξι παράθυρα, δηλαδὴ ἓνα πάνω ἀπὸ κάθε μικρὴ κόγχη καὶ ἴσως ἓνα ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο, εἰάν ἡ γένεση τῆς ἡμικυλινδρικής καμάρας βρισκόταν στὰ 5.85 μ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου μετώπου τῆς μεγάλης κόγχης, μὲ «κλῆψιμο» τῶν γωνιῶν, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ *caldarium* τῶν θερμῶν τοῦ Καρακάλλα⁴⁶, καταλήγουμε στὴ βάση τοῦ σφαιρικοῦ θόλου στὰ 15.90 μ., ὅπου πρέπει νὰ ὑπῆρχε πλούσιο γεῖσο μὲ ἐλαφρὸ κάγκελο. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ σφαιρικοῦ θόλου ἔφθανε ἔτσι τὰ 27.40 μ. ὕψος ἀπὸ τὸ παλαιὸ χριστιανικὸ δάπεδο.

Τὸ πάχος τῶν τοίχων στὴ στάθμη τῶν παραθύρων, εἶναι λογικὸ νὰ μειωνόταν ἐξωτερικά (ἀναλογικὰ σὲ πάχος περίπου 1.50 μ.) καὶ στὴν ἴδια στάθμη θὰ περιέτρεχε τὸ κτήριο κοσμητῆς. Τὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς πέμπτης κόγχης κοσμοῦσαν δύο μικρὲς κόγχες. Ἐξωτερικά, στὸ ὕψος τῆς στεφάνης τοῦ σφαιρικοῦ θόλου, θὰ ὑπῆρχε περιμετρικὸς

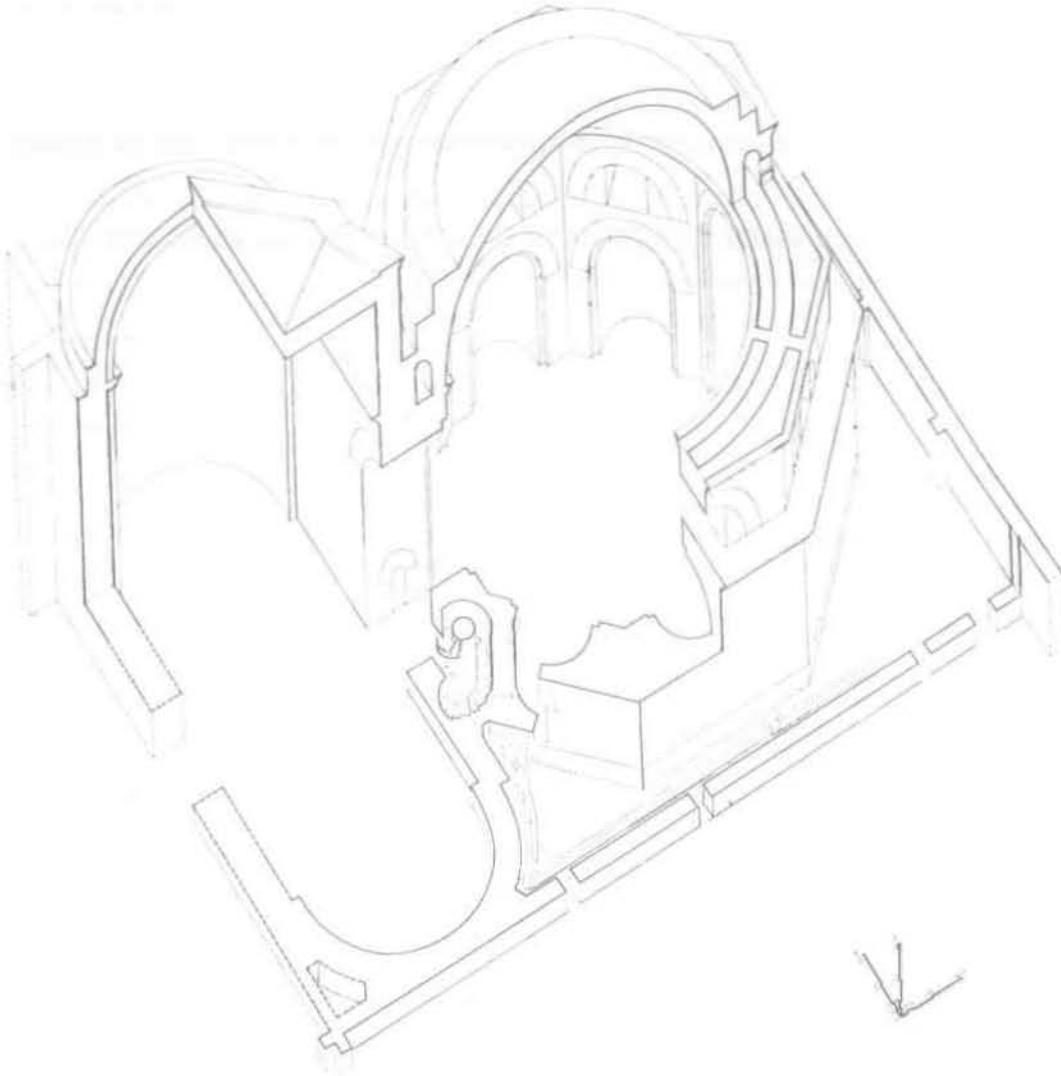
The Dome, a study in the history of ideas, Princeton 1971, σ. 31-34, 95, 96, 100-105. X. Μπούρας, Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, Ἀθῆναι 1975, τόμ. II, σ. 32.

⁴⁵ Ἐξάλλου, ὁ X. Μακαρόνας, ΠΑΕ 1950, σ. 304, περιγράφει τὰ στρώματα ποὺ συνάντησε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐρευνᾶς του. «Ἡ στρωματογραφικὴ διάταξις, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα, ἐμφανίζεται ὡς ἀκολουθῶς: Ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρις ὕψους ± 0.10 μ. κεῖται στρώμα ἐκ μαλακοῦ χόματος ἄνευ ἴχνους πυρας. Ἀνωτέρω, μέχρι τῆς ἐπιφανείας ἀκολουθεῖ ὁμοειδὲς σχεδὸν στρώμα κατακρημνισμάτων, περιεχόντων ἄφθονον ποσότητα ἀσβεστοκονιαμάτων, λίθων ἀργῶν καὶ θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων».

45. Ἡ ὑπαρξὴ ἀπλοῦ *oculus* ἢ *lumen* χωρὶς παράθυρα ἀποκλείεται. Χρῆση τῶν *oculi* γιὰ τὸ φωτισμὸ, ἄλλα κυρίως γιὰ τὸν ἀερισμὸ καὶ τὸ διώξιμο τῆς υγρασίας ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν χώρων (βλ. μασσωλεῖα) συναντᾶται ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰώνα: Ταφικὸ μνημεῖο στὴν *Via Tiburtina*, *Domus Aurea*, *Domus Augustana*. Στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα στὸ Πάνθεον καὶ στὸ *teridarium* τῆς *Piazza d'Orto* (*Villa Adriana*). Ἀκόμα, ὑπάρχουν *oculi* σὲ συνδυασμὸ μὲ παράθυρα ποικίλης μορφῆς στὸν ὀνομαζόμενον «*Tempio di Siero*» (3ος μ.Χ. αἰώνας κυκλικὸι φεγγίτες στὸν πτυχωτὸ θόλο), στὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα τῶν θερμῶν τῆς Πίζας (2ος αἰώνας), στὴν ὀκταγωνικὴ αἴθουσα τῶν θερμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ, στὸν καλούμενον «*Tempio della Tosse*» στὸ *Tivoli*, στὴν *S. Costanza* (μεταγενέστερα κλείστηκε). G. Lugli, ὁ.π., σ. 673, 674, 690, 691. L. Crema, ὁ.π. σ. 320, 476, 571, εἰκ. 354, 360, 361, 615, 757. Γιὰ τὸν *Tempio della Tosse* βλ. E. Swift, *Roman Sources of Christian Art*, Westport 1970, σ. 107, πίν. 19 (σχέδ. τοῦ Piranesi). Μας εἶναι τέλος ἄγνωστη ἡ ἀρχικὴ πρόθεση τῶν ἀρχιτεκτόνων γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς *oculus* σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπάρχοντα παράθυρα στὴ *Rotonda* τῆς Θεσσαλονίκης.

46. Θέρμες τοῦ Καρακάλλα (211-216 μ.Χ.), L. Crema, ὁ.π., σ. 533, εἰκ. 698 καὶ E. Nash, *Pictorial Dictionary of Ancient Rome*, London 1968, τόμ. II, σ. 334-441, ὁμοίως ἓνα αἰώνα ἀργότερα ἡ ἴδια λύση συναντᾶται στὴ *Minerva Medica*. Ὀκταγωνικὲς αἴθουσες στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ.: *Domus Augustana* (70 μ.Χ.) καὶ *Palazzo dei Fiani*. Γιὰ ὀκταγωνικὲς αἴθουσες θερμῶν: *Villa Adriana* (μικρὴ αἴθουσα), Πίζα καὶ *Bosra* στὴ Συρία (2ος μ.Χ. αἰώνας), X. Μπούρας, ὁ.π., σ. 29.

διάδρομος για τὸν ὅποιο κατασκευάστηκαν τὰ δύο ἑλικοειδῆ κλιμακοστάσια δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο (Πίνακ. 52α - β). Ἐνάλογη λύση στὴ Θεσσαλονίκη ἀπαντᾷ στὴ σύγχρονη μὲ τὸ μνημεῖο Rotonda. Ὁ φωτισμὸς τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ θὰ μπορούσε νὰ γίνεταί κατὰ διαστήματα ἀπὸ ὑπάρχοντα μικρὰ στενά παράθυρα, ἐνῶ στενὲς πόρτες θὰ

Σχ. 20. Τὸ ὄκταγωνο στὴν ὑστερορωμαϊκὴ φάση. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ συνόλου (α' λύση). Ἐξονομετρικὸ.

ἐπέτρεπαν τὴν ἐπίσκεψη τοῦ θόλου. Σπειροειδῆς θόλος θὰ κάλυπτε τὸ διάδρομο αὐτὸ, πάνω ἀπὸ τὸν ὅποιο, θὰ ὑπῆρχε ἐπιπρόσθετα διαπλάτυνση μὲ μία ἢ δύο βαθμίδες (Πάνθεο, Minerva Medica). Ὁ σπειροειδῆς θόλος καὶ ἡ διαπλάτυνση θὰ παραλάμβαναν τὶς ὀριζόντιες ὠθήσεις τοῦ σφαιρικοῦ θόλου.

Στὴ δευτέρη λύση τὰ παράθυρα ἔχουν ψηλὲς ἀναλογίες· ἡ ἀπόληξή τους εἶναι ἓνα

τόξο κύκλου ίσης ακτίνας με τὰ τόξα μετώπου τῶν μικρῶν κογχῶν (Tempio della Tosse), ἡ γένεση τῶν ὁποίων βρίσκεται σέ ὑψηλότερη στάθμη ἀπὸ τοῦ τόξου τῆς μεγάλης κόγχης. Ἡ λύση αὐτὴ παραμένει περισσότερο συντηρητικὴ ἀπὸ τὴν τρίτη, ὅπου τὰ παράθυρα ἔχουν ψηλές ἀναλογίες με ἀπόληξη ἡμικυκλική⁴⁷, διαμέτρου ἴσης με τὸ πλάτος τοῦ παραθύρου. Στὶς δύο τελευταῖες γραφικὲς λύσεις ἡ στεφάνη τοῦ θόλου θὰ βρισκόταν σέ ψηλότερη στάθμη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ θὰ παρουσίαζε «ἀνάταση», χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα⁴⁸.

Οἱ ἐντυπωσιακὲς πραγματικὰ διαστάσεις (14.65 × 22.80 μ.) τοῦ κύριου ὀρθογώνιου χώρου τοῦ προθαλάμου, ἐκτὸς τῶν κογχῶν, προϋποθέτουν προθάλαμο⁴⁹, ποῦ θὰ κυριαρχοῦσε στὸ σύνολο καὶ θὰ ἔκρυβε στὸν εἰσερχόμενον ἀπὸ τὸ νότο επισκέπτη καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ κύριο ὀκταγωνικὸ κτίσμα. Ἐξαιτίας τῆς ἀξονικῆς εἰσόδου, ἐξετάζουμε, ἀν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν στέγαση τοῦ προθαλάμου αὐτοῦ ἓνα ἢ τρία σταυροθόλια. Σὲ πρώτη

47. Στὸ Nymphaeum Hortorum Licianorum ἢ Tempio di Minerva Medica (ἀρχὲς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα) : E. Nash, ὁ.π., τόμ. II, σ. 127-129 εἰκ. 842-845. L. Crema, ὁ.π., σ. 634, 635, εἰκ. 835, 838. A. Boethius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 509, 510, εἰκ. 194. A. Frova, ὁ.π., σ. 105, εἰκ. 84 (μακέτα, α' φάση) καὶ E. Swift, ὁ.π., πίν. 20 (σχέδ. τοῦ 1503)· στοὺς πύργους τοῦ Ἱπποδρόμου τοῦ Μαξεντίου, στὶς θέρμες τῶν Τρεβήρων, στὴ Rotonda τῆς Θεσσαλονίκης.

48. A. Boethius - J. Ward Perkins, ὁ.π., σ. 513. Ἡ ἀνάταση αὐτὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου δὲν ἐμφανίζεται μόνο σὲ κυκλικὲς ἢ πολυγωνικὲς ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρθογώνιες αἰθουσες, ὅπως στὴν Curia Julia, ποῦ ανοικοδομήθηκε ξανά ἀπὸ τὸ Διοκλητιανὸ μετὰ ἀπὸ πυρκαγιὰ στὴν ἀγορὰ τῆς Ρώμης. E. Nash, ὁ.π., τόμ. I, σ. 301-303, εἰκ. 357-360, ἀργότερα δὲ στὴ βασιλικὴ τῶν Τρεβήρων E. Nightman, Roman Trier and the Treveri, London 1970, σ. 103-109, εἰκ. 7, πίν. 8 a, b.

49. α. Ὀρθογώνιες αἰθουσες με δύο συμμετρικὲς ἐξέδρες συναντᾶμε σὲ βασιλικὲς ἀνατολικοῦ τύπου : βασιλικὴ Ulpia, Augusta Raurica, Silchester, Alesia, Leptis Magna, L. Crema, ὁ.π., σ. 370, 371, εἰκ. 153, 437-439. Βασιλικὴ τοῦ Λονδίνου (1ος μ.Χ. αἰώνας) M. Wheeler, Roman Art and Architecture, Norwich 1968, σ. 82, 83 εἰκ. 60, 61. Ἐπίσης, σὲ χαλκιδικὰ με δύο μεγάλες κόγχες : βασιλικὴ Giunio Basso στὴ Ρώμη (μετὰ τὸ 331 μ.Χ.), L. Crema, ὁ.π., σ. 579, εἰκ. 768· E. Nash, ὁ.π., τόμ. I, σχ. 212. Ἀκόμα στὴν Curia Julia στὴ μορφή της πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ, ἀργότερα στὴ βασιλικὴ τῶν Τρεβήρων (μὴ κόγχη στὰ δυτικὰ) καὶ στὴ βασιλικὴ (:) τῆς Bosra (2ος ἢ 3ος μ.Χ. αἰώνας), H. Butler, Expeditions to Syria 1907-1909, Leyden 1919, μέρος 4, σ. 270, εἰκ. 239.

β. Περίκεντρα κτήρια με δύο συμμετρικὲς κόγχες στὸν προθάλαμο : Minerva Medica (δεκάγωνο με ἑννέα ἡμικυκλικὲς κόγχες, οἱ δύο μεγάλες συμμετρικὲς κόγχες τοῦ προθαλάμου μεταγενέστερες). Ὑστερορωμαϊκὰ μασωλεῖα : St. Gereon (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, κάτοψη ἑλλειπτικὴ, ἑννέα κόγχες), Römer am Rhein, κατάλογος ἐκθέσεως 15-30/6/67, ἀριθ. 65, σ. 114, σχ. 11 a. Κυκλικὰ μασωλεῖα : Santa Costanza Ρώμη (περ. 354 μ.Χ.), D. Robertson, Greek and Roman Architecture, Cambridge 1971, σ. 257, 258, σχ. 109. Κυκλικὰ με ὀρθογώνιες κόγχες : δύο ὑστερορωμαϊκὰ μασωλεῖα κοντὰ στὸν παλαιοχριστιανικὸ Ἅγιο Πέτρο στὴ Ρώμη (πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος 4ου μ.Χ. αἰώνα), C. Cecchelli, Mausolei imperiali e reali del Basso Impero e dell'alto Medioevo, Roma atti del III convegno naz. stor. Archit. 1941. Ὀκταγωνικὰ μασωλεῖα : Μασωλεῖο τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Spalato (ἐναλλαγὴ ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογώνιων κογχῶν) ὁμοιο κτήριο (ἡμικυκλικὲς κόγχες) στὴ Villa Medici (σχέδ. τοῦ Peruzzi) καὶ Μασωλεῖο στὴ Mangonza. Μεταγενέστερα ὀκταγωνικὰ βαπτιστήρια, με ἐναλλαγὴ ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογώνιων κογχῶν, τὰ ὁποῖα με κέντρο τὸ Μιλάνο (Ἐπίσκοπος Ἀμβρόσιος πρῶτο βαπτιστήριο τοῦ S. Giovanni alle fonti) ἀπλώνονται στὴν Βόρεια Ἰταλία, Βόρεια Ἀφρική, Μ. Ἀσία καὶ στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο : Capella di S. Gregorio δίπλα στὸ S. Vittore al Corpo (ὑστερορωμαϊκὸ μασωλεῖο τοῦ Βαλεντινιανοῦ Γ'), S. Aquilino κοντὰ στὸ S. Lorenzo στὸ Μιλάνο, βαπτιστήριο τοῦ Κωνσταντίνου (Λατερανοῦ) στὴ Ρώμη. Στὴν Ἑλλάδα : Λέχαιο (450-460 μ.Χ.), Κῶς : Μαστιχάρι καὶ Καπαμᾶ. G. de Angelis d'Ossat, Origine e fortuna dei battisteri ambrosiani, Arte Lombarda 14 (1969), σ. 1-20, εἰκ. 1-4, 16, σχ. 18 (χάρτης τῆς Μεσογείου).

λύση, αν υπήρχαν δηλαδή τρία ίσα πολύ επιμήκη σταυροθόλια, τοποθετημένα με τη στενή πλευρά τους, θά είχαμε ένα εσωτερικό χώρο με διάπλαση ανάλογη μ' εκείνη των χώρων του frigidarium των θερμών του Καρακάλλα ή του Διοκλητιανού⁵⁰ στη Ρώμη. Όπως στις περιπτώσεις αυτές, έτσι και στο εξεταζόμενο μνημείο τα σταυροθόλια θά στηρίζονταν σε προβόλους (φουρούσια), ενώ κάτω από αυτά κίονες θά κοσμούσαν τον εσωτερικό χώρο διασπώντας τη μονοτονία των επιφανειών. Σε δεύτερη λύση, την οποία αποδεχόμαστε, θά υπήρχε ένα μεγάλο σταυροθόλιο με κάθετα διαγώνια τόξα, όπως παρουσιάζεται στη μεγάλη ορθογώνια αίθουσα (caldaarium) των θερμών των Τρεβήρων⁵¹. Σύμφωνα με τη λύση αυτή, οι δύο καμάρες που βρίσκονταν εκατέρωθεν του σταυροθολίου, κατά μήκος του μεγάλου άξονα, παραλάμβαναν τις ώθήσεις του σταυροθολίου ελευθερώνοντας έτσι τις δύο ημικυκλικές κόγχες από πρόσθετες ώθήσεις που θά φόρτιζαν επικίνδυνα τις άντηρίδες⁵². Η γένεση του σταυροθολίου, όπως και των τόξων μετώπου των δύο ημικυκλικών κογχών, πρέπει ν' άρχιζε πάνω από τον ημικυλινδρικό θόλο της κυρίας εισόδου, ενώ κοσμήτης στην ίδια στάθμη θά πλούτιζε αναμφίβολα τον εσωτερικό χώρο. Ψηλά στην όψη, όπως ίσως και στις δύο κόγχες, θά υπήρχαν για φωτισμό μεγάλα παράθυρα (βλ. συγκροτήματα θερμών).

Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 1976

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΝΙΘΑΚΗΣ

50. L. Crema, δ.π., σ. 586, 587, εικ. 777. E. Nash, δ.π., τόμ. II εικ. 1251. Άκόμα Θέρμες του Κωνσταντίνου, frigidarium, E. Nash, δ.π., τόμ. II, σ. 442 (σχέδ. του Palladio).

51. Θέρμες S. Barbara (άρχες 2ου μ.Χ. αιώνα) και Kaiserthermen (τέλος του 3ου μ.Χ. αιώνα). E. Wightman, δ.π., σ. 82-85, εικ. 3, πίν. 4 a (σχέδ. του 17ου αιώνα). L. Crema, δ.π., σ. 406, εικ. 500 και σ. 590-592, εικ. 781, 782. E. Wightman, δ.π., σ. 98-102 και σ. 113, 114, εικ. 6, 9, πίν. 9 a, b. F. Brown, Roman Architecture, London 1968, εικ. 74, 75 (αξονομετρικό). Τη χρήση ενός μεγάλου σταυροθολίου συναντάμε στις θέρμες του Τίτου (Ρώμη 80 μ.Χ.), E. Nash, δ.π., τόμ. II, σ. 469, 470 εικ. 270 σχέδιο του Palladio. Άργότερα, στο πρώτο τρίτο του 2ου μ.Χ. αιώνα έχουμε το frigidarium των μεγάλων θερμών της Villa Adriana, όπου ο ορθογώνιος χώρος πλουτίζεται με μία μεγάλη ημικυκλική κόγχη στη μεγάλη πλευρά. Το σταυροθόλιο τοποθετείται στην τομή των δύο κύριων αξόνων, και οι χώροι που περισσεύουν στις μακρές πλευρές σκεπάζονται από ημικυλινδρικές καμάρες, L. Crema, δ.π., σ. 406, εικ. 495. Στο tepidarium των μεγάλων θερμών του Cherchel στην Άλγερία (τέλος του 2ου ή άρχες 3ου μ.Χ. αιώνα) παρουσιάζεται η εξέλιξη της ίδιας ιδέας, όπου τα τόξα μετώπου των δύο ημικυκλικών καμαρών εξαφανίζονται και το σταυροθόλιο επιμηκύνεται, ενώ ο κεντρικός χώρος τονίζεται με την υποχώρηση τμήματος των μακρών πλευρών. L. Crema, δ.π., σ. 409, εικ. 503 και A. Frova, δ.π., σ. 659, 660 εικ. 575.

52. G. Lugli δ.π., σ. 85, 86.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΑΤΤΙΚΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ

1. I.G. II², 2078 = EM 3903 = P. Graindor, BCH LI (1927), σ. 316 - 317, ἀριθ. 84 = Μάρκελλος Θ. Μιτσός, ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 188 - 189, ἀριθ. 8, Πίν. 65. Νέον βελτιωμένον κείμενον.

25

[ὁ κοσμητῆς τῶν ἐφηβῶν ..... Γ]αργήτιος καὶ οἱ
21
 [συνάρχοντες ἐπὶ ..... ἄρχοντος] τοὺς ὑπ' αὐτ[οῦ]ς ἐφη-
 [βεύσαντας ἀνέγραψαν ὡς ἔτους ἕκτου ἐπὶ εἰκοστού ἀπ]ὸ τῆς θεοῦ Ἀδριανού
12
 [πρώτης εἰς Ἀθήνας ἐπιδημίας, ἐπὶ τῆς ..... η]ς πρυτανείας, ἧς ἐ-
26
 5 [γραμμάτευεν ..... Σεκοῦν]δος ὁ καὶ Ζώσιμος
 [Παιανιεύς, βουλῆς δὲ συναχθείσης, γνώμη ἀνεγνώσθη] ὁ κοσμητῆς τῶν ἐφή-
 [βων εἶπεν ὡς ἐπειδὴ ὁ Ἀυτοκράτωρ Τ Αἴλιος Ἀδριανὸς Ἀ]ντωνεῖνος Σεβαστὸς
29
 [Εὐσεβῆς ..... εὐεργέ]τηκεν καὶ κεκ[ό]σμη-
52
 [κεν .....]ν
11
 10 [..... ἀγαθῆ τύχῃ· δεδόχθαι τῇ βουλῇ τῶν Φ καὶ τῷ δήμῳ ἐπαιέσ]αι αὐ-
43
 [τὸν ..... πρὸς τὴν πό]λιν.

Διὰ διαφόρους προτεινομένας συμπληρώσεις ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ, πρβλ. τὰς I.G. II², 1072, 1077 καὶ 1078 καὶ I.G. IV², 84. Στ. 4: ἢ «εἰς Ἑλλάδα» καί, π.χ., «[Λεωντίδος ἕκτη]ς». Στ. 5 (μέσον): π.χ., «[ὁ ἱερεὺς τοῦ πατρῶου Ἀπόλλωνος . . .]».

Ὁ Μιτσός ὀρθῶς ἐτοποθέτησε τὴν I.G. II², 2078 εἰς τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος¹ καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς γνωρίζομεν ὅτι ὁ ἐφηβικὸς οὗτος κατάλογος χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνεῖνου Πίου (137/8 - 160/1 μ.Χ.), τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται εἰς τοὺς στίχους 7 - 8. Τὸ ἀκριβὲς ἔτος ἀναγραφῆς τῆς ἐπιγραφῆς, ὡς αὕτη συμπληροῦται ἐνταῦθα, εἶναι τὸ 149/50 μ.Χ.², ἀλλὰ στερούμεθα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος.

Ὁ Graindor παρετήρησεν ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἦτο ὑβρίδιος, δηλ. ἐπιγραφὴ ἐμφαίνουσα ἐφηβικὰ καὶ πρυτανικὰ ἢ ψηφίσματος στοιχεῖα, καὶ ὅτι θὰ περιεῖχε ψηφίσμα. Καὶ τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιγραφῆς ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός ὅτι περιεῖχε ψηφίσμα, τὸ ὅποιον ἀπωλέσθη ἐξ ὀλοκλήρου σχεδόν. Ἡ παρουσία ψηφίσματος καθιστᾷ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀπὸ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἡ μόνη

1. J. Kirchner εἰς I.G. II² : med. s. II p. (?)

2. Κατὰ τὸν περιοδικὸν κύκλον τῶν φυλῶν (=Νοτόπουλος εἰς Hesperia XVIII (1949), σ. 1-17). Αἱ ὑπόλοιποι παραπομπαὶ εἰς Νοτόπουλον ἀναφέρονται εἰς τὴν μελέτην του ταύτην (σ. 51-57), διὸ καὶ πᾶσα ἄλλη μνεῖα παραλείπεται.

ἄλλη ἐφηβικὴ ἐπιγραφή, ἢ ὁποία δύναται νὰ συγκριθῆ πρὸς τὴν I.G. Π², 2078, εἶναι ἡ I.G. Π², 2090 ἀπὸ τοῦ ἔτους 165/6 μ.Χ., ὡς ὁ Graindor παρέπεμψεν. Ὁ κοσμητὴς τῶν ἐφήβων ἐκ τοῦ δήμου Γαργητιοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν διεσώθη (στ. 1), εἰσήνεγκε τὸ ψήφισμα. Ἄν καὶ πολὺ ὀλίγα διεσώθησαν ἐκ τοῦ ψηφίσματος τούτου, δυνάμεθα ὅμως νὰ ἐκφέρωμεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἀντωνεῖνος Πῖος ἔδειξεν εὐνοϊάν τινα πρὸς τοὺς ἐφήβους³, διὸ καὶ ὁ λόγος ἀναγραφῆς τοῦ ψηφίσματος εἰς ἐφηβικὴν στήλην. Δύο ρήματα, διασωθέντα ἐν μέρει, μας πληροφοροῦν ὅτι ὁ Ἀντωνεῖνος Πῖος εὐεργέτησε (στ. 8) καὶ ἐκόσμησέ τι (στ. 8 - 9). Ἀλλὰ τί; Ἀναμφιβόλως κάτι τὸ ἐφηβικὸν ἢ σχέσιν ἔχον τινα πρὸς τοὺς ἐφήβους. Ἐπὶ πλεόν, καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων θὰ εὐεργετήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος (στ. 11). Σημαντικὸν ἐπίσης καὶ δι' ἀγνώστους λόγους εἶναι τὸ γεγονός ὅτι πέντε στίχοι ἀπεξέστησαν ὑπὸ τὸν στίχον 11 (ἄκρον δεξιόν). Ὁ Μιτσὸς ἀναφέρει ὅτι ὑπὸ τοὺς ἀποξεσθέντας στίχους δὲν ὑπάρχουν γράμματα.

Τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνεῖνου Πίου ἀπαντᾶται καὶ εἰς τρεῖς ἢ τέσσαρας ἄλλας ἐφηβικὰς ἐπιγραφάς, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν.

(α) I.G. Π², 2044, στ. 1: ἀγαθῆι τύχη > Αὐτοκράτωρ Ἀντωνεῖνου (139/40 μ.Χ.).

(β) I.G. Π², 2052, στ. 1 - 3: [ἀγ]αθῆ / τύχη / Αὐτο / κράτορι (hedera) / [Ἀδ]ριανῶ Ἀντωνεῖν[ω] (145/6 μ.Χ.).

(γ) ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1 = I.G. Π², 3395 + 2152 + EM 3755 = J. H. Oliver, GRBS XI (1970), σ. 337 - 338, Appendix (145/6 μ.Χ.).

Ἴσως καὶ ἡ ἐπιγραφή αὕτη νὰ ἀναγνωρισθῆ ὡς ὑβρίδιος, δηλ. ἐφηβικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ. Ὁ Καπετανόπουλος παραθέτει ἐνταῦθα βελτιωμένον κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἀναμφισβητήτως καὶ τὸ τοῦ κοσμητοῦ ὄνομα ἀνεγράφετο, ὡς συμπληροῦται.

[(hedera;) Αὐτοκ]ράτορος · [Τ · Αιλίου Ἀδριανῶ] /
 [Ἀνω]νεῖνου · Εὐσεβοῦς · οἱ [πρῶτ]οι (hedera)
                     [ἀγαθῆ]   τύχη
 [-----]   [----]λῆς) Βερενικίδης
 [νικήσας -----]   [νικήσας ἀγεν]είων παίδων στάδιον (hedera)
 [ἐπὶ ἄρχοντος (hedera) Φλ. (hedera) Ἀρρι]ανοῦ (hedera)
                     [Παιανιέως ^{vv} κοσμητ]εῦον[τος]
                     [Ἀθηναίου ξυστάρχου] καὶ ἱερ[ονί]-
                     [κου ἐν Βιθυνία διὰ βίου], τὸν ἐα[ντ --]
 10 [-----]
                     [-----]

Στ. 2. (α) Μιτσός: οἱ [ἐφηβ]οι.

(β) Oliver: οἱ [πρῶτ]οι (= νικήσαντες Ὀλύμπια).

(γ) Καπετανόπουλος: οἱ [πρῶτ]οι (= Σεβαστοὶ ἀγῶνες).

3. Οὕτω καὶ ὁ Graindor, ἔ. ἀ., σ. 317.

Στ. 5. Oliver: [᾽Ολυμπι]είων παίδων στάδιον. Εἰς τὰς ἀγωνιστικὰς ἐπιγραφὰς ἢ φράσις «ἀγενείων στάδιον» ἐπικρατεῖ, ἀλλὰ πρβλ. J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, τ. Α, 1957, σ. 688, ἀριθ. 407: παῖδες ἀγένειοι < Κλεισθένης τε καὶ > Στράτων. Ἐπίσης εἰς Πausανίαν (VI, 14, 3), ἔχομεν «... καὶ ἐπὶ τοῖς παισὶν οὓς ἀγενείους καλοῦσι...». Παρὰ τῷ Λυσία (XXI, 4) ἀπαντῶμεν «καὶ Παναθηναίους τοῖς μικροῖς ἐχορήγουν πυρριχισταῖς ἀγενείους...»⁴.

Ἐπιπλέον ὁ Oliver, συμπληρώσας «οἱ [πρῶτ]οι», κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀνεφέρετο εἰς τὴν ᾽Ολυμπιάδα τοῦ ἔτους 145 μ.Χ. (=144/5 μ.Χ.)⁵. Ὁ γράφων ὁμοίως ἀμφισβητεῖ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, διότι οἱ ἀγῶνες, οἱ ᾽Ολυμπιακοὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχον ἀποδοθῆ εἰς τὴν αἰτιατικὴν (=᾽Ολύμπια) καὶ οὐχὶ διὰ τῆς γενικῆς (=᾽Ολυμπιείων). Ὁ Oliver παραπέμπει εἰς τὸν L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche* (1953), σ. 115, ἀριθ. 44, διὰ τὴν συμπλήρωσίν του, ἀλλ' ἐκεῖ ἔχομεν μόνον «᾽Ολύμπια παῖδας στάδιον». Δηλαδή, οὐδέτερον καὶ ἀρσενικὸν εἰς τὴν αἰτιατικὴν, ἀλλ' ἄνευ συγχύσεως γενῶν. Ἐνῶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἐξ ᾽Αθηνῶν ἡ γενικὴ «[—]εἶων» θὰ πρέπει νὰ ἐκκληφθῆ ὡς ἐπίθετον τῆς λέξεως «παίδων»⁶. Διὸ καὶ ὁ λόγος ἀπορρίψεως τῆς ἐρμηνείας τοῦ Oliver (ὄρα καὶ κατωτέρω).

Ἐπιπλέον ὁ Oliver ἀπέρριψε τὴν συμπλήρωσιν τοῦ Μιτσοῦ «οἱ [ἔφηβ]οι», διότι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγνώσωμεν «οἱ [ἔφηβ]οι (τοῦ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου ᾽Αδριανοῦ ᾽Αντωνεῖνου Εὐσεβοῦς», ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ἀναγράφεται εἰς τὴν γενικὴν καὶ προηγείται τῶν λέξεων «οἱ [. . .]οι». Περαιτέρω, ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος καὶ αἱ λέξεις «οἱ [. . .]οι» ἀνεγράφησαν κατὰ σειρὰν εἰς τὸ κυμάτιον, τότε θὰ πρέπει νὰ συνανήκωσιν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Oliver προταθεῖσα συμπλήρωσις μας ἀποδίδει «οἱ [πρῶτ]οι (ἐπὶ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου ᾽Αδριανοῦ ᾽Αντωνεῖνου Εὐσεβοῦς», δηλ. «οἱ πρῶτοι (᾽Αθηναῖοι) κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ ᾽Αντωνεῖνου Πίου, οἵτινες ἐνίκησαν εἰς τὰ ᾽Ολύμπια». Ὁ Oliver ἠρμήνευσε τὴν γενικὴν τοῦ ονόματος ὡς χρονικὴν, ἀλλὰ θὰ εἶναι μᾶλλον κτητικὴ. Διὸ καὶ προτείνομεν τὴν ἐρμηνείαν «οἱ [πρῶτ]οι (Σεβαστοὶ ἀγῶνες τοῦ) Αὐτοκράτορος Τ. Αἰλίου ᾽Αδριανοῦ ᾽Αντωνεῖνου Εὐσεβοῦς». Διὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης, θὰ πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες τοῦ ᾽Αντωνεῖνου Πίου ἐγίναν διὰ πρώτην φοράν τὸ ἔτος 145/6 μ.Χ.⁷

Οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 41 μ.Χ. καὶ ὁ (Τιβ.

4. Πρβλ. καὶ τὴν I.G. II², 2311, στ. 72-74: . . . παισιμ πυρ[ρι]χισταῖς) . . . / . . . ἀγενείους πυρ[ρι]χισταῖς . . . / . . . ἀνδράσι πυρριχισταῖς . . . (= Παναθηναία) καὶ τὴν 3125, στ. 5: Διόφανης ἀγένειος ἐ[ν] Ἴσθμῳ πανκρατι[αστής]—L. Moretti, *Iscr. agon. greche* (1953), σ. 56, ἀριθ. 22.

5. 144/5 μ.Χ., καὶ οὐχὶ 145/6 μ.Χ., καθ' ὅσον τὸ ᾽Αττικὸν ἔτος, κατὰ τούτους τοὺς χρόνους, ἤρχετο κατὰ μῆνα Βοηδρομιῶνα (= Σεπτ. - Ὀκτ.).

6. Εἰς ἐπιγραφὰς ἀπαντῶμεν, π.χ., «παῖδες ᾽Ολυμπικοί», «παῖδες Ἴσθμικοί» καὶ «παῖδες Πυθικοί» (= Moretti, ἔ.α., σ. 156, ἀριθ. 60, καὶ 160, ἀριθ. 61), ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία «[ἀγεν]είων παίδων» ἐν τῇ μελέτῃ μας προέχει [οὔτε καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναγνώσωμεν «᾽Ολυμπι]είων (= ἐπίθετον) παίδων», ἀναφερομένων εἰς τὰ παρ' ᾽Αθήναις ᾽Ολύμπια].

7. Τὸ ἔτος 145/6 μ.Χ. (=146 μ.Χ.) ἦτο καὶ ἔτος Παναθηναϊδος, ἐορταζομένης κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος ἐκάστης ᾽Ολυμπιάδος (= ΑΕ 1972, σ. 149=ΑΑΑ VII (1974), σ. 97, ὑποσ. 3, καὶ 98, ὑποσ. 7). Ὁ Moretti ὁμοίως κλίνει πρὸς τὸ τρίτον ἔτος (= ἔ.α., σ. 202). Τὰ δὲ Πανελλήνια ἐωρτάζοντο κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος ἐκάστης ᾽Ολυμπιάδος, ἐὰν ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 131/2 μ.Χ. (= *Hesperia*, Suppl. XIII (1970), σ. 120 καὶ 126).

Κλ.) Νούιος Φιλείνου ἐξ Οἴου ἦτο ὁ πρῶτος αὐτῶν ἀγωνοθέτης⁸. Μέχρι καὶ νῦν ἐπιστεῦ-
ετο ὅτι οἱ Σεβαστοὶ ἀγῶνες ἐνεκαινιάσθησαν τὸ πρῶτον κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Αὐγού-
στου, ἀλλὰ, ὡς γράφεται βραχέως ἀλλαχοῦ (= Historia), ἢ I.G. Π², 1069+Hesperia
XXXVI (1967), σ. 68-71, ἀριθ. 13, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, δηλ.
ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 61/2 μ.Χ. Ἐπίσης, εἰς τὴν I.G. Π², 4174, στ. 5-6, ἔχομεν «καὶ ἀγωνο-
θέτης (=Τιβ. Κλ.) Νούιος Φιλείνος ἐξ Οἴου) τῶν Τιβερίου Κλαυδίου Καίσαρος/ Σε-
βαστοῦ ἀγῶνων» (41 μ.Χ.). Εἰς I.G. Π², 1069+Hesperia XXXVI (1967), ἀριθ. 13, στ. 7
(ὄρα ἀνωτέρω), ἀναγινώσκουμεν «καὶ ἀγωνοθέτην (=Ἰούλιον) Νικάνορα, Νέον Ὅμη-
ρον καὶ Νέον [Θεμιστοκλέα]⁹ Σεβαστῶν ἀγῶνων]» (ὀλίγον μετὰ τὸ ἔτος 61/2 μ.Χ.).
Κατὰ τὸ ἔτος 209/10 μ.Χ., ἀπαντῶμεν «καὶ ἀγωνοθέτου (=Τρύφωνος τοῦ Θεοφίλου
Ἰβάρου) τῶν τῆς Σεβα/[στῆς οἰκίας; ἀγῶνων]»¹⁰.

Ὁ Ολίβερ παρετήρησεν ὅτι ἡ ὑπὸ μελέτην ἐπιγραφή δὲν ἦτο ἀναγεγραμμένη ἐπὶ
Ἐρμοῦ καὶ συνεπῶς οἱ νικῆσαντες (στ. 4-5) δὲν θά ἦσαν ἐφηβοί. Καὶ ἐβασίσθη εἰς τοῦτο
καὶ εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης (στ. 4) δὲν ἐμφαίνεται ὡς ἐφηβος εἰς
τὴν I.G. Π², 2052, στ. 55-57 (Πτολεμαῖδος), τοῦ ἔτους 145/6 μ.Χ., καθ' ὃ ἔτος ἄρχων ἦτο
ὁ Φλάβιος Ἀρριανὸς Παιανιεύς¹¹. Τοῦτο δὲ ἀληθεύει, ἀλλὰ πολλὰκις γυμνασῖαρχοι καὶ
ἄλλοι δὲν ἀνεγράφοντο καὶ ὑπὸ τὰς φυλάς αὐτῶν. Καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ I.G. Π², 2052 ἀρκεῖ
ὡς παράδειγμα. Ὁ Ολίβερ ὅμως ἔχει δίκαιον, διότι μετὰ τῶν γυμνασῖαρχῶν καὶ ἀγωνο-
θετῶν τῆς I.G. Π², 2052, στ. 6-26, ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης δὲν ἀναφέρεται καὶ τοῦτο
θά ἔπρεπε νὰ εἶχε τονισθῆ. Ὁ [---]λῆς) Βερενικίδης, ὡς ἀγένειος παῖς, δηλ. προφανῶς
εἰς μὴ ἐφηβικὴν ἡλικίαν (πρβλ. Πausanίου, VI, 14, 2: «ὄγδοον γὰρ ἐπὶ τοῖς δέκα ἔτεσι
γεγονῶς μὴ παλαῖσαι μὲν ἐπὶ παισὶν ὑπὸ Ἡλείων ἀπηλάθη, ἀνηγορεύθη δὲ ἐν ἀνδράσιν,
ὡσπερ γε καὶ ἐνίκησεν. . . . γεγονότα δὲ εἰκοσαετῆ τὸ χρεῶν ἐπιλαμβάνει. . .»), δὲν
ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἐφήβους πρὸς ἀναγραφὴν¹². Εἶναι σημαντικὸν ὅμως νὰ χαραχθῆ καὶ τὸ
ὄνομα τοῦ κοσμητοῦ εἰς τὴν στήλην ταύτην. Οἱ «ἀγένειοι» εἰς ἐπιγραφὰς συγκαταλέγον-
ται μετὰ τῶν «παίδων» καὶ «ἀνδρῶν» καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πausanίου οἱ «ἀγέ-
νειοι» θά ἦσαν νεώτεροι τοῦ δεκάτου ὄγδου ἔτους¹³. Τὸ ὅτι οἱ μὴ συμπληρώσαντες τὸ
εἰκοστὸν ἔτος ἐθεωροῦντο ἄνδρες καταφαίνεται καὶ ἐξ ἄλλου ἐδαφίου τοῦ Πausanίου
(VI, 15, 1): «Ἀρχίπῳ δὲ Μιτυληναίῳ. . . κρατήσαντι ἄνδρας ἄλλο τοιόνδε προσποιού-
σιν οἱ Μιτυληναῖοι ἐς δόξαν, ὡς καὶ τὸν ἐν Ὀλυμπία καὶ Πυθοῖ καὶ Νεμέα καὶ Ἰσθμῷ
λάβοι στέφανον ἡλικίαν οὐ πρόσω γεγονῶς ἐτῶν εἴκοσι».

8. I.G. Π², 3270, στ. 4-5: καὶ ἀγωνοθέτου τοῦ πρώτου/ τῶν Σεβαστῶν ἀγῶνων Νούιου τοῦ Φιλείνου
ἐξ Οἴου. Ὁ γράφων παρέθεσε τὸ στέμμα τῆς οἰκογενείας τοῦ Τ. Κλ. Νούιου ἐξ Οἴου εἰς Historia XIX
(1970), σ. 564. Ὁ R. Neubauer εἰς Comment. epigraphicae (1869), σ. 147 καὶ 157, ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ Σε-
βαστοὶ ἀγῶνες ἀνῆκαν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Κλαυδίου=P. Graindor, Ath. de Tib. a Traj. (1931), σ. 11,
ὑποσ. 7.

9. Καπετανόπουλος, διατριβή=ΑΕ 1968, σ. 222, ἀριθ. 394 καὶ 432c (ὄρα καὶ κατωτέρω, σ. 124).

10. I.G. Π², 1077, στ. 15-16 (=Agora XV (1974), ἀριθ. 460).

11. Ὅρα κατωτέρω, σ. 126, ἀριθ. 6.

12. Πρβλ. Syll.³, ἀριθ. 959, στ. 3 κ.έ.: [σίδε]/ ἐνίκων τῶν τε παίδων καὶ τῶν ἐφήβων καὶ τῶν/ νέων,
κτλ., καὶ Moretti, ἐ.ά., σ. 127, ἀριθ. 50, στ. 8: παῖδας καὶ ἐφήβους Τλαπολέμεια. Εἰς στ. 3 κ.έ., ἔχομεν
«παῖδας τρίς Ἰσθμια, / ἀγενείους Νέμεια . . . / ἄνδρας Δωρία . . . , κτλ.».

13. Ὁ Moretti λέγει ὅτι οἱ «ἀγένειοι» ἦσαν 17-20 ἐτῶν (ἐ.ά., σ. 57 καὶ 158). Πρβλ. RE I, στ. 772, στίχ.
30-32. Ὁ A. Dumont ὅμως ἀναγνωρίζει τοὺς «ἀγενείους» ὡς ὄντας 16-18 ἐτῶν (Essai sur l' Erhebte atti-
que, I (1876), σ. 216).

Ἡ I.G. II², 2052 περιέχει μόνον τοὺς μετὰ φυλῶν καὶ δημοτικῶν ἐφήβους, ἐν ᾧ οἱ σωφρονισταὶ καὶ ὑποσωφρονισταὶ ἀνεγράφησαν εἰς ἄλλην στήλην¹⁴: τὸ αὐτὸ θὰ συνέβη καὶ μὲ τοὺς ἐπενγράφους¹⁵. Τὸ σπουδαιότερον ὅμως εἶναι ὅτι τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα δὲν ἐχαράχθη εἰς I.G. II², 2052, ὡς καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2054, ἂν καὶ κολοβωμένη, τῆς ὁποίας δύο στίχοι (2-3) νὰ ἐρμηνευθῶσιν, ἴσως, ὡς «τ[οὺς σωφρονιστάς (ἀντὶ τοῦ «παιδευτάς»)]/καὶ τ[οὺς ὑποσωφρονιστάς (ἀντὶ τοῦ «σωφρονιστάς»)]¹⁶. Καὶ εἰς τὴν I.G. II², 3741 στερουόμεθα τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος (145/6 μ.Χ.). Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, ἡ χρονολόγησις γίνεται διὰ τοῦ παιδοτρίβου Ἀβασκάντου τοῦ Εὐμόλπου Κηφεισιέως (στ. 12: «ἐπὶ παιδοτρίβου τὸ δέκατον /» κτλ.). Πιθανῶς, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2052, ὅπου ἔχομεν «[ὁ κοσμητῆς Ἀθ]ήναιος τοὺς ἐπ' αὐ[τοῦ (ἢ μάλλον «ἐπ' αὐ[τῶ]»);¹⁷ ἐ]φηβέυσαντας» (στ. 5). Βεβαίως, εἰς τὴν I.G. II², 2055, στ. 2, ἀναγινώσκουμεν «[ἄρχοντος Φ]λ. Ἀρριανοῦ Παιανιέος»¹⁸ καὶ «[ἐπὶ ἄρχοντος Φλ. Ἀρριανοῦ [Παιανιέως]]» εἰς τοὺς στίχους 6-7 τῆς (γ) ἐπιγραφῆς ἀνωτέρω, ἀλλὰ τὸ γεγονός παραμένει ὅτι τὸ τοῦ ἄρχοντος ὄνομα παρελείφθη τωσάκις. Καὶ ἰδίως, ὅταν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ ἄρχων Φλάβιος Ἀρριανὸς Παιανιεύς ἐταυτίσθη πρὸς τὸν ὁμώνυμον φιλόσοφον ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας (ὄρα καὶ κατωτέρω, σ. 126). Ὅμως, ἡ παράλειψις τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος ἴσως νὰ μὴ ἐνέχη σημασίαν τινά, ἐπειδὴ παρατηρεῖται καὶ ἀλλαχοῦ¹⁹.

(δ) I.G. II², 2065, στ. 1-4: «Θεοῖς τύχη / [Αὐ]τοκράτορος Καίσαρος [Τίτου] / [Α]ιλίου Ἀδριανοῦ Ἀντωνεῖνου / Σεβαστοῦ» (150/1 μ.Χ.).

Στ. 4. Πιθανῶς, δυνάμεθα νὰ συμπληρώσωμεν «[Κλ. Ἀρχικ]λῆς) Βερενικίδης». Πρβλ. τὸν ἐφηβον Κλ(αύδιον) Ἀρχικλῆν Βερε(νικίδην) τῆς I.G. II², 2070, στ. 14 = Ἡλία Α. Καπετανοπούλου, *The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70* (διατριβή, Yale University, 1963), σ. 412, ἀριθ. 894 (μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος)²⁰. Τὸ ὄνομα Ἀρχικλῆς εἰς τὸν δῆμον Βερενικίδας ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὸ SEG XXI (1965), σ. 234 - 235, ἀριθ. 612, στ. 13-14, ἐκ τῶν ἐτῶν 175-180 μ.Χ., ὡς γράφεται εἰς *Revue belge philol. hist.* LII (1974), σ. 70, ἀριθ. 13 [= *Agora XV* (1974), ἀριθ. 392 = B. D. Meritt καὶ J. S. Traill, *The Athenian Agora*, vol. XV : *Inscriptions. The Councillors* (1974)].

Στ. 8-9. Πρβλ. τὴν I.G. II², 3741, στ. 2-6: «[ὁ δῆ]μος / τὸν κοσμητῆν / [Ἀ]θήναιον Ἀλεξάνδρου / Ῥαμνούσιον (=Κουμανούδης)²¹ ἱερωνίκην / καὶ ξυστάρχην (=Κουμανούδης)²¹ ἐν Βειθυνία διὰ βίου», κτλ. (145/6 μ.Χ.).

14. I.G. II², 2054 (ὄρα ὑποσ. 16 κατωτέρω).

15. Ἐπένγραφοι ἀναφέρονται εἰς I.G. II², 2052, στ. 12, 16 καὶ 17 (145/6 μ.Χ.), στερουμένων δημοτικῶν καὶ τῶν τριῶν.

16. Ὁ τίτλος «παιδευταὶ» ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνωρίτερον. Ὁ Μιτσὸς κατέχει νέον κείμενον τῆς I.G. II², 2054.

17. Πρβλ. *Hesperia* XI (1942), σ. 71, ἀριθ. 37, στ. 8.

18. *AE* 1971, σ. 70, ἀριθ. 5.

19. Πρβλ. τὴν I.G. II², 3440, στ. 19: οἱ ἐπὶ Κλ. Χρυσίππου ἐφηβοὶ (142/3 μ.Χ.), ἄρχοντος ὄντος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο Π. Αἰλ. Ἀλεξάνδρου (Β) Φαληρέως (= *ΑΔ* 26 (1971) : Μελέται, σ. 285, ἀριθ. 6). Ὁ Κλ. Χρυσίππος ἦτο κοσμητῆς (=Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 410, ἀριθ. 882).

20. Ὅρα *Historia*, ἔ.ἀ., σ. 562, ὑποσ. 10.

21. Οὕτω παρὰ τῷ τῆς I.G. II² τὸμῳ τοῦ Meritt. Ἡ ἑλληνιστὶ σημείωσις ὀφείλεται, πιστεύομεν, εἰς τὸν Γ. Σταμίρη.

Στ. 9 (τέλος): «τὸν ἑα[υτῶν]» ἢ «τὸν ἑα[υτοῦ]» ἢ καὶ «τὸν ἑα[υτῆς]» / «[. . . . . ἀνέθηκεν-(-καν) ὁ δεῖνα (ἢ οἱ δεῖνες) ἢ καὶ ἡ δεῖνα]». Ἐνδέχεται ὁ τιμώμενος νὰ ἦτο ὁ παιδοτρίβης Ἄβάσκαντος Εὐμόλπου Κηφεισιεύς²²;

Κατὰ τὸ ἔτος 155/6 μ.Χ. ἐνεκαινιάσθησαν καὶ τὰ Ἀντώνεια ὡς ἀγῶν ἐφηβικός, ὡς πληροφοροῦμεθα ἐκ τῆς I.G. Π², 2068, στ. 120-122: «Θεόμνηστος/ἀγωνοθέτης/Ἀντωνείων», καὶ πιθανῶς ὁ Ἀντωνεῖνος Πίος νὰ συνέβαλε κάπως εἰς τὴν ἐγκαινίασιν ταύτην. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἢ τοῦ Ἀντωνεῖνου Πίου εὐνοια πρὸς τὰς Ἀθήνας καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν I.G. Π², 3390 τοῦ ἔτους 140 μ.Χ. Εἰς τοὺς στίχους 3-5 ἔχομεν «. . . συ[ντε/λέσαντα κα]ἰ ἀξήσαντα τὰς τοῦ Θεοῦ πατρὸς αὐτοῦ δωρεάς]». Ὁ γράφων συμπληροῖ «συ[ντε/λέσαντα κα]ἰ» καὶ «[δωρεάς]»²³. Ἡ I.G. Π², 3390 ἴσως νὰ ἀπηχῆ τὴν παρὰ H. Dessau, ILS, ἀριθ. 337, ἐπιγραφὴν, καθ' ἣν κατὰ τὸ ἔτος 140 μ.Χ. ὁ Ἀντωνεῖνος Πίος ἀποπεράτωσε καὶ ἐνεκαινίασε τὸ εἰς Νέας Ἀθήνας ὑδραγωγεῖον, τοῦ ὁποῦ ἢ ἔναρξις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ. Τέλος, εἰς τὴν I.G. Π², 3391, χρονολογηθεῖσαν εἰς τὰ ἔτη 140 - 145 μ.Χ., ἡ Βουλὴ τῶν Φ ἀνέθηκε τὸ ἀγορανόμιον εἰς τὸν Ἀντωνεῖνον Πίον.

2. I.G. Π², 2090=EM 10044 (Μιτσός), ἐκ τοῦ ἔτους 165/6 μ.Χ.

Στ. 67 Πανδει[ονίδος]

68 Φλ. Μένανδ[ρος Παιαν(ιεύς)]

Ὁ ἔφηβος οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν δῆμον Παιανίας, ὡς τὸ δημοτικὸν αὐτοῦ συμπληροῦται, καὶ ἦτο υἱὸς τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιέως (=ἀριθ. 8, κατωτέρω).

Παρατίθενται τὰ τῆς οἰκογενείας μέλη χρονολογικῶς.

- (α) Στράτων Καλλιστράτου Παιανιεύς.
  - (α) I.G. Π², 7087, στ. 1 - 3, μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος.
- (1) [Σ]τράτων (B) (Στράτωνος (A)) Παιανιεύς πρ(εσβύτερος).
  - (α) ἐπιμελητῆς δικ[αστηρίων]=I.G. Π², 1733, στ. 12=Musée Belge XXVII (1923), σ. 299, ἀριθ. 444, ἀρχὰς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος. Υἱός: ἀριθ. 2.
- (2) [Στράτων] (Γ) (Στράτωνος (B)=ἀριθ. (1) Παιανιεύς νε(ώτερος).
  - (α) ἐπιμελητῆς δικ[αστηρίων]=I.G. Π², 1733, στ. 13 = Musée Belge, ἔ.ἀ., σ. 299, ἀριθ. 443, τοῦ αὐτοῦ χρόνου.
- (3) Φλαβία [. . . .]κράτεια (ἐκ Παιανιέων)²⁴.
  - (α) I.G. Π², 3984, στ. 9 - 11: «Φλαβίας [. . . / . . .]κρατείας ἱε[ρ]οφάντ[ιδος/ἔ]γ[γονον] (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ ἔτους 166/7 μ.Χ. περίπου.

Σημειώσεις: Ὁ K. Clinton ἐδημοσίευσε βελτιωμένον κείμενον τῆς I.G. Π², 3984 εἰς TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 31, καὶ ὁ γράφων τὴν βελτιώνει περαιτέρω εἰς μελέτην δημοσιευθησομένην εἰς AJA. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐμφαίνει τὰς νέας διορθώσεις. Ὁ Clinton ἀνεγνώρισε τὴν ἱεροφάντιδα ὡς ἐκ μητρὸς τήθην τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα (=ἀριθ. 8), ἀλλὰ βλέπε παρατηρήσεις μας εἰς AJA [Clinton, σ. 31 (στέμμα) καὶ 87, ἀριθ. 5].

22. Ὁ παιδοτρίβης οὗτος ἀναφέρεται εἰς δύο ἐπιγραφὰς κατωτέρω (=Προσθήκη, ἀριθ. 1 καὶ 2).

23. Ὅρα Hesperia XVI (1947), σ. 69. Πρβλ. καὶ τὴν I.G. III, 529 (=CIG, ἀριθ. 347).

24. Ὁ Καπετανόπουλος κατέχει προσωπογραφίαν τῶν παρὰ τῇ Ἀττικῇ Φλαβίων, ὡς ἀνεκοινώθη καὶ εἰς AE 1968, σ. 177. Ὅρα καὶ Historia, ἔ.ἀ., σ. 562.

Ἡ ἱεροφάντις ἴσως νά ἀναγνωρισθῆ ὡς θυγάτηρ τοῦ Στράτωνος (Γ) νεωτέρου (ἀριθ. 2). Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 27/8 μ.Χ. περίπου.

- (4) Τίτος Φλάβιος Στράτων (Δ) (Παιανιεύς).
 (α) I.G. II², 3984, στ. 7 - 9: «Τίτου Φ[λ]αβί[ο]υ / Στ[ρ]άτωνος ἱεροφάντ[ου] / ἔκ[γ]γονον» (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (δρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἀνωτέρω) [Clinton, σ. 30, ἀριθ. 20]. Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 57/8 μ.Χ. περίπου. Υἱός: ἀριθ. 5.
- (5) Τίτος Φλάβιος Στράτων (Ε) (Παιανιεύς).
 (α) I.G. II², 3984, στ. 5 - 7: «Τίτου [Φ]λαβίου / Στράτωνος ἐπὶ βωμῶ / [υἱὸ]ν» (=Φλ. Εὐθυκόμαν Παιανιέα, ἀριθ. 8), ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔτους (δρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἀνωτέρω) [Clinton, σ. 83, ἀριθ. 11]. Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 87/8 μ.Χ. περίπου. Πατήρ: ἀριθ. 4.
- (6) Φλάβιος Ἀρριανός (Α) Παιανιεύς²⁵.
 (α) I.G. II², 2055, στ. 2 = ΑΕ 1971, σ. 70, ἀριθ. 5: «[ἄρχοντος Φ]λ. Ἀρριανοῦ Παιανιέως» (145/6 μ.Χ.).
 (β) ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1, στ. 6 = GRBS XI (1970), σ. 337 - 338, στ. 6 = ἀνωτέρω, σ. 121, ἀριθ. (Γ), στ. 6: «[ἐπὶ ἄρχοντος Φλ. Ἀρριανοῦ / [Παιανιέως]]» (145/6 μ.Χ.).

Ὁ ἄρχων οὗτος ἔχει ταυτισθῆ πρὸς τὸν Λ. Φλάβιον Ἀρριανόν ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας, ἀλλὰ βλέπε παρατηρήσεις ὑπὸ τὸν ἀριθ. 7.

- (7) Φλάβιος Ἀρριανός (Β) Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 10: «[Φλ. Ἀρριανός (Παιανιεύς)], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ.
 Εἰς τὸν στίχον ΙΙ ἀναγράφεται ὁ Φλ. Εὐθυκόμας Παιανιεύς (=ἀριθ. 8).
 (β) I.G. II², 1776 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 378], στ. 10: «Φλ. Ἀρριανός (Παιανιεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 169/70 μ.Χ.

Ὁ πρύτανις οὗτος ἐταυτίσθη πρὸς τὸν Λ. Φλάβιον Ἀρριανόν, τὸν φιλόσοφον, ἐκ Νικομηδείας τῆς Βειθυνίας, ἀλλὰ ἴσως θά πρέπει νά διαχωρισθῶσιν²⁶. Ὁ γράφων ἔγραψε περὶ τοῦ φιλοσόφου εἰς ΑΑΑ VI (1973), σ. 301 - 304. Καὶ ὁ ἄρχων Φλ. Ἀρριανός Παιανιεύς (=ἀριθ. 6) τοῦ ἔτους 145/6 μ.Χ. νά ἀνήκη εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιέως (=ἀριθ. 8) καὶ νά ἀναγνωρισθῆ ἴσως ὁ ἄρχων ὡς πατήρ τοῦ πρυτάνεως Φλ. Ἀρριανοῦ (Β) Παιανιέως. Εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἀθηνῶν, ὅπου τιμᾶται ὁ Λ. Φλάβιος Ἀρριανός ὁ φιλόσοφος, οὐδεμία μνεία γίνεται περὶ ἐπωνύμου ἀρχῆς καὶ οὔτε καὶ τὸ δημοτικὸν Παιανιεύς ἀναγράφεται²⁷.

- (8) Τίτος Φλάβιος Εὐθυκόμας Παιανιεύς.
 (α) I.G. II², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 8: [ἐπ]ώνυμος Φλ. Εὐθ[υ]κόμας, καὶ στ. 11: [Φλ. Εὐ]θυκόμ[ας] (Παιανιεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ.
 Θὰ πρέπει νά ἐπισημανθῆ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Φλ. Ἀρριανός (Β) Παιανιεύς (=ἀριθ. 7) προεῖχε τοῦ Εὐθυκόμα, διότι τὸ τοῦ Ἀρριανοῦ (Β) ὄνομα (στ. 10) προηγεῖται τοῦ ὀνόματος τοῦ Εὐθυκόμα, ἀν καὶ οὗτος ἦτο ἐπώνυμος τῆς Πανδιονίδος φυλῆς.

25. Ὅρα ὑποσ. 27 κατωτέρω.

26. ΑΑΑ VI (1973), σ. 301, ὑποσ. 1, καὶ 304, ὑποσ. 11 = Α. Β. Bosworth.

27. ΑΑΑ, ἔ.ἀ., σ. 302. Ὁ Καπετανόπουλος παραθέτει ἐνταῦθα δύο Ἀρριανούς (Α καὶ Β) Παιανιέας, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον, ἐὰν ὁ ἀρχων Φλ. Ἀρριανός Παιανιεύς πρέπει νά διαχωρισθῆ ἀπὸ τοῦ φιλοσόφου Λ. Φλ. Ἀρριανοῦ. Τὸ ὄνομα Ἀρριανός εὐνοεῖ τὴν ταύτισίν των καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τούτου εἰς τὴν ἐξ Ἀχαρνῶν οἰκογένειαν θά χρήση ἐξηγήσεώς τινος.

- (β) I.G. II², 2478, στ. 1: Φλ. Εὐθυκό[μας], πρύτανις κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶ-
νος (=Hesperia XI (1942), σ. 48, ὑπ' ἀριθ. 15).
- (γ) I.G. II², 3984, στ. 1 - 5: «[κ]αθ' ὑπομνη[ματι]/σμὸν τῆς ἐξ Ἄ[ρείου]/ πάγου βου-
λῆς [Τίτον] /Φλάβιον Εὐθυκό[μαν]/ Παιανιέα» (166/7 μ.Χ. περίπου) (δρα ὑπ' ἀριθ.
3 ἀνωτέρω).
- (δ) I.G. II², 3985, στ. 4-6: «Τίτου/ Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανι /έως υἱὸν» (=ἀριθ. 10)
(165/6 μ.Χ. περίπου).
- Ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 117/8 μ.Χ. περίπου. Πατήρ: ἀριθ. 5. Γυνή: ἀριθ. 9.
Δεύτερος υἱός: ἀριθ. 11.
- (9) «Πο[μ]πηία Πῶ[λ] /λα Πομπη[ί]ο[υ] Πλειστάρ[χ]ου φιλο]σόφου [θυ]γάτηρ τὸ[ν] / έαυ-
τῆ[ς] [ἄνδρα]» (=ἀριθ. 8).
- (α) I.G. II², 3984, στ. 11 - 14 (τοῦ αὐτοῦ ἔτους [δρα ὑπ' ἀριθ. 3 ἀνωτέρω]).
- (β) I.G. II², 3985, στ. 6-7: «ἡ μήτηρ Πομπη /ία Πῶλλα τὸν έαυτῆς υἱὸν» (=ἀριθ. 10),
ἐκ τοῦ ἔτους 165/6 μ.Χ. περίπου.
- (10) Τίτος Φλάβιος Μένανδρος Παιανιεύς.
- (α) I.G. II², 2090. στ. 68: «Φλ. Μένανδ[ρος Παιαν(ιεύς)], ἔφηβος Πανδει[ονίδος]»,
165/6 μ.Χ. (δρα ἀνωτέρω ὑπὸ ἐπιγραφῆν ἀριθ. 2).
- (β) I.G. II², 3985, στ. 1 κ.έ.: «καθ' ὑπομνηματισμὸν / τῆς ἐξ Ἄρείου πάγου βου/λῆς
Τίτον Φλάβιον Μέ/νανδρον Παιανιέα Τίτου/ Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανι/έως
(=ἀριθ. 8) υἱὸν ἢ μήτηρ Πομπη /ία Πῶλλα (=ἀριθ. 9) τὸν έαυτῆς υἱόν» (τοῦ ἔτους
165/6 μ.Χ. περίπου.)
- Ἐγεννήθη τὸ ἔτος 147/8 μ.Χ.
- (11) Φλάβιος Στράτων (ΣΤ) (Παιανιεύς).
- (α) I.G. II², 2124, στ. 2 - 3 (=ΑΕ 1971, σ. 68, ἀριθ. 3): ἐπὶ Φλαβίου Στράτωνος/
ἄρχοντος, ἀνήκοντος εἰς τὰ ἔτη 194/5 - 200/1 μ.Χ. (Νοτόπουλος: 196/7 μ.Χ. περί-
που). Ἄμφοτερά τὰ ὀνόματα Φλάβιος καὶ Στράτων τοποθετοῦσι τὸν ἄρχοντα τοῦ-
τον εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Τ. Φλ. Εὐθυκόμα Παιανιεύς (=ἀριθ. 8) καὶ θὰ ἦτο ἴσως
υἱὸς αὐτοῦ. *Σημείωσις*: Ἐπιγραφή ἐκ Λήμνου (= Annuario III/V (1941/43), σ.
102 - 103, ἀριθ. 20), δημοσιευθεσομένη εἰς AJA (The Archon Flavius Straton (VI)
Paianieus), ἐπιβεβαιοῖ τοῦτο.
- Σημείωσις*. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Τ. Φλαβίου Εὐθυκόμα Παιανιεύς (=ἀριθ. 8) ἴσως νά
ἦτο συγγενῆς μετὰ τῆς οἰκογενείας τοῦ Τ. Φλαβίου Λεωσθένους Παιανιεύς, σημαינוύ-
σης ἐπίσης οἰκογενείας. Ὁ Καπετανόπουλος ἔγραψε περὶ ταύτης τῆς οἰκογενείας εἰς
REG LXXXIII (1970), σ. 63 - 69. Ὡς ἐσημειώθη εἰς τὰ ἀνάτυπα, τὸ τῆς οἰκογενείας στέμ-
μα χρήζει νέας ἀνασυντάξεως²⁸.
- Τὸ ὄνομα Στράτων ἀπαντᾶται εἰς τὸν δῆμον Παιανίας καὶ ἄνευ τοῦ nominis Φλάβιος.
- (α) Εὐνομος (Α) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς), ἐπέγραφος (;)²⁹.

28. ΑΕ 1971 (=1972), σ. 115-116, ὅπου ὁ Κ. Clinton ἐδημοσίευσεν νέον ἀποσπασμάτιον τῆς I.G. II²,
3592 καὶ τὸ ὅποιον ὁ Καπετανόπουλος ἐγνώριζεν ἐκ τῶν ἐξ Ἑλευσίνος ἐκτύπων εἰς τὸ Ἰνστιτούτον
Princeton (Αὐγούστος τοῦ 1970). Ὁ Καπετανόπουλος σκοπεύει νά ἐπανεέλθῃ εἰς τὸ θέμα τοῦτο.

29. Ἴσως τὸ λῆμμα «ἐπέγραφοι», ἀνωθεν ἐφήβων μετὰ δημοτικῶν, νά ἀποδοθῇ εἰς λάθος, ἰδίως ἐπει-
δὴ ἔχομεν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐπεγράφοις ἄνευ δημοτικῶν. Πρβλ. καὶ τὰς τοῦ Μιτσοῦ παρατηρή-
σεις εἰς ΑΕ 1971, σ. 63.

- (α) I.G. Π², 2033, στ. 27 (=ΑΕ 1971, σ. 62, ἀριθ. 5, στ. 27), προ τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (μετὰ τὸ ἔτος 120 μ.Χ.).
- (β) [Στρ]άτων (Β) Ε[ὐνόμου (Α)] Παιανιεύς, διδ[άσκαλος] (ἐφήβων).
 (α) I.G. Π², 2099 (latus dextrum), στ. 38+2100 Β, στ. 35=Clas. Phil. LXV (1970), σ. 96-97, ὑποσ. 8 (162/3 μ.Χ.).
 (β) I.G. Π², 2086, στ. 30-31: «διδάσκαλος ἐφήβων τῶν ἀσμάτων θεοῦ Ἄδρια-νοῦ / Στράτων Εὐνόμου Παιανιεύς» (163/4 μ.Χ.).
- (γ) Σοφιστικὸς Στράτωνος (Β) Παιανιεύς, ἔφηβος.
 (α) I.G. Π², 2069, στ. 25=ΑΕ 1950/1, σ. 38, ἀριθ. 18, στ. 26, 164 / 5 μ.Χ.=Clas. Phil., ἔ.ἀ., σ. 96-98.
 (β) I.G. Π², 12633=Hesperia XXIII (1954), σ. 281, ἀριθ. 170=D. W. Bradeen, The Athenian Agora, XVII: Inscriptions, The Funerary Monuments (1974), σ. 174, ἀριθ. 992: «Σοφιστικὸς Στράτωνος / Κέλαδος Διονυσίου» (ὁ γράφων τὴν ἀνάγει εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου-ἀρχᾶς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος). Ὁ Κέλαδος Διονυσίου θὰ εἶναι ὁ Κέλαδος Διονυσίου (Κυδαθηναϊεύς), πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 166/7 μ.Χ. (=I.G. Π², 1773 [=Agora XV (1974), ἀριθ. 369], στ. 38). Ἀμφότεροι οἱ δῆμοι, Κυδαθηναῖον καὶ Παιανία, ἀνήκουσιν εἰς τὴν Πανδιονίδα φυλὴν.
- (δ) Στράτων (Γ;) Διονυσίου Παιανιεύς.
 (α) I.G. Π², 7086, στ. 1-3 (2ος-3ος μ.Χ. αἰῶν· ἢ νὰ ἀναχθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος;).
- (ε) Εὐτυχῶ Σ(τράτωνος) (Γ;) Παιανιεύς.
 (α) I.G. Π², 7086, στ. 4-6 (διὰ τὴν χρονολογίαν, ἰδὲ ὑπὸ τὸν (δ) ἀνωτέρω).
- (ζ) Βίκτωρ Στράτωνος (Γ;) Παιανιεύς, πρύτανις Πανδιονίδος.
 (α) I.G. Π², 1826, στ. 27 (μετὰ τὸ 217 μ.Χ. περίπου=Agora XV (1974), ἀριθ. 477).
3. I.G. Π², 2096=I.G. Π², 2278 (ὁ J. Kirchner ἐχρονολόγησε τὴν I.G. Π², 2096 «μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος»).

..- | |

[Φιλ]άργυρο[ς - -

...κίωνιο[ς - -

[Θη]σεύς)

5 [Θε]όφιλος Ἐλ- -

[Δ]αμιανὸς Δ[αμᾶ Ἀχαρνεύς]

[Ἀ]θήναιος Εὐ[όδου Ἀχαρνεύς]

[Γλ]αῦκος Εὐ[όδου Ἀχαρνεύς]

[Γρ]αφικὸς)

10 .. Ῥόδιππος

....δωρος Δι- -

Ἦ Μιτσοῦ ἀνέγνωσε τοὺς στίχους 1 καὶ 11 ὡς «[π.4]στρα[τος]» καὶ «...δωρος Διο-
π[εῖθους:]» ἀντιστοίχως εἰς ΑΕ 1950/1, σ. 21, ἀριθ. 5.

Ἦ I.G. Π², 2096 (=EM 2950) ἐδημοσιεύθη δις εἰς τὸν σχετικὸν τόμον τῆς I.G. Π²
καὶ εἶναι ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν I.G. Π², 2278 (ἄνευ χρονολογίας).

5
..... E I₁
[Φιλ]άργυρο[ς]
[Ἄμ]μώνιο[ς]
[Θη]σεύς)
5 [Θε]όφιλος E -
[Ἄ]μμιανὸς Δ -
[Ἄθ]ήναιος Εὐ[όδου]
[Γλ]αῦκος Εὐό[δου]
[Γρ]αφικὸς)
10 .. Ῥόδιππος
[Διό]δωρος Διογ[ένους]

Ἦ γράφων συνεπέρανεν ὅτι ἢ I.G. Π², 2096—2278 δὲν θὰ ἦτο ἐφηβικὴ, δηλ. θὰ ἔπρεπε νὰ
ἦτο πρυτανικὴ (τῆς Οἰνεΐδος φυλῆς) καὶ τοῦτο ἐπεβεβαιώθη κατ' ἐπίσκεψιν εἰς τὸ Ἐπι-
γραφικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου ἐπληροφορήθη ἐπίσης ὅτι ὁ B. D. Meritt καὶ ὁ J. S.
Traill τὴν συνεκόλλησαν ἐπὶ ἄλλων κολοβωμένων πρυτανικῶν ἐπιγραφῶν³⁰. Διὸ καὶ αἱ
παρατηρήσεις ἐνταῦθα περιορίζονται. Σχετικὴ σημείωσις περὶ ταυτίσεως τῆς I.G. Π²,
2096 καὶ 2278 ἔγινεν εἰς τὸν I.G. Π² τόμον τοῦ Meritt εἰς τὸ Institute for Advanced Study
εἰς Princeton, κατ' Αὐγούστον τοῦ 1970.

Τὸ πλήρες ὄνομα τοῦ πρυτάνεως τοῦ στίχου 10 εἶναι «[Κλ.] Ῥόδιππος». Ἦ Κλ(αύ-
διος) Ῥόδιππος ἦτο ἐφηβος κατὰ τὸ ἔτος 169/70 μ.Χ. καὶ μαρτυρεῖται εἰς τὴν I.G. Π²,
2097, στ. 206: Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνέυς (Οἰνεΐδος). Ἐπὶ πλέον ὁ Κλ. Ῥόδιππος μαρτυρεῖ-
ται καὶ ὡς πρύτανις (διὰ δευτέραν φοράν) εἰς I.G. Π², 1802, στ. 10: [Κ]λ. Ῥόδιπ[ο]ς
(Ἀχαρνέυς)³¹ [μετὰ τὸ 218 μ.Χ. περίπου εἰς Agora XV (1974), ἀριθ. 483]. Ἦ I.G. Π², 1802
(=Agora XV [1974], ἀριθ. 483) σχετίζεται πρὸς τὰς I.G. Π², 1801 (=Agora XV [1974],
ἀριθ. 482) καὶ 1803 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 449). Εἰς τὴν I.G. Π², 1801 (=Agora XV
[1974], ἀριθ. 482), στ. 9, ἀναγράφεται τὸ λῆμμα «ΑΥΡΗΛ[ΙΟΙ]», τὸ ὅποσον τοποθετεῖ τὴν
ἐπιγραφὴν ταύτην εἰς τὰ κατόπιν τοῦ 212/3 μ.Χ. ἄμεσα ἔτη (Σημ.: Αἱ παραπομπὰ εἰς
Agora XV προσετέθησαν μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ χειρογράφου καὶ μετὰ ἀλλαγῶν τινῶν).
Περὶ Αὐρηλίων εἰς Ἀθήνας, ὁ γράφων κάμνει μικρὰν μνείαν εἰς ΑΔ 26 (1971): Μελέ-
ται, σ. 307 - 308, Κ13. Ἦ Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνέυς, ὁ ὅποιος συμπεριλαμβάνεται εἰς τὴν
τοῦ γράφοντος διατριβὴν, σ. 429, ἀριθ. 964³², ἦτο ἐξήκοντα καὶ ἕξ ἢ ἑπτὰ ἐτῶν κατὰ τὸ
ἔτος 218 μ.Χ.

30. Κατὰ μῆνα Ἰούλιον τοῦ 1972.

31. Οὕτω τὸ δημοτικὸν (=Ἀχαρνέυς) εἰς τὸν τοῦ Meritt I.G. Π² τόμον.

32. Ὅρα ἀνωτέρω, σ. 124.

Ἡ τελευταία παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τοὺς [Ἀθ]ήναιον Εὐ[όδου] καὶ [Γλ]αῦκον Εὐ[όδου] (στ. 7 - 8) ἐκ τοῦ δήμου Ἀχαρνῶν. Καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας ταύτης μαρτυροῦνται παρὰ ταῖς ἐπιγραφαῖς. Παρατίθενται κατωτέρω χρονολογικῶς.

- (1) Γλαῦκος (Α) Παραμόνου Ἀχαρνεύς (I.G. Π², 2463, στ. 17, τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος) (ἄγνωστος κατάλογος).
- (2) Πρωτογένης (Α) Μηνοδώρου (Α) Ἀχαρνε(ύς), ἐφηβος κατὰ τὸ ἔτος 112/3 μ.Χ. (=I.G. Π², 2024, στ. 35).
- (3) Ἀθήναιος (Α) Εὐόδου (Α) Ἀχαρνεύς.
  - (α) I.G. Π², 1794, στ. 38: ἀντιγραφεὺς [Ἀθ]ήναιος Εὐ(ὐ)όδου, ἐκ τοῦ ἔτους 180/1 μ.Χ. κατὰ τὸν Νοτόπουλον=Agora XV (1974), ἀριθ. 402. Ὁ ἀντιγραφεὺς ὅμως δύναται νὰ ἀνήκη καὶ εἰς τὸν δήμον Μελίτης, ὅπου ἀπαντῶνται τὰ ὀνόματα Ἀθήναιος Εὐόδου καὶ Γλαῦκος Εὐόδου³³.
  - (β) I.G. Π², 2096, στ. 7: [Ἀ]θήναιος Εὐ[όδου], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 186/7 μ.Χ. (ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 3).
  - (γ) I.G. Π², 2113, στ. 17: Ἀθήναιος Εὐόδου Ἀχαρ(νεύς), σωφρονιστῆς κατὰ τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (ὄρα εἰς τὸ Εὐρετήριον κατωτέρω).
- (4) Γλαῦκος (Β) Εὐόδου (Α) Ἀχαρνεύς.
  - (α) I.G. Π², 2096, στ. 8: [Γλ]αῦκος Εὐ[όδου], πρύτανις κατὰ τὸ ἔτος 186/7 μ.Χ. (=ἐπιγραφή ἀριθ. 3 ἀνωτέρω).
  - (β) I.G. Π², 2113, στ. 24: Γλαῦκος Εὐόδου Ἀχαρ(νεύς), ὑποσωφρονιστῆς κατὰ τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (=ἀνωτέρω, ὑπὸ τὸν ἀριθ. 3, παραπομπή γ).
Ἀδελφός: ἀριθ. 3.
- (5) Ἀθήναιος (Β) Ἀθηναίου (Α) (=ἀριθ. 3) Ἀχαρνεύς.
  - (α) I.G. Π², 2119, στ. 30: Ἀθήναιος Ἀχαρ(νεύς), θεσμοθέτης, 175: ὄπλον Ἀθήναιος, 210: [ὄπ]λον Ἀθήν[αιος]³⁴, καὶ 242: Ἀθήναιος (Θησειδης) (192/3 μ.Χ.=Εὐρετήριον κατωτέρω).
  - (β) I.G. Π², 1949, στ. 3: ταμίας Ἀθήνεος Ἀχαρνεύς, μετὰ τὸ ἔτος 212 μ.Χ. (ιερατικός κατάλογος).
- (6) Μηνόδωρος (Β) Εὐόδου (Β) Ἀχαρνεύς.
  - (α) I.G. Π², 2130, στ. 68: Μηνόδωρος Εὐόδου Ἀχαρ(νεύς), ἀγορανόμος (ἐφήβων), καὶ 69: (ἐπετέλεσε τοὺς Κύθρους) (193/4 μ.Χ.=Εὐρετήριον κατωτέρω).
- (7) Πρωτογένης (Γ) Πρωτογένους (Β) Ἀχαρνεύς(ς).
  - (α) I.G. Π², 1784, στ. 35: Πρωτογένης) ([Ἀχαρνεύς(ς)], πρύτανις μετὰ τὸ 216 μ.Χ.=Agora XV (1974), ἀριθ. 473.

ΑΝΗΚΩΝ ΙΣΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΥΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΝ

- (8) Ἀθήναιος (Γ) Φιλοστράτ(ου) Ἀχαρ(νεύς), ἐφηβος Οἰνείδος κατὰ τὸ ἔτος 193/4 μ.Χ. (I.G. Π², 2130, στ. 172 [ὄρα εἰς τὸ Εὐρετήριον κατωτέρω]).
Σημείωσις. Τὸ ὄνομα Γλαυκίας ἀπαντᾶται εἰς τὸν δήμον Ἀχαρνῶν, ἀλλ' ἴσως νὰ

33. Ἐφηβοί: I.G. Π², 2086, στ. 153: Ἀθηναῖος Εὐόδου Μελι(τεύς) (163/4 μ.Χ.), καὶ 2099, στ. 19: Γλαυκος Εὐόδου [Μελι(τεύς)] (162/3 μ.Χ.=Clas. Phil., ε.ά., σ. 96-97, ὑποσ. 8). Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ δημοτικόν.

34. Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ ὁμώνυμον πατρωνυμικόν σημεῖον.

μη ἔχη σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν ἀνωτέρω οἰκογένειαν ἐξ Ἀχαρνῶν, ἰδίως ἐπειδὴ αὐτὴ στερεῖται τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας (κατὰ τὰς ἐνδείξεις).

(1) Φαῦστος (Α) Γλαυκίου (Α) Ἀχαρνεύς.

(α) I.G. II², 3112, στ. 37 (ἀγωνισάμενος χορῶ Διονυσιακῶ, κατὰ τὸ ἔτος 108/9 μ.Χ. = AAA VII (1974), σ. 391 - 392).

(2) Τίτος Φλάβιος Γλαυκίας (Β) Ἀχαρνεύς³⁵.

(α) I.G. II², 2017, στ. 9: Τ. Φ. Γλαυκίας Ἀχαρνεύς στρατηγὸς Ἐλαφη(βολιδῶνα) (=γυμνασιάρχος), 10: Τ. Φλ. Γλαυκίας Ἀχαρνεύς Σκειροφο(ριῶνα), 10 - 11: Τ. Φλ. Γλαυκίας/ [Ἀχαρνεύς Ἐκατομβ(αιῶνα)], 11: [Τ. Φ]λ. Γλαυκίας Ἀχαρνεύς Μεταγει(τιῶνα), 19: Γλαυκίας (ἀνάγλυφον), ἐκ τῶν ἐτῶν 103/4 - 106/7 μ.Χ. (=πρωτενγράφου < > ἐπένγραφοι)³⁶.

(β) I.G. II², 3963, στ. 6: Γλαυκίου υἱά (=Τ. Φλ. Διόφαντον Ἀχαρνέα, ἀριθ. 5), μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.

(γ) I.G. II², 3964+3964 (Add. et Corrig.) στ. 6: Γλαυκίου υἱά (=Τ. Φλ. Γλαυκίαν (Γ) Ἀχαρνέα, ἀριθ. 4), μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.

Γυνή: Ἀθηναῖς=ἀριθ. 6.

(3) Φαῦστος (Β) Ἀχαρνεύς.

(α) I.G. II², 2070, στ. 13: Φαῦστος Ἀχαρ(νεύς), ἔφηβος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος.

(β) I.G. II², 2473, στ. 5: [Φ]αῦστος Ἀχαρ(νεύς), μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (ἄγνωστος κατάλογος).

(4) Τίτος Φλάβιος Γλαυκίας (Γ) Ἀχαρνεύς.

(α) I.G. II², 3964 (Add. et Corrig.)+3964, στ. 1-8: «ἡ ἐξ Ἀρ[είου πάγου] /βουλή [καὶ ἡ βουλῆ]/ τῶν Φ [καὶ ὁ δῆμος]/ Τί. Φλ. Γ[λαυκίαν Ἀ]/(κενὸν) χαρ[νέα (κενὸν)]/ Γλαυκίου (=ἀριθ. 2) υἱά τόν [ἐκ προγόνων μέγα κῦδος ἔχοντα,] / μητρὸς Ἀθην[αῖδος (=ἀριθ. 6) ἐλπίδα, νῦν δὲ γόον,] / ἔβδομον ἐκ δεκ[άδος μούνον πλήσαντ' ἐνιαυτὸν]/», κτλ. (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.). *Σημείωσις*: στ. 1 (=Ἀρ[είου]). Τὸ Ρ ἀνεγνώσθη ἐκ τοῦ παρὰ τῷ Ἰνστιτούτῳ εἰς Princeton ἐκτύπου.

Ἀδελφός: Διόφαντος=ἀριθ. 5.

(5) Τίτος Φλάβιος Διόφαντος Ἀχαρνεύς.

(α) I.G. II², 3963, στ. 1 - 6: «ἡ ἐξ Ἀρ[είου Π[άγου βου]λή καὶ ἡ βουλή [τῶν Φ]/ καὶ ὁ δῆμος Τί. [Φλ. Διὸ]/φαντον Ἀχαρ[νέα]/. . . / Γλαυκίου (=ἀριθ. 2) υἱά μίης δευτέρου [ἐκ γενεῆς]/», κλπ. (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.). Ὁ γράφων συμπληροῖ τὸ *nomen* Φλ(άβιος).

Ὁ Kirchner ἐπρότεινε νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ Διόφαντος ὡς υἱὸς τοῦ Τ. Φλ. Γλαυκίου (Β) Ἀχαρνέως.

35. Διὰ Φλαβίου παρ' Ἀθήναις, ὄρα ὑποσ. 24 ἀνωτέρω.

36. Ἡ I.G. II², 2017 εἶναι ἡ πρώτη ἐπιγραφὴ περιέχουσα πρωτενγράφους καὶ ἐπενγράφους καὶ συνεπὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθῆ εἰς τὸ μετὰ τὴν ἀρχοντείαν τοῦ Φλ. Μακρείνου Ἀχαρνέως (=115/6 μ.Χ.) ἔτος, ὅπου ἀναφέρονται «Μειλήσιοι» (I.G. II², 2026, στ. 21 [ὄρα R. belge philol. hist. LII (1974), σ. 71, ὑποσ. 40]). Τοῦτο ὁμῶς προσκρούει πρὸς τὴν νέαν χρονολογίαν τῆς Mlle S. Follet εἰς *Melanges. . . . a Pierre Chantraine* (1972), σ. 43. Περὶ τούτου, θὰ ἀναφερθῶμεν καὶ ἀλλοῦ.

(6) Ἰθνηναῖς (ἐξ Ἰθαρνεῶν).

(α) I.G. II², 3964, στ. 7: «μητρὸς Ἰθην[αῖδος ἐλπίδα, νῦν δὲ γόον» (=ἀριθ. 4)] (μετὰ τὸ ἔτος 126/7 μ.Χ.).

Ἰθνήρ: Γλαυκίας (B)=ἀριθ. 2. Ἰθνηρὸς παῖς: Διόφαντος=ἀριθ. 5.

Παρατήρησις. Μέλος ἐκ ταύτης τῆς οἰκογενείας ἐξ Ἰθαρνεῶν ἴσως νὰ ἀναφέρεται εἰς SEG XXIV (1969), σ. 94, ἀριθ. 200, στ. 6=Daniel J. Geagan, *The Athenian Constitution after Sulla, Hesperia, Suppl. XII* (1967), σ. 164, στ. 6: «ἀφ' ἑστίας Τ. Φλ. [.....^{π. 7}..... Ἰθαρνεὺς ὁ υἱὸς αὐτοῦ]³⁷». Τὸ τοῦ ἀφ' ἑστίας ὄνομα δύναται νὰ συμπληρωθῆ ὡς [Γλαυκίας].

(4) I.G. II², 2211, χρονολογηθεῖσα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος.

Στ. 2	Πανδιονίδος
5	Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παι(ανιεὺς)
9	[Λεωντ]ί[δ]ος
20	[Αἴ]λ. Σωσίστρατος Χ[ολλείδης]; (ἢ Χ(ολλείδης);)
24	[ἐπέγγραφοι]
41	Γέτας Ἰρου[φ-

Κακῶς ἀνήγαγον τοῦτον τὸν ἐφηβικὸν κατάλογον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος, βασισθέντες μόνον εἰς τὸ ὄνομα Γέτας³⁸ (στ. 41), δηλ. ὅτι τοῦτο τὸ ὄνομα προήλθεν ἀπὸ τοῦ Γέτα, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Καρακάλλα. Ἀλλὰ, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι τὸ ὄνομα Γέτας μαρτυρεῖται εἰς Ἰθήνας καὶ ἐνωρίτερον τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος. Καὶ πρέπει νὰ τοισθῆ ὅτι τὸ ὄνομα Γέτας εἰς I.G. II², 2211 φέρεται ὑπὸ ἐπενγράφου ἐφήβου, ὡς καὶ εἰς τὴν I.G. II², 2083, στ. 86: Γέτας (Γέτα), ἐκ τοῦ ἔτους 188/9 μ.Χ. περίπου (=AE 1972, σ. 170). Τὸ ὄνομα Γέτας ἀπαντᾶται καὶ παρὰ τῆ I.G. II², 12035a: Μανία. Γέτας χρηστὸς (ἀνευ χρονολογίας). Ἐπὶ πλέον, εἰς κωμωδίας τοῦ Μενάνδρου εὐρίσκομεν καὶ τὸ ὄνομα Γέτας³⁹.

Ἦ ἐφηβος Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παι(ανιεὺς), στ. 5, ἀναμφισβητήτως θὰ πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν [Σεκοῦ]νδον τὸν καὶ Ζώσιμον Παιανιέα] τῆς I.G. II², 2078, στ. 5-6 (ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 1), χρονολογουμένης ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀντωνίου Πίου, καὶ ἀκριβέστερον ἐκ τοῦ ἔτους 149/50 μ.Χ. Ὡς πρὸς τοὺς ὑπολοίπους ἐφήβους, οὐδὲν ἀξιόλογον δύναται νὰ προστεθῆ, διότι οὐδενὸς ἢ ταύτις καταέστη δυνατὴ. Ὁ Kirchner συνεπλήρωσε τὸ *nomen* τοῦ Σωσιστράτου Χ[ολλείδου]; ὡς [Αἴ]λ(ιος) (στ. 20), ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, π.χ., καὶ τὸ *nomen* [Οὔ]λ(πιος) καὶ ἴσως καὶ τὸ [Φ]λ(άβιος). Ἐν ἀσῆ περιπτώσει, τὸ *nomen* Αἴλιος ἀνάγει τὸν ἐφηβικὸν τοῦτον κατάλογον εἰς τὴν τρίτην/τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος τὸ ἐνωρίτερον (δηλ. περὶ τὸ 130 μ.Χ.), ἀφ' οὗ ὁ ἐφηβος Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παιανιεὺς ἔχει ταυτισθῆ πρὸς τὸν κατὰ πρυτανεῖαν γραμματέα Σεκοῦνδον τὸν καὶ Ζώσιμον Παιανιέα τῆς I.G. II², 2078 (=ἐπιγραφή ἀριθ. 1).

(5) I.G. II², 2278 (=I.G. II², 2096=ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 3).

37. Ἰπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου-ἀρχὰς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος=AE 1972, σ. 154 (H20) καὶ 157, ὑπ' ἀριθ. 24.

38. Graindor, BCH LI (1927), σ. 317, ὑπὸ στ. 8 (=ἀριθ. 84). Ἦ ἄποψις αὕτη υἱοθετήθη ὑπὸ τοῦ Kirchner εἰς I.G. II².

39. Περὶ τοῦ ὀνόματος «Γέτας», ὄρα καὶ τὰς παραπομπὰς τοῦ W. Peek εἰς AM LXVII (1942), σ. 99, ἀριθ. 173.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

(1) I.G. II², 2043=EM 3641. (Νέον κείμενον ἐκ φωτογραφίας)⁴⁰

[ἀγαθῆ τύχη]

30

[ὁ κοσμητής τῶν ἐφή]βων [-----]

[παιδοτριβοῦντος] τὸ I[A Ἐβασκάντου τοῦ Εὐμόλπου Κηφισιέως,]

[τοῦς ἰδίους συνάρ]χον[τας καὶ τοῦς ὑπ' αὐτὸν ἐφήβους ἀνέγρα]-

5 [ψεν ἐπὶ ἄρχοντο]ς^ϛ Φλ. [ΚΛΙΛΙ--- Εὐωνυμέως]

[-----] [ἄρ]χων (κενὸν) [-----]

25

20

[-----] [Κλ^ϛ] Πραξαγόρ[ας Μελ.] [-----]

31

[-----] κῆρυξ [-----]

25

22

[-----] [...M] νασέα[ς --] [-----]

21

10 [-----] [γ]υμνα[σίαρχοι] [-----]

25

21

[-----] [Βοη Σ]τᾶ^ϛΠ[-----] [-----]

[-----]

Στ. 3. Kirchner : τὸ Γ. Ἡ διασωθεῖσα ὅμως κάθετος γραμμὴ φαίνεται ὅτι ἀνήκει εἰς ἰῶτα. Τὸ ἐνδέκατον ἔτος τῆς παιδοτριβίας τοῦ Ἐβασκάντου Κηφισιέως συμπίπτει κατὰ τὸ ἔτος 146/7 μ.Χ.

Στ. 4. Kirchner : [ἄρ]χον[τος].

Στ. 5. Ὁ νέος ἄρχων εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἄρχοντα τῆς I.G. II², 2057, ὡς καὶ τὸ ὄνομα συμπληροῦται. Νέον κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης παρατίθεται κατωτέρω (ἐπιγραφὴ ἀριθ. 2).

Στ. 7. Ὁ [Κλ(αῦδιος)] Πραξαγόρ[ας Μελ(ιτεῦς)] ἀναγνωρίζεται ὡς ἀνήκων εἰς τὴν ἐκ τοῦ δήμου Μελίτης οἰκογένειαν, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Καπετανόπουλος ἔγραψεν εἰς BCH XCII (1968), σ. 493 - 518 (=σ. 517, ἀριθ. 146).

Στ. 10. Kirchner : [γ]υμν^ϛ Α --.

Στ. 11. Προφανῶς νὰ ἀναγνωσθῆ τὸ νομην ὡς «[Σ]τά(τιος)» καὶ ἴσως ὁ γυμνασίαρχος νὰ ἀνήκη εἰς τὴν ἐκ τοῦ δήμου Χολλειδῶν οἰκογένειαν (πρβλ. στέμμα τῆς οἰκογενείας εἰς Hesperia, Suppl. VIII (1949), ἔναντι σ. 248). Ὁ γυμνασίαρχος οὗτος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ἄρχοντα ἐφήβων (στ. 7).

(2) I.G. II², 2057=I.G. III, 1117=CIG 262 (146/7 μ.Χ.).

Νέον προτεινόμενον κείμενον.

[Θεοί^{ϛϛ} ἐπὶ ἄρχοντ]ος Τί(του) (Φλα(βίου)) ΚΛΙΛΙ[...]

10

[..... Εὐωνυ]μέως, κοσμητ[εῦον]-

π. 16

[τος .....]ους Βερενι(κί)δου, [ἔστι]-

[αθέντες ἀπὸ τοῦ πρυτ]ανείο(υ) οἱ ἔφ[ηβ]οι [ἀνέ]-

40. Εὐχαριστίαι ἐκφράζονται πρὸς τὴν κ. Πέππα-Δελομούζου, διὰ τὰς διαφορὰς αὐτῆς ἐξυπηρετήσεις.

5 [γραψαν εαυτοὺς καὶ τ]οὺς σωφρονη[σ]τά[ς, παι]-
 [δοτριβοῦντος διὰ βί]ου (Ἄ)β(α)σ(κ)άντ[ου τοῦ Εὐ]-
 [μόλπου Κηφεισιέως ἐτ]ος (ι)α' (κενόν)

Στ. 1. Ὁ ἄρχων Τί(τος) (Φλά(βιος)) ΚΛΙΔΙ[- - - Εὐωνυ]μεὺς εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ τῆς I.G. II², 2043 (=ἀνωτέρω, ἐπιγραφή ἀριθ. 1 [Προσθήκη]), ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἄγνωστος. Τὸ ὀρθὸν cognomen αὐτοῦ, ὡς τοῦτο ἀνεγνώσθη ὑπὸ τοῦ Fourmont, μας διαφεύγει, ἀλλ' ἴσως νὰ ἀναγνωσθῆ ὡς «Κ(α)ιλί[ανου]», «Κλ(εάν)[δρου]» ἢ «Κλ(εάρ)[χου]». Οὐδεὶς ὁμῶς τοιοῦτος Ἀθηναῖος παρὰ τῆ ἡμετέρα προσωπογραφία τῶν παρ' Ἀττικῆ Φλαβίων (ὑπὸ ὑποσ. 24 ἀνωτέρω).

Στ. 3. Πιθανῶς τὸ τοῦ κοσμητοῦ ὄνομα νὰ συμπληρωθῆ ὡς «[Κλαυδίου Ἀρχικλέ]ους Βερενι(κί)δου» πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν (γ) (ἀνωτέρω, σ. 121) καὶ τὸν ἔφηβον Κλ. Ἀρχικλῆν Βερενικίδην (ἀνωτέρω, σ. 124).

Στ. 3 - 4. Ἡ συμπλήρωσις αὕτη φαίνεται ἡ ὀρθότερα. Ὁ Fourmont ἀνέγνωσεν «ΑΝΕΙΟΙ-ΟΙΕΦ. .ΟΙ». Δευτέρα πιθανότης: [στή/λην στήσαντες παρ' Ἀδρι]άνειο(ν) [πρβλ. Παυσανίου, I, 18, 9: καὶ γυμνάσιόν ἐστιν ἐπώνυμον Ἀδριανοῦ].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

Εἰς τὸ Εὐρετήριον τοῦτο παρατίθενται ἐπιγραφαί, ὀνόματα καὶ λέξεις ἰδιαζούσης σημασίας (ὁ δὲ παραπλεύρως ἀστερίσκος δηλοῖ ἐπιγραφικὴν τινα ἀνάλυσιν). Ἐπὶ πλείον ἢ ἀπόδοσις τῶν ὀνομάτων διαφέρει ἐνίοτε ἀπὸ ἐκείνης τοῦ κειμένου καὶ παραλείπονται ἐνίοτε καὶ διπλαῖ παραπομπαί.

ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

ΑΕ 1968.

*σ. 222, ἀριθ. 432c=Καπετανόπουλος (διατριβή)=σ. 136, ὑπὸ (α).

ΑΔ 25 (1970): Μελέται,

*α) σ. 29 - 30, ἀριθ. 1=I.G. II², 3395+2152+EM 3755=GRBS XI (1970), σ. 337 - 338 (Appendix)=σ. 121, ἀριθ. (γ).

*β) σ. 188 - 189, ἀριθ. 8=I.G. II², 2078.

BCH LI (1927)

*σ. 316 - 317, ἀριθ. 84=I.G. II², 2078.

Corpus Inscriptionum Graecarum

*ἀριθ. 262=I.G. II², 2057.

Ε(ΠΙΓΡΑΦΙΚΟΝ) Μ(ΟΥΣΕΙΟΝ)

*2950=I.G. II², 2096.

*3641=I.G. II², 2043.

*3755=ΑΔ 25 (1970): Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

*3903=I.G. II², 2078.

*10044=I.G. II², 2090.

*Geagan, Daniel J., The Athenian Constitution after Sulla, Hesperia, Suppl. XII (1967), σ. 164, στ. 6=SEG XXI (1965), σ. 94, ἀριθ. 200.

Greek, Roman and Byzantine Studies XI (1970),

*σ. 337 - 338 (Appendix)=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

Hesperia

*XVI (1947), σ. 69=I.G. II², 3390.

*XXXVI (1967), σ. 68 - 71, ἀριθ. 13=+I.G. II², 1069.

Inscriptiones Graecae,

*III, 1117=I.G. II², 2057.

II², *1069+Hesperia XXXVI (1967), σ. 68 - 71, ἀριθ. 13=σ. 123 (δίς).

*1072=GRBS XIV (1973), σ. 398=σ. 136 (σημείωσις) καὶ ὑποσ. 41.

1794 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 402), σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 3 (α).

*1801 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 482), σ. 129.

*1802 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 483), σ. 129.

*1803 (=Agora XV [1974], ἀριθ. 449), σ. 129.

*2017=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.

*2026=σ. 131, ὑποσ. 36.

*2033=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (α).

*2043=EM 3641=σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).

2052=σ. 123-4.

*2054=σ. 124.

*2057=I.G. III, 1117=CIG 262=σ. 133-34, ἀριθ. 2 (Προσθήκη).

*2078=EM 3903=BCH LI (1927), σ. 316-317, ἀριθ. 84=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται,

σ. 188 - 189, ἀριθ. = 8 σ. 120, ἀριθ. 1.

*2090=EM 10044=σ. 125, ἀριθ. 2 καὶ 127, ἀριθ. 10.

*2096=EM 2950=I.G. II², 2278=σ. 128 - 29, ἀριθ. 3.

*2099=σ. 130, ὑποσ. 33.

*2113=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. (γ) (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2115 - 2118=σ. 136 (σημείωσις).

*2119=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 5 (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2130=σ. 130, ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 8 (=σ. 136 (σημείωσις)).

*2152=ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1.

*2211=σ. 132, ἀριθ. 4.

*2278=I.G. II², 2096=σ. 132, ἀριθ. 5.

*3390=Hesperia XVI (1947), σ. 69=σ. 125.

*3395= ΑΔ 25 (1970) : Μελέται, σ. 29 - 30, ἀριθ. 1=I.G. II², 10703.

3592=σ. 127, ὑποσ. 28.

*3741=σ. 124 (Στίχοι 8 - 9).

*3963=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 5.

*3964+3964 (Add. et Corrig.)=σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 2, καὶ 131 - 32, ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 6.

*3964 (Add. et Corrig.)+3964.

*3984=TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 31=σ. 125 - 26, ὑπ' ἀριθ. 3, 4 καὶ 5, καὶ 127,

ὑπ' ἀριθ. 8 καὶ 9.

*3985=σ. 127, ὑπ' ἀριθ. 8 (δ), 9 καὶ 10.

*7086=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (δ).

*10703 = W. Peek, Attische Grabschr. I (1954), σ. 28, ἀριθ. 98 = I.G. II², 3395.

*12633 = The Athenian Agora XVII (1974), σ. 174, ἀριθ. 992=σ. 128, ὑπ' ἀριθ. (γ), (β).

Καπετανόπουλος, Ἡλίας Α., The Early Expansion of Roman Citizenship into Attica during the First Part of the Empire, 200 B.C. - A.D. 70 (διατριβή τοῦ Yale University, 1963)

(*α) = AE 1968, σ. 222, ἀριθ. 432 : Ἰούλιος Νικάνωρ, Νέος Ὀμηρος καὶ Νέος Θεμιστοκλῆς=σ. 123.

(β) σ. 332 - 334, ἀριθ. 541: Τ. Κλ. Νούτιος Φιλείνου ἐξ Οἴου=σ. 123.

(γ) σ. 410, ἀριθ. 882: Κλ. Χρύσιππος=σ. 124, ὑποσ. 19.

(δ) σ. 412, ἀριθ. 894: Κλ. Ἀρχικλῆς Βερενικίδης=σ. 124.

(*ε) σ. 415-416, ἀριθ. 909: Τ. Κλ. Βραδούας Ἀττικὸς Μαραθῶνιος=σ. 136 (σημειώσεις).

(*ζ) σ. 429, ἀριθ. 964: Κλ. Ῥόδιππος Ἀχαρνεύς=σ. 129.

(*η) σ. 438-439, ἀριθ. 1012: Ἰούλιος Ἱεροφάντης=σ. 136 (σημειώσεις).

SEG XXIV (1969)

(*α) σ. 94, ἀριθ. 200= D. J. Geagan, The Ath. Const. after Sulla, Hesp., Suppl. XII (1967), σ. 164, στ. 6=σ. 132.

(*β) σ. 234-235, ἀριθ. 612=σ. 124 (Στίχος 4).

Σημειώσεις (=I.G. II², 2113, 2119 καὶ 2130). Ὁ ἄρχων Τ. Κλαύδιος Βραδούας Ἀττικὸς Μαραθῶνιος (=Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 415-416, ἀριθ. 909) ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 191/2 μ.Χ. (ὁ Νοτόπουλος ἐσημείωσεν ἐπίσης τὴν χρονολογίαν ταύτην εἰς τὸν τῆς I.G. II² [=2113] τόμον τοῦ Trinity College, Hartford, Ct., ΗΠΑ), ἐνῶ εἰς Hesperia XVIII (1949), σ. 53, ὁ Βραδούας ἐχρονολογήθη εἰς τὰ ἔτη 190/1 - 191/2 μ.Χ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Βραδούας προηγῆται τοῦ ἄρχοντος Γ. Πειναρίου Πρόκλου Ἀγνουσίου, χρονολογουμένου ἐνταῦθα εἰς τὸ 192/3 μ.Χ. (I.G. II², 2119), διότι ὁ Λεΐβερτος Ἐπιγόνου Σφήττιος (I.G. II², 2113, στ. 108, καὶ Agora XV [1974], ἀριθ. 453, στ. 19) ἦτο μεγαλύτερος τῶν δύο ἀδελφῶν του, δηλ. τοῦ Ἀθηνίωνος (τοῦ) Ἐπιγόνου καὶ Ἐπιγόνου (τοῦ) Ἐπιγόνου Σφηττίων τῆς I.G. II², 2119, στ. 58-59 (πρβλ. Agora XV [1974], ἀριθ. 453, στ. 19-21). Παρεμπιπτόντως, τὸ ὄνομα τοῦ κοσμητοῦ εἰς I.G. II², 2119, στ. 2-3, θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ ὡς Τί. Φλ. / [Δημήτριος Χολλεΐδης] (πρβλ. Hesperia, Suppl. VIII [1949], σ. 217, ἀριθ. 8). Ὁ Oliver ἐπρότεινε νὰ ἀναχθῇ ἡ ἀρχοντεία τοῦ Γ. Ἐλβιδίου Σεκούνδου Παλληνέως (I.G. II², 2130) εἰς τὸ 193/4 μ.Χ. καὶ ἡ τοῦ Ἰουλίου Ἱεροφάντου εἰς τὸ 192/3 μ.Χ. (ὄρα AJPh LXXI [1950], σ. 176 καὶ ὑποσ. 12 [*Σημειώσεις*: πρβλ. TAPhS N.S. LXIV (3), 1974, σ. 38, ὑποσ. 200]). Ἡ ἀρχοντεία ὁμῶς τοῦ Ἰουλίου Ἱεροφάντου (Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 438-439, ἀριθ. 1012) θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ 190/1 μ.Χ. καθ' ὅσον κατὰ τοῦτο τὸ ἔτος ἐωρτάσθη ἡ πεντητηρίς τῶν Μεγάλων Ἐλευσινίων Μυστηρίων (πρβλ. τὴν I.G. II², 1072, χρονολογουμένην νῦν εἰς τὸ 118/9 μ.Χ.)⁴¹. Τὸ ἔτος 189/90 μ.Χ. θὰ πρέπει τότε νὰ κατανεμηθῇ εἰς τὸν ἄρχοντα Μηνογένην (I.G. II², 2115-2118).

41. Βεβαίως, κατὰ τὴν νέαν χρονολογίαν τῆς Mlle Follet (ὄρα ὑπὸ ὑποσ. 36 ἀνωτέρω), ἡ I.G. II², 1072 (=GRBS XIV [1973], σ. 398) θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸ ἔτος 94/5 μ.Χ. (=Πτολεμαῖς V), ἀλλὰ τὰ συμπεράσματα παραμένουσι τὰ αὐτά. Ἐπὶ πλέον, ἔχομεν καὶ ἐνδείξεις ὅτι θὰ ὑπῆρχον δύο ἀρχοντες ὀνόματι Κωπώνιοι Μάξιμοι Ἀγνούσιοι (περὶ δὲ τούτου, ἄλλοτε).

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΕΞΕΙΣ

- *[--- Γ]αργήτιος, κοσμητής, σ. 120, ἀριθ. 1.
 ...!|=... ΕΙ|= [...]στρα[τος], σ. 129, ἀριθ. 3.
 ...δωρος Δι[-]= [Διό]δωρος Διογ[ένους]= [...]δωρος Διοπ[είθους], σ. 129, ἀριθ. 3.
 *[- -- -]ῆς Βερενικίδης, σ. 133, ἀριθ. 2 (Προσθήκη).
 *[...]κράτεια (ἐκ Παιανιέων), Φλαβία, σ. 125, ἀριθ. 3.
 [- -- -]λῆς) Βερενικίδης, σ. 121, ὑπ' ἀριθ. (γ).
 ...ιώνιο[ς]= [Ἀμ]μώνιο[ς], σ. 129, ἀριθ. 3.
 *Ἀβάσκαντος Εὐμόλπου Κηφισιεύς, σ. 133, ἀριθ. 1 καὶ 2 (Προσθήκη).
 *ἀγένειοι παῖδες, σ. 121, ἀριθ. (γ), 122 καὶ 123, ὑποσ. 13.
 *Ἀθήναιος, κοσμητής, κτλ., σ. 121, ἀριθ. (γ).
 Ἀθήναιος (Β) Ἀθηναίου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 5.
 *[Ἀ]θήναιος Εὐ[ό]δου Ἀχαρνεύς= [Ἀθ]ήναιος Εὐ[ό]δου= Ἀθήναιος (Α) Εὐόδου (Α)
 Ἀχαρνεύς, σ. 128, ἀριθ. 3, καὶ 129, ἀριθ. 3.
 Ἀθήναιος (Γ;) Φιλιστράτου Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 8.
 Ἀθήναιος Εὐόδου Μελιτεύς, σ. 130, ὑποσ. 33.
 Ἀθηναῖς ἐξ Ἀχαρνέων, σ. 132, ἀριθ. 6.
 Ἀθηνίων Ἐπιγόνου Σφήτιος, σ. 136 (σημείωσις).
 Ἀλέξανδρος (Β) Φαληρεύς, Π. Αἴλ., ἄρχων, σ. 124, ὑποσ. 19.
 *Ἀρριανὸς ὁ φιλόσοφος, Λ. Φλάβιος, σ. 124, καὶ 126, ὑπ' ἀριθ. 6 καὶ 7, καὶ 124, ὑποσ. 27.
 *Ἀρριανὸς Παιανιεύς, Φλ. ἄρχων= Φλάβιος Ἀρριανὸς (Α) Παιανιεύς, σ. 121, ἀριθ.
 (γ), καὶ 126, ἀριθ. 6.
 Ἀρριανὸς (Β) Παιανιεύς, Φλ., σ. 126, ἀριθ. 7.
 Ἀρχικλῆς Βερενικίδης, Κλ.= Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (δ).
 *[Ἀρχικ]λῆς) Βερενικίδης, [Κλ.], σ. 124 (Στίχος 4).
 Αὐρήλιοι, σ. 129.
 *Αὐτοκράτωρ Τ. Αἴλιος Ἀδριανὸς Ἀντωνεῖνος Σεβαστὸς Εὐσεβῆς, σ. 120, ἀριθ. 1, 3,
 ἀριθ. (α), (β) καὶ (γ), καὶ 124, ἀριθ. (δ).
 Βίκτωρ Στράτωνος (Γ;) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (ζ).
 *Βραδούας Ἀττικὸς Μαραθώνιος, Τ. Κλαύδιος (= Καπετανόπουλος [διατριβή], σ. 415-
 416, ἀριθ. 909), ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
 *Γέτας Ῥου[φ-], σ. 132, ἀριθ. 4.
 Γλαυκίας (Β) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 2.
 Γλαυκίας (Γ) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 4.
 *Γλαυκίας (;) Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131.
 *[Γλ]αῦκος Εὐ[ό]δου Ἀχαρνεύς= [Γλ]αῦκος Εὐ[ό]δου= Γλαῦκος (Β) Εὐόδου (Α) Ἀχαρ-
 νεύς, σ. 128, ἀριθ. 3, καὶ 130, ἀριθ. 4.
 *Γλαῦκος Εὐόδου Μελιτεύς, σ. 130, ὑποσ. 33.
 Γλαῦκος (Α) Παραμόνου Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 1.
 [Γρ]αφικὸς= [Γρ]αφικός, σ. 128 καὶ 129, ἀριθ. 3.
 [Δ]αμιανὸς Δ[αμᾶ] Ἀχαρνεύς= [Ἀ]μμιανὸς Δ[---], σ. 128, ἀριθ. 3.
 *Ἐπιμήτριος Χολλείδης, Τί(τος) Φλ(άβιος), κοσμητής, σ. 136 (σημείωσις).
 *Διόφαντος Ἀχαρνεύς, Τ. Φλ., σ. 131, ἀριθ. 5.

- *ἐπένγραφοι, σ. 127, ὑποσ. 29.
- *ἐπένγραφοι (–πρωτένγραφοι), σ. 131, ὑπ' ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.
Ἐπίγονος (Ἐπιγόνου) Σφήττιος, σ. 136 (σημείωσις).
Εὐθυκόμας Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 8.
Εὐνομος (Α) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς, σ. 127, ἀριθ. (α).
Εὐτυχῶ Στράτωνος (Γ;) Παιανιέως, σ. 128, ἀριθ. (ε).
- *θεὸς Ἄδριανός, σ. 120, ἀριθ. 1.
[Θε]όφιλος Ἐλ[– –]=[Θε]όφιλος Ε[– –], σ. 128 καὶ 129, ἀριθ. 3.
[Θη]σεύς), σ. 129, ἀριθ. 3 (δίς).
- *Ἱεροφάντης, Ἰούλιος (=Καπετανόπουλος [διατριβή]), σ. 438-439, ἀριθ. 1012), ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *Κέλαδος Διονυσίου Κυδαθηναίου, σ. 128, ὑπὸ ἀριθ. (γ).
- *ΚΛΙΑΙ-- Εὐωνυμεύς, Τ. Φλάβιος, ἄρχων, σ. 133, ἀριθ. 1, καὶ ἀριθ. 2 (Προσθήκη).
- *Λάκων, ἄρχων (δρα ὑπὸ I.G. II, 1069 ἀνωτέρω).
Λεωσθένης Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 127.
- *Λεῖβερτος Ἐπιγόνου Σφήττιος, σ. 136 (σημείωσις).
Μειλήσιοι, σ. 131, ὑποσ. 36.
- *Μένανδρος Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 125, ἀριθ. 2, καὶ 127, ἀριθ. 10.
- *Μηνογένης, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
Μηνόδωρος (Β) Εὐόδου (Β) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 6.
- *Μνασέα[ς – –], [. . .], σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
- *Νικάνωρ, Νέος Ὀμηρος καὶ Νέος Θεμιστοκλῆς, Ἰούλιος=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 35, ὑπὸ (α).
- *Νούιος Φιλείνου ἐξ Οἴου, Τ. Κλ.=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (β).
- *Ὀλυμπιάς, 231η (=144/5 μ.Χ.), σ. 122, ὑποσ. 5.
- *Π[– – –], [Σ]τά(τιος), σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
- *Παναθηναίς, σ. 122, ὑποσ. 7.
- *Πανελλήνια, σ. 122, ὑποσ. 7.
- *πεντετηρίς (Μεγάλων Ἐλευσινίων Μυστηρίων), σ. 136 (σημείωσις).
Πλεισταρχος φιλόσοφος, Πομπήιος, σ. 127, ἀριθ. 9.
- *Πραξαγόρας Μελιτεύς, [Κλ.], σ. 133, ἀριθ. 1 (Προσθήκη).
Πρόκλος Ἀγνούσιος, Γ. Πεινάριος, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *πρωτένγραφοι-ἐπένγραφοι, σ. 131, ὑπὸ ἀριθ. 2, καὶ ὑποσ. 36.
Πρωτογένης (Α) Μηνοδώρου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 2.
Πρωτογένης (Γ) Πρωτογένους (Β) Ἀχαρνεύς, σ. 130, ἀριθ. 7.
Πῶλλα Πομπηίου Πλειστάρχου φιλοσόφου, Πομπηία, σ. 127, ἀριθ. 9.
- *Ῥόδιππος, . . . = . . . Ῥόδιππος=[Κλ.] Ῥόδιππος (Ἀχαρνεύς)=Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπὸ (ζ)=σ. 128 καὶ 129 - 30, ἀριθ. 3.
- *Σεβαστοὶ ἀγῶνες, σ. 121 καὶ 122 - 123, ὑποσ. 8.
- *Σεκοῦνδος ὁ καὶ Ζώσιμος Παιανιεύς, σ. 1, ἀριθ. 120, καὶ 132, ἀριθ. 4.
- *Σεκοῦνδος Παλληνεύς, Γ. Ἐλβίδιος, ἄρχων, σ. 136 (σημείωσις).
- *Σοφιστικὸς Στράτωνος (Β) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (γ).
Στράτων (Δ) Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 4.
Στράτων (Ε) Παιανιεύς, Τ. Φλ., σ. 126, ἀριθ. 5.

- *Στράτων (ΣΤ) Παιανιεύς, Φλάβιος, ἄρχων, σ. 127, ἀριθ. 11.
Στράτων (Γ:) Διονυσίου Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (δ).
Στράτων (Β) Εὐνόμου (Α) Παιανιεύς, σ. 128, ἀριθ. (β).
Στράτων Καλλιστράτου Παιανιεύς, σ. 125, ἀριθ. (α).
Στράτων (Β) Στράτωνος (Α) Παιανιεύς πρ., σ. 125, ἀριθ. 1.
Στράτων (Γ) Στράτωνος (Β) Παιανιεύς νε., σ. 125, ἀριθ. 2.
*Σωσίστρατος Χ[ολλείδης]; [Αἴ]λ., σ. 132, ἀριθ. 4.
Φαῦστος (Α) Γλαυκίου (Α) Ἀχαρνεύς, σ. 131, ἀριθ. 1.
Φαῦστος (Β) Ἀχαρνεύς, σ. 131, ἀριθ. 3.
[Φιλ]ἄργυρο[ς], σ. 128 - 129, ἀριθ. 3.
Φλάβιοι, σ. 125, ὑποσ. 24.
Χρύσιππος, Κλ. – Καπετανόπουλος (διατριβή), σ. 136, ὑπό (γ).

ΗΛΙΑΣ Α. ΚΑΠΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΕΡΟΝ ΔΟΡΠΟΦΟΡΩΝ
(ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΟ)*
(Π ί ν . 53 — 58)

Σ' ένα παλιό ελαιοτριβεῖο στην Παροικιά τῆς Πάρου, κοντά στή θέση Καινούριο πηγάδι, βρίσκεται ἐντοιχισμένη μιά ἄγνωστη ὡς σήμερα καί ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή¹: *Δορποφόρων ἱερὸν*² (Π ί ν . 53 α-β καί 54 α). Εἶναι χαραγμένη ἐπάνω σ' ἕνα γωνιόλιθο ἀπὸ λεπτόκοκκο παριανὸ μάρμαρο, πού φαίνεται ὅτι εἶχε μιά μόνον ὄψη, τὴν πλευρά πού φέρει τὴν ἐπιγραφή. Οἱ διαστάσεις τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι 0.813×0.12 μ. Στὶς ἄλλες πλευρὲς ἢ ἐπιφάνεια εἶναι σχετικὰ λεία γιὰ τὴν καλύτερη προφανῶς προσαρμογή τους μὲ τοὺς ἄλλους γωνιολίθους³. Ἡ πλευρὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη (διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ βελονιές) ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα τμήμα μήκους 0.25 μ. πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς ἐπιφάνειας πού ἔχει λειανθεῖ γιὰ νὰ «δεχτεῖ» τὴν ἐπιγραφή (Π ί ν . 53).

Ἡ ἴδια ἢ ἐπιγραφή, *Δορποφόρων ἱερὸν* (πού δὲν ἔχει μάλιστα χαρακτηεῖ στή μέση τοῦ γωνιολίθου) (Π ί ν . 53 α), καθὼς καί ἡ ἀπουσία ὁποιοδήποτε τόρμου ἢ γόμφου, κάνουν νὰ πιστεῦω ὅτι ὁ δόμος αὐτὸς χρησίμευσε ὡς ὄρος σ' ἕνα ἱερὸ τῶν Δορποφόρων⁴. Ἐπιπλέον, τὸ ἴδιο τὸ μακρόστενο σχῆμα τοῦ γωνιολίθου, πού ἔχει πλάτος

* Καταρχὴν, θὰ ἤθελα νὰ ευχαριστήσω θερμὰ τοὺς καθηγητὲς κκ. Μ. Ἀνδρόνικο, Γ. Δεσπίνη, Δ. Παντερμαλὴ καί Γ. Χουρμουζιάδη, πού εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσουν τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας καί νὰ κάμουν χρήσιμες ὑποδείξεις, κυρίως σὲ γλωσσικὰ ζητήματα τοῦ κειμένου. Γιὰ τὴν κάθε εἶδους βοήθειά τους, κατὰ τὴν παραμονή μου στὴν Πάρο, ευχαριστῶ ἐπίσης πολὺ τὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη καί τὴν κ. Κ. Δεσπίνη. Γιὰ τίς φωτογραφίες εἶμαι ὑποχρεωμένος στὸν καθηγητὴ κ. Γ. Δεσπίνη καί στὴ συνάδελφο Θ. Στεφανίδου, ἐνῶ γιὰ τὴ μετάφραση τῆς περίληψης στὴ δ. Ἄ. Ντούζουγλη. Τέλος, ευχαριστῶ θερμὰ τοὺς φύλακες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πάρου, κκ. Σ. Σιφναῖο καί Ἄ. Μαργαράνη, γιὰ τίς χρήσιμες πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσαν.

1. Τὸ ελαιοτριβεῖο αὐτὸ εἶναι σήμερα ἰδιοκτησία Κ. Φραγκούλη. Παλαιότερα ἀνήκε στὸν Ἄπ. Νικηφόρο.

2. Μεγαλύτερο σὲ ὕψος γράμμα εἶναι τὸ Φ (0.023 μ.) καί μικρότερο τὸ Ω (0.011 μ.). Τὸ διάστιχο δὲν εἶναι ἰσοῦπές· κυμαίνεται ἀπὸ 0.017 - 0.024 μ. Στὴ λέξη *Δορποφόρων*, τὸ μεταγραμμάτιο κενὸ εἶναι γύρω στὰ 0.01 μ., ἐνῶ στὴ λέξη *ἱερὸν* κυμαίνεται ἀπὸ 0.015 - 0.021 μ. Μῆκος τῆς πρώτης λέξης : 0.214, τῆς δεύτερης : 0.125 μ.

3. Ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν πίσω κάθετη μακριὰ πλευρὰ πού δὲ φαίνεται λεία (Π ί ν . 54 α). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐνεπίγραφος γωνιόλιθος εἶναι ἐντοιχισμένος μοῦ δημιούργησε δυσκολίες στὴ λεπτομερὴ ἐξέτασή του. Ἄπ' ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, φαίνεται ὅτι καμιά πλευρὰ του δὲ φέρει τόρμο, γόμφο ἢ ἀναθύρωση.

4. Ἡ σειρά τῶν λέξεων, *Δορποφόρων ἱερὸν*, δὲν εἶναι συνηθισμένη, ἔχουμε ὅμως καί ἄλλα παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Σίφνο : *Νυφῶν Ἱερῶν* (IG XII 5, ἀριθ. 483). Στὸς ὄρους ἱερῶν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ὅταν παραλείπεται ἡ λέξη *Ἱερός*, προηγεῖται συνήθως ἡ λέξη *ἱερὸν*, καί ἔπειτα ἀκολουθεῖ τὸ ὄνομα τῆς θεότητας (βλ. π.χ. IG² I, ἀριθ. 854, 866, 872). Στὴν Πάρο ἔχουμε τοὺς ἐξῆς τύπους ὄρων (1) τὴ λέξη «ὄρος» μόνη (π.χ. IG XII 5, ἀριθ. 183), (2) τίς λέξεις «ἱερὸς χάρος» (π.χ. IG XII 5, ἀριθ. 214), πού συνοδεύεται ὅπως καί στὴν προηγουμένη περίπτωση ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς θεότητας, (3) τὴ λέξη «ἱερὸν» μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεότητας (βλ. *Δορποφόρων ἱερὸν*), (4) μόνον τὸ ὄνομα τῆς θεότητας (π.χ. IG XII 5, ἀριθ. 210), (5) τίς λέξεις «ὄρος τοῦ ἱεροῦ», χωρὶς νὰ αναφέρεται ἢ θεο-

περίπου 0.21 μ., η έλλειψη αναθύρωσης, και γενικά ή όχι φροντισμένη δουλειά του, μου επιτρέπουν να υποθέσω ότι η αρχική θέση του ενεπίγραφου αυτού γωνιολίθου δεν ήταν σε κτήριο, αλλά πιθανώς σε περίβολο κάποιου τεμένου. Ίσως μάλιστα μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο περίβολος (και ο γωνιολίθος) προϋπήρχε και η επιγραφή χαραχτηκε κατόπιν, αφού το έδαφος της εισέχει από την υπόλοιπη επιφάνεια (Π ί ν. 54 β). Αρχικά δηλαδή ολόκληρη η επιφάνεια της πλευράς αυτής πρέπει να ήταν άδρα δουλεμένη, και έπειτα λειάνθηκε ένα μέρος της, για να «δεχτεί» την επιγραφή⁵.

Δορποφόρες θεότητες δέ μας ήταν γνωστές ως σήμερα. Άλλά και η λέξη δορποφόρος είναι εξαιρετικά σπάνια στην αρχαία φιλολογική παράδοση. Μαρτυρείται μόνον από μια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, που κι αυτή βρίσκεται στην Πάρο⁶ και, όπως θα δούμε παρακάτω, πρέπει επίσης να αναφέρεται στις ίδιες θεότητες. Η δεύτερη αυτή επιγραφή δέ μās έχει σωθεί άκέραιη (Π ί ν. 54 β). Αυτό, σε συνδυασμό με τη σπανιότητα της λέξης δορποφόρος, στάθηκε κατά τη γνώμη μου ή αιτία, που οδήγησε σε λανθασμένη ανάγνωση της επιγραφής. Η επιγραφή είναι χαραγμένη στην κάθετη πλευρά μιας μαρμάρινης πλάκας, που στά νεώτερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε για παραστάδα πόρτας ενός σπιτιού στα Ψυχοπιανά της Πάρου⁷ (Π ί ν. 54 β, 55 α-β, 56 α). Στη θέση αυτή την είχαν δει και οι μελετητές που τη δημοσίευσαν παλαιότερα⁸. Παραθέτω την επιγραφή, όπως σώζεται, γιατί δεν έχει αντιγραφεί σωστά :

ΒΩΜΟΝΔΟΡΠΟΦΟΡ
ΝΥΜΦΑΙΣΙΝΜΕΑΝΕΘΗ⁹
ΗΝΙΚΑΠΑΠΙΑΝΟΣΚΤ¹⁰
ΜΥΡΣΙΝΕΑΣ

τητα (IG XII 5, άριθ. 265), (5) τη λέξη «άβατον», χωρίς το όνομα της θεότητας (IG XII 5, άριθ. 255). Για τους όρους γενικά βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia greca III* (1874), 227 κ.έ., με τη σχετική βιβλιογραφία σ. 244 κ.έ.

5. Μπορεί να αναφέρει κανείς ανάλογα παραδείγματα όρων, όπως π.χ. αυτόν που δημοσίευσε ο Ν. Κοντολέων, *ΑΕ* 1948/49, σ. 41 κ.έ., επίσης από την Πάρο, που αναφέρεται στο έερο του *Αία ελάστερον*.

6. IG XII 5, άριθ. 244. Βλ. και Lidell-Scott-Jones, λ. *δορποφόρος*.

7. Το σπίτι ήταν παλαιότερα ιδιοκτησία Ι. Μάτσα. Σήμερα το κτήριο, όπου βρίσκεται το σπίτι αυτό, είναι γνωστό ως κτήριο του Άρκά και είναι ιδιοκτησίας Τ. Πελεκάνου και Μ. Κορμά. Για τις πληροφορίες αυτές ευχαριστώ θερμά το φύλακα του Άρχαιολογικού Μουσείου Πάρου κ. Σ. Σιφναίο.

8. Θ. Όλύμπιος, *Άθήναιον* 5 (1876) σ. 20 κ.έ. και Κ. Κρίσπης, *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής* (περίοδος δευτέρα), 1876/78 (1878), σ. 2 άριθ. ροδ'. Πρβλ. και IG XII 5, άριθ. 244.

9. Στις IG XII 5, άριθ. 244 ο στίχος αυτός διαβάζεται: «Νύμφαισιν [τόν δ' άνέθ]ηκεν». Το ίδιο και στον Κρίσπη ό.π., άριθ. ροδ'. Στην επιγραφή όμως διαβάζεται καθαρά: «Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν». Στις IG XII 5, άριθ. 244, η επιγραφή μεταγράφεται ως εξής: «Βωμόν δορποφό[ρον]/Νύμφαισιν [τόν δ'] άνέθ]ηκεν, / ήνικά Παπιανός κτ[ήσατο] / Μυρσινέας». Ό Κρίσπης τη μετέγραψε ως εξής: «Βωμόν δορποφόροις / Νύμφαισιν [τόνδ'] άνέθ]ηκεν, / ήνικά Παπιανός κτ[ήσατο] / Μυρσινέας».

10. Ό Όλύμπιος ό.π. είχε διαβάσει το στίχο ως εξής: «Ή Νίκα Παπιανού εκ τ[ής]». Ό G. Kaibel, *Epigrammata Graeca*² (1965), σ. 532, άριθ. 828 α διαβάζει: «... Παπιανού εκ τ' [άρα]». (Έτσι και στο *Epigrammatum Anthologia Palatina* (Ed. Coughny) 3 (1890), σ. 50, άριθ. 311). Άλλά στην επιγραφή διαβάζει κανείς χωρίς δυσκολία «ήνικά Παπιανός κτ[ήσατο] ή κτ[ίσσατο]». Για τη συμπλήρωση του «κτ...» βλ. παρακάτω σημ. 17. Ό Όλύμπιος ό.π. μεταγράφει την επιγραφή ως εξής: «Βωμόν δορποφόροις ταίς / Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν / Ή Νίκα Παπιανού εκ τ[ής] / Μυρσινέας», ό Kaibel ό.π. «Βωμόν δορποφό[ρον] ταίς Νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν / ... Παπιανού εκ τ' [άρα] Μυρσινέας». Στο *Epigrammatum Anthologia Palatina* ό.π.: «Βωμόν δορποφόροις ταίς] νύμφαισιν μ' άνέθ]ηκεν] / ή Νίκα] Παπιανού εκ τ' [αρα] Μυρσινέας».

Οἱ πρῶτοι μελετητὲς ποὺ δημοσίευσαν τὴν παραπάνω ἐπιγραφή, συσχέτισαν τὴ λέξη «δορποφόρος» μὲ τὶς Νύμφες καὶ διάβασαν «δορποφόροις] Νύμφαισιν»¹¹. Ἀντίθετα, ἄλλοι μελετητὲς συσχέτισαν τὸ «δορποφόρος» μὲ τὴν προηγούμενη λέξη, διαβάζοντας «Βωμόν δορποφόρον»¹². Ἡ νέα ὁμως ἐπιγραφή, *Δορποφόρων ἱερόν*, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀποσυσχετίσω τὴ λέξη «δορποφόρος» τόσο ἀπὸ τὴ λέξη βωμὸς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς Νύμφες καὶ νὰ μεταγράψω τὴν ἐπιγραφή ὡς ἐξῆς :

*Βωμόν Δορποφόροις καὶ*¹³
Νύμφαισιν μ' ἀνέθη[κεν
ἠνίκα Παπιανὸς κτίσασατο
Μυρσινέας

Ἡ μεταγραφή ποὺ προτείνω λύνει καὶ τὰ μετρικὰ προβλήματα τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δὲν εἶχαν βρεῖ λύση μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις¹⁴. Εἶχαν μάλιστα οδηγήσει ἀκόμη καὶ σὲ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς¹⁵. Τὸ ἐπίγραμμα, ὅπως συμπληρώνεται ἐδῶ, εἶναι ἓνα κανονικὸ ἐλεγεῖο (ἓνας ἐξάμετρος κι ἓνας πεντάμετρος). Ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ παραπάνω ἐπίγραμμα στὸν τρίτο στίχο συμπληρώνουν «κτίσασατο»¹⁶. Χωρὶς νὰ μὲ ἱκανοποιεῖ ἀπὸλυτα, νομίζω ὅτι νοηματικὰ ταιριάζει ἴσως καλύτερα τὸ «κτίσασατο»¹⁷. Ὅπως δὲ ἴσως, δὲ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἐπίγραμμα ἰδιαίτερα πετυχημένο¹⁸.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ μορφή τοῦ μνημείου, ὁ φορέας τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ δὲν εἶχε μελετηθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπιγραφή, μαθαίνουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα βωμό. Ἡ ἐνεπίγραφη πλευρὰ τῆς πλάκας εἶχε κάποτε στὸ πάνω μέρος ἓνα εἶδος κυματίου, ὕψους 0.04 μ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἀπομείνει ἴχνη μόνο (Π ἰ ν. 55 β). Αὐτὸ ἀφαιρέθηκε, ἴσως ὅταν ἡ πλάκα χρησιμοποιήθηκε ὡς παραστάδα. Τότε φαίνεται καταστράφηκε καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς, μιὰ καὶ τὸ δεξιὸ μέρος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς εἶναι ξαναδουλεμένο ἀδρά, ὥστε νὰ σχηματίζεται κατὰ μῆκος μιὰ ζώνη μέγιστου σωζόμενου πλάτους 0.09 μ. (Π ἰ ν. 55 β). Ὅμοιο κυμάτιο θὰ εἶχε, ὅπως μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς εὐκόλα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἴχνη, καὶ ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ τῆς πλάκας, αὐτὴ ποὺ σήμερα βρίσκεται πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πόρτας (Π ἰ ν. 56 α). Δὲν μπορῶ νὰ βεβαιώσω, ἂν ἡ ἄλλη πλευρὰ εἶχε παρόμοιο κυμάτιο ἀφοῦ, ὅσο μπόρεσα νὰ διακρίνω, δὲ σώζεται ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια (Π ἰ ν. 55 β). Εἶναι ὁμως, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, πολὺ πι-

11. Κρίσπης ὁ.π., ἀριθ. ροδ' καὶ Ὀλύμπιος ὁ.π., σ. 20 κ.έ. Ἐπίσης *Epigraammatum Anthologia Palatina* ὁ.π., σ. 50, ἀριθ. 311.

12. Kaibel ὁ.π., σ. 532, ἀριθ. 828 a. IG XII 5, ἀριθ. 244. Roscher, *ML*. III. 1, στ. 527, 535 (Bloch) *RE*. XVII 2, στ. 1563 (F. Heichelheim). Lidell-Scott-Jones λ. *δορποφόρος*.

13. Τὴ συμπλήρωση στὴ μορφή αὐτὴ, τὴν οφείλω στὸ συνάδελφο Μ. Βουτυρᾶ.

14. Γιὰ ὅλες τὶς ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις τῆς ἐπιγραφῆς βλ. παραπάνω, σημ. 9 καὶ 10.

15. Νομίζω ὅτι τόσο ὁ Κρίσπης ὅσο καὶ οἱ IG γιὰ λόγους μετρικῶν ἔκαναν τὸ «μὲ ἀνέθη[κεν]» τῆς ἐπιγραφῆς στὸ δεῦτερο στίχο, «[τὸνδ'] ἀνέθη[κεν]», ἀφοῦ στὸ «ἐπίμαχο» σημεῖο ἡ ἐπιγραφή σώζεται πολὺ καλά (Π ἰ ν. 54 β). Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 9.

16. Βλ. παραπάνω σημ. 9 καὶ 10.

17. Ἐνας ποιητικὸς ἀόριστος τοῦ κτίζω, ἐκτίσασατο, ὑπάρχει στὸν Πίνδαρο. Βλ. Lidell-Scott-Jones λ. *κτίζω*.

18. Ὑπάρχει π.χ. ἀσάφεια σχετικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ «ἀνέθη[κεν]», ποὺ βέβαια δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «Παπιανός».

θανό. Ἡ πίσω πλευρά, ἀπ' ὅσο μπόρεσα νὰ δω, φαίνεται ὅτι ἦταν ἀδούλευτη, ἢ μᾶλλον πολὺ ἀδρά δουλεμένη, ἔτσι ὥστε ἓνα ἀκανόνιστο ἔξαρμα νὰ προεξέχει περίπου στὸ κέντρο σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς πλάκας. Πρὸς τὴν κάθετη ἀκμὴ ὅμως, αὐτὴ δηλαδὴ ποὺ σήμερα βρίσκεται πρὸς τὴν πόρτα, ὑπάρχει σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς μιᾶ δουλεμένη ζώνη, ποὺ ἀσφαλῶς χρησίμευε ὡς ἀναθύρωση. Γιὰ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς τίποτε, ἔτσι ὅπως εἶναι ἐντοιχισμένη ἡ πλάκα¹⁹. Ὅπως ὅμως δείχνουν ἀνάλογα παραδείγματα καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ δίνει τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, καὶ ὅπως θὰ ἀναλύσω παρακάτω, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀναθύρωση καὶ στὴν πλευρὰ αὐτῆ²⁰. Τέλος, οἱ δυὸ ὀριζόντιες πλευρὲς, ἡ πάνω δηλαδὴ καὶ ἡ κάτω, εἶναι ἐπίπεδες.

Ποιὰ μορφή εἶχε τὸ κυμάτιο ποὺ δὲ σώζεται, μᾶς τὸ δείχνει μιᾶ ἄλλη πλάκα, ποὺ βρίσκεται κι αὐτὴ ἐντοιχισμένη στὴν ἴδια πόρτα, στὸ κάτω μέρος τῆς ἀριστερῆς παραστάδας (Πί ν. 55 α, 56 β, 57 α). Οἱ διαστάσεις τῆς²¹, καθὼς καὶ ἡ κατεργασία τῶν πλευρῶν εἶναι ἐντελῶς ὅμοιες μὲ τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας²², πράγμα ποὺ μὲ κάνει νὰ πιστεύω ὅτι καὶ οἱ δυὸ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο. Στὴ μιᾶ στενὴ πλευρὰ τῆς δεύτερης αὐτῆς πλάκας, σ' αὐτὴ ποὺ βρίσκεται ἀριστερά μας, σώζεται ἓνα κοῖλο κυμάτιο ποὺ ἐξέχει 0.01 καὶ ἔχει ὕψος 0.04 μ.²³ (Πί ν. 56 β). Τὸ κυμάτιο αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀφαιρεθεῖ, ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὐτὴ κρυβόταν στὸν τοῖχο, ἐνῶ ἀντίθετα ἀφαιρέθηκε τὸ ἀντίστοιχο κυμάτιο τῆς ἄλλης στενῆς πλευρᾶς, ἐπειδὴ αὐτὴ ἦταν ὀρατὴ (Πί ν. 57 α). Συνέβη δηλαδὴ κι ἐδῶ ὅ,τι καὶ μὲ τὰ κυμάτια τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας, ποὺ κι αὐτὰ ἀφαιρέθηκαν στὰ νεώτερα χρόνια γιὰ τὸν ἴδιο προφανῶς λόγο. Ἡ μόνη διαφορὰ ποὺ φαίνεται πῶς εἶχε ἡ δεύτερη αὐτῆ πλάκα ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη εἶναι ἡ ἔλλειψη κυματίου στὴν πλατιὰ δουλεμένη πλευρὰ τῆς. Σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, καὶ στὸ πάνω μέρος τῆς, ὑπάρχουν ἐμφανῆ ἴχνη ἀπὸ ντισιλιδικό (Πί ν. 56 β, καὶ 57 α).

Τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς διασώζουν οἱ δυὸ αὐτὲς πλάκες μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαρα-

19. Δὲ στάθηκε δυνατό νὰ μετρήσω μὲ ἀκρίβεια οὐτε νὰ δω ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς πλάκας.

20. Βλ. π.χ. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (1971), εἰκ. 721. H. Thompson, *Hesperia* 6 (1937) 110 καὶ εἰκ. 58. W. Judeich, *Topographie*² (1931), σ. 242 κ.έ. Ἐπὶ ἓνα βάθρο, παρόμοιας κατασκευῆς μὲ τὸ βωμὸ — πιὸ κάτω θὰ προσπαθῆσω νὰ τὸν ἀναπαραστήσω — μας σώζεται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου μιᾶ ἐνεπίγραφη πλάκα ἀριθ. 290 IG XII 5, ἀριθ. 271, ποὺ, κατὰ μιᾶ παράξενη σύμπτωση, ἔχει τὶς ἴδιες μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις — πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε κι αὐτὴ ὡς παραστάδα (πόρτας;) στὰ νεώτερα χρόνια —, ὅπως καὶ ἡ ἐνεπίγραφη πλάκα ἀπὸ τὰ Ψυχσιανὰ. Στὴν κ. Κ. Δεσπίνη οφείλω τὴν ὑπόδειξή της.

21. Ἐχει ὕψος 0.665 πλάτος 0.32 καὶ πάχος 0.115 μ. Καὶ σ' αὐτὴν ἔχει ξαναδουλευτεῖ κατὰ τὴ δεύτερη χρῆση τῆς μιᾶ ζώνη σ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς, πλάτους 0.085 μ.

22. Οἱ διαστάσεις τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας εἶναι : ὕψος 0.66, σωζόμενο πλάτος 0.325 καὶ πάχος 0.11 μ. Ἡ ξαναδουλεμένη «ζώνη» ἔχει πλάτος 0.09 μ. Τὸ ἀρχικὸ πλάτος τῆς πλάκας, ἐπειδὴ, ὅπως ἔγραψα καὶ παραπάνω, δὲ διακρίνεται ἀρχικὴ ἐπιφάνεια στὴ μιᾶ κάθετη στενὴ πλευρὰ τῆς, μὲ βοηθᾶει νὰ τὸ προσδιορίσω ἢ ἐπιγραφῆ. Ἐπὶ τὴν ἀριστερῆ, ὅπως βλέπουμε, ἀκμὴ τῆς πλάκας ὡς τὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι 0.03 μ. περίπου. Τὸ μήκος τῆς ἐπιγραφῆς, ὅσο σώζεται, εἶναι 0.19 μ. Τὰ ὑπόλοιπα γράμματα ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ, θὰ καταλάμβαναν, σύμφωνα μὲ τὴ συμπλήρωση, ἓνα χῶρο γύρω στὰ 0.08 μ. Ἐὰν ὑπολογίσουμε καὶ μιᾶ ἀπόσταση, πλάτους περίπου 0.03 μ. ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ὡς τὴ δεξιὰ ἀκμὴ, ἀφοῦ ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι καταλάμβανε τὸ μέσο τῆς πλευρᾶς, τότε ἔχομε ἓνα συνολικὸ πλάτος (0.03 + 0.19 + 0.08 + 0.03 =) περίπου 0.33 μ., ὅσο δηλαδὴ εἶναι περίπου καὶ τὸ πλάτος τῆς ἄλλης πλάκας (0.32 μ.).

23. 0.04 μ. ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ ὕψος, ὅπως σημειώθηκε, τοῦ κυματίου τῆς ἐνεπίγραφης πλάκας.

στήσω, σὲ γενικὲς βέβαια γραμμές, τὴ μορφή τοῦ μνημείου: τοῦ βωμοῦ. Τὰ κυμάτια ποὺ φέρουν εἶναι πολὺ χρήσιμα, γιατί δὲν ἐπιτρέπουν καμιὰ ἄλλη δυνατὴ τοποθέτηση τῶν δυὸ αὐτῶν πλακῶν στὸ βωμό, παρὰ μόνο σὲ παράλληλες πλευρές του. Μὲ κάτι τέτοιο συμφωνεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ δυὸ αὐτὲς πλάκες, ἔχουν ἀκριβῶς τὶς ἴδιες διαστάσεις. Τὸ ὅτι στὴ μιά πλάκα ἔχουμε τὸ ἐπίγραμμα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς ἄλλης πλάκας ἀπουσιάζει ἡ ἐπίστεψη-κυμάτιο, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ πῶ ὅτι μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς πλάκες ἔχουμε τὴν πρόσθια καὶ τὴν ὀπίσθια πλευρὰ ἐνὸς τετράπλευρου βωμοῦ. Τὶς ἀκριβεῖς ὁμως διαστάσεις τοῦ βωμοῦ δὲ μπορῶ νὰ τὶς προσδιορίσω, ἀφοῦ μοῦ λείπουν οἱ δυὸ ἄλλες πλάγιες πλευρές του. Ἀπὸ αὐτὲς, μόνο τὸ πᾶχος τοῦ κροτάφου τους θὰ μποροῦσε νὰ προσδιοριστεῖ, καὶ αὐτὸ κατὰ προσέγγιση, ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς ἀναθύρωσης στὶς δυὸ πλευρές ποὺ μᾶς σώζονται²⁴. Μιά κι ἔχω ὁμως τὸ πλάτος τῆς κύριας καὶ τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ βωμοῦ (0.32 μ.), μπορῶ νὰ θεωρήσω βέβαιο ὅτι καὶ τὸ πλάτος τῶν δυὸ ἄλλων πλευρῶν δὲ μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὸ. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ βωμό²⁵, ὅπως μᾶς δείχνει ἄλλωστε καὶ ἡ ἀπουσία ὁποιοῦδήποτε τόμου γιὰ τὴ σύνδεση τῶν πλευρῶν του. Ὁ βωμός, πιθανότατα, πατοῦσε ἐπάνω σ' ἓνα μικρὸ βάθρο (ἢ κάτω ἐπιφάνεια τῶν πλευρῶν ποὺ ἔχουμε, εἶναι, ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, ἐπίπεδη). Ἡ μορφή τῆς ἐπίστεψῆς του, δὲν εἶναι δυνατό νὰ προσδιοριστεῖ.

Ἄν ὁ βωμός ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ ἓνα κοντινὸ μέρος ἢ ἀπὸ μιὰ πιο μακρινὴ περιοχή, ὅπως θέλει ὁ Rubensohn²⁶, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ξέρω, ἀφοῦ στὴν περιοχή δὲν ἔχει γίνει συστηματικὴ ἔρευνα. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο στὸ σπίτι, ὅπου εἶναι ἐντοιχισμένες οἱ πλάκες αὐτὲς τοῦ βωμοῦ (Πί ν. 55 α), ὅσο καὶ στὴ γύρω περιοχὴ²⁷, ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἀρχαῖο ὕλικό. Ἐπιπλέον, τὸ εὐφορο ἔδαφος καὶ τὰ ἀφθονα νερὰ τῆς περιοχῆς, σήμερα τουλάχιστον, κάνουν τὸν τόπο ἰδεώδη γιὰ τὴ λατρεία Νυμφῶν ἢ ἄλλων συγγενικῶν θεοτήτων. Τὸ ὅτι, ὡς τὶς μέρες μας, διατηρήθηκε στὴν Πάρο, λίγο μακρύτερα ἀπὸ τὰ Ψυχοπιανὰ (Πεταλοῦδες), μιὰ τοποθεσία Μυρσίνη²⁸, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ὁ βωμός, ἐπειδὴ ἡ ἐπιγραφή του ἀναφέρει τὸ ὄνομα «Μυρσινέας»²⁹. Ἡ ὀνομασία Μυρσίνη εἶναι ἀρκετὰ κοινὴ ὡς τὶς μέρες μας. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωσή ποὺ θὰ δεχόμασταν ὅτι ἡ σημερινὴ τοποθεσία Μυρσίνη ταυτίζεται μὲ «τὰς Μυρσινέας» τῆς ἀρχαιότητος, καὶ πάλι αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ συναγάγουμε συμπεράσματα γιὰ τὴν προέλευση τοῦ μνημείου. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ βωμοῦ δὲ μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, ὅτι τὸ ἱερὸ τῶν Δορποφόρων καὶ τῶν Νυμφῶν, στὶς ὁποῖες ἀφιερῶθηκε ὁ βωμός, βρισκόταν «εἰς τὰς Μυρσινέας».

Ὅπως εἶπα καὶ παραπάνω, θεότητες Δορποφόρες—ἡ λέξη εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὸ «δόρπον» καὶ «φέρω»—δὲν ἦταν γνωστὲς ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλολογικὴ παράδοση. Ἡ

24. Ἐπειδὴ καὶ οἱ δυὸ πλάκες εἶναι ἐντοιχισμένες, δὲν ἦταν δυνατό νὰ μετρήσω τὸ πλάτος τῆς ἀναθύρωσης.

25. Γιὰ παρόμοιους βωμοὺς ἢ γιὰ παρόμοιες κατασκευές βλ. παραπάνω σημ. 20.

26. O. Rubensohn, AM 26 (1901), σ. 175.

27. Ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ καθηγητὴς κ. Γ. Δεσπίνης, ὑπάρχουν καὶ στὸν πύργο τοῦ Ἀλήσαφα (Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος I (1964), σ. 8 ἀριθ. 97 καὶ εἰκ. 3), ποὺ βρίσκεται ἐκεῖ κοντὰ (Πί ν. 57 β).

28. O. Rubensohn ὁ.π., 175 καὶ RE. XIVII 4, στ. 1971. Ὁλόμπιος ὁ.π. σ. 20 κ.έ.

29. O. Rubensohn, AM 26 (1901), σ. 175.

μόνη σχετική μαρτυρία είναι οί δυο ἐπιγραφές τῆς Πάρου, πράγμα πού μέ κάνει νά πιστεύω, ὅτι πρόκειται γιά τοπικές θεότητες. Γιά πολλοὺς τόπους, ἡ ἀρχαία παράδοση μᾶς ἔχει διασώσει τέτοιες τοπικές θεότητες. Στὴν Ἀθήνα π.χ. ἔχουμε τις Κεκροπίδες, τὴν Ἄγλαυρο, τὴν Ἔρση καὶ τὴν Πάνδροσο. Ἀναφέρομαι εἰδικὰ σ' αὐτές, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆ γραπτῆ παράδοση ξέρουμε ὅτι στὴν Ἀθήνα γινόταν πρὸς τιμὴ τους μιὰ «δειπνοφορία»³⁰. Παρόμοια γιορτὴ μποροῦμε ἴσως νά ὑποθέσουμε καὶ γιά τὴν Πάρο, μιὰ «δορποφορία» δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποία καὶ οἱ Παριανοὶ θὰ πρόσφεραν νυκτερινὰ φαγητὰ (δόρπα) στὶς δικές τους θεότητες. Στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ «Δορποφόρες» δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρεται σὲ θεότητες πού φέρουν, ἀλλὰ σὲ θεότητες πού δέχονται «δόρπα»³¹. Ἡ γιορτὴ θὰ γινόταν τὴ νύχτα, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τῶν «Δορποφόρων», στὸ ὁποῖο περιέχεται ἡ λέξη «δόρπον», νυκτερινὸ φαγητό. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο νά προσδιορίσουμε τὸ περιεχόμενο τῆς «δορποφορίας», ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει μέ πολλές ἀρχαῖες λατρεῖες, γιά τις ὁποῖες δὲν ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες ἀπὸ τις ἀρχαῖες πηγές.

Τὸ ὅτι στὰ Ψυχοπιανὰ τῆς Πάρου οἱ Δορποφόρες λατρεύονταν μαζί μέ τις Νύμφες³², εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ ὅτι πρόκειται γιά παραπλήσιες θεότητες. Καὶ αὐτὸ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἔρχεται νά τὸ ἐνισχύσει καὶ τὸ εἶδος τῶν προσφορῶν πρὸς τις δυὸ αὐτές ομάδες θεοτήτων, ἀφοῦ καὶ στὶς Νύμφες, σὲ ὀρισμένα τουλάχιστον μέρη, προσφέρονταν ἐπίσης βραδινὰ φαγητὰ. Οἱ Νύμφες εἶναι κυρίως θεότητες τῆς φύσης, καὶ ἡ ιδιότητά τους αὐτὴ τις συνδέει στενά μέ τὴν εὐφορία καὶ τὴ βλάστηση³³. Ἔτσι, καὶ στὴν Ἀθήνα ἡ λατρεία τῶν Κεκροπιδῶν, πού εἶναι ἐπίσης Νύμφες³⁴, συνδέεται

30. Βλ. L. Deubner, *Attische Feste* (1932), σ. 14 σημ. 8. Βλ. καὶ Lidell-Scott-Jones λ. *δειπνοφορία* καὶ N. Παπαχατζῆς, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά (1974), σ. 362 σημ. 2. «Δειπνοφόρους» μᾶς ἀναφέρει ἡ ἀρχαία παράδοση καὶ γιά τὰ Ὀσχοφόρια. Βλ. L. Deubner ὅ.π., σ. 144 καὶ σημ. 5. Τὸ λεξικὸ τῆς Σουδάς, λ. *δειπνοφόροι*, λέει: «αἱ φέρουσαι τοῖς κατακεκλιμένοις ἐν τῷ τῆς Ἀθηνῶν ἱερῷ τὰ δεῖπνα». Νά πρόκειται ἀραγε γιά τὸ ἱερό τῆς Ἀθηνῶν στὴν Ἀκρόπολη; Καὶ ἂν εἶναι ἔτσι, τότε τὸ κτήριο, ὅπου ἦταν οἱ «κατακεκλιμένοι», θὰ μπορούσε νά εἶναι ἡ «Πινακοθήκη» μέσα στὴν ὁποία ὁ Τραυλός, ὅ.π. σ. 482 καὶ εἰκ. 618, 619, τοποθετεῖ κλίνες; Ἴσως θὰ πρέπει νά σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἱερεῖες τῆς Ἀθηνῶν Παλλάδας στὴν Ἀθήνα χαρακτηρίζονται μέ τὰ ἐπίθετα «τραπεζοφόρος» καὶ «τραπεζώ» (βλ. Lidell-Scott-Jones λ. *τραπεζοφόρος* καὶ *τραπεζώ*).

31. Ὅπως π.χ. ὁ Ἀπόλλων δεκατηφόρος (RE. II 1, στ. 47 (Wernicke) δὲν εἶναι αὐτὸς πού προσφέρει τὴν δεκάτη, ἀλλὰ αὐτὸς πού τὴ δέχεται. Βλ. Lidell-Scott-Jones λ. *δεκατηλογία*.

32. Ἡ λατρεία τῶν Νυμφῶν φαίνεται ὅτι ἦταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στὴν Πάρο. Πολλές εἶναι οἱ σχετικὲς μαρτυρίες. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτές πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ O. Rubensohn, RE. XVIII 4, στ. 1854 κ.έ., στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας ὄρος ἱεροῦ Νυμφῶν, ἀδημοσίευτος, ἀριθ. 801. Δὲν ἠπόρεσα δυστυχῶς νά πληροφορηθῶ τὴν ἀκριβῆ του προέλευση. Ἐπίσης, ἀπὸ τις ἐπιγραφές τοῦ Ἀρχιλοχείου (N. Κοντολέων, AE 1952, σ. 40 καὶ 55 κ.έ.) μαθαίνουμε ὅτι στὸ ἱερό αὐτὸ ὑπῆρχε βωμὸς ἀφιερωμένος στὶς Νύμφες, στὸ Διόνυσο καὶ στὶς Ὠρές. Νύμφες εἰκονίζονται ἴσως καὶ στὸ πρῶμο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου, ἀριθ. 241, πού ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὴν Πάρο εἶναι μᾶλλον σίγουρη (W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969), σ. 502 καὶ εἰκ. 583). Ὁ Rubensohn ὅ.π., στ. 1846 ἐρμηνεύει τις μορφές αὐτές ὡς Χάριτες. Πρβλ. καὶ D. Ohly, *Glyptothek München* (1972), σ. 16, 18 καὶ 117. Γιά λατρεία Χαρῶν στὴν Πάρο βλ. καὶ F. W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit* (1964), σ. 46 καὶ 103 κ.έ.

33. Βλ. M. Nilsson, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Θρησκεία (μετ. Ἰ. Κακριδῆ) (1966), σ. 11 κ.έ. Γιά τις Νύμφες βλ. τὰ ἐκτενῆ ἄρθρα Roscher, ML. III, 1, 500 κ.έ. (Bloch) καὶ RE. XVII στ. 2, 1527 κ.έ. (F. Heichelheim). Βλ. ἐπίσης EAA.V, 502 κ.έ. (H. Sichtermann), ὅπου δίνεται καὶ μιὰ βιβλιογραφία.

34. Βλ. π.χ. Roscher, ML. I 1, στ. 160 καὶ I. 2, στ. 2590 (Seeliger).

επίσης με την εὐφορία και τὴ βλάβιση³⁵. Αὐτὴ μάλιστα ἡ λατρεία τους πιθανότατα εἶναι ἡ παλαιότερη, ἡ ἀρχικὴ³⁶. Ἴσως λοιπὸν δὲν ἦταν τυχαῖο, καὶ ὅτι γι' αὐτὲς γινόνταν στὴν Ἀθήνα μιὰ «δειπνοφορία», κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι τὶς τιμοῦσαν με νυχτερινὰ φαγητά. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι πολλὲς φορὲς τὰ δεῖπνα πρὸς τοὺς θεοὺς ἔχουν ἄμεση σχέση με τὶς «ἀπαρχές»³⁷. Ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα μέρη φαίνεται ὅτι εἴχαμε παρόμοιες τελετουργίες πρὸς τιμὴν τῶν Νυμφῶν, ὅπως π.χ. μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ ἐπιγραφὴ τῶν Συρακουσῶν, ὅπου στὶς Νύμφες εἶχε ἀφιερωθεῖ ἕνας βωμὸς καὶ «*τρικλείνια*»³⁸. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἀποκτᾶ γιὰ τὴν περίπτωσή μας ἰδιαίτερη ἴσως σημασία, ἐπειδὴ, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες, στὴ Σικελία «ἔθους ὄντος... θυσίας ποιεῖσθαι κατὰ τὰς οἰκίας ταῖς Νύμφαις καὶ περὶ τὰ ἀγάλματα παννυχίζειν μεθυσκομένους ὀρχεῖσθαι τε περὶ τὰς θεάς»³⁹. Ἔτσι, εἶναι πολὺ πιθανὸ καὶ ἡ λατρεία τῶν Δορποφόρων θεοτήτων τῆς Πάρου νὰ σχετίζεται με τὴ βλάβιση καὶ τὴν εὐκαρπία⁴⁰.

Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Πάρου, *Δορποφόρων ἱερὸν*, ὅπως ἔχω ἤδη πεῖ, πρέπει νὰ ἦταν ἕνας ὄρος, πιθανότατα σ' ἕνα τέμενος τῆς ἀρχαίας πόλης τῆς Πάρου. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ.⁴¹. Σχετικὰ σπάνια εἶναι ἡ μορφή τοῦ Φ, ποὺ ἡ κάθετη κεραία του διακόπτεται ἀπὸ τὸν κύκλο⁴².

Μὲ τὴ νέα ἐπιγραφὴ βεβαιώνεται μιὰ ἀκόμη λατρεία στὴν Πάρο⁴³, με τοπικὸ πιθανότατα χαρακτήρα, ἐνῶ καὶ ἡ λέξις δορποφόρος, ποὺ μᾶς ἦταν γνωστὴ ὡς τώρα μόνον

35. Βλ. σημ. 34. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἡ σπουδαιότερη γιορτὴ ποὺ σχετίζεται με τὶς Κεκροπίδες, τὰ Ἀρρηφόρια, ἦταν ἐπίσης συνδεδεμένη με τὴ βλάβιση. «Ἀρρητοφόρια καλεῖται καὶ ἄγεται τὸν αὐτὸν λόγον ἔχοντα περὶ τῆς τῶν καρπῶν γενέσεως καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σποράς», βλ. Deubner ὁ.π., σ. 10 σημ. 3 καὶ γενικὰ γιὰ τὰ Ἀρρηφόρια 9 κ.έ.

36. Βλ. σημ. 34. Τὰ ἴδια τὰ ὀνόματά τους ἄλλωστε, Ἄγλαυρος, Ἔρση καὶ Πάνδροσος, ἔχουν «σχετιστεῖ ἔννοιολογικὰ με τὴ χρησιμὴ γιὰ τὴ βλάβιση ὑγρασία» (Ν. Παπαχατζῆς ὁ.π., σ. 267 σημ. 1).

37. Κ. Ρωμαῖος, AM 39 (1914), σ. 233. Βλ. καὶ R. Thonges-Stringaris, AM 80 (1965), σ. 63.

38. Ἀριστοβούλα / Θεοδώρου / τα τρικλείνια / καὶ τὸν βωμὸν / Νύμφαις IG XIV, I, ἀριθ. 4.

39. Ἀθηναῖος, Δειπνοσοφισταὶ 6, 250 α.

40. Ἴσως ἀνάλογη σημασία νὰ εἶχε καὶ μιὰ ἄλλη γιορτὴ τῆς Ἀθήνας, ποὺ γινόνταν τὴν πρώτη μέρα τῶν Ἀπατουριῶν καὶ ὀνομάζονταν Δορπία ἢ Δόρπεια (Deubner ὁ.π., σ. 232 καὶ σημ. 3). Τὴ μέρα αὐτὴ τὰ μέλη κάθε φρατρίας εἶχαν κοινὲς νυχτερινὲς συνεστιάσεις, κάτι ποὺ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὰ πολὺ παλαιὰ χρόνια καὶ ἴσως μπορεῖ νὰ σχετίζεται πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κάθε κοινὸ γεῦμα συνδέει με ἱεροὺς δεσμοὺς ὅλους ὅσους παίρνουν μέρος σ' αὐτὸ (M. Nilsson ὁ.π., σ. 71), με τὴν ευγονία καὶ τὴ διαιώνιση κάθε φρατρίας.

41. Τὰ γράμματά της μοιάζουν με τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ εἶναι χαραγμένη ἐπάνω στὸ ἀρχαῖο κτιοδόκρानο ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ἀρχίλοχου (Ἀ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον 1960, σ. 184 κ.έ.· τοῦ Ἰδίου, Τὸ Ἔργον 1961, σ. 196, εἰκ. 202, 203). Πρέπει ὅμως νὰ εἶναι νεώτερη, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ σχῆμα τοῦ Ν καὶ τοῦ Ε, τοῦ ὁποῦ ἡ μεσαία ὀριζόντια κεραία εἶναι πιο μικρὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο.

42. Ὅσο μπόρεσα νὰ ἐρευνήσω, στὴν Πάρο δὲν ἔχουμε παρόμοια μορφή τοῦ γράμματος αὐτοῦ. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια τὴ συναντοῦμε στὴν Ἐρέτρια (βλ. π.χ. L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece (1961), σ. 80 καὶ 84), σὲ αττικὰ ἀγγεῖα (M. Guarducci, Epigrafia Greca I (1967), σ. 218 καὶ σημ. 4) καὶ μεταγενέστερα σποραδικὰ, σὲ ὀρισμένα ἄλλα μέρη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ἡ Guarducci, ὁ.π., σημ. 4, βλ. π.χ. καὶ IG² II-III, ἀριθ. 1160.

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λατρεῖες τῆς Πάρου, ποὺ ἔχει συγκεντρώσει ὁ Rubensohn RE. XVIII 4, στ. 1841 κ.έ., σήμερα εἶναι γνωστὲς καὶ ἄλλες λατρεῖες, ὅπως τοῦ Δία Ἐλευθερίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, AE 1975, σ. 8 κ.έ., Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά), τοῦ Δία Ἐλαστέρου (Ν. Κοντολέων, AE 1948-49, σ. 1 κ.έ.), τοῦ Δία Ὑπερδεξίου, τῆς Ἀθηνᾶς Ὑπερδεξίας, τοῦ Ἀπόλλωνα Προστατηρίου καὶ τῶν Ὠρῶν (Ν. Κοντολέων, AE 1952, σ. 40 καὶ 53 κ.έ.), ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων (Ἀ. Ὀρλάνδος, ὁ.π., σ. 11 κ.έ., ἀριθ. 9-10,

από την άποσπασματική επιγραφή του βωμού, μπορεί να ερμηνευτεί σωστότερα. Το γεγονός ότι από δυο διαφορετικά σημεία του νησιού έχουμε μαρτυρία για τις Δορποφόρες, δείχνει πιθανόν ότι η λατρεία τους ήταν διαδεδομένη⁴⁴.

Από το ΒΑ. νεκροταφείο της αρχαίας Πάρου, δίπλα στον αυτοκινητόδρομο που πηγαίνει σήμερα από την Παροικιά στη Νάουσα και πριν από τη διακλάδωση για τις Λευκές⁴⁵, από την περιοχή του "Αι-Γιάννη, προέρχεται η βάση μιας επιτύμβιας στήλης με το όνομα του νεκρού: *Ἐρασίφρων* (Πί ν. 58). Η βάση, που είναι από παριανό μάρμαρο κάπως χοντρόκοκκο, μεταφέρθηκε στο Ἀρχαιολογικό Μουσείο της Παροικίας⁴⁶. Έχει σχῆμα ὀρθογώνιου παραλληλεπίπεδου (μῆκος 0.49, ὕψος 0.265 και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.325 μ). Στο μέσο περίπου της πάνω ὀριζόντιας πλευρᾶς της ὑπάρχει ἕνας μεγάλος ὀρθογώνιος τὸρμος⁴⁷ (Πί ν. 58 β), με διαστάσεις 0.17 × 0.10 και βάθος 0.095 μ. Τὰ τοιχώματα τοῦ τὸρμου, που προφανῶς χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη τῆς στήλης με τὴ βοήθεια ἑνὸς ἐμβόλου, συγκλίνουν πρὸς τὰ κάτω, ἔτσι ὥστε οἱ διαστάσεις στοῦ βάθους τοῦ τὸρμου νὰ μικραίνουν σὲ 0.165 × 0.08 μ. Ἀνάλογη μείωση πρὸς τὰ κάτω θὰ εἶχε λοιπὸν και τὸ ἔμβολο τῆς στήλης. Παρὰ τὸ γεγονός τῆς μεγάλης φθορᾶς τῆς βάσης, σ' ὅλες τὶς πλευρῆς της μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴν ἀρχικὴ της ἐπιφάνεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίσω κάθετη πλευρὰ της⁴⁸. Τὸ ὄνομα *Ἐρασίφρων*, «χαραγμένο» ψηλὰ και στοῦ μέσου τῆς κάθετης μακριᾶς πλευρᾶς⁴⁹, που φυσικὰ ἀποτελεῖ και τὴν κύρια ὄψη τῆς βάσης, δὲν ἦταν γνωστὸ ὡς σήμερα ἀπὸ τὴν Πάρο⁵⁰. Στὴν Πάρο συναντοῦμε τὰ συγγενικὰ ὀνόματα *Ἐρασίφρων*⁵¹ και *Ἐρασίπη*⁵². Ἡ βάση μπορεί νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸ σχῆμα

σ. 14, ἀριθ. 14 και σ. 26 κ.έ., ἀριθ. 46. Γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς λατρείας τῆς Ἑστίας μέσα στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Πάρου βλ. Γ. Δεσπίνης, ΑΔ 20 (1965): Μελέται, σ. 119 κ.έ. και ἰδιαίτερα 131 κ.έ.

44. Εἶναι κάπως δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι και οἱ δυὸ ἐνεπιγραφες πλάκες τῆς Πάρου γιὰ τὶς Δορποφόρες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό, ἀφοῦ βρίσκονται σὲ διαφορετικὰ σημεία τοῦ νησιοῦ.

45. Δεξιὰ και ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο αὐτό, ἀμέσως βόρεια τῆς Καταπολιανῆς, βλέπει κανεὶς πολλὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τὸ ΒΑ. νεκροταφείο τῆς ἀρχαίας Πάρου. Γιὰ τὴν ὑπαρξη νεκροταφείου στὴν περιοχή αὐτὴ ἀπὸ τὸν 7ο κιόλας αἰ. βλ. Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 245. Γιὰ τὸ νεκροταφείο αὐτό βλ. ἐπίσης Ο. Rubensohn, ΑΜ 26 (1901), σ. 222, Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 273 κ.έ., Ν. Ζαφειρόπουλος, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 463, Δ. Σκιλάρντι, ΠΑΕ 1974, σ. 183 και τοῦ ἴδιου *Journal of Field Archaeology* 2 (1975), σ. 86 κ.έ.

46. Βρέθηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτήματος τοῦ Π.-Δημητρακόπουλου. Τὴ δημοσίευση τῆς ἐνεπιγραφῆς αὐτῆς βάσης μοῦ τὴν παραχώρησε ἡ κ. Κ. Δεσπίνη, που τὴν πρόσεξε και φρόντισε γιὰ τὴ μεταφορά της στοῦ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείου τῆς Πάρου.

47. Ἡ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τοῦ τὸρμου ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς βάσης 0.16, ἐνῶ ἡ μπροστινὴ του 0.105 μ., ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη πλευρὰ τῆς βάσης.

48. Ὅπωςδήποτε ἐλάχιστα πρέπει νὰ ἀπέχει ἡ σημερινὴ ἐπιφάνειά της ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ.

49. Τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ ὀνόματος *Ἐρασίφρων* ἀπέχει ἀπὸ τὴ δεξιὰ ἀκμὴ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς 0.17, ἐνῶ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ ἀκμὴ 0.15 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπάνω ἀκμὴ τῆς πλευρᾶς ἡ λέξις ἀπέχει 0.04 μ. Τὸ μῆκος τῆς λέξης εἶναι 0.17 μ.

50. Τὸ συναντοῦμε, ὡς ἴσως, ὄχι συχνά, σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπως π.χ. σὲ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Ἄργος (IG² IV I, ἀριθ. 71, στ. 51). Πρόκειται γιὰ ἕνα Μεγαρέα (*Ἐρασίφρων* Σιμύλου), που ἀνῆκε στὴ φυλὴ τῶν Παμφύλων, μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς καλούμενες δωρικὲς φυλές.

51. IG XII 5, ἀριθ. 187. Τὸ ὄνομα αὐτό εἶναι γενικὰ πιὸ συνηθισμένο. Βλ. π.χ. *Inscriptiones Graecae* II, V, ἀριθ. 19 και I. Kirchner, *Prosopographia Attica* (1901), ἀριθ. 5029.

52. IG XII 5, ἀριθ. 186, στ. 11, 13, 19 και ἀριθ. 227.

των γραμμάτων⁵³ στὸν 3ο π.Χ. αἰ. Χαρακτηριστική είναι ἡ ὁμοιότητα ὀρισμένων γραμμάτων της, π.χ. τοῦ Φ μετὴ μεγάλη κάθετη κεραία καὶ τὸ μικρὸ κύκλο στὴ μέση, μετὰ γράμματα ἀπὸ ἄλλες χρονολογημένες ἐπιγραφές τῆς Πάρου, ὅπως π.χ. τοῦ Πάριου Χρονικοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 264/3⁵⁴. Γιὰ τὸ μνημεῖο ποὺ θὰ ἔφερε ἡ βάση αὐτή, μπορῶ νὰ πῶ, σύμφωνα μετὰ ἄλλα σύγχρονα παραδείγματα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὴν Πάρο⁵⁵, ὅτι ἦταν μιὰ ἀπλή στήλη ἢ μιὰ στήλη μετὰ ἀνάγλυφη παράσταση. Τὸ τελευταῖο μοῦ φαίνεται περισσότερο πιθανό, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων σχετικὰ διαστάσεων τοῦ τόρμου καὶ τῆς παρουσίας τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ στὴ βάση⁵⁶.

M. A. TIBERIOS

53. Τὸ ὕψος τοῦ μεγαλύτερου γράμματος, τοῦ Φ, εἶναι 0.023 καὶ τοῦ μικρότερου, τοῦ Ο, 0.010 μ.

54. Γενικά, ὅλα τὰ γράμματα τῆς λέξης *Ἐρασίφρων* μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μετὰ ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ Πάριο Χρονικὸ (IG XII 5, ἀριθ. 444), ὅπως τὸ πολὺ μικρὸ καὶ κάπως ἀνοιχτὸ Ω ἢ τὸ Α, ποὺ ἔχει τὴν ὀριζόντια κεραία καμπύλη (πρβλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, ΑΕ 1975, σ. 19 κ.έ., Ἀρχαιολογικά Χρονικά). Πολὺ στενὴ συγγένεια παρουσιάζουν τὰ γράμματα τοῦ *Ἐρασίφρων* καὶ μετὰ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς *Ἀρσινόης Φιλαδέλφου* (IG XII 5, ἀριθ. 264), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Πάρου. Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ τὸ Ο ἔχει ὕψος 0.018 καὶ τὸ Φ 0.032 μ.

55. Γιὰ τίς ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὴν Πάρο καὶ γενικότερα ἀπὸ τίς Κυκλάδες, ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ ὕστερα, βλ. Μ. Τ. Couilloud, BCH 98 (1974), σ. 397 κ.έ. καὶ 486 κ.έ. Βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας, Delos XXX, Les Monuments Funeraires de Rhenee (1974), 33 κ.έ. καὶ 261 κ.έ.

56. Στὶς μεταγενέστερες στήλες, ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ., σὲ σπάνιες περιπτώσεις συναντοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ μόνο του (βλ. π.χ. Couilloud, BCH 98 (1974), σ. 423, ἀριθ. 13 ἢ Delos, ὁ.π., πίν. 69,350. Γιὰ ἐνα σύγχρονο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Πάρο, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι κι' αὐτὸ ἐπιτύμβιο, βλ. Ἄ. Ὀρλάνδος, ὁ.π., σ. 18 κ.έ. ἀριθ. 24, εἰκ. 27.

ΛΑΞΕΥΤΗ ΙΧΘΥΟΔΕΞΑΜΕΝΗ ΣΤΑ ΦΕΡΜΑ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

(Πί ν. 59 - 66 Σ χ. 1)

Ένα παράξενο κατάλοιπο από την εποχή της ρωμαϊκής κατοχής της Κρήτης είναι οι παραθαλάσσιες λαξευτές ιχθυοδεξαμενές. Παλαιότερα ήταν γνωστές μόνο δύο τέτοιες ομάδες, μία στη βόρεια άκτι του νησιού, στη Χερσόνησο (Νομός Ήρακλείου), και μία στο Μόγλο (Νομός Λασιθίου), δημοσιευμένες από τους Sinclair Hood και John L. Leatham¹. Η μελέτη αυτή υπήρξε η πρώτη αλλά και η θεμελιώδης πραγματεία γύρω από το θέμα. Στις λίγες αυτές και όχι καλά διατηρημένες ιχθυοδεξαμενές προστέθηκε πρόσφατα μια καινούρια, η μεγαλύτερη έως σήμερα γνωστή, στη Σητεία². Κοντά της έντοπίστηκαν ίχνη από πολλές, αλλά τελείως κατεστραμμένες δεξαμενές, που έδειχναν ότι εδώ υπήρχε η πιο σημαντική επιχείρηση στην Κρήτη για τη διατήρηση ζωντανών ψαριών και τη διανομή τους σε μια κλίμακα ανάλογη με την τεράστια, όπως φαίνεται, ανάπτυξη της ψαροφαγίας μετά την τελευταία φάση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, που είχε καταντήσει σωστή μανία, όπως αφηγούνται πολλά αρχαία ανέκδοτα³. Με τις ιχθυοδεξαμενές γενικά, τις ιδεώδεις διαστάσεις τους και το σωστό τρόπο λειτουργίας τους, ασχολούνται οι δύο Ρωμαίοι αγροτικοί συγγραφείς, ο Columella (VIII. 16-17) και ο Varro (III. 17).

Η έρευνα αυτών των λαξευμάτων στις συνήθως ψηλές βραχώδεις άκτες της Κρήτης, που είναι τόσο σπάνια όσο και ενδιαφέροντα, προχωρεί αρκετά με την πρόσφατη ανακάλυψη μιας ακόμα ιχθυοδεξαμενής, αλλά αυτή τη φορά στη νότια παραλία του νησιού, στο Λιβυκό Πέλαγος. Η θέση της δεξαμενής, ακριβώς 8 χλμ. προς Α. από την έξοδο της Ήραπέτρας, λίγο πριν από τα σύνορα με την Ήπαρχία Σητείας, στην περιοχή Στά Φέρμα, είναι γύρω στα 200 μ. προς Ν. από την εθνική οδό και το έξοχικό κέντρο Χαίτα-Κάκκου. Ο έντοπισμός της είναι δύσκολος, γιατί είναι χωμένη στα πανύψηλα βράχια της άκτις. Αυτός είναι ο λόγος, μαζί με το γεγονός ότι η εθνική οδός κατασκευάστηκε πρόσφατα, που το έντυπωμα αυτό μνημείο της αρχαιότητας δεν είχε γίνει ωρίτερα γνωστό. Πρέπει να βρεθεί κανείς τελείως δίπλα του για να το δει (Πί ν. 65α).

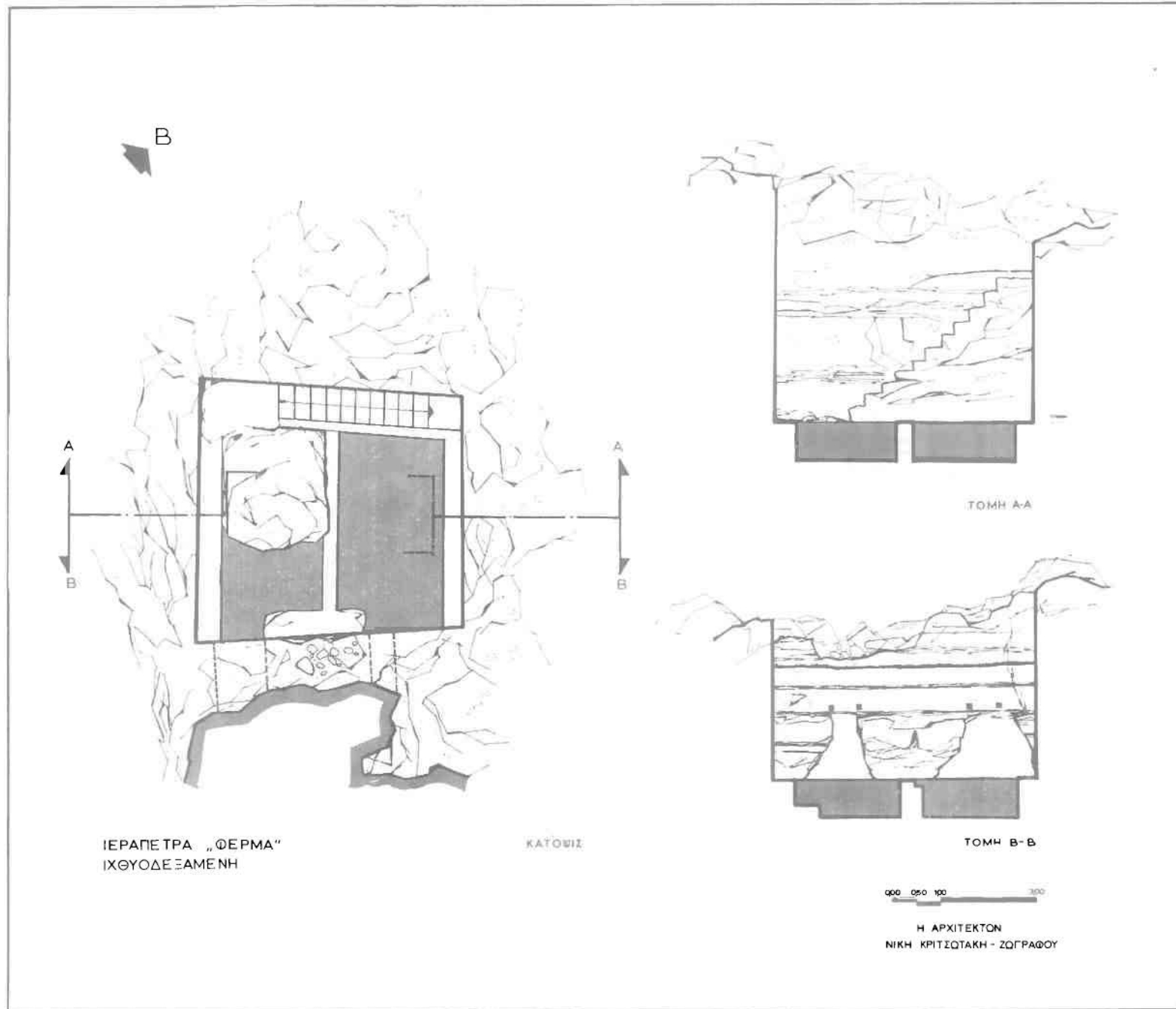
Η δεξαμενή σχηματίζεται από ένα βαθύτατο ορθογώνιο ὄρυγμα, για την ακρίβεια ελαφρότατα τραπεζοειδές, μια πραγματική αΐθουσα λαξευμένη στο βράχο (Σ χ. 1). Το μέγιστο ύψος — κατά τη βορειοδυτική γωνία — φθάνει τα 4.80 μ. Η βόρεια⁴ πλευρά έχει μήκος 5.45, η ανατολική 4.80, η παραθαλάσσια νότια 5.55 και η δυτική 5.50 μ. Η κατακόρυφη και αρκετά επιμελής λάξευση των τοιχωμάτων έκαμε πολύ φανερή τη

1. Sub-marine Exploration in Crete, 1955, BSA 53-4 (1958-9), σ. 264 κ.έ.

2. C. Davaras, Rock-cut Fish-tanks in Eastern Crete, BSA 69 (1974), σ. 87 κ.έ.

3. Πρβλ. Hood και Leatham, ὁ.π., σ. 264. Για τα ρωμαϊκά νίβαρια πρβλ. J. Meirat, Marines anti-ques de la Méditerranée, 1964, σ. 135.

4. Για την ακρίβεια η βορειοδυτική πλευρά. Πρβλ. τον προσανατολισμό του Σ χ. 1.

Σχ. 1. Κάτοψη και τομές ιχθυοδεξαμενής.

φυσική στρωματογραφία των πετρωμάτων (Πί ν. 59α-β, 60β, 65α), που έχουν μία μάλλον έντονη κλίση προς τη θάλασσα.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς είναι λαξευμένη μία σκάλα πλάτους 0.70 μ. με δέκα σκαλοπάτια, ύψους 0.30 μ. περίπου, τὸ καθένα. Τὰ σκαλοπάτια εἶναι ἀρκετὰ ἀπότομα, λαξευμένα μάλλον πρόχειρα γιὰ καθαρὰ πρακτικούς σκοπούς, σήμερα δὲ κάπως φθαρμένα. Ἡ σκάλα ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ὀρύγματος (Πί ν. 59β, 60α, γ, στ). Τὸ συνολικὸ τῆς ὕψος εἶναι σχεδὸν 3 μ.

Ἡ παραθαλάσσια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς εἶναι ἡ νότια. Στὸ κάτω μέρος τῆς ἔχουν λαξευτεῖ σχεδὸν συμμετρικὰ δύο εἴσοδοι γιὰ τὸ θαλάσσιο νερό. Ἡ καθεμίᾳ τους ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα διαμέρισμα τῆς δεξαμενῆς, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (Πί ν. 61α, 62α-β). Αὐτὲς οἱ εἴσοδοι διευρύνονται αἰσθητὰ πρὸς τὰ κάτω, γιὰ νὰ επιτρέπουν νὰ κυκλοφορεῖ πιὸ εὐκόλα τὸ νερό. Ἡ ἀνατολικὴ εἴσοδος ἔχει ὕψος 1.05 μ. καὶ πλάτος ἐπάνω 0.50 καὶ κάτω 1 μ. περίπου. Τὸ μήκος τῆς μέσα ἀπὸ τὸ βράχο ὡς τὴ θάλασσα φθάνει γύρω στὸ 1 μ. Ἡ δυτικὴ εἴσοδος (Πί ν. 62β) ἔχει περίπου τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴν ἀνατολική, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερο πλάτος, ἐπάνω 1.20 καὶ κάτω 2.20 μ. Τὸ πλάτος αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ ἀρχικὸ, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τοῦ βράχου σὲ μεγάλη ἔκταση κατὰ τὴ δυτικὴ παρειὰ τῆς εἰσόδου, ἀσφαλῶς ἐξαιτίας τῆς ἐνεργείας τῆς θάλασσας σὲ συνδυασμὸ μὲ φυσικὰ ρήγματα ἀνάμεσα στὰ στρώματα τοῦ πετρώματος, ποὺ εἶναι ἀκόμα φανερά (Πί ν. 62β).

Πάνω ἀπὸ κάθε εἴσοδο ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα ζευγάρι βαθιὲς ἐγκοπές, μὲ σχῆμα τετραγωνικὸ ἀκανόνιστο, διαστάσεων περίπου 0.10 μ., καὶ σχεδὸν τοῦ ἴδιου βάθους. Οἱ ἐγκοπές κάθε ζευγαριοῦ εἶναι σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. περίπου μεταξύ τους. Ἀσφαλῶς ἐδῶ στερεωνόταν ἓνα μάλλον πολὺπλοκο σύστημα ἀπὸ χάλκινα κιγκλιδώματα ἢ δικτυωτά. Αὐτὰ εἶχαν σὰν προορισμὸ νὰ ἐμποδίζον τὰ ψάρια νὰ διαφύγουν στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα, ἀφίνοντας ὅμως βέβαια ἐλεύθερη τὴν κυκλοφορία τοῦ νεροῦ. Φυσικὰ, τέτοια κιγκλιδώματα δὲ σώζονται οὔτε ἐδῶ οὔτε ἄλλοῦ⁵, ἢ ὑπαρξὴ τους εἶναι ὅμως γνωστὴ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους συγγραφεῖς, ὅπως τὸν Columella (VIII. 17, 6), ποὺ συνιστᾷ νὰ τοποθετοῦνται χάλκινα κιγκλιδώματα μὲ μικρὲς ὀπές. Ἀνάλογα λαξεύματα γιὰ τὴν πλάγια στερέωση αὐτῶν τῶν κιγκλιδωμάτων ἢ δικτυωτῶν ὑπάρχουν καὶ στὶς προσκείμενες πλευρὲς τῆς δεξαμενῆς. Ἔτσι, στὴ δυτικὴ πλευρὰ, βλέπουμε ἓνα ἀκανόνιστο τετράγωνο, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ ὑπάρχει ἓνα κάθετο αὐλάκι, ἀρκετὰ μεγάλο.

Ὅλος ὁ πυθμένας τῆς δεξαμενῆς σκεπάζεται ἀπὸ τὸ θαλάσσιο νερό, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα στενὸ πεζούλι, σὰν πεζοδρόμιο, κατὰ μήκος ὅλων τῶν πλευρῶν. Τὸ πεζούλι αὐτὸ, πολὺ φθαρμένο σὲ διάφορα σημεῖα ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῆς θάλασσας, ἔχει πλάτος 0.46 στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ 0.40 μ. στὴν ἀνατολική, ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρὰ, κάτω μὲν ἀπὸ τὴ σκάλα ἀπομένει μόνο μιὰ στενὴ λουρίδα πλάτους 0.10 μ., στὸ μέρος ὅμως ὅπου ἡ σκάλα τελειώνει καὶ ἀφίνει τὴ θέση τῆς στὸ πεζούλι, αὐτὸ πλαταίνει πολὺ καὶ φθάνει τὰ 0.90 μ. Τὸ πεζοδρόμιο αὐτὸ ἦταν βέβαια ἀπαραίτητο γιὰ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ φθάσει σὲ διάφορα σημεῖα τῆς δεξαμενῆς γιὰ ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὴ λειτουργία τῆς, ὅπως

5. Στὶς ἰχθυοδεξαμενὲς τοῦ Μόχλου σώθηκε μιὰ λίθινη πλάκα μὲ κανονικὲς ὀπές, ποὺ ἐκτελοῦσε αὐτὸ τὸ ἔργο: πρβλ. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 275 πίν. 63 a.

τὸ καθάρισμα, βασικά ὅμως τὸ ψάρεμα τῶν ψαριῶν ἐκείνων ποὺ διαλέγονταν γιὰ νὰ δοθοῦν στὴν κατανάλωση. Γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα θὰ ἦταν καμάκια καὶ ἀπόχες μὲ μακρύτερες λαβές. Στὴ μεγάλη δεξαμενὴ τῆς Σητείας ἐντοπίστηκε μάλιστα ἓνα εἶδος δωματίου, σὰν διάδρομος, λαξευμένου στὸ βράχο, μὲ ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ 3.50 μ., ὅπου φαίνεται ὅτι ἀποθήκευαν τέτοια σύνεργα ψαρικῆς μὲ τόσο μακριές λαβές⁶.

Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς χωρίζεται σὲ δύο διαμερίσματα μὲ ἓνα διαχώρισμα ἀπὸ φυσικὸ βράχο, ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ ἀλάξευτο στὴ μέση τῆς δεξαμενῆς, κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Τὸ διαχώρισμα αὐτὸ ἔχει πλάτος 0.50 καὶ βρίσκεται σήμερα σχεδὸν 0.30 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας (Πί ν. 61α-β, 62α καὶ 63α). Τὸ ὕψος του εἶναι 0.80 μ. περίπου. Αὐτὸ τὸ διαχώρισμα ἔχει τὸ ἀκριβές του παράλληλο στὴν ἰχθυοδεξαμενὴ τοῦ Μόχλου,—καὶ αὐτὴ χωρίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ δύο διαμερίσματα⁷. Τὸ διαχώρισμα τῆς δεξαμενῆς μας ἔχει κατὰ μῆκος του, ἐπάνω, καὶ πρὸς τὰ Δ. ἓνα εἶδος ἀναβαθμοῦ διαστάσεων 0.14 × 0.22 μ. Αὐτὸς ὁ ἀναβαθμὸς δὲ φαίνεται νὰ εἶχε ἄλλο προορισμὸ ἀπὸ τὴ στερέωση ἐνὸς ἐλαφροῦ κιγκλιδώματος, ἴσως ἀπὸ ξύλο ἢ καλάμια, ποὺ θὰ ἔδινε μεγαλύτερο ὕψος στὸ διαχώρισμα, ὥστε νὰ ἐμποδίζει τὰ ψάρια νὰ τὸ περνοῦν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κύματος καὶ νὰ μπαίνουν στὸ διπλάνο διαμερίσμα, ἐπιτρέποντας ὅμως τὴν κυκλοφορία τοῦ νεροῦ, ἀπαραίτητη ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Ὅπως εἶπαμε, σὲ κάθε διαμερίσμα ἀντιστοιχεῖ καὶ μία εἴσοδος. Τὸ νερὸ μπαίνει στὴ δεξαμενὴ μὲ μεγάλη ὄρμη, ἔστω καὶ μὲ σχετικὰ ἀκύμαντη θάλασσα. Ἀρκετὲς φορὲς ἔγινε προσπάθεια νὰ πάρουμε φωτογραφίες μὲ ἀκίνητο τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ, ἀλλὰ δὲν τὸ κατορθώσαμε, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν καλύτερο καιρὸ. Παρὰ τὶς ἀλλαγές στὴ στάθμη τῆς θάλασσας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ κατασκευαστὲς τῆς δεξαμενῆς εἶχαν ἰδιαίτερη ἐπιτυχία στὸ ἔργο τους, ἀφοῦ τὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ ἀνανεωνόταν τόσο εὐκόλα καὶ γρήγορα, πράγμα ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία της. Μάλιστα οἱ Ρωμαῖοι συγγραφεῖς, ποὺ δίνουν τοὺς ιδεώδεις κατασκευαστικούς προσδιορισμούς, συμβουλεύουν νὰ ὑπάρχουν εἰσοδοὶ καὶ κανάλια τουλάχιστον σὲ δύο πλευρές, γιὰ νὰ κυκλοφορεῖ πιὸ ἄνετα τὸ νερὸ (Columella VIII. 17, 3) καὶ νὰ δημιουργοῦνται μέσα στὴ δεξαμενὴ συνθήκες ὅσο γίνεται σὰν αὐτὲς τῆς θάλασσας (Columella VIII. 17, 1). Κάτι τέτοιο βλέπουμε στὶς ἄλλες ἰχθυοδεξαμενές τῆς Κρήτης⁸, ἐδῶ ὅμως μιὰ πιὸ πολύπλοκη διάταξη δὲ θὰ ἦταν μόνον ἀδύνατη ἀλλὰ καὶ ἄχρηστη, μὲ τὴ μεγάλη κινητικότητα ποὺ ἔχει τὸ νερὸ.

Στὴ δεξαμενὴ τῆς Σητείας, μερικὲς σειρὲς ἀπὸ τρύπες στὸ βράχο φανέρωσαν ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχε μιὰ ἐλαφριά στέγη⁹, ποὺ ἀσφαλῶς ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ νὰ διατηρεῖ ψυχρὸ τὸ νερὸ καὶ νὰ ἀποφεύγεται ἡ υπερθέρμανση ἀπὸ τὸν ἥλιο κατὰ τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες, ποὺ θὰ εἶχε βλαβερὴ ἐπίδραση στὰ ψάρια¹⁰. Ἦδη ἀπὸ χρόνια εἶχαν ὑποθέσει ὅτι θὰ ὑπῆρχε κάποιο εἶδος στέγης καὶ στὶς δεξαμενές τῆς Χερσονήσου, ἂν καὶ δὲ βρέθηκαν ἴχνη της¹¹. Οὔτε στὴ δεξαμενὴ τῆς Ἱεραπέτρας βρίσκονται ἴχνη, ἴσως ὅμως

6. Davaras, ὁ.π., σ. 89 εἰκ. 2 κάτω δεξιά.

7. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 275 εἰκ. 5.

8. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 250. Davaras, ὁ.π., σ. 92.

9. Davaras, ὁ.π., σ. 92.

10. Πρβλ. Columella VIII. 17, 3-4.

11. Hood καὶ Leatham, ὁ.π., σ. 270.

δὲ θὰ ἦταν ἀπαραίτητη στῆγη, ἀφοῦ τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς εἶναι τόσο ψηλά καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφανείας τοῦ νεροῦ βρίσκεται συνεχῶς στὴ σκιά, ἀκόμα καὶ τὸ μεσημέρι. Ἐνδεχομένως, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶχαν χτίσει ἕνα τοιχάριο πρὸς τὴ μεσημβρινὴ μεριά, πάνω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς, πού εἶναι ἀρκετὰ χαμηλότερη ἀπὸ τίς ἄλλες, ἐξαιτίας τῆς κατωφέρειας τοῦ βράχου. Σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ πάντως ὑπῆρχαν ἐπικτίσματα, ὅπως φανερώνουν διάφορα λαξεύματα στὸ βράχο (Πί ν. 66α-β πάνω).

Σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ ἕνα πελώριο βράχο, πού κατρακύλησε ἀπὸ ψηλά, ἴσως ἀπὸ κάποια δυνατὴ σεισμικὴ δόνηση καὶ μᾶλλον ἀφοῦ ἡ δεξαμενὴ εἶχε πιά ἐγκαταλειφθεῖ (Πί ν. 60δ, κάτω ἀριστερά, 60στ κάτω, 61β, 62α, 64β καὶ 65β).

Στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς δεξαμενῆς δὲ βρίσκονται ἄλλες δεξαμενές, οὔτε ἴχνη κτηρίων ἢ ὄστρακα. Στὴν παρακείμενη ὁμως πρὸς τὰ ΒΔ. ἰδιοκτησίᾳ Κάκκου, ὑπάρχουν τὰ σχεδὸν βέβαια ἴχνη ἑνὸς λατομείου, προφανῶς Ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ νέα δεξαμενὴ στὴν Ἱεράπετρα εἶναι πραγματικὰ μνημειῶδες ἔργο, ἕνα ἐντυπωσιακὸ κατασκευάσμα ἀσύγκριτα πιὸ καλοδιατηρημένο ἀπὸ κάθε ἄλλο τοῦ εἴδους του. Καὶ αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της δίνει νέα στοιχεῖα γύρω στὸ πρόβλημα τῆς διαφορᾶς τῆς στάθμης τῆς θάλασσας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ στάθμη αὐτὴ σὲ ὅλους τοὺς ὠκεανούς καὶ τίς θάλασσες τοῦ κόσμου ὑψώθηκε κάπως, ἐξαιτίας τῆς βαθμιαίας τήξεως τῶν πάγων στοὺς πόλους. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Κρήτη ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι πολλοὶ οικισμοὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ μεταγενέστεροι εἶναι σήμερα βυθισμένοι. Παλαιότερα εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ἡ Κρήτη σὲ ὅλο της τὸ μήκος ἔστριψε κανονικὰ γύρω ἀπὸ ἕναν ἄξονα κατὰ τὸ κέντρο της ἀπὸ Β. πρὸς Ν., σὲ τρόπον ὥστε ἡ μὲν ἀνατολικὴ ἄκρη της νὰ βυθιστεῖ, ἡ δὲ δυτικὴ νὰ ὑψωθεῖ. Εἶναι γεγονός ὅτι διάφορες γεωλογικὲς ὠθήσεις ὑψωσαν πολὺ τὴ δυτικὴ ἀκτὴ, σὲ σημεῖο ὥστε, παρὰ τὴ γενικὴ ὑψωση τῶν θαλασσῶν, ἡ ἀρχαία ἴσαλη γραμμὴ νὰ φαίνεται σήμερα πολὺ ψηλὰ στοὺς βράχους τῆς παραλίας, τὸ δὲ λιμάνι τῆς Φαλάσαρνας νὰ εἶναι τελειῶς στεγνόν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ στάθμη τῆς θάλασσας καὶ σὲ συγκεκριμένους τόπους τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης, ὅπως ἡ Χερσόνησος, ὁ Μόχλος καὶ ἡ Σητεία, καθόλου δὲ δείχνει ὅτι ὅσο πιὸ Α. βρίσκεται ἕνας χῶρος, τόσο πιὸ βυθισμένος εἶναι σήμερα, ἂν εἶναι καθόλου βυθισμένος. Ἔτσι, ἡ μὲν θεωρία τῆς στροφῆς τῆς Κρήτης γύρω ἀπὸ ἕναν ἄξονα δὲν μπορεῖ πλέον νὰ σταθεῖ, εἶναι ὁμως φανερὸ ὅτι κάθε σημεῖο ἢ τμήμα τῆς ἀκτῆς ἀποτελεῖ εἰδικὴ περίπτωσι, πού θὰ πρέπει νὰ σπουδάζεται καὶ νὰ σημειώνεται προσεκτικὰ γιὰ μιὰ μελλοντικὴ στατιστικὴ¹².

Ἐξάλλου, ἡ γενικὴ στάθμη τῆς θάλασσας ὑψώθηκε, ὅπως φαίνεται, 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Στὴν περίπτωσι τῆς μεγάλης ἰχθυοδεξαμενῆς τῆς Σητείας ὑπάρχουν ἐνδείξεις νὰ πιστεύουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἡ ξηρὰ ὄχι μόνον δὲ βυθίστηκε, ἀλλὰ ὑψώθηκε καὶ αὐτὴ κατὰ 1.40 μ., ἔτσι ὥστε ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα ν' ἀλλάξει τελικὰ μόνον κατὰ 0.40 μ.¹³.

12. Γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα πρβλ. Davaras, ὁ.π., σ. 91 καὶ σημ. 18, ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. D. J. Blackman, Evidence of sea level change in ancient harbours and coastal installations εἰς D. J. Bl. Marine Arch. 1973, σ. 115-139.

13. Davaras, ὁ.π., σ. 91.

Νέες ενδείξεις στο γενικό αυτό πρόβλημα δίνει και ή ιχθυοδεξαμενή της Ίεραπέτρας. Έδω είναι φανερό ότι τὸ μεσαίο διαχώρισμα πὸ δημιουργεῖ τὰ δύο διαμερίσματα τῆς δεξαμενῆς δὲ θὰ εἶχε λόγο ὑπάρξεως, ἀν αὐτὰ τὰ διαμερίσματα εἶχαν ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μεταξύ τους. Θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸ καθένα τοποθετοῦσαν διαφορετικὰ εἶδη ψαριῶν, πὸ νὰ μποροῦν νὰ συμβιώνουν χωρὶς ἐνόχληση ἢ κίνδυνο, ἢ ἔστω τοποθετοῦσαν μεγαλύτερες ὁμάδες, ἀφοῦ δὲν μποροῦσαν νὰ δημιουργήσουν σειρὲς ἀπὸ ιχθυοδεξαμενές, ὅπως στὴ Σητεία, ἢ τὰ πολλὰ διαμερίσματα (piscinae loculatae) πὸ συνιστᾷ ὁ Varro¹⁴ ἢ πὸ ὑπάρχουν σήμερα στὴν Ἰαπωνία. Στὴν ιχθυοδεξαμενή μας αὐτὸ τὸ μεσαίο διαχώρισμα εἶναι σήμερα 0.30 μ. περίπου βαθύτερα ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας, ἐνῶ κανονικὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τουλάχιστον ἴσο μὲ αὐτὴ ἢ καὶ ψηλότερο. Ἐπομένως, ἔχουμε οὐσιαστικὴ διαφορὰ 0.30-0.50 μ. ἀπὸ τὴ σημερινή στάθμη τῆς θάλασσας. Ἀφοῦ ὅμως ἡ γενικὴ στάθμη τῶν θαλασσῶν ὑψώθηκε κατὰ 1 μ., ὅπως πιστεύεται, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ ἡ ξηρὰ στὴ θέση τῆς δεξαμενῆς τῆς Ίεράπετρας ἀνυψώθηκε κατὰ 0.50 μ. περίπου ἀπὸ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους ἕως σήμερα. Ἔτσι καὶ ἐδῶ ἔχουμε τὸ ἴδιο γενικὸ συμπέρασμα πὸ προέκυψε καὶ στὴ Σητεία, τὴν ἀνύψωση τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ σχεδὸν κατὰ 1 μ. λιγότερο, δηλαδή κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας καὶ ὄχι πάνω ἀπὸ αὐτή.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι — τελείως προσωρινὸ ὅμως, ἀφοῦ τὰ στατιστικὰ δεδομένα εἶναι ἀκόμα ἐλάχιστα — ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Κρήτη, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀκολούθησε τὴ Δυτικὴ στὸ φυσικὸ αὐτὸ φαινόμενο ἀνυψώσεως τῆς ἐπιφανείας τῆς, ἀλλὰ συγκριτικὰ σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ καὶ μὲ ἀρκετὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸπο σὲ τὸπο.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

14. III. 17, 4: «...ubi dispaes disclusos habent pisces...».

ΝΕΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ¹

(Πίν. 67-69· Σχ. 1-4)

Κατά τή διάνοιξη πελμάτων γιά τή θεμελίωση πολυκατοικίας, στή συμβολή τών οδών Φιλίππου Δραγούμη 2 καί Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τετρακόσια μέτρα δυτικά από τή Ροτόντα (Σχ. 1, ἀριθ. 1), ἀποκαλύφθηκαν τό Δεκέμβριο τοῦ 1974 λείψανα παλαιῶν κτισμάτων. Τά ὄριά τους συμπίπτουν μέ τίς οικοδομικές γραμμές τών σημερινῶν οδῶν· ἔτσι, καταλήγει ὁ ἔρευνητής στή σκέψη ὅτι πιθανόν στήν περίπτωση αὐτή νά ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ρυμοτομία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐνισχύεται, τουλάχιστον γιά τήν ὁδὸ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ἀπό τό γεγονός ὅτι τό 1965 εἶχαν βρεθεῖ, στή συμβολή τῆς μέ τήν ὁδὸ Ἀρμενοπούλου (Σχ. 1, ἀριθ. 2), 100 μ. βορειότερα ἀπό τό τωρινό οἰκόπεδο, ἀνάλογα κτίσματα μέ ἴχνη τοιχογραφιῶν². Καί ἐκεῖ πάλι ὁ ἕνας τοῖχος ἀκολουθοῦσε ἀκριβῶς τό δυτικό ὄριο τοῦ παραπάνω δρόμου³.

Ἀπό τήν ἔρευνα πού ἀνέλαβε ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης διαπιστώθηκε ὅτι τά κτίσματα, μέ βάση τή μορφή τῆς τοιχοδομίας, τὰ πάχη τῶν τοίχων καί κυρίως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ τοῖχοι συνδέονται μεταξύ τους, εἶναι δυνατόν νά ἀποδοθοῦν σέ δύο διαδοχικές φάσεις (βλ. Σχ. 2, ὅπου σημειώνονται καί ὅλες οἱ διαστάσεις).

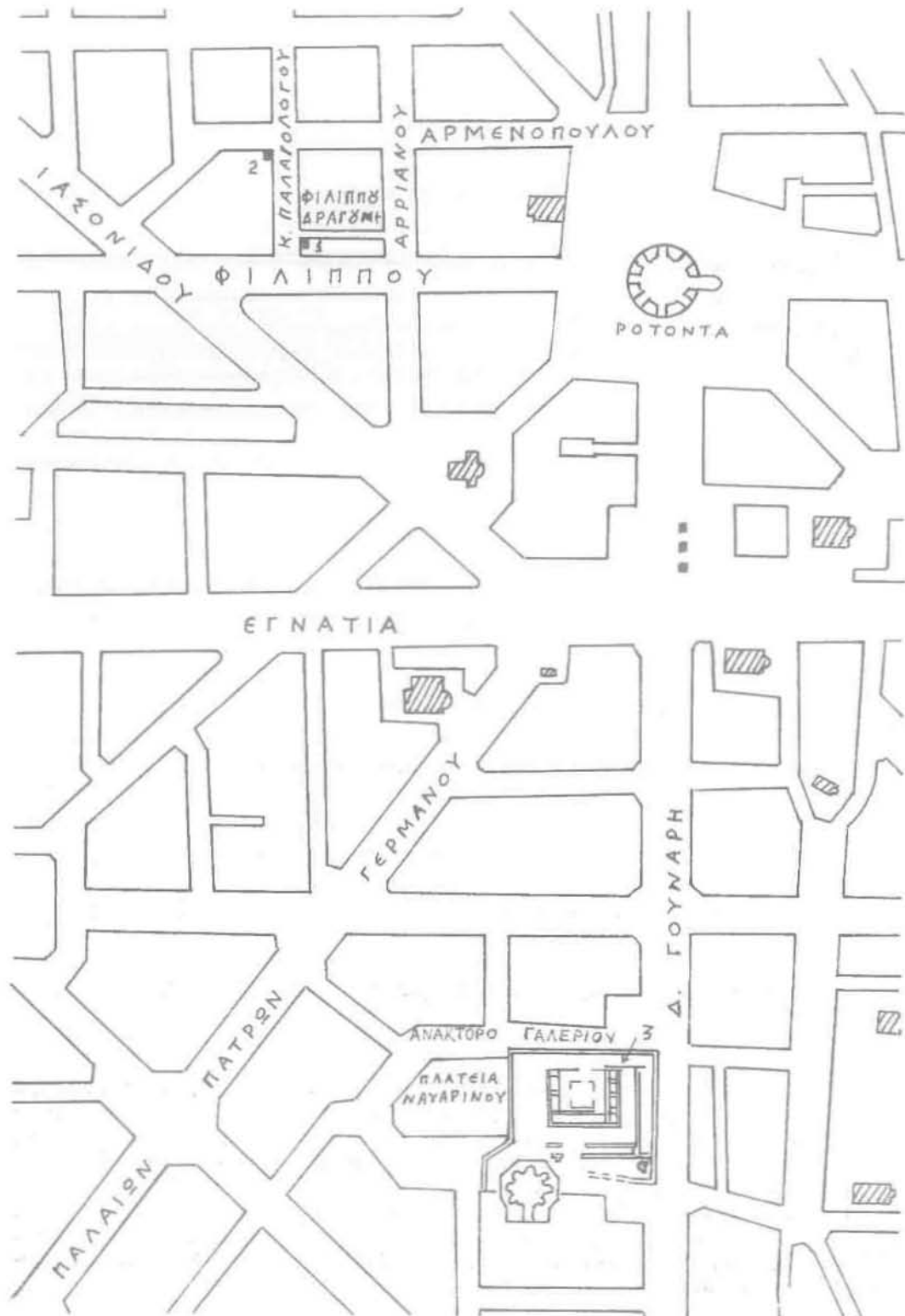
Στήν πρώτη φάση, πού εἶναι καί ἡ πιό σημαντική, ἀνήκει ἕνα μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα μέ τοίχους ἀπό ἐπιμελημένη ἀργολιθοδομή καί κουρασάνι. Σώθηκαν τό κατώτατο μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί, σέ δύο σημεία, ὑπολείμματα ἀπό τό βόρειο. Στόν τελευταῖο τοῖχο πιθανόν νά ὑπῆρχαν ἀνοίγματα, ἀν κρίνει κανεῖς ἀπό τοὺς λαμπάδες πού δημιουργοῦνται στά σωζόμενα τμήματά του. Ἡ ἐσωτερική ὄψη τῶν τοίχων εἶναι ἐπιχρισμένη μέ ἀσβεστοκονίαμα, τοῦ δυτικοῦ μάλιστα καλύπτεται καί μέ τοιχογραφίες, γιά τίς ὁποῖες θά γίνει λόγος ἐκτενέστερα παρακάτω.

Τό δάπεδο τοῦ κτηρίου βρίσκεται σέ βάθος 10 μ. περίπου ἀπό τή στάθμη τῶν ὁ-

1. Ευχαριστῶ θερμά τόν Ἐφορο κ. Παῦλο Λαζαρίδη πού μοῦ παραχώρησε τή δημοσίευση τοῦ ὕλικου.

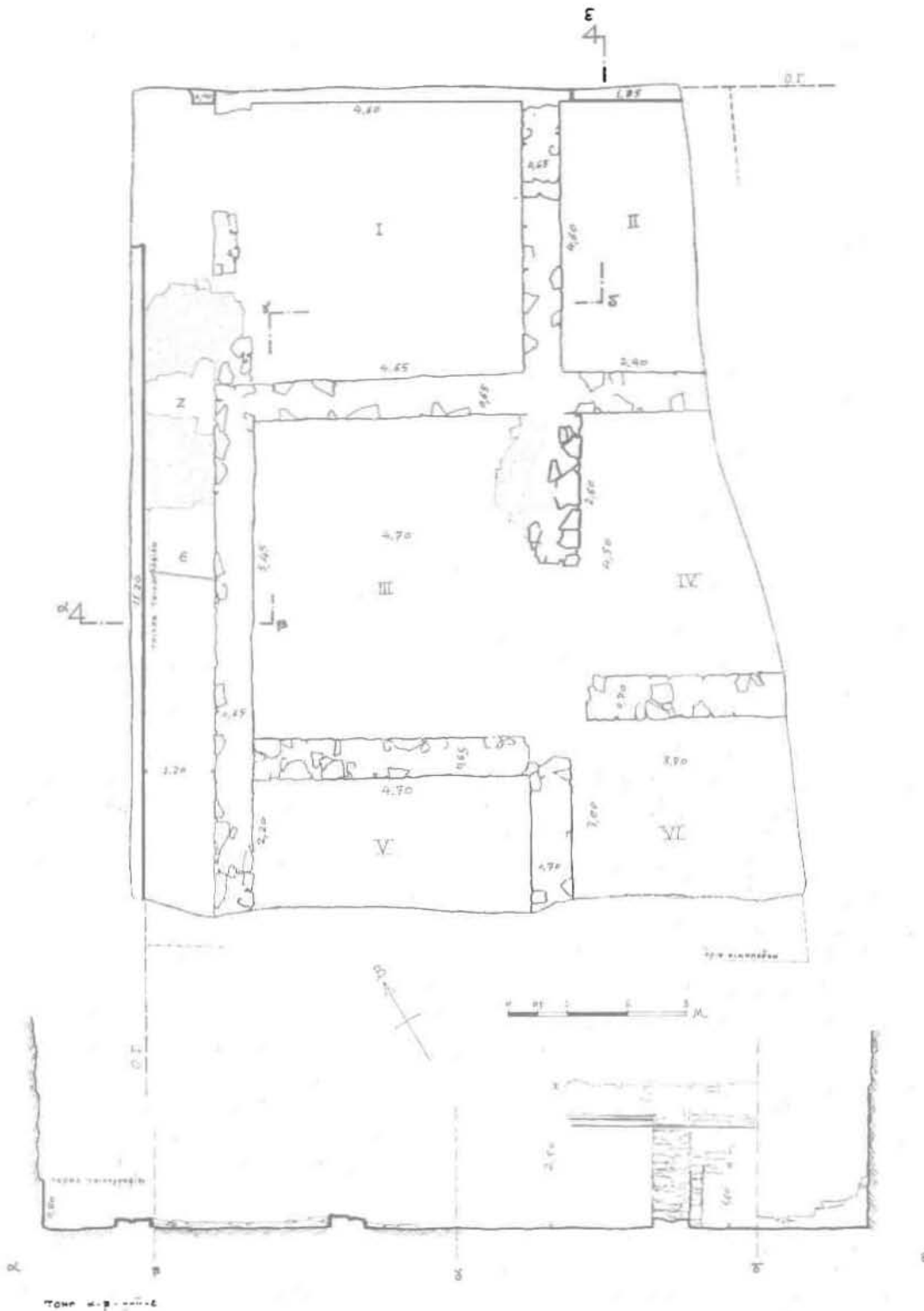
2. Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἀδημοσίευτα. Τήν πληροφορία οφείλω στόν συνάδελφο κ. Χαράλαμπο Μπακιρτζή, τόν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ.

3. Ἡ σημερινή ὁδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δέν ἀλλάξε βασικά ὕστερα ἀπό τήν πυρκαγιὰ τοῦ 1917. Ἡ παρατήρηση αὐτή σέ συνδυασμό μέ τὰ εὐρήματα τῶν δύο οἰκοπέδων συμφωνεῖ μέ τίς ἀπόψεις τοῦ H. von Schoenebeck, *Die Stadtplanung des römischen Thessalonike, Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 1940*, σελ. 478 κ.έ.) καί τοῦ M. Vickers (*Hellenistic Thessaloniki*, JHS 92 (1972), σελ. 156 κ.έ. *Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki*, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Α' διεθνές Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 239 κ.έ.), οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν νά ταυτίσουν τοὺς δρόμους καί τὰ οἰκοδομικά τετράγωνα τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπό τήν πυρκαγιὰ τοῦ 1917, μέ τοὺς δρόμους καί τὰ τετράγωνα τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Σχ. 1. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής Ροτόντας και ανάκτορου τού Γαλερίου. (Κλ. 1 : 10.000).

Σχ. 2. Κτίσματα οικόπεδου οδών Φιλίππου Δραγούμη και Κων. Παλαιολόγου. Κάτοψη και τομή. Οι παλιές γραμμές στην κάτωψη χαρακτηρίζουν την πρώτη φάση και οι λεπτές τη δεύτερη.

δῶν. Ἐντοπίσθηκε μόνο τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ κουρασάνι, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ σ' ἓνα σημεῖο, στὸ κέντρο περίπου τοῦ οἰκοπέδου.

Στὴ δευτέρα φάση, ὅταν καταστράφηκε τὸ προηγούμενο κτήριο, ὁ χῶρος του χρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι, ὄχι ὅμως ἐνιαῖος, ἀλλὰ ἀφοῦ χωρίστηκε μὲ μεσότοιχους σὲ ἕξι τουλάχιστον ὀρθογώνια διαμερίσματα⁴ (ἀριθ. I - VI). Στὸ βόρειο ὄριο τοῦ οἰκοπέδου, οἱ νέες κατασκευὲς ἔχουν περικλείσει τὰ ὑπολείμματα τοῦ παλαιοῦ τοίχου, ἐνῶ στὰ δυτικά ὁ τοίχος τῆς πρώτης περιόδου ἔμεινε ἀνέπαφος, γιατί ὁ ἀντίστοιχος νεώτερος θεμελιώθηκε ἀνατολικότερα, καταστρέφοντας μόνο τὸ ἀρχικὸ δάπεδο. Ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς δευτέρας φάσεως σώζονται σχεδὸν οἱ ὑποθεμελιώσεις, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου στὴ βόρεια πλευρά, ὅπου διακρίνεται καὶ ἡ ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς τοιχοδομίας: ἀργολιθοδομή πὺλ διακόπτεται ἀπὸ ζώνη μὲ τρεῖς σειρὲς πλίνθων καὶ ἔχει γιὰ συνδετικὸ ὕλικὸ κουρασάνι.

Τὸ συνολικὸ ἐμβαδὸν τῶν κτηρίων δὲν ἐξακριβώθηκε, γιατί συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὶς διπλανὲς παλαιὲς οἰκοδομίες. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη κι ἄλλων στοιχείων δὲν ἐπιτρέπουν νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὁ προορισμὸς τους, ἢ διάταξη ὅμως τῶν χώρων τους ταιριάζει περισσότερο σὲ κοσμικὰ παρὰ σὲ λατρευτικὰ οἰκοδομήματα. Ἴσως εἶναι κατοικίες ἢ καταστήματα ἢ ἀκόμη καὶ δημόσια κτήρια.

Τὸ σπουδαιότερο εὑρημα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε μιὰ σειρά τοιχογραφιῶν, πὺλ ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, κοσμοῦν τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς πρώτης περιόδου (Πί ν. 67α· Σ χ. 3 - 4). Μολονότι διατηρήθηκε μόνο τὸ κατώτατο μέρος τους (μέχρι μῆκ. 11, μέγ. ὕψ. 0.80μ.), καὶ αὐτὸ μὲ σημαντικὲς φθορὲς, εἶναι ὡστόσο δυνατὸν νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ σύνολο τῆς διακοσμῆσεως.

Οἱ τοιχογραφίες ἀπομιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου διαιρεῖται σὲ μεγάλους ὀρθογώνιους πίνακες, πὺλ ἐναλλάσσονται μὲ στενοὺς κατακόρυφους πεσσούς. Σώζονται τέσσαρες ὀρθογώνιοι πίνακες καὶ ἰσάριθμα πεσσόσχημα χωρίσματα ἀνάμεσά τους (Πί ν. 67 α-γ, 68 α-β· Σ χ. 3 - 4). Γραμμὲς καὶ ταινίες πλαισιώνουν τὰ κύρια θέματα. Ἡ διακόσμηση φαίνεται γενικὰ νὰ στηρίζεται πάνω σὲ μιὰ ταινία, εἶδος τοιχοβάτη (ὕψ. 0.30 μ.), πὺλ ἔχει γιὰ ἐπίστεψη λεπτὲς παράλληλες γραμμὲς, ὑποδήλωση ἴσως κυματίου. Τὰ χρώματα εἶναι: ὑπόλευκο, κίτρινο ὄχρα, βαθυπόρφυρο, τεφρόφαιο, πορτοκαλί, κεραμιδί καὶ μαῦρο.

Ἄξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο πρὸς Ν. πίνακες, ὑπ' ἀριθ. I-II (Πί ν. 67 β-γ· Σ χ. 3 - 4), ἀπομιμοῦνται μαρμάρινες πλάκες μὲ πολύχρωμες φλέβες, πὺλ ἀποδίδονται μὲ πλατιὲς κηλίδες, λεπτὲς πινελιές, γραμμὲς καὶ τριγωνικὰ σχέδια. Ἀντίθετα, τὰ δύο πρὸς Β. ὀρθογώνια, ἀριθ. III - IV (Πί ν. 68 α-β· Σ χ. 3 - 4), εἶναι μονόχρωμα, χωρὶς τὴν παραμικρότερη ἄλλη διακόσμηση. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴ διαφορὰ πὺλ παρατηρεῖται στὰ ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν μεγάλων ὀρθογωνίων, ὑπάρχει διαφορὰ κυρίως στὸν τρόπο ἐκτελέσεώς τους. Τῶν δύο πρώτων (ἀριθ. I - II) τὰ χρώματα εἶναι ἔντονα, οἱ γραμμὲς παχιὲς καὶ ἡ σχεδίαση σταθερὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ

4. Παρατηρήθηκε ὁμοία διαδοχὴ κτηρίων μὲ χρῆση καὶ συμπλήρωση παλαιότερων στοιχείων καὶ ὑποδιαίρεση χώρων μὲ νέους μεσοτοιχοῦς στὸ οἰκοπέδο Ἄντ. Βεληκῆ, ὁδὸς Σωκράτους (Φ. Πέτσα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σελ. 303, Πίν. 313β. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Χρονικά Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 14 (1974).

τά θαμπά χρώματα, τις λεπτές γραμμές και το άβέβαιο σχέδιο των δύο τελευταίων, αριθ. III - IV.

Ἡ ἀνομοιογένεια αὐτὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἐξηγηθεῖ, ἂν δεχτεῖ κανεὶς ὅτι τὰ δύο πρὸς Β. ὀρθογώνια ἔμειναν ἡμιτελῆ, γιὰ ἕναν ὁποιοδήποτε λόγο. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὅμως νὰ ὑπῆρχαν καὶ δύο τεχνίτες ποὺ δούλεψαν βέβαια παράλληλα πάνω σ' ἕνα κοινὸ σχέδιο, τὸ ἐφάρμοσαν ὅμως ὁ καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ δική του πείρα καὶ δεξιότητα.

Τὸ διακοσμητικὸ σύστημα τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων σὲ διάχωρα, ποὺ ἀπομιμοῦνται πολυχρῶμη μαρμάρινη ἐπένδυση καὶ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα σὲ πεσσούς (Inkrustationsstil) ἢ σὲ κίονες (Architekturstil) συναντᾶ κανεὶς σὲ εἰδωλολατρικά, ἀλλὰ καὶ σὲ χριστιανικά μνημεῖα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, ὅπως τάφους, κοσμικά καὶ λατρευτικά οἰκοδομήματα ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφές, σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἄλλοτε Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας⁵. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος καὶ προπάντων ἡ Θεσσαλονικὴ ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν στὸν τομέα αὐτὸν μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Στὶς ὡς τὸ 1965 γνωστὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωγραφικὴ αὐτῆς τῆς περιόδου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, αὐτὲς ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ταξινομηθεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Στυλ. Πελεκανίδη⁶, θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ παρακάτω τοιχογραφίες, ποὺ βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὸ 1965: (α) τοῦ οἰκοπέδου στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Κ. Παλαιολόγου - Ἀρμενοπούλου⁷ (Σχ. 1, ἀριθ. 2), (β) τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας 94⁸, (γ) τῶν κτισμάτων στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ἀγ. Δημητρίου-Σοφοκλέους⁹, (δ) ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἑνὸς παλαιοχριστιανικοῦ κτίσματος στὴ Λάρισα¹⁰, (ε) τῆς βασιλικῆς Α στὴν Ἐδεσσα¹¹, (στ) τῆς βασιλικῆς στὸ Πανόραμα¹² Θεσσαλονίκης, (ζ) τοῦ κοσμικοῦ κτίσματος κάτω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου στὴ Νέα Ἀγχιάλο¹³ καί, τέλος, (η) ἑνὸς μεγάλου κτηρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 1976 στὸ προαύλιο τῶν Δημοτικῶν Σφαγείων τοῦ Ἄργους Ὁρεστικοῦ.

Ἄν συγκρίνει κανεὶς τὶς ἐξεταζόμενες τοιχογραφίες μὲ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου¹⁴ (Σχ. 1, ἀριθ. 3), θὰ παρατηρήσει καὶ ἐκεῖ τὴν ἴδια διακοσμητικὴ ἀρχή, τὴ διαίρεση δηλαδὴ τῆς ἐπιφάνειας σὲ διάχωρα καὶ ἐνδιάμεσους πεσσούς, ἀλλὰ μὲ βασικὸ γνῶρισμα τὴ χρωματικὴ ἐναλλαγή, χωρὶς τὴν προσπάθεια ἀποδόσεως τῶν φλεβώσεων τῶν μαρμάρων. Ὑπάρχουν μερικὰ κοινὰ χρώματα ἀνάμεσα στὰ δύο ζωγραφικὰ σύνολα,

5. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου βλ. τὶς ἀνακινώσεις στὰ Akten des VII. internationalen Kongress für christliche Archäologie, Trier 1965 τῶν J. Kollwitz (Die Malerei der konstantinischen Zeit, ὁ.π., σελ. 29 κ.έ.), L. De Bruyne (La peinture cimenteriale constantinienne, ὁ.π., σελ. 159 κ.έ.) καὶ S. Pelekanidis (Die Malerei der konstantinischen Zeit, ὁ.π. σελ. 215 κ.έ.), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. S. Pelekanidis, ὁ.π.

7. Βλ. παραπάνω σημ. 2.

8. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σελ. 382.

9. Τὰ κτίσματα αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν στὰ τέλη τοῦ 1975 καὶ θὰ δημοσιευτοῦν στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τοῦ ἀντίστοιχου ἔτους.

10. Δ. Θεοχάρη, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σελ. 316, Πίν. 375 α-γ.

11. Μ. Μιχαηλίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Ἐδεσσα, ΑΔ 23 (1968): Μελέται, σελ. 206, Πίν. 88β.

12. Εὐθ. Τσιγαρίδα, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

13. Π. Λαζαρίδη, Ἀνασκαφαὶ Νέας Ἀγχιάλου, ΠΑΕ (1973): σελ. 31, πρβλ. πίν. 19β.

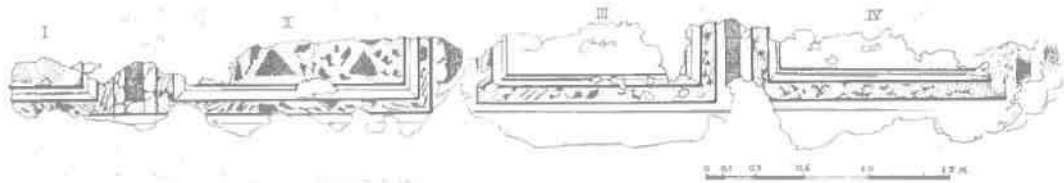
14. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 217 κ.έ., εἰκ. 3. Πρβλ. καὶ Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σελ. 332, Πίν. 377α καὶ 378α, β.

όπως τὸ βαθυπόρφυρο καὶ τὸ κίτρινο. Ὁ χρωματισμὸς τῶν τοιχοβατῶν διαφέρει: τοῦ ἀνακτόρου εἶναι πράσινος, ἐνῶ τοῦ οἰκοπέδου ὑπόλευκος.

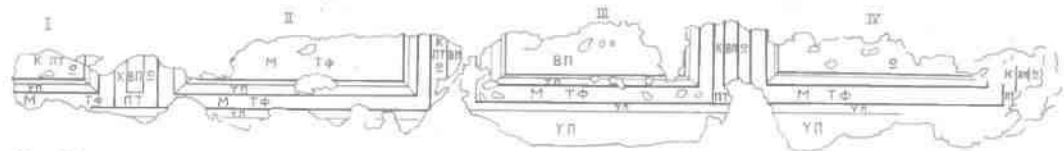
Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου ἀποτελοῦν ἀπλοποίηση τοῦ δευτέρου πομπηιανοῦ στυλ, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ πραγματικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ κυρίως χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ κιονοστοιχίας, ὅπως παρατήρησε ὁ Πελεκανίδης¹⁵, διορθώνοντας τὴν ἐσφαλμένη ἀποψη τοῦ F. Gerke. Στὸ ἴδιο λάθος ἔπεσε, ἀκολουθώντας τὸν Gerke, καὶ ὁ J. Kollwitz¹⁶.

Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ τοιχογράφηση τοῦ ἀνακτόρου ὑπολογίζεται ὅτι ἔγινε στὴν περίοδο 292 - 305¹⁷.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ οἰκοπέδου, μὲ τὴν ἀπομίμηση πραγματικῆς ὀρθομαρμάρωσης, ἐντάσσονται στὸ λεγόμενο «Inkrustationsstil». Τοιχογραφίες τοῦ τύπου αὐτοῦ

Σχ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν τοιχογραφιῶν.

Ξ Ξερα
Κ Κεραμίδι
ΠΤ Πορτοκαλλί
Μ Μαύρο
ΤΦ Τεφραφαίο
ΥΠ Υπόλευκος
ΒΠ Βαθυπόρφυρο

Σχ. 4. Σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ γραμμικὴ παράστασή της μὲ ὑποδήλωση τῶν χρωμάτων.

βρίσκει κανεῖς καὶ σ' ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως στὴν οἰκία τῆς ὁδοῦ Σωκράτους καὶ σὲ ἀρκετοὺς τάφους, κυρίως τῆς περιοχῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Στὰ παραπάνω ἔργα, ἡ ὀρθομαρμάρωση ἔχει κάπως διαφορετικὴ δομὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ οἰκοπέδου, χωρὶς μάλιστα τὴν παρουσίαν τοιχοβάτου. Στοὺς τάφους παρατηρεῖται συγχρόνως καὶ φυτικὸς διάκοσμος σὲ συνδυασμὸ μὲ πτηνὰ καὶ ἀνθρώπινες παραστάσεις¹⁸.

Ἡ ὁμάδα αὐτὴ, μὲ βάση τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν σὲ δύο τάφους, καὶ τὴν τεχντροπία τῶν μορφῶν, ἀποδίδεται στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ., θὰ μπορούσε ὅμως ἴσως

15. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 221.

16. J. Kollwitz, ὁ.π., σελ. 145.

17. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 217, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ Γαλεριανὸ ἀνάκτορο βιβλιογραφία.

18. S. Pelekanidis, ὁ.π., σελ. 218 κ.έ., εἰκ. 4-6.

νά άνεβεί και στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αϊ., πάλι με τη βοήθεια τών νομισμάτων¹⁹.

Στή βασιλική του Δίου Πιερίας, έκτος από τις τοιχογραφίες αρχιτεκτονικής μορφής (Architekturstil), υπάρχουν και άλλες²⁰, που κοσμοϋν τούς τοίχους του νότιου κλίτους, στον τύπο της καθαρής όρθομαρμαρώσεως (Inkrustationsstil). Έκει όμως ή σύνθεση είναι περισσότερο πολύπλοκη από του οικοπέδου. Ό τοιχοβάτης δέν είναι συνεχής, αλλά χωρίζεται σε μικρότερα τμήματα και τά μεγάλα όρθογώνια γεμίζονται με ρόμβους, τρίγωνα και άνθικα σχέδια.

Ό βασιλική του Δίου αποδίδεται με άρκετή πιθανότητα στο πρώτο μισό και οί τοιχογραφίες γύρω στα μέσα του 4ου αϊ.²¹.

Ό από την τυπολογική εξέταση που προηγήθηκε και την παράθεση συγκριτικών παραδειγμάτων φαίνεται ότι κατά την ύστερη αρχαιότητα οί διάφορες παραλλαγές της ζωγραφικής, που απομμεΐται όρθομαρμαρώση, είναι παράλληλες και μερικές μάλιστα συνυπάρχουν στο ίδιο μνημείο. Όπιπλέον, όπως τονίζουν οί Πελεκανίδης²² και Kollwitz²³, στις γνώσεις μας για τη ζωγραφική αυτής της περιόδου υπάρχουν άκόμη πολλά κενά. Γι' αυτό είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς χρονικά την εκτέλεση τών εξεταζόμενων τοιχογραφιών με βάση μόνο την τεχνοτροπία τους. Όντίθετα, τά ανασκαφικά δεδομένα μπορούν να οδηγήσουν σε μιá πιό σίγουρη χρονολόγηση.

Κριτήριο αποφασιστικής σημασίας αποτελοϋν τά νομίσματα που βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό κατά την ανασκαφή και μάλιστα κάτω από το στρώμα καταστροφής, σε ύψος λίγων μόνον εκατοστών πάνω από το υπόστρωμα του δαπέδου, καθώς και μέσα σε δύο φθαρμένα τμήματά του (Σ χ. 2, Ε και Ζ). Πρόκειται για είκοσι ένα χάλκινα νομίσματα (follis) του Μ. Κωνσταντίνου και της δυναστείας του, που χρονολογούνται από τό 330 ως και τό 350²⁴ (βλ. ένδεικτικά Π ί ν. 69α και αναλυτικό κατάλογο στο Παράρτημα). Ό χρονολογία κοπής του τελευταίου νομίσματος (346 - 350) αποτελεί ένα ασφαλές όριο για την καταστροφή του κτηρίου της πρώτης φάσεως και όπωσδήποτε έναν terminus ante quem για την κατασκευή και την τοιχογράφησή του.

Για τον καθορισμό ενός terminus post quem δέν υπάρχουν άδιαφιλονίκητα στοιχεία, όπως αυτά που παρέχουν τά νομίσματα. Όνδεικτικά όμως θά μπορούσε να βοηθήσει, προς αυτή την κατεύθυνση, ή κεραμική του οικοπέδου. Στο ίδιο στρώμα με τά νομίσματα έντοπίστηκαν, μαζί με άλλα άβαφα όστρακα της ύστερορωμαϊκής περιόδου, ένας άκέραιος λύχνος με κριό στο δίσκο και σπειροειδή σχέδια γύρω (Π ί ν. 69β), ένα θραϋσμα λύχνου με ρόδακα στο κέντρο (Π ί ν. 69γ) και, τέλος, ένα θραϋσμα από τον πυθμένα ρηχοϋ πινακίου terra sigillata, με άνάγλυφη παράσταση ψαριοϋ (Π ί ν. 69γ).

Όμοιοι τύποι λύχνων με σπειροειδή σχέδια στο περιθώριο και διάφορα έμβληματα στο δίσκο, άνάμεσα στα όποια και κριόί, καθώς επίσης και λύχνοι με ρόδακες έχουν

19. S. Pelekanidis, ό.π., σελ. 219 κ.έ.

20. S. Pelekanidis, ό.π., σελ. 223, εικ. 16, 17.

21. S. Pelekanidis, ό.π., σελ. 224 και 225.

22. S. Pelekanidis, ό.π., σελ. 235.

23. J. Kollwitz, ό.π., σελ. 29 κ.έ.

24. Μολονότι τά νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα σε μιάν επιφάνεια τεσσάρων τετραγωνικών μέτρων περίπου, δέν αποκλείεται ν' άνήκουν σε «θησαυρό», έπειδή έντάσσονται σ' ένα κλειστό χρονολογικό σύνολο.

βρεθεί στις ανασκαφές της Ἀθηναϊκῆς Ἀγορας²⁵ καὶ τῆς Κορίνθου²⁶. Οἱ τύποι τῶν λύχνων ἐπικρατοῦν στον 3ο καὶ 4ο αἰ. μ.Χ., αὐτὸς μάλιστα μετὸν κριὸ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.²⁷

Τὸ θραῦσμα τοῦ πινακίου μετὸ ψάρι, σύμφωνα μετὴν κατάταξη τοῦ J.W. Salomson, ἀνήκει στὸν τύπο τῆς terra sigillata chiara «C» a²⁸. Πινάκιο μετὸ ὅμοιες παραστάσεις ψαριῶν στὸν πυθμένα ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Bardο τῆς Τυνησίας. Ἀνάλογα ψάρια ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ σὲ πινάκια²⁹ ἄλλων τύπων. Ὅμοια σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα ψάρια κοσμοῦν ἐπίσης καὶ τὸ περιθώριο πῆλινου ἀνάγλυφου δίσκου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη³⁰. Σύμφωνα μετὰ τὰ πορίσματα ἄλλων ανασκαφῶν, κατώτατο χρονολογικὸ ὄριο γιὰ τὸ ὄστρακο τῆς terra sigillata, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ λύχνου μετὸν κριὸ, θὰ μποροῦσε νὰ δεχτεῖ κανεῖς, μετὰ κάποια ἐπιφύλαξη, τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.³¹

Ἔτσι λοιπὸν, μετὴν ἀναμφισβήτητη μαρτυρία τῶν νομισμάτων, οἱ τοιχογραφίες τοῦ οἰκοπέδου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν χρονολογικὰ ὕστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., οὔτε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου, σύμφωνα καὶ μετὰ τὶς ἐνδείξεις τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων. Τὰ χρονικὰ αὐτὰ πλαίσια, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἂν καὶ ἄρκετὰ πλατιά, εἶναι ὥστόσο σίγουρα καὶ ἐπομένως μποροῦν οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς νὰ βοηθήσουν σημαντικὰ σὴ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

25. J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora, VII*, New Jersey 1961 : Λύχνοι μετὸ σπειροειδῆ σχέδια σελ. 110, ἀριθμ. 646, πίν. 15, σελ. 117, ἀριθ. 751, 767, πίν. 17 καὶ κυρίως σελ. 131, ἀριθ. 1007, πίν. 21. Λύχνος μετὸ ρόδακα σελ. 149, ἀριθ. 1651, πίν. 30.

26. O. Broneer, *Terracota Lamps, Corinth IV, 2*, Cambridge, Massachusetts 1930 : Λύχνοι μετὸ σπειροειδῆ σχέδια ἀριθ. 1185, πίν. XVI, ἀριθ. 1279, 1283, 1285, πίν. XIX, ἀριθ. 1241, πίν. XXIX, ἀριθ. 1254, εἰκ. 187 καὶ ἀριθ. 1257, πίν. XXIX. Λύχνοι μετὸ ρόδακα ἀριθ. 965, πίν. XIV καὶ ἀριθ. 967, εἰκ. 164.

27. Γενικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ τύπου τῶν λύχνων βλ. O. Broneer, ὁ.π., τύπος XXVII, σελ. 102 κ.έ. καὶ ἰδίως σελ. 105. Γιὰ τὸ λύχνο μετὸν κριὸ βλ. J. Perlzweig, ὁ.π. σελ. 131, ἀριθ. 1007.

28. J. W. Salomson, *Spatromische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδ. *Bulletin Antieke Beschaving*, XLIV (1969), σελ. 4 κ.έ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὶς παλαιότερες ὀνομασίες καὶ κατατάξεις. Εἰδικότερα γιὰ τὸν τύπο τῆς terra sigillata chiara «C» βλ. σελ. 17.

29. J. W. Salomson, ὁ.π., εἰκ. 17 (πινάκιο Μουσ. Bardο), εἰκ. 20 (δεξιὰ), εἰκ. 78 καὶ πίν. IV 5 (ἄλλα πινάκια).

30. K. Λοβέρδου, *Θραύσματα πηλίνων πρωτοχριστιανικῶν δίσκων στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, ΔΧΑΕ, περίοδ. Δ', Ε' (1969), σελ. 237, ἀριθ. 6, πίν. 99α καὶ σελ. 242, ἀριθ. 11, πίν. 102α-β.

31. Οἱ ανασκαφές τῆς Ostia δίνουν terminus post quem, γιὰ τὴν κεραμεικὴν terra sigillata chiara «C» μετὰ ἀνάγλυφες παραστάσεις, τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. Βλ. J.W. Salomson, ὁ.π., σελ. 54. Ὁ δίσκος τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἀποδίδεται στὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. (K. Λοβέρδου, ὁ.π., σελ. 245), χρονολογία στὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἀνεβεῖ τὸ δικὸ μας ὄστρακο λόγω τῶν νομισμάτων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Νομισμα- τοκολείο κοπές	α/α	Α' ὄψη
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ		
<u>SMTSA</u> - E	*1.	CONSTANTINVS IVN NOB C
<u>SMTSA</u>	2.	[CONSTANTI-V]SPFAVG
<u>TESA</u>	*3.	[D]NCON[STAN]-TIVS PFAVG
<u>SMT[SA]</u>	4.	[FL CONS]TANS NOB CAES
<u>SMT[SA]</u>	5.	CONSTANS-P[FAVG]
<u>TESA</u>	*6.	DNCONSTA-NS PFAVG
ΗΡΑΚΛΕΙΑ		
* <u>SMHA</u> -E	*7.	CONSTAN-TINOPOLI
[S] <u>MH</u> [A]	8.	DNCONSTA-NSPFAVG
ΚΩΝ/ΠΟΛΙΣ		
<u>CONSA</u> -I	9.	CONSTANTI-NVS MAX AVG

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

21 ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ³² (FOLLIS)*

Ἀξο- νας	Β' ὄψη	Ἔργα- στή- ριο	Χρονο- λογία κοπῆς	Παραπομπή	Σπαντό- τητα	Ἀριθμὸς καταγρα- φῆς
↖	GLORI-AEXER-CITVS	B	330-33	RIC VII 524, ἀριθ. 184	C ³	BN 459 Γ
↑	VIC[TORIAEDDAVGGQNN]	A	341-46	Carson-Hill-Kent, Late Roman Coin- age, London 1965, 21, ἀριθ. 859		BN 454 B
↓	FEL TEMP-REPARATIO	B	346-50	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 77, ἀριθ. 1637		BN 454 A
↖	GLORI-A EXER-[CITVS]	Δ	336-37	RIC VII 529, ἀριθ. 226	Γ ⁴	BN 456 B
↑	VICTORIAEDDAVGGQNN	Γ	341-46	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 21, ἀριθ. 861		BN 459 Z
↓	FEL TEMP-REPARATIO	E	346-50	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 77, ἀριθ. 1639		BN 455 A
↘	—	Δ	330-33	RIC VII 557, ἀριθ. 115	Γ ³	BN 457 B
↓	GLOR-IAEXE[R]C-ITVS		337-41	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 23, ἀριθ. 954		BN 459 H
↙	GLOR-[IA E]XERC-ITVS	Δ	336-37	RIC VII 589, 137	Γ ¹	BN 456 Γ

ΝΕΕΣ ΤΟΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

163

<u>CONSA</u>	*10.	DNCONS[TAN]-[T]INVSPFAG	↓	GLOR - IAEXERC-ITVS.	Δ	337-41	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 25, ἀριθ. 1051	BN 456 A
<u>CONSA</u> [*]	*11.	[DNCONSTAN]-TIVSPFAVG	↓	VOT/XX/MVLT/XXX	A	341-46	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 25, ἀριθ. 1071	BN 455 E
NIKOMHAEIA								
<u>[S]MN</u> [A]- ς	12.	[FL CONSTANS NOB CAES]	↑	GLOR-[IA]EXERC-ITVS	E	336-37	RIC VII 635, ἀριθ. 202	Γ ⁴ BN 459 ΙΓ
KYZIKOS								
<u>SMKA</u> - ς	13.	FL IVL CONS[TA]NS NOB C	↓	[G]LOR-IA EXERC-ITVS	Γ	336-37	RIC VII 659, ἀριθ. 129	Γ ² BN 459 ΙΔ
<u>SMKA</u> - ς	*14.	FL IVL CONSTANS NOB C	↑	[GL]OR-IA EXE[RC-IT]VS	Δ	336-37	RIC VII 660, ἀριθ. 143	Γ ⁵ BN 459 Δ
* <u>SMKA</u>	15.	DNCONSTAN-[TIVSAVG]	↑	[FEL TEMP R]EPARATIO	Δ	346-50	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 96, ἀριθ. 2483	BN 455 Γ
ANTIOXEIA								
<u>SMANA-I</u>	*16.	[CO]NSTANTI-NVS MAX AVG	↑	GLOR-IA EXERC-ITVS	A	335-37	RIC VII 697, ἀριθ. 108	C ¹ BN 459 B
<u>SMANA</u>	*17.	DV[CONS]TA[NTI]-NVSPTAVGG ↗			Γ	337-41	Carson-Hill-Kent, ὁ.π., 31, ἀριθ. 1374	BN 459 IB

Δυσδιάγνωστα : 18 - 21. Κωνσταντίνου Α'. Κωνσταντίνου Β', Κωνσταντίου Β' και Κώνσταντος

BN 459 Θ,
459 ΣΤ,
459 Α,
455 Δ

* 'Ο άστερίσκος μπροστά από τούς αριθμούς σημαίνει ότι τó αντίστοιχο νόμισμα εικονίζεται στον Πί ν. 68.

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

32. Ευχαριστώ τόν έπιμελητή τής Νομισματικής Συλλογής κ. Γιάννη Τουράτσογλου για τις χρήσιμες ύποδείξεις του στη σύνταξη τού καταλόγου.

ΜΕΤΑΛΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΠΕΛΛΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΛΥΣΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΕΛΛΑΣ

(Πί ν. 70 - 71· Σ χ. 1 - 10)

Στη μνήμη του Χ. Μακαρόνα

Οί εργασίες για την αναστήλωση και αποκατάσταση της μεγάλης οικίας του οικοδομικού τετραγώνου 5 (άνασκαφικός τομέας Ι) στην αρχαία Πέλλα, έδωσαν την ευκαιρία να πραγματοποιηθούν από την Έφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Έδέσσης, τον Αύγουστο του 1974, τον Ιούλιο του 1975 και τον Απρίλιο του 1976, διερευνητικές τομές στο έσωτερικό των βορείων δωματίων του συγκροτήματος, όπου στεγάζονταν αρχικά τὰ μωσαϊκά δάπεδα του Κυνηγιού της Έλάφου, της Άρπαγής της Έλένης και τὸ ἀποσπασματικὰ διατηρημένο των «άνθεμιών»¹.

Ή άνασκαφή, σὲ συνδυασμὸ με τις υπόλοιπες εργασίες ἀποκολλήσεως και στερεώσεως των μωσαϊκῶν, ἀπέβλεπε πρῶτα σὸ νὰ συγκεντρώσει τὰ ἀρχαιολογικά ἐκεῖνα στοιχεία πὸν θὰ καθόριζαν με μεγαλύτερη, ἴσως, ἀκρίβεια τὰ χρονολογικά πλαίσια κατασκευῆς και τοποθετήσεως των δαπέδων, ἀποσκοποῦσε ὅμως παράλληλα και στή διερεύνηση και καταγραφή των ὑλικῶν και των τεχνικῶν μεθόδων πὸν χρησιμοποιήσαν οἱ ἀρχαῖοι ψηφωτές, τόσο στή μόρφωση του ἐδάφους, ὅσο και στή προπαρασκευή, σύνθεση και στρώση του ὑδραυλικῶν κονιάματος - ὑποστρώματος των μωσαϊκῶν δαπέδων².

ΜΕΡΟΣ Α΄. Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μωσαϊκὸ δάπεδο Κυνηγιού Έλάφου³

Ή διερευνητική τομή χαράχτηκε στή μέση περίπου του δωματίου, με διεύθυνση ἄ-

1. Στην προϊσταμένη της Έφορείας κ. Μ. Σιγανίδου και ἀπὸ τὴ θέση τούτη ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὸ εἰλικρινὲς ἐνδιαφέρον, με τὸ ὁποῖο περιέβαλε τὴν ἔρευνα. Στην ἐπιστημονική βοήθὸ δ. Ά. Καββαδία, με τὴν οὐσιαστική συμβολή της ὁποίας πραγματοποιήθηκε ἡ άνασκαφή των ἐτῶν 1975 και 1976, στοὺς εἰδικευμένους τεχνίτες - συντηρητές μωσαϊκῶν κκ. Ά. Καλλιοντζή, Ά. Μοδίτση, Κ. Πάππα και Θ. Μπογοῖτση, με τὴ βοήθεια των ὁποίων συντελέστηκε ἡ ἐπιτυχημένη και ὑποδειγματική ἀποκόλληση του μωσαϊκοῦ δαπέδου του Κυνηγιού της Έλάφου και ἐπιτεύχθηκε ἡ ἐπανατοποθέτησή του, καθῶς και ἐκείνου της Άρπαγής της Έλένης, στοὺς ἐργάτες και ἰδιαίτερα σὸν πολῦτιμο βοήθὸ του ἔτους 1974, ἀρχιεργάτη - ἐπιστάτη, κ. Γιάννη Παπαδόπουλο, σὸν ὁποῖο τὸ ἄρθρο τούτο χρωστᾶ πολλά. Τὰ σχέδια οφείλονται στή γνωστή εὐαισθησία του ἀρχιτέκτονα κ. Γιάννη Κιαγιά, ἔργο του ὁποίου εἶναι και ὁρισμένες ἀπὸ τις φωτογραφίες. Τὴν δ. Στ. Δρούγου, Ἐπιμελήτρια στή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και παλιά συνεργάτη, εὐχαριστῶ γιὰ τις πολῦτιμες ὑποδείξεις της σὲ θέματα ἀγγειολογίας.

2. Ἐπόσο τουλάχιστο μπορῶ νὰ γνωρίζω, παρόμοιοι χαρακτήρα άνασκαφική ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μόνο ἀπὸ τὸν Ν. Γιαλούρη στήν ὑποθεμελίωση του μωσαϊκοῦ δαπέδου του προνάου του ναοῦ του Διὸς στήν Ὀλυμπία (ΑΑΑ Ι (1968), 78 - 82) και ἀπὸ τοὺς Γάλλους Bruneau και Siebert σὸ ὑπόστρωμα μωσαϊκοῦ δαπέδου σπιτιοῦ στή Δῆλο (ΒCH 93 (1969), 267 κέ. = Delos XXIX (1972), 156 κέ. ἀριθ. Μωσαϊκοῦ 68).

3. Γιὰ τὸ χρονικὸ της ἀνεύρεσης του μωσαϊκοῦ, δὲς ΑΔ 17 (1961-2) : Χρονικά, σ. 212, Πίν. 244-47.

πὸ Β πρὸς Ν, ἔτσι ὥστε ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς της νὰ συμπίπτει μὲ τὸν κατὰ πλάτος τοῦ ἐσωτερικοῦ μωσαϊκοῦ κατωφλίου τοῦ δωματίου καὶ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἔρευνα σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση (Πί ν. 71α). Ὅπως φαίνεται γραφικὰ στὸ σχέδιο τῆς τομῆς καὶ ἀπεικονίζεται σχηματικὰ γιὰ σαφέστερη κατανόηση, ἡ ὅλη κατασκευὴ γενικὰ τοῦ δαπέδου διακρινόταν σὲ δύο τμήματα, τὴν ὑποδομὴ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου (Iα - γ) καὶ τὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση (IIα - γ). Ἡ πρώτη διαμορφώθηκε ἀπὸ τρία λεπτὰ στρώματα ὑδραυλικοῦ κονιάματος, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ὑψηλότερο (Iα), πάχους 0.01 μ., ἦταν ἀπὸ μικρὲς πολύχρωμες ποταμίσιες ψηφίδες, τὸ μεσαῖο (Iβ), πάχους 0.02 μ., χρησίμευε ὡς ἐνδιάμεσο, ἐνῶ τὸ τρίτο (Iγ) πάχους 0.04 μ., κάλυπτε καὶ ταυτόχρονα περιέβαλλε τοὺς ποταμίσιους λίθους (κροκάλες), τὴν κυρίως ὑποδομὴ δηλαδή.

Ἡ κοκκομετρικὴ ἀνάλυση δειγμάτων ἀπὸ τὰ κονιάματα αὐτά, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαίων (ΚΣΑ)⁴, ἀπέδειξε ὅτι ἡ ποσοστιαία σύστασή τους σὲ ἀδρανῆ (στεῖρα) συστατικά, ὑδραυλικῶς ἐνεργὰ καὶ σὲ ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο παρουσιάζει τὴν παρακάτω ἐνδεικτικὴ εἰκόνα:

	Ἀνθρακικὸ ἀσβέστιο	Ὑδραυλικῶς ἐνεργὰ	Ἀδρανῆ συστατικά
Στρώμα Iα	41,8 %	6,5 %	51,7 %
Στρώμα Iβ	30,4 %	4,6 %	65 %
Στρώμα Iγ	14 %	3,5 %	82,5 %

Φανερώνει δηλαδή, ὅτι ἐνῶ τὸ ποσοστὸ τῶν στεῖρων (ἄμμος, χαλίκια) εἶναι ὑψηλὸ στὸ κατώτατο στρώμα, ἐλαττούμενο συνεχῶς στὰ ἀνώτερα, τὸ ποσοστὸ τοῦ ἀνθρακικοῦ ἀσβεστίου καὶ τῶν ὑδραυλικῶς ἐνεργῶν συστατικῶν (ἐνεργὸ διοξειδίου τοῦ πυριτίου, ὀξειδία σιδήρου καὶ ἀργιλίου) εἶναι ἀντίθετα χαμηλὸ καὶ αὐξάνεται συνεχῶς στὰ ὑπερκείμενα στρώματα.

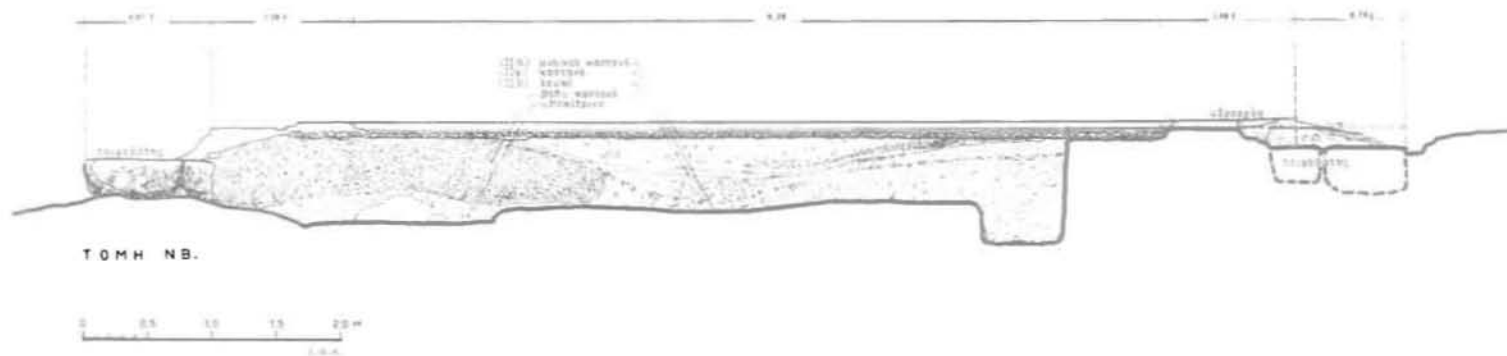
Ἡ χωμάτινη ὑποθεμελίωση, ἀποτέλεσμα ἐναποθέσεως οἰκοδομικῶν καὶ διαφόρων ἄλλων ἀπορριμμάτων (μπάζων), ἦταν κι αὐτὴ ἀπὸ τρία στρώματα:

Τὸ ὑψηλότερο στρώμα (IIα), στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου εἶχαν πατηθεῖ, ἀσφαλῶς μὲ κύλινδρο⁵, καὶ εἶχαν πακτωθεῖ οἱ ποταμίσιες κροκάλες, παρουσιάζε πάχος 0.20 μ. στὸ μέσον περίπου τῆς τομῆς καὶ εἶχε ἀποτελεστεῖ ἀπὸ φερτὰ χῶματα ἀνοιχτοῦ καστανοῦ χρώματος, μᾶλλον σκληρά, μὲ ἄφθονη μέσα τους λατύπη ἀσβεστολιθικῆς ὑφῆς. Λίγα σχετικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγάνωτα κυρίως ἀγγεῖα (λαβὲς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, τμήμα ἀπὸ βάση ὀξυπύθμενου ἀμφορέα), ἀλλὰ καὶ τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη καστανοφαιο-

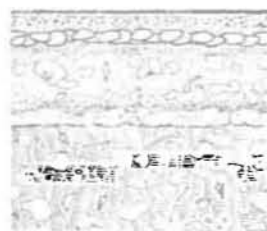
(Μακαρόνας). Ἀπεικονίσεις: Archaeology 17 (1964), 81, εἰκ. 9. SMA (Studies in Mediterranean Archaeology) 14 (1964), εἰκ. 5. BSt 4 (1963), πίν. 13. Mos. G-R (La Mosaïque Greco-Romaine) I (1965), εἰκ. 8-11 καὶ a-b (Petsas). BSt 5 (1964), 296, πίν. VII, 8 (Andronikos), BCH 86 (1962), 810, εἰκ. 24, πίν. 27-8 (Daux). JHS 85 (1965), 81 κέ., πίν. 20, 2 (C. M. Robertson). Ἀρχαία Μακεδονία 1 (1970), 163 κέ. πίν. 13-4 (Μακαρόνας). PKG I (1967), 228, πίν. 241 (K. Schefold). M. Robertsohn, A History of Greek Art, 1975, 488, πίν. 153a. Ὁ χῶρος, στὸ σχέδιο τῆς ανασκαφῆς, χαρακτηρίστηκε «αἶθουσα Δ».

4. Τὴν ἔρευνα πραγματοποιήσε μὲ ἰδιαίτερη εὐσυνειδησία καὶ υπευθυνότητα ὁ χημικός κ. Δ. Χαλαμάπους. Ἐκτενὴς ἔκθεσή του ἔχει κατατεθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας.

5. Ἐνας τέτοιος μαρμάρινος κύλινδρος ἀπὸ τὴ Δῆλο ἀπεικονίζεται στὸ Delos XXIX (1972), 15, εἰκ. 1.

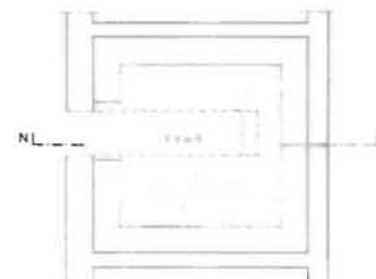
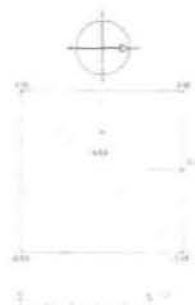

ΤΟΜΗ ΝΒ.

- Iα φθάλις
- Iβ υδραυλικό κωνίωμα
- Iγ πατάμινοι λίθοι
- IIα λεπτή ασβεστοκονίαμα υφής, αστάχια
- IIβ λεπτή ασβ υφής εν σπουδήσει
- IIγ θραύσματα πυρλίθου, όστρακα, θραύσματα κελύων

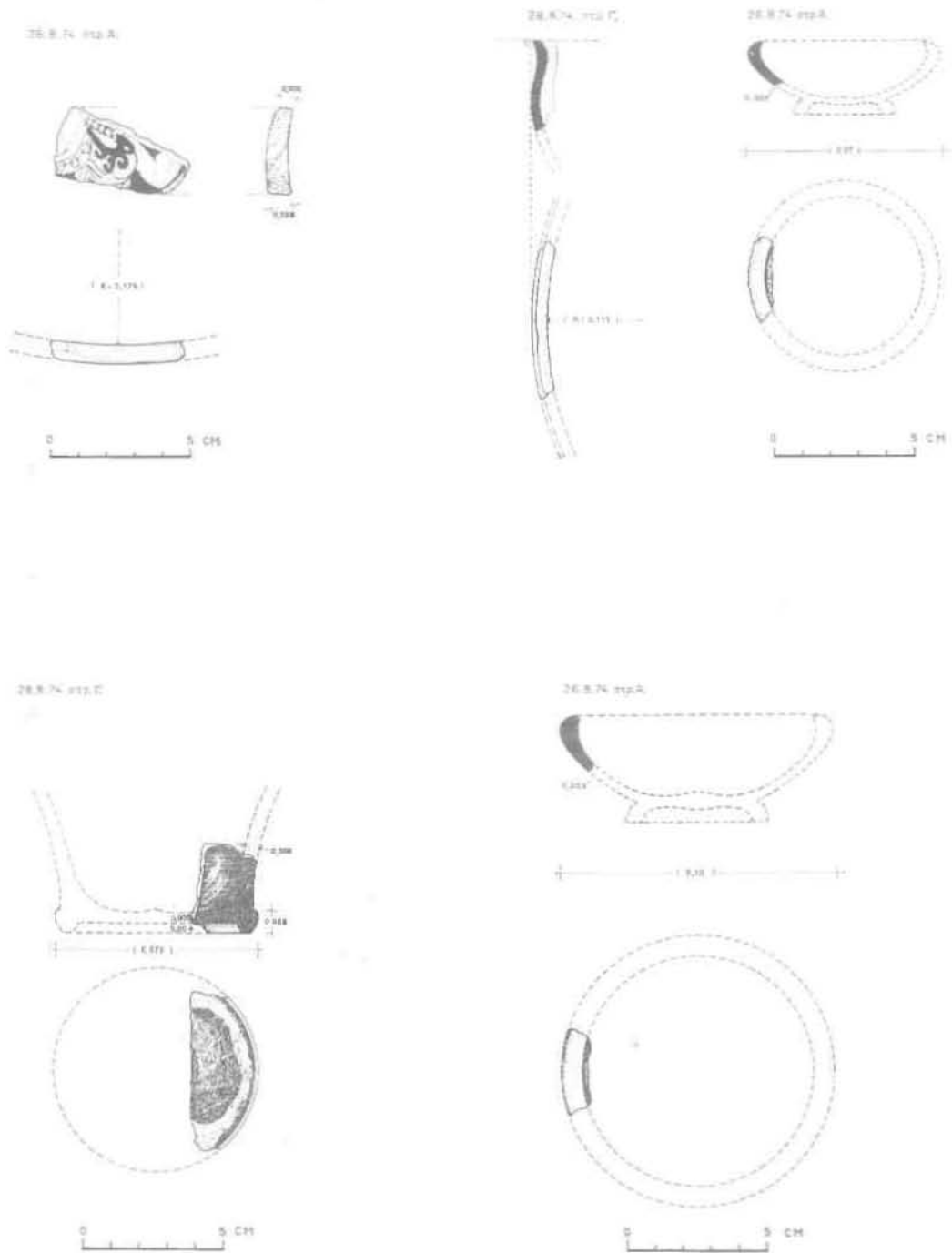
ΣΧΗΜΑΤΑ ΚΗ ΔΕΙΚΝΟΝ ΤΗ ΣΥΡΡΗΜΑΤΩΣ
I. κλωστή* υδατοκράτο δαπέδο.
II. κλωστή* υδατοκράτο δαπέδο

ΠΕΛΛΑ 1974
Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου
κυνηγίου ελάφου. Οικία 5

Σχ. 1. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγίου Έλάφου. Στρωματογραφική τομή.

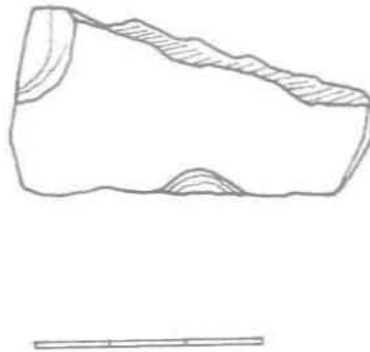

Σχ. 2. Μινωϊκό δάπεδο Κυρηγιού Έλαφου. Όστρακα.

βαφών άωτων σκυφιδίων (πρβλ. Athenian Agora XII, άριθ. 949, Χρον. 350 - 325 π.Χ.) και μικρό, σημαντικό όμως, θραύσμα από έρυθρόμορφο κρατήρα πιθανότατα (Πί ν. 70 α), τών μέσων περίπου του 4ου π.Χ. αι. με παράσταση μέρους γυναικείας μορφής ήταν, μαζί με χάλκινο νόμισμα 'Αμύντα Β' (Gaebler² III, πίν. XXIX, 28 - BMC, Macedonia, σ. 168 άρ. 2, Χρον. 392 - 390 π.Χ.) τὰ εύρήματα από τὸ στρώμα τουτο.

Τὸ μεσαίο στρώμα (IIβ), από χώματα χρώματος σκούρου καστανού με θραύσματα άσβεστόλιθου, περιοριζόταν στὸ κέντρο τῆς τομῆς. Ὁ πυθμένας του, όπου είχε σωρευτεί, άποσυνθεμένη από τὴν ύγρασία και τὰ νερά, περισσότερη λατύπη, είχε τὸ σχῆμα τόξου. Πλήθος όστράκων άγάνωτων άγγείων, άνάμεσα στὰ όποια και λαβές

Σχ. 3. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού 'Ελάφου. Λεπίδα.

κυκλικῆς ἢ έλλειπσοειδοῦς διατομῆς, κεραμίδες στέγης, δύο μικρότατα έρυθροβαφή θραύσματα από άωτα σκυφίδια και μέρος μελαμβαφούς λαβῆς κύλικας, άποτελοῦσαν τὰ εύρήματα από τὸ στρώμα τουτο. Διάσπαρτα, αλλά και σωρευμένα στὸν πυθμένα, περισυλλέχτηκαν άρκετά όστᾶ ζώων.

Τὸ τρίτο στρώμα (IIγ), πὸν έδραζόταν άπευθείας στὸ φυσικό άμμώδες έδαφος, παρουσίαζε χρώμα καστανό και στὸ νότιο τμήμα του ήταν λασπώδες. Θραύσματα άγάνωτων άγγείων, άνάμεσα στὰ όποια και λαβές κυκλικῆς διατομῆς, τμήμα από τὴ βάση μελαμβαφούς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, άριθ. 352, Χρον. περίπου 330 π.Χ.) και θαλασσινά όστρεα βρέθηκαν άνάκατα με λατύπη πωρόλιθου και όστᾶ ζώων. Τὸ βόρειο τμήμα του στρώματος, πὸν ξεχώριζε από τὸ υπόλοιπο, γιατί ήταν άνοιχτότερο και σκληρότερο, περιείχε έλάχιστα εύρήματα.

Μωσαϊκό δάπεδο 'Αρπαγῆς 'Ελένης⁶ (Σχ. 4 - 5)

'Επειδή και οι περιστάσεις ήταν ευνοϊκότερες και ἡ άνασκαφική εργασία μπορούσε νά διεξαχθεῖ με περισσότερη άνεση, για τὴν άποτελεσματικότερη διερεύνηση τῆς

6. Για τὸ χρονικό τῆς άνεύρεσης του μωσαϊκού δες ΑΔ 17 (1961-62) : Χρονικά 212, Πίν. 241-2 και 243α (Μακαρόνας). 'Απεικονίσεις : Archaeology, ό.π. 80, εικ. 8. SMA, ό.π., εικ. 4. BSt 4 (1963), πίν. 14. Mos. G.-R., ό.π., εικ. 6 (Petsas). BSt 5 (1964), 296-7, πίν. VIII, 10 (Andronikos). BCH, ό.π., πίν. 25-6 (Daux). JHS, ό.π. 78 κέ. (C. M. Robertson). 'Ημερολόγιον 'Ιονικής και Λαϊκής Τραπεζῆς 1963 (Μακαρόνας). Διαμαντούρου, Πέλλα 1 (1971), πίν. 15. Ὁ χῶρος στὸ σχέδιο τῆς άνασκαφῆς, χαρακτηρίστηκε «αἴθουσα Γ».

χωμάτινης ύποθεμελίωσης του δαπέδου τούτου χαραχτήκαν δύο τομές, ή μιὰ και μεγαλύτερη σὲ μήκος, πάνω στὸ μεγάλο ἄξονα τοῦ δωματίου (Α - Δ) (Πί ν. 71β). καὶ ἡ ἄλλη, κάθετη στὴν πρώτη (Β - Ν) — ἡ δεύτερη αὐτὴ μὲ σκοπὸ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πρώτης. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μωσαϊκοῦ τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, σὲ σχέδιο ἀπεικονίζονται γραφικὰ καὶ σχηματικὰ, τὰ τρία καὶ ἐδῶ, πανομοιότυπα μὲ τὰ προηγούμενα στρώματα τῆς ὑποδομῆς τοῦ ψηφοθετήματος⁷, καθὼς καὶ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση, τέσσερα. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ παρουσίαζαν τὴν ἐξῆς εἰκόνα:

Τὸ ὑψηλότερο καὶ λεπτότερο στρώμα (IIα), ὑποκίτρινου χρώματος, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου πακτώθηκαν οἱ κροκάλες τῆς ὑποδομῆς, παρουσίαζε πάχος 0.04 - 0.08 μ. καὶ περιεῖχε ποταμίσια ἄμμο, χαλίκια καὶ ἄφθονα ἴχνη ἀπὸ ἄσβεστόλιθο. Περισυλλεχτήκαν μικρότατα ἀπολεπίσματα ἐγχρωμων κονιαμάτων ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων καὶ δύο μονάχα, φθαρμένα ὄμως, καὶ γι' αὐτὸ ἀδιάγνωστα, ὄστρακα.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα (IIβ), πάχους 0.12 - 0.17 μ., εἶχε ἀποτελεστεῖ ἀπὸ σκληρὰ χώματα χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ καὶ περιεῖχε ἄφθονη λατύπη ἄσβεστόλιθου, πολὺς φορές καὶ σὲ πολλὰς περιοχὰς σὲ ἀποσύνθεση, θαλασσινὰ ὄστρακα, θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικοῦ τύπου, ὄστὰ ζώων, χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', κάπως μεταχειρισμένο (Gaebler² III, πίν. XXXI, 12 - SNG, Corp. Macedonia, ἀριθ. 581 - 609), πολλὰ ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων (κυρίως λαβὲς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς) καὶ ἐλάχιστα ἄλλα ἀπὸ μελαμβαφὴ σκύφο (πρβλ. Athenian Agora XII, ἀριθ. 349, Χρον. 400 - 375), ἄωτο σκυφίδιο (πρβλ. Athenian Agora XII, ἀριθ. 949, Χρον. 350 - 325 π.Χ.) κλπ.

Τόσο τὸ πρῶτο, ὅσο καὶ τὸ δεύτερο στρώμα παρουσίαζαν κατὰ συστάδες ἴχνη τέφρας καὶ καμένης οὐσίας⁸ καὶ ἦταν φανερό, πὼς οἱ ἐπιφάνειές τους, ἴσως μάλιστα καὶ τοῦ τρίτου, εἶχαν ἰσοπεδωθεῖ μὲ κύλινδρο.

Τὸ τρίτο στρώμα (IIγ), πάχους 0.20 - 0.40 μ., χρώματος σκούρου καστανοῦ, περιεῖχε λίγη λατύπη σκληροῦ ἄσβεστόλιθου, ἴχνη ἄμμου καὶ, σποραδικὰ, ποταμίσια χαλί-

7. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς χημικῆς ἀνάλυσης τῶν δύο στρωμάτων (Iα καὶ Iβ) τοῦ κονιάματος τῆς ὑποδομῆς τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, πού πραγματοποιήσε πάλι ὁ χημικός τοῦ ΚΣΑ κ. Δ. Χαραλάμπους, παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς εἰκόνα :

	Ἄνθρακικό ἄσβέστιο	Ἐδραυλικῶς ἐνεργά	Ἄδρανῆ συστατικά
Στρώμα Iα	23,1 %	9,0 %	67,9 %
Στρώμα Iβ	24,2 %	7,6 %	78,2 %

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τόσο ἡ ποιότητα, ὅσο καὶ ἡ ποσότητα τῶν δειγμάτων πού στάλθηκαν γιὰ ἐξέταση δὲν κρίθηκαν ἱκανοποιητικὲς ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἐπιστήμονα, πού ἀνέλαβε τὴν ἐξέτασή τους καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι πιθανὸ νὰ ἐπηρέασε τὰ ἀποτελέσματα.

8. Μολονότι στὴν περίπτωση τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλας εἶναι ἀμφίβολο κατὰ πόσο τὰ οπωσδήποτε ἐλάχιστα ἴχνη τέφρας καὶ τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ καμένες οὐσίες, πού παρατηρήθηκαν διάσπαρτα σὲ διάφορα στρώματα στίς χωμάτινες ὑποθεμελίώσεις, θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν τεχνητὲς στρώσεις, μὲ σκοπὸ τὴ μόνωση κατὰ τῆς ὑγρασίας, ἐντούτοις, οἱ παρατηρήσεις τοῦ Bruneau (BCH 92 (1968), 687-88 καὶ Delos XXIX (1972), 14-15) καὶ ἡ ἀναφορὰ του σὲ ἀρχαῖα λατινικὰ κείμενα, πού διαπραγματεύονται τὴ μέθοδο αὐτὴ, ὀνομάζοντάς τὴν μάλιστα *genus graecanici*, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες.

κια. Τὰ εὐρήματα ἦταν, μικρὴ λεπίδα πυριτόλιθου, θραύσματα κεραμίδων στέγης βαμμένα μὲ κόκκινο χρῶμα, δυὸ σιδερένια καρφιά, πολλὰ ὄστρακα ἀγάνωτων ἀγγείων καὶ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (πρβλ. P. Amandry, Collection Stathatos, Les bijoux antiques, 1953 εἰκ. 30 καὶ πίν. XXV, 148-149). Ἄκομη, ὑπῆρχαν, θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ λίγα ὄστᾶ ζώων.

Ἐκ τὸ ἐπόμενο στρώμα (Πδ), πάχους 0.50 - 0.60 μ., χρώματος καστανοῦ στὸ πάνω του τμήμα καὶ κιτρινόφαιοι πρὸς τὸν πυθμένα, προέρχονται ἐλάχιστα ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων, μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ κοχλίες, καθὼς καὶ μικρὸ ἐρυθρὸ ἀπολέπισμα κονιάματος. Τὸ στρώμα τοῦτο περιεῖχε διάσπαρτα, ἐλάχιστα ὅμως, θραύσματα ἀσβεστόλιθου, ποταμίσινα χαλίκια καὶ λίθους.

Τὸ φυσικὸ ἔδαφος, πού ἀκολουθοῦσε, ἦταν ὑποκίτρινο, ἀμμῶδες, σκληρὸ καὶ δὲν περιεῖχε εὐρήματα.

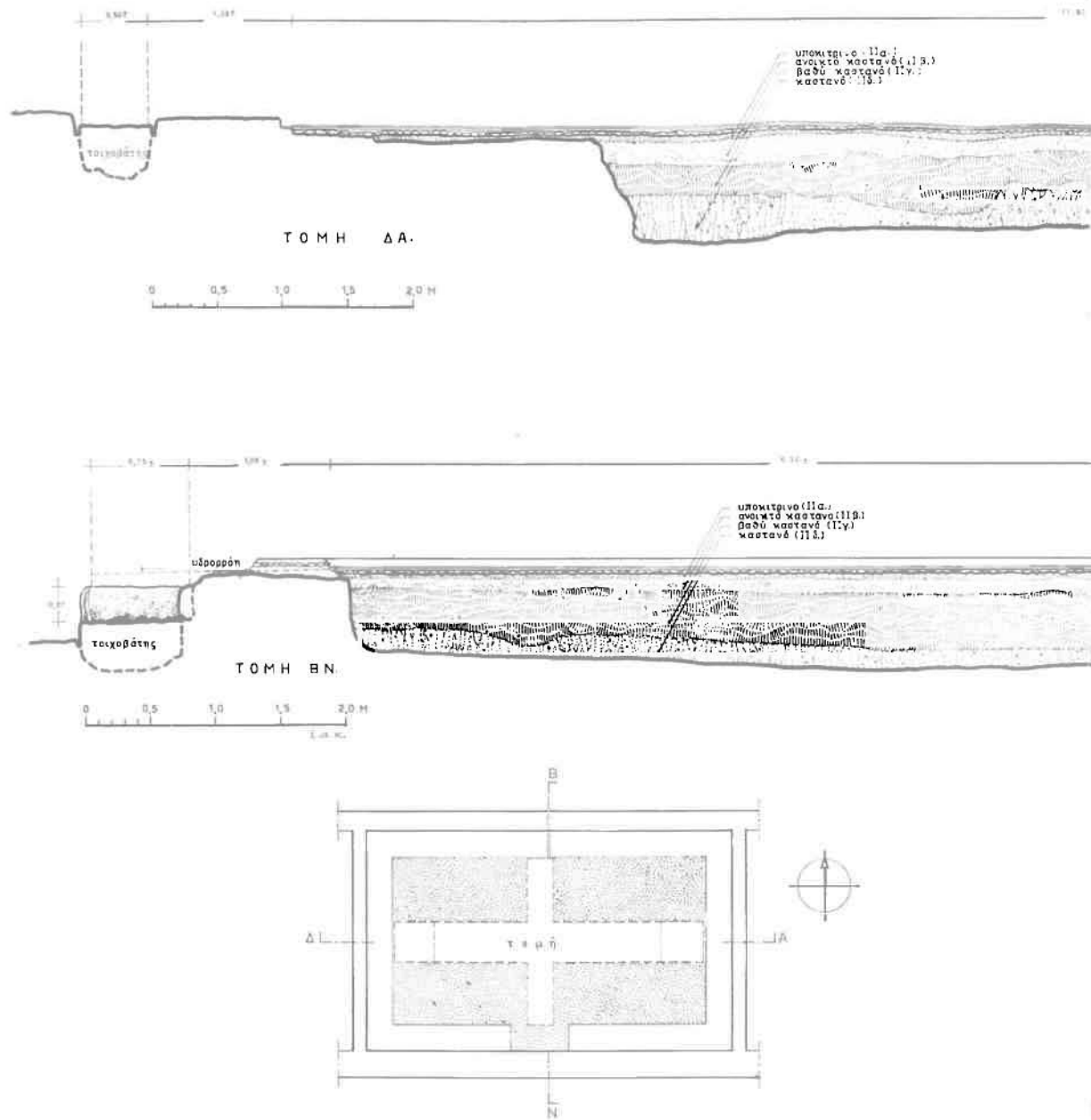
Μωσαϊκὸ δάπεδο «ἀνθεμίων»⁹ (Σ χ. 6 - 7)

Τρίτο στὴ σειρά ἐρευνηθῆκε τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο μωσαϊκὸ δάπεδο μὲ τὴν ἀνθεμωτὴ διακόσμηση στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ του. Ἡ διερευνητικὴ τομὴ χαράχθηκε παράλληλα μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, μὲ διεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἔτσι ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνει στὸ δυτικὸ τῆς ἄκρο καὶ τὸν ὑπερυψωμένο, πλάτους 0.90 μ., ἀναβαθμὸ - περίγυρο (Π ί ν. 70γ). Ἡ ὑποδομὴ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, κατεστραμμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ σὲ πολλὰ τῆς σημεία ἀπὸ μεταγενέστερες, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἐπεμβάσεις καὶ ἐπιδιορθώσεις(;) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτόλαιη στὸ παρελθὸν ἀποκόλληση τῶν ψηφίδων, ἀσφαλῶς ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν πολύχρονη ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου, παρουσιάζε, ὅπου μποροῦσε τοῦτο νὰ διαπιστωθεῖ, τὴν ἴδια εἰκόνα καὶ στρώματα, πού παρατηρήθηκαν καὶ στὴν ὑποδομὴ τῶν μωσαϊκῶν δαπέδων τοῦ Κυνηγιοῦ καὶ τῆς Ἀρπαγῆς.

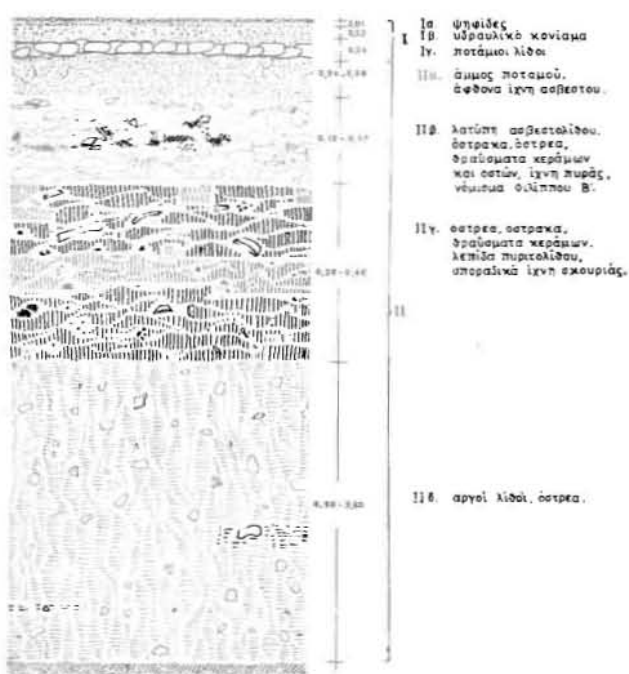
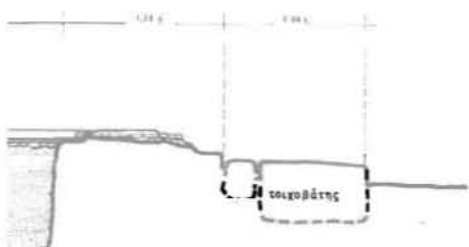
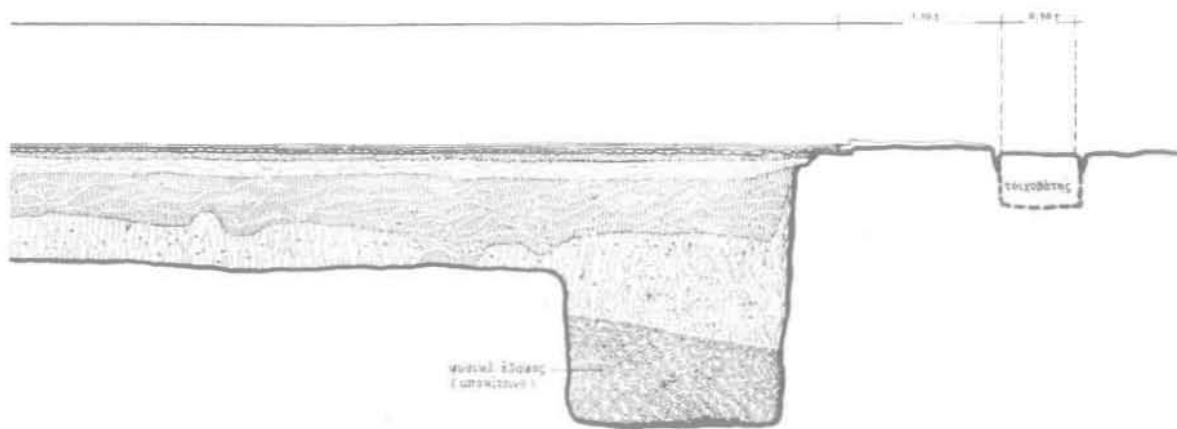
Τὰ δύο πρῶτα στρώματα τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος τῆς ὑποδομῆς (I α - β) διατηρήθηκαν σὲ ἐλάχιστα τμήματα τοῦ χώρου, ἐνῶ σ' ἄλλα ἢ διατάραξη καὶ ἀναμόχλευση εἶχε προχωρήσει καὶ μέχρι τὸ τρίτο στρώμα τῶν ποταμίσιων λίθων (Iγ). Θραῦσμα κεραμίδας στέγης, λακωνικοῦ τύπου, μπηγμένο κατακόρυφα στὸ στρώμα τοῦτο, ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, πού διαπιστώθηκε παλαιότερα κατὰ τὴν ἀνασκαφή, σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ συγκροτήματος. Σὲ μεταγενέστερη ἐπέμβαση ὀφείλεται πιθανότατα ἐξἄλλου καὶ προσπάθεια συντηρήσεως (:) μικροῦ τμήματος τοῦ ἀρχικοῦ ψηφοθετήματος, πού θὰ εἶχε φθαρεῖ, καὶ ἀποτελεῖ ἐπιτόλαιη στρώση (μπάλωμα) λεπτοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος μὲ σαφῆ ἀποτυπώματα ψηφίδων, ἐπάνω ἀκριβῶς στὶς κροκάλες. Γιὰ τὴν ἴδια, ὅπως φαίνεται αἰτία, ἀντικαταστάθηκαν καὶ μερικὲς κροκάλες μὲ κροκαλόμορφους σβῶλους ἄψητου πηλοῦ.

Ἡ κοκκομετρικὴ ἀνάλυση δειγμάτων ἀπὸ τὰ κονιάματα αὐτὰ πού, ὅπως καὶ γιὰ τὰ προηγούμενα, πραγματοποιήθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Κέντρου Συντηρήσεως Ἀρχαίων, ἐπιβεβαίωσε τὰ ἀποτελέσματα τῶν προγενέστερων ἀναλύσεων, ἰδιαίτερα ἐκείνων ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο τοῦ Κυνηγιοῦ τῆς Ἐλάφου, καὶ παρουσίασε τὴν παρακάτω εἰκόνα :

9. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνεύρεσης τοῦ μωσαϊκοῦ, δεξ ΑΔ 17 (1961-62) : Χρονικά, 212, Πίν. 239α (Μακαρόνας). Ὁ χώρος στὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς χαρακτηρίστηκε «αἶθουσα Β».

Σχ. 4. Μωσαϊκό δάπεδο. Άρπαιή

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ
 I. Υποδομή μωσαϊκού
 II. Χωμάτινη υποδομείωση

ΠΕΛΛΑ 1974
 Δωμάτιο μωσαϊκού Σαπέδου
 αρπαγής Ελένης Οικία 5.

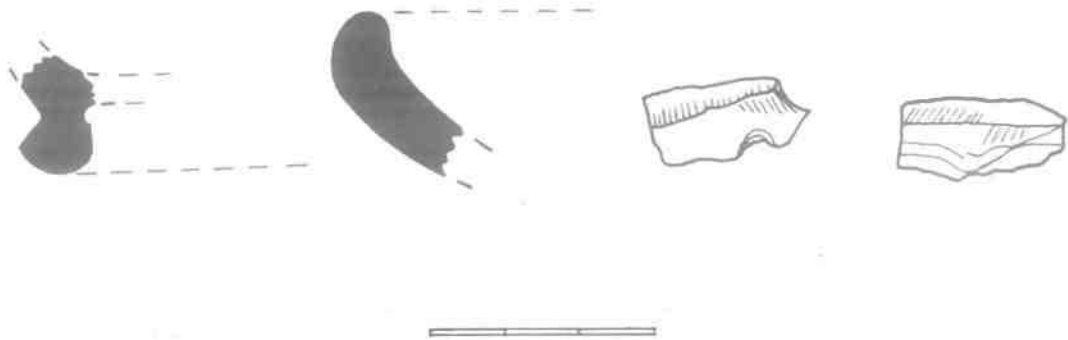
Ελένης. Στρωματογραφική τομή.

	Άνθρακικό ασβέστιο	Υδραυλικώς ενεργά	Άδρανῆ συστατικά
Στρώμα Ια	48,6 %	29,6 %	21,8 %
Στρώμα Ιβ	27,3 %	10,5 %	62,2 %
Στρώμα Ιγ	23,5 %	10,8 %	65,7 %

Ἡ χωμάτινη υποθεμελίωση ἀποτελέστηκε ἀπὸ τρία στρώματα:

Τὸ ὑψηλότερο καὶ λεπτότερο (IIα) εἶχε χρῶμα ἀνοιχτό καστανό, ἦταν μαλακὸ στὸ σκάψιμο καὶ περιεῖχε μικρὰ χαλίκια καὶ ἄφθονη λατύπη ἀσβεστόλιθου σέ ἀποσύνθεση, πὺ περιουζόταν συγκεντρωμένη στὸ κέντρο τοῦ σκάμματος. Διάσπαρτα στὸ στρώμα παρατηρήθηκαν ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ καμένη οὐσία. Μικρότατα ἀπολεπίσματα σκούρου ἐρυθροῦ κονιάματος ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων διαπιστώθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος τούτου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται σπασμένες κεραμίδες στέγης μὲ

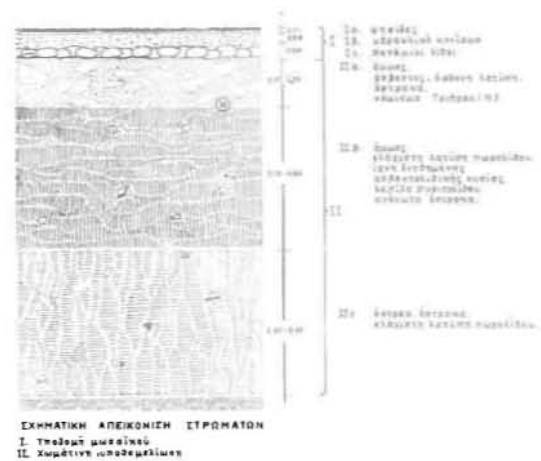
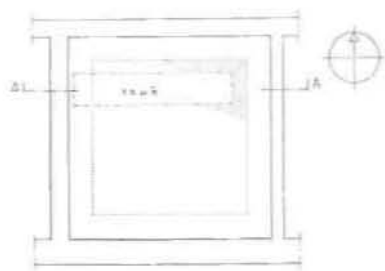
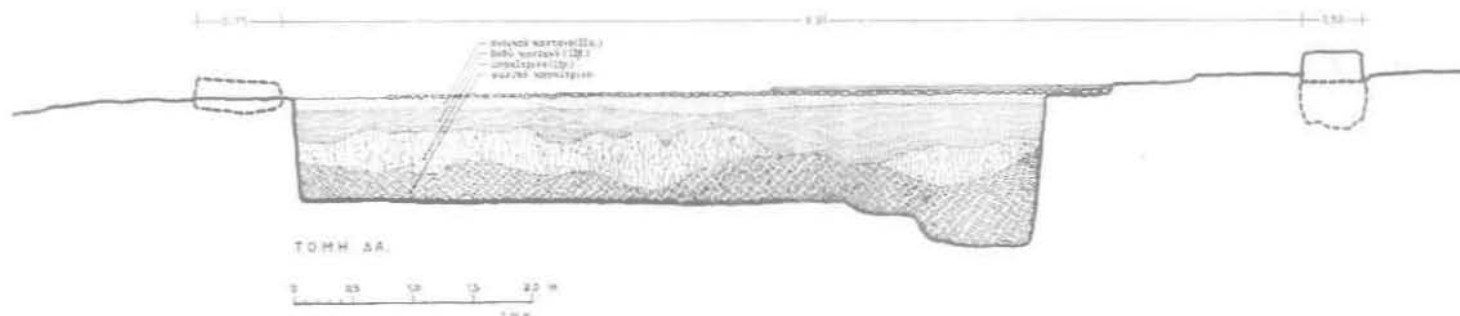

Σχ. 5. Μωσαϊκὸ δάπεδο Ἄρπαγῆς Ἑλένης. Ὅστρακα καὶ λεπίδες.

ὑπολείμματα χρώματος ἐπάνω τους, ὄστρακο μελαμβροῦς πινακίου, ἀργυρὸ νόμισμα Τριήρου Μακεδονίας ἢ Θράκης, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (SNG, Corp. Thrace, ἀριθ. 820-21 — BMC, Thrace, σ. 181), ἀρκετὰ ὅμως χρησιμοποιημένο, ἐλάχιστα θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ θραύσματα ὀστέων ζώων. Ἀπὸ τὰ παραγμένα χρώματα τοῦ ἄκρου δυτικοῦ τμήματος τῆς τομῆς, πὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ὑπερυψωμένο ἀναβαθμὸ - περίγυρο, προέρχεται ὄστρακο φαιόχρωμου μεγαρικοῦ σκύφου τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Τὸ μεσαῖο στρώμα (IIβ), ἀπὸ χρώματα σκούρου καστανοῦ χρώματος, μὲ λίγη ἄμμο μέσα τους, ἐλάχιστη λατύπη ἀσβεστόλιθου, μικρότατα θραύσματα πωρόλιθου καὶ λίγα ποταμίσιχα χαλίκια, εἶχε τὴν ἐπιφάνειά του σχεδὸν ὀριζόντια, πατημένη προφανῶς μὲ κύλινδρο. Ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦτο προέρχονται, μικρὴ λεπίδα πυριτόλιθου, σιδερένιο καρφί, μαῦρες καὶ σταχιῆς ποταμίσιχα ψηφίδες, θραύσματα κεραμίδων στέγης, ὄστρακα ἀγάνωτων ἀγγείων. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος παρουσίαζε ἔντονες διακυμάνσεις καὶ κυμαινόταν ἀπὸ 0.10 - 0.60 μ.

Τὸ τρίτο στρώμα (IIγ), πὺ ἐδραζόταν στὸ φυσικὸ ἀμμῶδες, ὑποκίτρινου χρώματος χῶμα, ἦταν μᾶλλον σκληρὸ, ἀνοιχτόφαιο καὶ περιεῖχε ἄφθονη ἄμμο καὶ ποταμίσιχα χα-

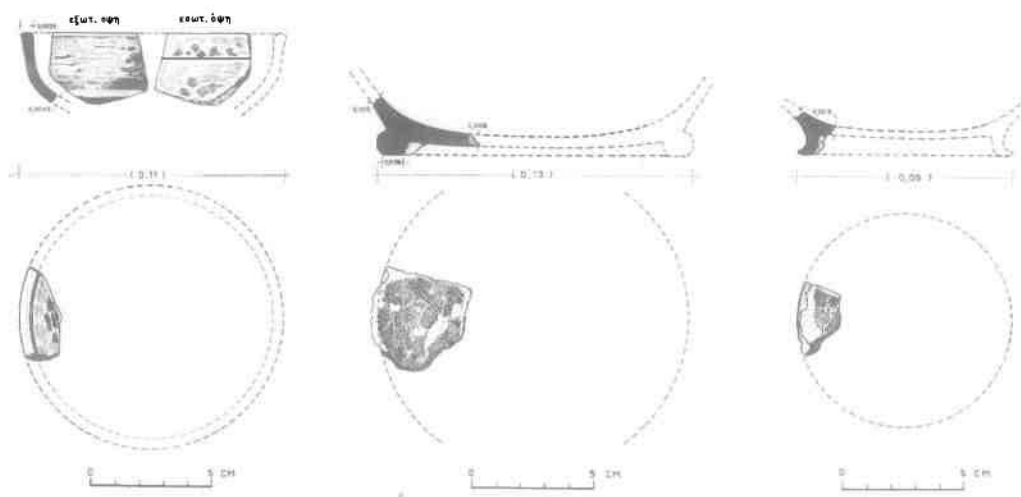
ΜΕΤΑΛΛΕΙΑΝΑΡΧΕΙΑ ΠΕΛΛΑ

ΠΕΛΛΑ 1976
 Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου
 Ο.κία 5.

Σχ. 6. Μωσαϊκό δάπεδο «άνθημιών» Στρωματογραφική τομή.

λίκια. Μέσα του παρατηρήθηκαν διάσπαρτα ίχνη υπόλευκης ουσίας, σαν μούχλα, αποτελεσμα διηθήσεως από την υγρασία, της ασβεστολιθικής λατόπης των υπερκείμενων στρωμάτων. Θαλασσινά δστρεα, δστρακα αγάνωτων άγγείων και θραύσματα κεραμίδων στέγης, ήταν τά μόνα εύρήματα.

Έκτος τομής και μετά τώ πέρας τής άνασκαφής, κατά τήν άφαίρεση τού χώματος τής ύποθεμελίωσης από τώ συνεργείο τών συντηρητών για τήν προετοιμασία τού χώρου, πριν από τήν έπανατοποθέτηση τού μωσαϊκού, άνάμεσα σέ άρκετά αγάνωτα δστρακα άγγείων καθημερινής χρήσης, βρέθηκαν τμήμα χείλους από άωτο σκυφίδιο, θραύ-

Σχ. 7. Μωσαϊκό δάπεδο «άνθεμιών». *Οστρακα.

ΠΕΛΛΑ 1976

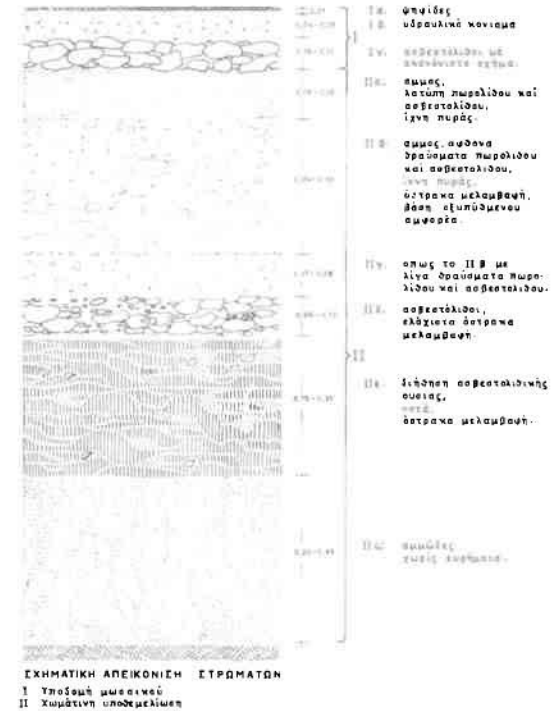
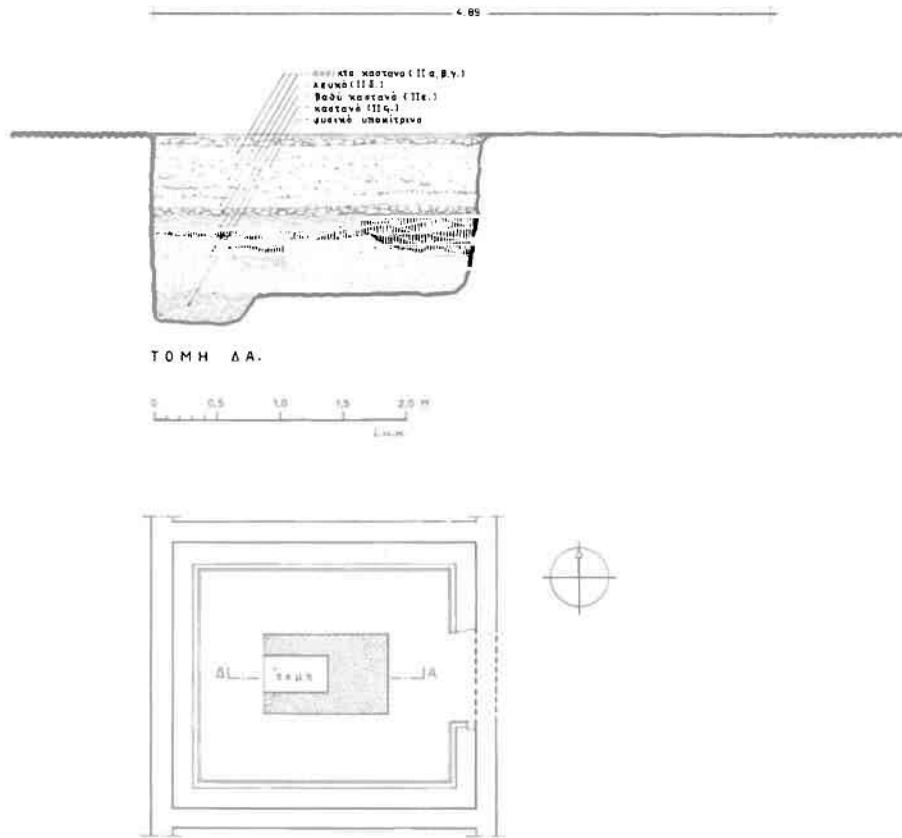
σμα από βάση μελαμβροφούς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, 260, άριθ. 349, Χρον. 400 - 375 π.Χ.), καστανό άπότμημα από βάση πάλι, άωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 295, άριθ. 821, Χρον. 425 - 400 π.Χ.) και χάλκινο νόμισμα Ρόδου (SNG, Cor Caria, άρ. 750, Χρον. 394 - 304 π.Χ.).

Ή άνάγκη για έπιβεβαίωση δσων εκτέθηκαν παραπάνω, άλλά ταυτόχρονα και ή προσπάθεια νά διερευνηθεί ή χωμάτινη ύποθεμελίωση μεγαλύτερου άριθμού μωσαϊκών δαπέδων από τήν Πέλλα, οδήγησαν στη διεξαγωγή μικρής άνασκαφής στο τετράγωνο I και συγκεκριμένα κάτω από τώ κεντρικό θέμα τού ψηφιδωτού τού Κυνηγιού τού Λέοντος, άποκολλημένου έδω και χρόνια και μεταφερμένου πρόσφατα για έκθεση στο τοπικό Μουσείο. Ή έρευνα πραγματοποιήθηκε τόν Μάιο τού 1976.

Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Λέοντος¹⁰ (Σ χ. 8 - 9)

Ή διερευνητική τομή χαράχτηκε παράλληλα με τώ βόρειο τοίχο τού δωματίου, με

10. Για τώ χρονικό τής ανεύρεσης τού μωσαϊκού δές ΑΔ 16 (1960), 74 κέ. Πίν. 43-46 (Μακαρόνας). Τή νέα άνασκαφή έπόπτευσε ή έπιστημονική βοηθός δ. Μ. Λιλιμπάκη.

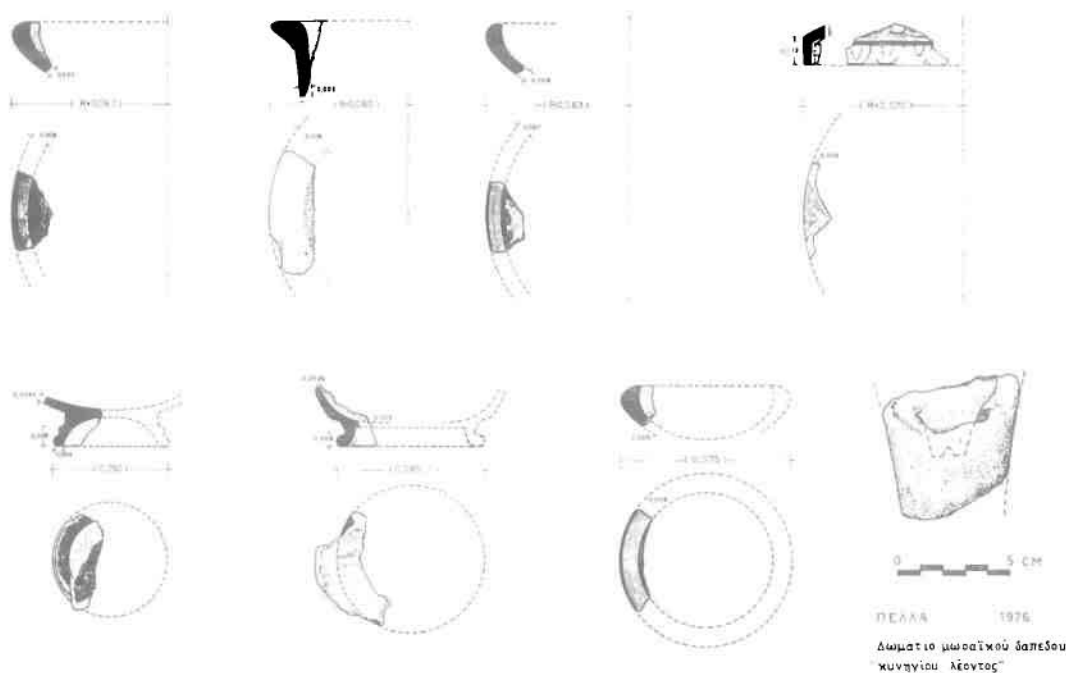

Σχ. 8. Μωσαϊκό δάπεδο Κυνηγιού Λέοντος. Στρώματογραφική τομή.

ΠΕΛΛΑ 1976
 Δωμάτιο μωσαϊκού δαπέδου
 "κυνηγιού λέοντος".

διεύθυνση από Α προς Δ, για λόγους όμως ανεξάρτητους της θελήσεως του ανασκαφέα, ή ανασκαφή περιορίστηκε μόνο στο μήκος 2.60 και πλάτους 1.50 μ. δυτικό τμήμα της (Πί ν. 70β).

Ἡ ὑποδομή τοῦ μωσαϊκοῦ, ἀφοῦ βέβαια εἶχε ἀφαιρεθεῖ στό παρελθόν τὸ στρώμα τῶν ψηφίδων, διατηροῦσε μόνο τὰ δύο ἐπόμενα (Ιβ καὶ Ιγ) στρώματα, πάχους ἀντίστοιχα 0.02 καὶ 0.025 - 0.03 μ. Ἀξιοσημείωτη, παρὰ τὴ γενικὴ ομοιότητα τοῦ τρόπου μείξεως καὶ στρώσεως τῶν ὑδραυλικῶν κονιαμάτων με ἐκείνων τῶν προηγούμενων δαπέδων, εἶναι ἡ χρησιμοποίηση λατύπης ἀσβεστόλιθων (διαστ. θραυσμάτων 0.10×0.05 μ.

Σχ. 9. Μωσαϊκὸ δάπεδο Κυνηγιοῦ Λέοντος. Ὕστρακα.

καὶ 0.30×0.15 μ.) ἀντὶ τῆς σειρᾶς τῶν ποταμίσιων λίθων (κροκάλες), ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ἡ παρεμβολὴ στὴ χωμάτινη ὑποθεμελίωση ἑνὸς στρώματος με θραύσματα ἀσβεστόλιθου (Πδ στὸ Σχ. 8), στὸ μέσο περίπου τῆς ὅλης κατασκευῆς. Τὸ γεγονός δὲ θὰ πρέπει νὰ προκαλέσει σκέψεις γιὰ διαφορετικὲς στὴν περίπτωσι κατασκευαστικὲς ἀντιλήψεις, οὔτε καὶ νὰ ὀδηγήσει στὴ διατύπωση θεωριῶν, ἀρκεῖ νὰ ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους στὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πόλεως, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἰσχυρὴ κατωφέρεια, πὺ παρατηρεῖται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο, ὅπου ἔχει οἰκοδομηθεῖ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος τῆς νότιας οἰκίας τοῦ τετραγώνου Ι, κατωφέρεια πὺ ἀπαιτοῦσε γερὴ ὑποθεμελίωση, ὄχι μόνο γιὰ τὸ μωσαϊκὸ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ολόκληρη τὴ κτηριακὴ κατασκευὴ.

Τὸ ὑψηλότερο στρώμα (Πα) τῆς χωμάτινης ὑποθεμελίωσης, χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ, με ἄμμο καὶ θραύσματα λατύπης ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο στρώμα Ιγ τῆς ὑποδομῆς, ἀλλὰ καὶ πωρόλιθων, περιεῖχε οστᾶ ζῶων καὶ θαλασσινὰ ὄστρακα. Στὸν πυθμένα του ἐπισημάνθηκαν ἔξι λακωνικοῦ τύπου κεραμίδες στέγης, στρωμένες χωρὶς ἰδιαίτερη

φροντίδα, με την κυρτή τους ὄψη πρὸς τὰ ἐπάνω. Τόσο στὰ θραύσματα αὐτὰ τῶν κεραμίδων, ὅσο καὶ συγκεντρωμένα στὴ ΒΔ. γωνία τῆς τομῆς, παρατηρήθηκαν ἴχνη τέφρας καὶ περισυλλέχτηκαν λεπτότατα τεμάχια ἀπανθρακωμένων ξύλων. Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ προέρχονται καὶ τέσσερις ψηφίδες, δύο μαύρου καὶ δύο πράσινου χρώματος.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα (Πβ), εἶχε τὸ ἴδιο χρῶμα, ἦταν ἀμμόδες κατὰ τόπους, με πολλὰ θραύσματα ἀσβεστόλιθων καὶ πωρόλιθων, ἰδιαίτερα στὸ νότιο τοῦ τμήμα καὶ παρουσίαζε ἴχνη τέφρας στὸ μέσο περίπου τῆς τομῆς. Περιεῖχε θαλασσινὰ ὄστρα, ὀστὰ ζώων, πολλὰ ἀβαφῆ ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τμήμα χεῖλους καὶ βάσεως ὀξυπύθμενου ἀμφορέα, σιδερένιο καρφί, μελαμβαφές χεῖλος ἄωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 302 ἀριθ. 944. Χρον. 375 - 350 π.Χ.), ἀπότμημα ἀπὸ τὸ χεῖλος πώματος λεκανίδος με ἐρυθροβαφές κυμάτιο (πρβλ. Athenian Agora XII, 323 ἀριθ. 1241. Χρον. 350 - 325 π.Χ.), καὶ χεῖλος πάλι ἀπὸ μελαμβαφές ἄωτο σκυφίδιο (πρβλ. Athenian Agora XII, 303 ἀριθ. 949. Χρον. 350 - 325 π.Χ.).

Τὸ τρίτο κατὰ σειρά στρώμα (Πγ), ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ θεωρηθεῖ τῆς ἴδιας ὕψης με τὸ προηγούμενο, ἦταν χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ καὶ μαλακὸ στὸ σκάψιμο. Περιεῖχε μικρὰ θραύσματα κεραμίδων στέγης καὶ ἄρκετά, ὄχι ὅμως πολλὰ, ἀσβεστόλιθων καὶ πωρόλιθων. Περισυλλέχτηκαν ὀστὰ ζώων, λίγα ἀβαφῆ ὄστρακα, τμήμα ἀπὸ τὴ βάση κύλικας - κανθάρου (πρβλ. Athenian Agora XII, 284, ἀριθ. 684, Χρον. 340 - 325 π.Χ.) καὶ μικρότατο θραῦσμα ἐρυθρόμορφου ἀγγείου. Κηλίδα καμένης οὐσίας, διαμ. 0.35 μ., παρατηρήθηκε πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς τομῆς.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα (Πδ) εἶχε ἀποτελεστεῖ στὸ μεγαλύτερο τοῦ τμήμα ἀπὸ μεγάλα καὶ μικρὰ ἀποτμήματα ἀσβεστόλιθων, κατὰ κάποιον τρόπο πακτωμένων σὲ τεφροῦ χρώματος σαθρὸ χῶμα. Περιεῖχε λίγα μελαμβαφῆ ὄστρακα, ὄχι ὅμως χαρακτηριστικῆς τομῆς, ὥστε νὰ ἀποδοθοῦν με βεβαιότητα σὲ συγκεκριμένα σχήματα ἀγγείων. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τὸ στρώμα τοῦτο παρουσίαζε ἰδιαίτερη συνεκτικότητα καὶ ἦταν σχεδὸν ὀριζόντιο, παράλληλο με τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου.

Τὸ πέμπτο στὴ σειρά στρώμα (Πε) εἶχε χρῶμα σκοῦρο καστανὸ, ἦταν μαλακὸ καὶ περιεῖχε λίγους, διάσπαρτους λίθους. Κατὰ τόπους, παρουσίαζε ὑπόλευκες κηλίδες, ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν διήθηση με τὴν ὑγρασία τῶν ὑπερκείμενων ἀσβεστόλιθων. Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ προέρχονται ἄρκετά μελαμβαφῆ ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων χεῖλος μελαμβαφοῦς ἄωτου σκυφίδιου (πρβλ. Athenian Agora XII, 302, ἀριθ. 944, Χρον. 375 - 350 π.Χ.) καὶ ἀπότμημα ἀπὸ τὴ βάση μελαμβαφοῦς σκύφου (πρβλ. Athenian Agora XII, 279, ἀριθ. 608, Χρον. 380 π.Χ.), καθὼς καὶ ὀστὰ ζώων.

Τὸ τελευταῖο, πρὶν ἀπὸ τὸ ὑποκίτρινο ἔδαφος, στρώμα (Πστ) ἦταν σχεδὸν ὁμοιο με τὸ προηγούμενο, μόνο ποὺ περιεῖχε περισσότερη ἄμμο καὶ ἐλάχιστους λίθους. Κανένα εὔρημα δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ.

ΜΕΡΟΣ Β΄. ΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

I. Ἡ χρονολόγηση τῶν μωσαϊκῶν τῆς Πέλλας ἀπασχόλησε στὸ παρελθὸν ἰδιαίτερα τοὺς μελετητές, ὀρισμένοι μάλιστα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀσχολήθηκαν ἐπανειλημμένα με τὸ θέμα σὲ ἀλλεπάλληλα καὶ ἀξιόλογα δημοσιεύματά τους. (Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα τῆς Πέλλας, δὲς Μακεδονικά Ζ' (1967) 306, ἀρ. 101 καὶ Θ' (1969) 172, ἀρ. 86 καὶ 185, ἀρ. 121.

Οι περισσότερες προσπάθειες βασίστηκαν σε τεχνοτροπικά ιδίως κριτήρια, πολύ λίγες σε τεχνικής φύσεως παρατηρήσεις, ελάχιστες τέλος χρησιμοποίησαν τα αρχαιολογικά στοιχεία και τεκμήρια από την ανασκαφική έρευνα — αυτά τουλάχιστο που είδαν το φως της δημοσιότητας.

Στά διάφορα στάδια, από τα όποια πέρασε ή διερεύνηση του προβλήματος, διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις και θεωρίες, σύμφωνα με τις όποιες, και για λόγους τεχνοτροπικών μεταξύ τους διαφορών, τα μωσαϊκά δάπεδα του τετραγώνου 1, δηλαδή το Κυνήγι του Λέοντος, ο Διόνυσος πάνω στον πάνθηρα, ο γρύπας που κατασπαράζει ένα ελάφι και το σύνταγμα των Κενταύρων, πιθανόν να προηγούνται χρονολογικά εκείνων από το τετράγωνο 5 του ίδιου ανασκαφικού τομέα, δηλαδή του μωσαϊκού του Κυνηγιού της 'Ελάφου, της 'Αρπαγής της 'Ελένης και της 'Αμαζονομαχίας και ότι τα πρώτα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν «to the last quarter of the 4th century», ενώ τα δεύτερα «may belong to the early 3rd» (Petsas, *Archaeology* 17 (1964) 83 — του ίδιου, *Mos. G-R I* (1965). Πρβλ. Petsas, *SMA* 14 (1964/5) και του ίδιου, *BSt* 4 (1963) 171· πρβλ. και M. Robertson, *A History of Greek Art* 1975, 487). Άλλοι θεώρησαν πιθανότερη τη χρονολόγηση όλων άνεξαιρέτως των μωσαϊκών «εις τους περί το 300 π.Χ. χρόνους . . . εις εποχήν δηλαδή προς την οποίαν αρμόζουν και τα λοιπά αρχαιολογικά τεκμήρια» (Μακαρόνα, *ΑΔ* 16 (1960): Μελέται 72 - 83. Του ίδιου, *ΑΔ* 17 (1961 - 2): Χρονικά, 213. Του ίδιου, *Ήμερολόγιον Ίονικής και Λαϊκής Τραπέζης*, έτους 1963. Πρβλ. G. Richter, *A Handbook of Greek Art*, 1963³, 278 και 'Ανδρόνικου, *BSt* 5 (1964) 293). 'Η χρονολογική εξάλλου ένότητα των μωσαϊκών της Πέλλας, παρά την αναντίρρητη ύπαρξη τεχνοτροπικών διαφορών μεταξύ τους, και ή τοποθέτηση όλης της σειράς «within the limits of the last quarter of the 4th century», όπως υποστηρίχτηκε (C. M. Robertson, *JHS* 85 (1965) 89), άμφισβητήθηκε άμέσως μετά, ως προς το χρονολογικό της σκέλος, με την ένταξη του μωσαϊκού δαπέδου του Κυνηγιού της 'Ελάφου στα χρόνια γύρω από το 275 π.Χ. (Bakalakis, *AA* 1966, 537). Οι νεώτερες ώστόσο τάσεις και θεωρίες (K. Schefold, *PKG* 1 (1967) 228 άριθ. 241 και Μακαρόνα, 'Αρχαία Μακεδονία 1 (1970) 164) με βάση τόσο τεχνοτροπικά κριτήρια, όσο και ανασκαφικά στοιχεία, προτείνουν ως πιθανότερη περίοδο για την κατασκευή όλων των μωσαϊκών, τη δεκαετία γύρω στα 320 π.Χ.. Και τέτοια ανασκαφικά τεκμήρια, ερήματα της ανασκαφής και από 5 τετράγωνα του τομέα I, αναφέρονται, ανάμεσα σε άλλα, έρυθρόμορφα άγγεϊα, ανάλογα με εκείνα που βρέθηκαν στην Όλυνθο, θραύσματα και άκέραια δείγματα από ήγεμόνες στρατηγες, πήλινα γραπτά αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και υπολογίσιμος άριθμός χάλκινων κυρίως νομισμάτων, τα περισσότερα από τα όποια είναι κοπές Φιλίππου Β' και 'Αλεξάνδρου Γ' (Μακαρόνα, *δ.π.* 164 κ.έ.)¹¹.

11. Βέβαια, ή άνεύρεση τόσων χάλκινων νομισμάτων του Φιλίππου και του 'Αλεξάνδρου, δέν προϋποθέτει και την άναγκαστική κυκλοφορία τους άποκλειστικά και μόνο μέσα στον 4ο π.Χ. αϊ., τη στιγμή μάλιστα που, όπως είναι γνωστό, τόσο νομισματικοί «θησαυροί» (hoards) του 3ου π.Χ. αϊ., όσο και ανασκαφικά νομισματικά ερήματα (stray finds) περιέχουν σε άξιοσημείωτη συχνότητα τέτοια νομίσματα. 'Εκείνο που υπολογίζεται συνήθως είναι ό βαθμός φθοράς του μετάλλου, που άποδεικνύει και τη μεγάλη ή μικρή κυκλοφοριακή χρήση των νομισμάτων, διαπίστωση, είναι άλήθεια, άρκετά υποκειμενική, που ώστόσο δέ σημειώνεται στον σχετικό κατάλογο (Μακαρόνα, *δ.π.*, 164-5).

Π. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν διερευνητικῶν τομῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου συγκροτήματος τῶν δωματίων τῆς μεγάλης οἰκίας στὸ τετράγωνο 5, καθὼς καὶ τῆς οἰκίας μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Κυνηγιοῦ τοῦ Λέοντος στὸ τετράγωνο I τοῦ ἴδιου ἀνασκαφικοῦ τομέα, συνοψίζονται στίς παρακάτω διαπιστώσεις:

(1) Σέ καμιὰ περίπτωση τὰ κινητὰ εὐρήματα, καὶ ἰδιαίτερα τὰ παραδείγματα κεραμεικῆς, ποὺ καὶ ἀκριβέστερα χρονολογοῦνται καὶ αὐτὰ μόνον, ἀποτελοῦν στοιχεῖα κατεξοχὴν «λαλοῦντα», δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὑστερότερα ἀπὸ τὸ 325 π.Χ.

(β) Τὸ εἶδος καὶ ὁ τρόπος μείξεως καὶ στρώσεως τῶν ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν προπαρασκευὴ τῆς ὑποδομῆς ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν δαπέδων ποὺ ἐρευνήθηκαν, καθὼς καὶ ἡ ὁμοιότροπη βασικὰ σύσταση καὶ διάταξη τῶν στρωμάτων στὴ χωματίνη ὑποθεμελίωση —κυρίως οἰκοδομικὰ ἀπορρίμματα, εἴτε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κτήρια, εἴτε ἀπὸ παρακείμενα, ὅπως λατύπη ἀπὸ τὴ λάξευση καὶ μόρφωση, προφανῶς, τῶν ἀσβεστολιθικῶν ὀρθογώνιων γωνιόλιθων, μὲ τοὺς ὁποίους εἶναι χτισμένα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ σπίτια στὸν ἀνασκαφικὸ τομέα I, θραύσματα κεραμίδων στέγης, ἀπολεπίσματα ἐγχρωμῶν κονιαμάτων ἀπὸ ἐπιχρίσματα τοίχων, χαλίκια καὶ ἄμμος, ἀκόμη καὶ ψηφίδες— συνηγοροῦν τόσο γιὰ τὸ σύγχρονο τῆς κατασκευῆς τῶν χτηρίων, ὅσο καὶ γιὰ τὴν παράλληλη διακόσμησή τους. (Ὁ ὑπολογισμὸς ἀριθμὸς ὀστράκων ἀγάνωτων, καθημερινῆς χρήσεως, ἀγγείων καὶ τὰ ὄστᾶ ζώων, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι προέρχονται ἀπὸ κάπου κοντὰ, εἴτε ἀπὸ μπάζα εἴτε, καὶ τὸ πιὸ πιθανό, ἀπὸ χωρὸ ἐργοταξίου¹². ἴσως ἀκόμη καὶ τὰ θαλασσινὰ ὄστρα, μὲ τὴ σκέψη, ὅτι ἡ θάλασσα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου)¹³.

Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐρευνα στὰ ὅσα ἡ ἀνασκαφὴ τῶν 5 οἰκοδομικῶν τετραγώνων ἀποκάλυψε στὴ δεκαετία ἔ60 (συνοπτικὰ δὲς Μακαρόνα, Ἄρχαία Μακεδονία I (1970), 164 - 65), δίνει στὰ πρῶτα ἓνα καινούργιο περιεχόμενο καὶ ὁδηγεῖ στὰ παρακάτω συμπεράσματα:

Τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, καὶ μάλιστα, ὅπως πετυχημένα ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν C. M. Robertson (JHS ὅ.π. 89), τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κασσάνδρου —ὀψωσδῆποτε, ἀπὸ τὸ 316 π.Χ. καὶ μετὰ, ὅποτε ἡ Πέλλα περιέρχεται στὴν ἐξουσία του (Διοδ. Σικελ. XIX 50.3 - 7)— ἀναμφισβήτητα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ χρονολογικὸ ἐκεῖνο πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρατηρεῖται καὶ βεβαιώνεται στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς πόλεως, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀνασκαφικὸ τομέα Π⁴. Οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὑλοποίηση ἐνός

12. Τοῦτο ἴσως νὰ μὴν εὐσταθεῖ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τῶν «ἀνθεμίων».

13. Γιὰ τὰ τοπογραφικὰ τῆς Πέλλας δὲς BSt I (1960), 113-128, κυρίως ὁμῶς 115-16 (Petsas). Πρβλ. καὶ τίς παρατηρήσεις καὶ ἀντιρρήσεις στὸ ΑΔ 16 (1960), 72-83 (Μακαρόνας). Διαμαντούρου, Πέλλα I (1971), 90.

14. Χωρὶς νὰ μπορεῖ αὐτὸ ἀκόμη νὰ ἀποδειχθεῖ, κυρίως ἀπὸ ἔλλειψη ἀνασκαφικῶν στοιχείων, θὰ ἦταν ἴσως δυνατό νὰ ὑποστηριχθεῖ, ὅτι στὴν περίπτωση τῆς Πέλλας, ἡ νέα συνοικία — αὐτὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ τομέα I — σχεδιάστηκε καὶ ἰδρύθηκε «ἐν ἐπαφῇ» πρὸς τὸν παλιὸ πυρῆνα τῆς κλασσικῆς πόλης, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὴ Δαμασκὸ καὶ τὴ συριακὴ Βέροια (Alep) (δὲς σχ. R. Martin, L'Urbanisme dans la Grece Antique, Παρίσι 1956, 171 καὶ 174, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία μὲ τὴ διαφορὰ, ὅτι ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἀρχελαίου, σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές τῆς ἐποχῆς θὰ ἦταν καὶ αὐτὴ χτισμένη στὸ λεγόμενο ἵπποδάμειο σύστημα. Γιὰ τὸν Ἴπποδάμο δὲς τελευταῖα James R. Mc Credie, Hipodamos of Miletos. Studies presented to George Hanfmann, Mainz 1971, 95 κέ.

μεγαλεπήβολου και ένιαίου στη σύλληψη του πολεοδομικού σχεδίου, με έντονη τη σφραγίδα της νέας εποχής του Έλληνισμού των επιγόνων, χρυσοφόρων βετεράνων τών νέων μηδικών¹⁵.

Στην περίπτωση που οι διαπιστώσεις αυτές και τὰ συμπεράσματα θὰ μπορούσαν νὰ είχαν χαρακτήρα περισσότερο αποδεικτικό —σ' αυτό θὰ είχαν αποφασιστική σημασία βέβαια νέα εὐρήματα, τόσο ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς και σὲ ἄσκαφτα τμήματα τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅσο και ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῆς χωμάτινης ὑποθεμελίωσης και τῶν ὑπόλοιπων δωματίων τῶν οἰκιῶν τῶν τετραγώνων 5, 3 και 1 και ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν και τῶν κτηριακῶν λειψάνων— τότε ἀναμφισβήτητα ἡ ἄποψη, ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ ἑνὸς μεγαλεπήβολου προγράμματος σὲ τμήμα τῆς μεταλεξάνδρειας Πέλλας, παράλληλα με τὴν ἀνάληψη παρόμοιου και μεγαλύτερης κλίμακας ἔργου στη Θεσσαλονίκη και τὴν Κασσάνδρεια¹⁶, θὰ πρέπει εὐλογα νὰ σχετιστεῖ χρονολογικά με τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, τὴν ἐπιστροφή τῶν παλαίμαχων ἐταίρων και τὴν εἰσροὴ ἄφθονου πλούτου ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ὅπως τουλάχιστο μαρτυροῦν οἱ θησαυροὶ χρυσῶν και ἀργυρῶν ἀγγείων και ἄλλων πολυτίμων ἀντικειμένων, που κατὰ καιροὺς παρουσιάζει ἡ μακεδονικὴ γῆ¹⁷, ἀποκτᾷ τὴ διάσταση που τῆς ἀρμόζει. Ὅποτε και εὐκολα θὰ ἀμφισβητοῦσε κανεὶς και τὸ νόημα που συνήθως ἀποδίδεται στὸν ποιητικὸ θρῆνο τοῦ Ἀντιπάρου τοῦ Θεσσαλονικέως, ὅτι «Πέλλα Ἀλεξάνδρω συναπάλετο» (Anth. Graeca VII, 139, ἔκδ. Loeb).

Βέροια - Πέλλα - Ἀθήνα, (Ἰούλιος 1976)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εἶχε παραδοθεῖ τὸ ἄρθρο στη σύνταξη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ὅταν μοῦ ζητήθηκε νὰ ἐνταχθοῦν στὴν παραπάνω μελέτη τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς χωμάτινης ὑποθεμελίωσης τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου με τὴν Ἀμαζονομαχία (ἀνασκαφικός τομεὺς I, τετράγωνο 5), που πραγματοποιήθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1977, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανατοποθέτησή του στὴν ἀρχικὴ του θέση. Τὴν προϋσταμένη τῆς Ἐφορείας κ. Μ. Σιγανίδου και τὴν τ. Ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων κ. Εὐγ. Γιούρη, τὴν πρώτη γιὰ τὴν εὐγενὴ τῆς πρωτοβουλία νὰ μοῦ παραχωρήσει τὴ δημοσίευση, και τὴ δεύτερη γιὰ τὸ πολύμορφο τῆς ἐνδιαφέρον, εὐχαριστῶ και πάλι θερμά. Τὴν ἀνασκαφὴ ἐπέβλεψε ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς δ. Μ. Λιλιμπάκη.

Μωσαϊκὸ δάπεδο ἀμαζονομαχίας (Σχ. 10)

Ἡ διερευνητικὴ τομὴ χαράχτηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου με κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β, ἔτσι ὥστε ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς της νὰ συμπίπτει με τὸν κατὰ

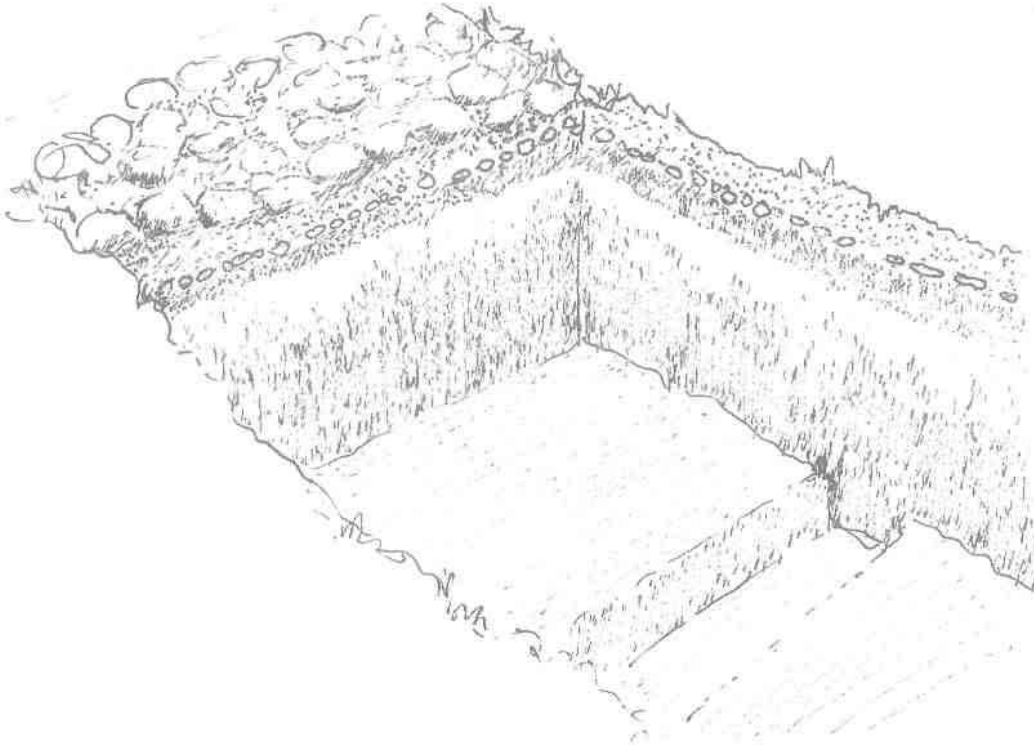
15. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, και λίγο ἀργότερα, οἱ Σελευκίδες σ' ἕνα εὐρὸ πρόγραμμα πολεοδομικῆς πολιτικῆς ἰδρύουν νέες πόλεις, σύμφωνα με τὶς οἰκιστικὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐπεκτείνουν ἄλλες ἐφαρμόζοντας πάντα τὶς καινούριες ἀντιλήψεις περὶ ρυμοτομίας (δὲς σχ. R. Martin, ὁ.π. 163 κέ.).

16. Οἱ πρόσφατες μελέτες τοῦ Μ. Vickers (Towards a Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki στὰ Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Συμποσίου περὶ Ἀρχαίας Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1970, 238 κέ., κυρίως ὁμοῦς Hellenistic Thessaloniki, στὸ JHS 92 (1972), 156 κέ.) συνέβαλαν στη διερεύνηση τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονικῆς· δυστυχῶς δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο με τὴν Κασσάνδρεια, που παραμένει ἀνασκαφικά ἀνεξερεύνητη.

17. Εὐρήματα ἀπὸ Δερβένι, Νικήσιανη, Σταυρούπολη, Θεσσαλονίκη κλπ.

πλάτος των καταφλίων, που ένώνουν τὸ δωμάτιο μέ τὰ παρακείμενά του· ἡ ἔρευνα σέ βάθος περιορίστηκε ὥστόσο στό μισό μόνο νότιο τμήμα της (μῆκος 2.65 μ. καί πλάτος 1.50 μ.) γιά τεχνικούς λόγους.

Ἡ ὑποδομή τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου, ἐφόσον βέβαια τὸ στρώμα τῶν ψηφίδων εἶχε ἀποκολληθεῖ, καί μάλιστα ὅπως ἀποδείχτηκε στίς ἐργασίες, ἀρκετά ἄτεχνα στό παρελθόν, διατηροῦσε μόνο τὰ στρώματα Ιβ καί Ιγ, πάχους ἀντίστοιχα 0.04 - 0.05 μ. καί 0.06 - 0.08 μ. Ὁ τρόπος μείξεως καί στρώσεως τῶν ὑδραυλικῶν κονιαμάτων καί τῶν ποταμίσιων λίθων (κροκαλῶν) δὲ διέφερε ἀπό ἐκεῖνον, πού παρατηρήθηκε στήν

Σχ. 10. Μωσαϊκό δάπεδο τῆς Ἀμαζονομαχίας. Στρωματογραφία (σχέδιο τοῦ συγγραφέα).

ὑποδομή τῶν δαπέδων τῶν ὑπόλοιπων δωματίων τῆς μεγάλης οἰκίας τοῦ τετραγώνου 5.

Τό ὑψηλότερο στρώμα (IIα) τῆς χωμάτινης ὑποθεμελίωσης, στήν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου εἶχαν πακτωθεῖ οἱ κροκάλες, εἶχε πάχος μόνο 0.04 μ. καί ἀποτελέστηκε κυρίως ἀπό ἄφθονη λατύπη ἀσβεστολιθικῆς ὑφῆς.

Τό δεύτερο στρώμα (IIβ) ἀπό χώματα χρώματος σκούρου καστανοῦ, σέ ἀρκετά σημεῖα του παρουσίαζε στρώσεις φερτῆς ἄμμου καί περιεῖχε διάσπαρτες μικρές φυσικές πέτρες. Τό πάχος του κυμαινόταν στά 0.10 - 0.12 μ. Ἐνα μικρό φθαρμένο κεφάλι ἀπό πήλινο γυναικεῖο εἰδώλιο, ἴσως ταναγραίας, λίγα ὄστρακα ἀπό μελαμβραφῆ ἀγγεῖα καί ἄλλα ἀπό ἀγάνωτα, χωρίς ἰδιαίτερα γνωρίσματα, τμήμα ἀπό χάλκινο καρφί, καθώς καί πήλινη πυραμιδωτή ἄσημη ἀγνύθα, ἀποτελοῦσαν τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπό τό στρώμα τοῦτο.

Τό στρώμα πού ἀκολουθοῦσε (Πγ), εἶχε πάχος 0.05 μ. καί χρώμα καστανό ἀνοιχτό. Δέν περιεῖχε εὐρήματα καί παρουσίαζε λασπώδη ὕφη.

Χαρακτηριστικό καί γιά τὰ τρία αὐτά στρώματα ἦταν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἐπιφάνειές τους βρέθηκαν παράλληλες πρὸς τὴ στήθμη τοῦ δαπέδου, πράγμα πού μᾶλλον ὑποδηλώνει τὴ χρησιμοποίηση κυλίνδρου.

Τὸ τέταρτο καί τελευταῖο στρώμα (Πδ), πάχους 0.65 - 0.70 μ. καί χρώματος σκούρου καστανοῦ, ὅπως ἐκείνου τοῦ Πβ, περιεῖχε ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ ἀγάνωτα ἀγγεῖα, κυρίως στὸ πάνω του μέρος, καί, σποραδικά, θραύσματα ἀσβεστόλιθου. Κοντὰ στὸν πυθμένα ἐντοπίστηκαν δύο μικρὰ τεμάχια ἀπὸ σίδηρο καί ἀργυρο ὀκτάδραχμο τοῦ *Αλεξάνδρου Α' σὲ πολὺ κακὴ διατήρηση (βλ. D. Raymond, *Macedonian Regal Coinage to 413 B.C.*, NNM 126, 100 κέ.: group II, Χρον. 476/5 -περίπου 460 π.Χ.).

Ἀθήνα, Μάϊος 1977

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ

ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ Β'

Α'. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ¹ (Πί ν. 72-77)

Το κεφάλι του ώριμου άνδρα με γένια, άρ. Εύρ. 5241 (Πί ν. 72-75) βρίσκεται στις 'Αποθήκες του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου 'Αθηνών. 'Η τεχνοτροπία και ό τύπος της κόμμωσης τοποθετούν τό κεφάλι του 'Εθνικού Μουσείου χρονολογικά στην πρώιμη έποχή των 'Αντωνίνων 138-161 μ.Χ. Τά μαλλιά του, δοσμένα σε άτακτους αντιθετικούς πλαστικούς βοστρύχους, καλύπτουν τό κεφάλι. Βόστρυχοι άποσπώνται από την κύρια μάζα των μαλλιών και πέφτουν στο πάνω μέρος του τραπεζιοειδούς μετώπου, πού χαράζεται από δύο παράλληλες ρυτίδες. Τά φρύδια άποδίδονται με μικρά άνοιχτά τόξα, πού βρίσκονται σε μικρή άπόσταση από τά μάτια. Βαθιές είναι οί κόγχες των ματιών, τά βλέφαρα πλατιά και σαρκώδη, τά μάτια επιμήκη, με δηλωμένη την ίριδα και την κόρη, στίς έσωτερικές γωνίες διακρίνεται ό κανθός, στίς εξωτερικές έχει μικρές ρυτίδες έκφρασης. 'Η κόρη είναι σκαλισμένη σε σχήμα πέλτης. Τό έλεύθερο χείλος των κάτω βλεφάρων είναι διογκωμένο και πλαισιώνει σαν ταινία τά μάτια.

Μεγάλες επιφάνειες παρειών κυριαρχούν στο πορτραίτο. 'Ελαφρά χαράζονται οί ρινοπαραιακές γραμμές. Τό πάνω χείλος καλύπτεται από τό μεγάλο μουστάκι, πού οί άκρες του πέφτουν άνόργανα προς τά κάτω. Τό στόμα είναι μικρό. Τά γένια είναι κοντά, με μικρούς μνηοειδείς πλαστικούς βοστρύχους, πού πλαισιώνουν ήμικυκλικά τό κάτω τμήμα του προσώπου· στοιχείο για την πρώιμη χρονολόγηση του πορτραίτου, είναι τό ήμικυκλικό πλατύ σχήμα τους. Δύο μικρά τμήματα στην περιοχή του κάτω χείλους, στίς άκρες του, έχει αφήσει ό καλλιτέχνης άγένεια· είναι χαρακτηριστικό άτομικό στοιχείο του εικονιζόμενου προφανώς. Τά χαρακτηριστικά του προσώπου στο πορτραίτο του 'Εθνικού Μουσείου είναι συγγενικά με του 'Αντωνίνου του Εύσεβου. 'Η προτομή² του πού βρίσκεται στη Ρώμη, Museo del Palatino (Πί ν. 76-77), παρου-

1. 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο 'Αθηνών. Κεφάλι με άρ. Εύρ. 5241. Προέλευση άγνωστη. Στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου φέρει τον άρ. Β.Ε. 5. Κατεγρήφη τό 1973. Δώρο προς τό Δημόσιο από τους Νικ. και 'Εμμ. 'Αλιηγό. Στο Β.Ε. υπάρχει ή ένδειξη: ίσως 'Αντωνίνος ό Ευσεβής; Λείπει ή μύτη, τμήματα από τους βοστρύχους, μικρό τμήμα του πάνω χείλους, τό άριστερό αυτί και ό λαιμός, έκτός μικρού τμήματος αριστερά. 'Απολεπίσματα παρατηρούνται στην επιφάνεια του προσώπου.

Κηλίδες σκούρες στο μέτωπο και στην περιοχή του κροτάφου άριστερά.

Διαστ. όλικ. σωζ. ύψ. κεφ. 0.294, ύψ. από τον κεντρικό βόστρυχο 0.196, πλάτ. μετώπου 0.145, ύψ. μετώπου στίς άκρες 0.056, πλάτ. κεφ. 0.247, πλάτ. κροταφικού χώρου 0.154, μήκ. ματιών 0.035 κάθετο άνοιγμα ματιών 0.015, άποστ. ματιών 0.035, μήκ. στόμ. 0.045, πλάτ. στην περιοχή των παρειών 0.165 μ. Μάρμαρο παριανό.

Εύχαριστώ τό Διευθυντή του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου 'Αθηνών κ. Νικ. Γυλιούρη για την άδεια της δημοσίευσης, τό γλύπτη του 'Εθνικού Μουσείου κ. Στυλ. Τριάντη για την πληροφορία του ως προς την ποιότητα του μαρμάρου. Για τίς φωτογραφίες εύχαριστώ τους φωτογράφους του Μουσείου κ.κ. Θ. Μηλιαράκη και Δ. Γιαλούρη.

2. Προτομή θωρακοφόρου. Ρώμη, Museo del Palatino. M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit, σ. 20, 25, 71, 95, 105, 106, 107, 112, 142, 286, εικ. 8 a-b, εκεί βρίσκεται και ή παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

σιάζει μεγάλη ομοιότητα στον τύπο της κόμμωσης και στα χαρακτηριστικά του προσώπου. Και στα δύο πορτραίτα υπάρχουν οι βόστρυχοι στις άκρες του τραπεζιοειδούς μετώπου και ακολουθούν οι δύο σπειροειδείς βόστρυχοι στο κέντρο του μετώπου.

Συγγένεια παρατηρείται και στα χαρακτηριστικά του προσώπου, στο τετραγωνικό περίγραμμα, στο επίμηκες σχήμα των ματιών, στα βαριά πλατιά βλέφαρα, στις μεγάλες επιφάνειες των παρειών· επίσης, στη μητροπολιτική προτομή βρίσκουμε στις άκρες, κάτω από τα χείλη, τους δύο μικρούς αγένειους χώρους και το ημικυκλικό σχήμα που έχει το γένη. Όμοιότητα παρατηρείται και στις πλάγιες όψεις (Πί ν. 72, 76).

Παρατηρούνται ορισμένες διαφορές μεταξύ του κεφαλιού που βρίσκεται στις Άποθηκες του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και της μητροπολιτικής προτομής : (α) Στο κεφάλι του Έθνικού Μουσείου οι βόστρυχοι αποδίδονται με φυσικότητα και κάποια βαρύτητα, οι γραμμές για τη δήλωση των μαλλιών είναι πλατιές και επιφανειακές· αντίθετα, στη μητροπολιτική προτομή οι βόστρυχοι στα μαλλιά και στα γένη είναι με σαφήνεια μεταλλική, σχεδόν, αποδομένοι, και οι τρίχες αποδίδονται με λεπτές εγχάρακτες γραμμές. (β) Στο κεφάλι του Έθνικού Μουσείου κυριαρχούν οι μεγάλες, σχεδόν επίπεδες, επιφάνειες, ενώ στη μητροπολιτική προτομή υπάρχει έντονη διαφοροποίηση των όγκων, βαθύνσεις στην περιοχή των κροτάφων και των παρειών, τα μύλα είναι διογκωμένα και οι ρινοπαραειακές γραμμές βαθύτερες. (γ) Από τη μητροπολιτική προτομή λείπουν οι ρυτίδες του μετώπου, το στόμα είναι μεγαλύτερο, με καμπυλόγραμμα χείλη, ενώ στο κεφάλι του Έθνικού Μουσείου το στόμα είναι μικρότερο και το πάνω χείλος καλύπτεται από το μουστάκι. Το περίγραμμα του κάτω χείλους δηλώνεται με εγχάρακτη γραμμή.

Ο Μ. Wegner βλέπει στη μητροπολιτική προτομή εργασία έλληνική, γιατί αν και ανήκει στον τύπο *Croce Greca* 595⁴, σαν ελεύθερη απόδοση αυτού του τύπου, μένει όμως χωρίς παράλληλο⁵ στο μητροπολιτικό χώρο. Η εύρεση του κεφαλιού στα υπόγεια του Έθνικού Μουσείου δείχνει ότι υπάρχει παράλληλο του τύπου αυτού στον έλλαδικό χώρο. Ο τύπος της κόμμωσης είναι πραγματικά ο ίδιος. Η τεχνολογική διαφορά όμως που υπάρχει στην απόδοση των μαλλιών είναι ουσιαστική και αντίθετη με την άποψη του Wegner για την ελληνική προέλευση⁶ της προτομής. Η λεπτομερειακή και με σαφήνεια μεταλλική απόδοση των βοστρύχων στη μητροπολιτική προτομή είναι διαφορετική από την απόδοση των πλαστικών δυνατών βοστρύχων στο ελληνικό κεφάλι· αυτό φαίνεται περισσότερο στις πλάγιες όψεις των κεφαλιών (Πί ν. 72, 75, 76). Τα χαρακτηριστικά του προσώπου στη μητροπολιτική προτομή είναι αρμονικά, χωρίς να είναι εξιδανικευμένα. Έκφραση γλυκύτητας και μελαγχολίας είναι διάχυτη στο πρόσωπο· το στοιχείο όμως αυτό δεν είναι ικανό, σαν απόδειξη ελληνικής εργασίας στην προτομή. Η άλλη άποψη του Wegner⁷, ότι ίσως να έγινε από Έλληνα γλύπτη το πορτραίτο — και υπάρχουν Έλληνες γλύπτες που εργάζονταν στη Ρώμη, κι ήταν φυσικό να είναι επηρεασμένοι από τη ρωμαϊκή αντίληψη τέχνης, χωρίς όμως να έχουν

3. M. Wegner, ό.π., σ. 142.

4. Ρώμη, Museo Vaticano, *Croce Greca* 595. Κεφάλι από την Όστια. M. Wegner, ό.π., σ. 22, 23, 24, 25, 81, 93, 145, 279, εικ. 4α.

5. M. Wegner, ό.π., σ. 142.

6. M. Wegner, ό.π., σ. 25.

7. M. Wegner, ό.π., σ. 25, 96.

αποδεσμευτεί από την παράδοση της πατρίδας τους — είναι πιθανότερη. Ἡ διάχυτη γαλήνη στο πρόσωπο του αυτοκράτορα αποτελεί ἴσως στοιχείο ἑλληνικῆς ἐργασίας.

Ἡ τεχνοτροπικὴ διαφορά, πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν κεφαλιῶν, εἶναι σαφῆς καί μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε, πῶς εἶναι ἀπίθανη ἡ ἑλληνικὴ προέλευση τῆς μητροπολιτικῆς προτομῆς. Πιθανόν ὅμως εἶναι νά ἔχει γίνει στή Ρώμη ἀπό Ἑλληνα γλύπτη ἢ ἀκόμα πιθανότερο νά εἶναι τὸ δημιούργημα ἑνὸς Ρωμαίου γλύπτη, μὲ πολλή εὐαισθησία καί καλαισθησία.

Λόγω τῆς μεγάλης συγγενείας του μὲ τὴ μητροπολιτικὴ προτομὴ, τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς προτομῆς τοῦ Museo del Palatino. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τοὺς κύριους τύπους Formia⁸ (Thermenmuseum 718), Croce Greca 595⁹, Vaticano, Sala dei Busti 284¹⁰, δημιουργεῖται καί ἕνας τέταρτος τύπος μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τὴν προτομὴ πού βρίσκεται στοῦ Museo del Palatino. Χρονολογικὰ τὸ πορτραῖτο πού βρίσκεται στοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου καί ἡ μητροπολιτικὴ προτομὴ τοποθετοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν τύπο Formia Thermenmuseum 718, Croce Greca 595 καί Vaticano, Sala dei Busti 284, γιατί ἐκτὸς τῶν νεανικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καί τὸ σχῆμα τοῦ γενιοῦ εἶναι στοιχείο, γιὰ τὴν πρῶμην χρονολόγησι τοῦ πορτραίτου, πού συναντιέται καί στήν Ἀδριάνειο ἐποχῇ.

Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς στοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ, ὡς ἡ καλύτερη ὡς τώρα γνωστὴ ἀπεικόνισι τοῦ αυτοκράτορα πού βρέθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς εἶναι λίγες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, συγκριτικὰ μὲ ἀπεικονίσεις ἄλλων αυτοκρατόρων, ὅπως τοῦ Αὐγούστου, τοῦ Τιβέριου, τοῦ Ἀδριανοῦ καί τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Γνωστὲς εἶναι : (α) Πορτραῖτο¹¹ πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος πού βρίσκεται στή Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μὲ ἀρ. Εὐρ. 3563. Ἡ ἀπόδοσι τοῦ κεφαλιοῦ στήν εἰκονογραφία τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς γίνεται ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη μὲ ἐπιφύλαξι, λόγω τῶν διαφορῶν πού παρατηροῦνται στήν κόμμωσι, στή γενικὴ φυσιογνωμικὴ ὁμοίωσι καί στήν ἀπόδοσι τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν (ἴσως εἰκονίζεται ἕνας φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς). (β) Μουσείο Ἀγορᾶς : Στήν Ἀρχαία Ἀγορὰ βρέθηκε θωρακοφόρος προτομὴ¹² τοῦ αυτοκράτορα μὲ ἀρ. Εὐρ. S. 2436, πού ἀνήκει στὸν τύπο Croce Greca 595. (γ) Μουσείο Κορίνθου : Κεφάλι¹³ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, τύπος Croce Greca 595, ἐλεύθερη ἀπόδοσι. (δ) Μουσείο Ὀλυμπίας : Ἀγαλμα¹⁴ τοῦ αυτοκράτορα, πού ἀνήκει στὸν τύπο Formia, Thermenmuseum 718. Βρέθηκε νότια ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. Διαφορὲς παρατηροῦνται σ' ὅλες τίς παραπάνω ἑλληνικὲς ἀπεικονίσεις

8. M. Wegner, ο.π., σ. 21.

9. M. Wegner, ο.π., σ. 22.

10. M. Wegner, ο.π., σ. 24.

11. Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Κεφάλι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους πρὸς ἔνθεσι, ἀρ. Εὐρ. 3563. M. Wegner, ο.π., σ. 92, 93, 125, 282, εἰκ. 9a.

12. Μουσείο Ἀγορᾶς. Θωρακοφόρος προτομὴ τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, ἀρ. Εὐρ. S. 2436. *Hesperia* 42 (1973), σ. 170, εἰκ. 37a.

13. Μουσείο Κορίνθου. Κεφάλι ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. M. Wegner, ο.π., σ. 18, 21, 22, 93, 131, 279, 282, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

14. Μουσείο Ὀλυμπίας. Ἀγαλμα τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς. Βρέθηκε τὸ 1878 νότια ἀπὸ τὴν ἐξέδρα τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ. M. Wegner, ο.π., σ. 21, 23, 91, 93, 136, 279, 282, εἰκ. 9b.

του αυτοκράτορα σε σύγκριση με άπεικονίσεις του στη μητροπολιτική Ρώμη, που οφείλονται στη διαφορετική τεχνοτροπία, αντίληψη και ευαισθησία των Έλλήνων καλλιτεχνών.

Β'. ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΣΕΒΗΡΩΝ

(Πί ν. 78 - 96)

Τρία αξιόλογα αδημοσίευτα γυναικεία πορτραίτα, που βρίσκονται στις 'Αποθήκες του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου, παρουσιάζουν εξαιτίας της κόμμωσής τους, που ταυτίζεται με πορτραίτα αυτοκρατειρών της δυναστείας των Σεβήρων, ξεχωριστό ένδιαφέρον.

Τά ατομικά χαρακτηριστικά των εικονιζομένων γυναικών είναι δύσκολο να ταυτιστούν με αυτοκράτειρες της ίδιας δυναστείας, κι αυτό γιατί τά πορτραίτα των αυτοκρατειρών της μέσης και της υστερης εποχής των Σεβήρων είναι σπάνια, άκόμα και στη μητροπολιτική Ρώμη. Σπανιότερες άπεικονίσεις της παραγμένης αυτής εποχής υπάρχουν, όπως είναι φυσικό, στη Ρωμαϊκή επικράτεια.

Στό πορτραίτο, με αριθμό Εύρ. 551 (Πί ν. 78 - 81)¹ άπεικονίζεται νέα γυναίκα. 'Η μάζα της κόμης χωρίζεται στη μέση, φέρεται πίσω και καταλήγει σε βοστρυχοειδή πλόκαμο, που έλίσσεται σπειρωτά και σκεπάζει την πίσω όψη της κεφαλής. 'Από την κύρια κόμμωση ξεκόβουν δύο μηνοειδείς μικροί βόστρυχοι που στολίζουν την περιοχή εμπρός από τά αυτιά. Τό περίγραμμα του προσώπου είναι ώσειδές. Βαθιές είναι οί κόγχες των ματιών με έντονη φωτοσκίαση. Τά βλέφαρα είναι σαρκώδη. 'Ιρις και κόρη δηλώνονται. Στις έσωτερικές γωνίες έχει σημειωθεί ό κανθός. Τό έλεύθερο χείλος στά κάτω βλέφαρα είναι διογκωμένο. Οί επιφάνειες των παρειών είναι πλατιές και επίπεδες· τό σαγόι μικρό και στρογγυλό με έντονη βάρυνση κάτω από τά χείλη. 'Η μυστικοπαθής έκφραση που χαρακτηρίζει όλη την εποχή των Σεβήρων, άτομικό γνώρισμα της συριακής καταγωγής αυτοκράτειρας 'Ιουλίας Δόμνας, πράγμα που θά χαρακτηρίσει και θά άσκήσει επίδραση στην τέχνη της εποχής της και άργότερα, είναι διάχυτη στό πρόσωπο της εικονιζόμενης. 'Η κόμμωση του κεφαλιού άνήκει στον τύπο που έχει ή 'Ιουλία Μαΐσα (170 - 229 μ.Χ.)² σε νομίσματά της των έτών 170 - 175 - 225 μ.Χ. (Πί ν. 95 α) με μικρές

1. 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο 'Αθηνών. Ρωμαϊκή Συλλογή. Γυναικεία κεφαλή με άρ. Εύρ. 551 από την 'Αθήνα. Βρέθηκε τό 1878 στό 'Ασκληπιείο. Sybel, 3279. Π. Καββαδίας, Γλυπτά του 'Εθνικού Μουσείου, σ. 291 κ.έ., άρ. 551. Π. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτών του 'Εθνικού Μουσείου, σ. 87, άρ. 551. 'Η επιφάνεια του προσώπου είναι φθαρμένη. Λείπει ή μύτη. *Ύψ. κεφ. 0.255 μ., ύψ. προσώπου 0.192, ύψ. μετώπου 0.057, διάμ. ματιών 0.042, άπόστ. ματιών 0.045, πλάτος κεφ. 0.205, διάμ. στόματος 0.055, πλάτος κροταφικού χώρου 0.155. Μάρμαρο πεντελικό. Ευχαριστώ τό Διευθυντή του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου 'Αθηνών κ. Ν. Γιαλούρη, για την άδεια της δημοσίευσης του πορτραίτου. Τό γλύπτη κ. Στυλ. Τριάντη ευχαριστώ, γιατί με κατατόπισε σχετικά με την ποιότητα του μαρμάρου.

2. 'Ιουλία Μαΐσα. Γεννήθηκε περίπου τό 170 - 175 μ.Χ. στην 'Εμεσα της Συρίας. 'Αδελφή της 'Ιουλίας Δόμνας. Στά 193 - 213 μ.Χ. παραμονή της στη Ρώμη. Τό έτος 218 μ.Χ. της άπονεμήθηκε ό τίτλος της Αυγούστας στην 'Αντιόχεια 219 - 226 μ.Χ. Νέα παραμονή της στη Ρώμη τό 229 μ.Χ. Πέθανε και θεοποιήθηκε. RIC 414. 'Ιδιωτική Συλλογή από πλειστηριασμό Slg. Esr. Hess - Lem. Luzern - Zürich - 1961. Σηστέριος, όρειχάλκινο τριημιβόλιο 16.25 λεπτά. Νομισματοκοπείο Ρώμης. 'Απεικονίζεται ή 'Ιουλία Μαΐσα, ή προμάμη του 'Ελαγάβαλου. John P. C. Kent - Bernhard Overbeck - Armin U. Sty-low, Die Romische Münze, σ. 131, πίν. 98, εικ. 419 V.

παραλλαγές. Ἐνῶ στό νόμισμα τὰ αὐτιά καλύπτονται ἀπό τή μάζα τῆς κόμης, ἀντίθετα στό πορτραῖτο τὰ αὐτιά μένουν ἐλεύθερα καί ἡ ἐργασία τους εἶναι ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη. Ἡ μάζα τῆς κόμης στό νόμισμα ἀποδίδεται μέ βαθιές κυματιστές γραμμές, ἐνῶ στό πορτραῖτο τὰ μαλλιά εἶναι ἴσια. Ἐπίσης, ὁ κότσοις πίσω, πού ἀποτελεῖται ἀπό τὸ σπειροειδῆ πλόκαμο, εἶναι μικρότερος στό νόμισμα.

Ἡ κόμμωση στό πορτραῖτο μέ τὸν ἀρ. Εὐρ. 509³ (Πί ν. 82 - 85) εἶναι σπάνια. Τῆ συναντοῦμε σέ πορτραῖτα τῆς Ἀκουιλίας Σεβήρας⁴ (200 - 222 μ.Χ.), τῆς γυναίκας τοῦ Ἐλαγάβαλου (218 - 222 μ.Χ.). Σέ νομίσματά της, τῶν ἐτῶν 220 - 222 μ.Χ., παρατηρεῖται ὁ ἴδιος τύπος κόμμωσης (Πί ν. 94 β). Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται στή μέση. Ἐνα μικρὸ ρολὸ σάν στεφανάκι πλαισιώνει τὸ μέτωπο καί τὸν κροταφικὸ χῶρο καί καταλήγει πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἡ κύρια μάζα τῆς κόμης φέρεται πίσω μέ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς καί κυματιστές γραμμές. Στό πίσω κάτω μέρος, στήν περιοχὴ τοῦ αὐχένα, τέσσερις λεπτοὶ σχηματοποιημένοι πλόκαμοι, ὀριζόντια τοποθετημένοι, σχηματίζουν πλέγμα σέ σχῆμα ὠοειδῆ καί στολίζουν τὴν πίσω ὄψη τοῦ κεφαλιοῦ. Μικροὶ σιγμοειδεῖς βόστρυχοι, πού ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν κύρια κόμμωση, στολίζουν τὸ μέτωπο καί τὸν κροταφικὸ χῶρο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδῆ. Τὰ βλέφαρα εἶναι σαρκώδη καί μέ σαφήνεια σχεδιασμένα. Ἦρις καί κόρη εἶναι δηλωμένες. Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν ματιῶν εἶναι μεγάλη. Ἡ περιοχὴ τῶν ζυγωματικῶν οστῶν ἐλαφρὰ διογκωμένη. Τὰ πτερύγια τῆς μύτης, δοσμένα μέ μεγάλη φυσικότητα, δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πάλλονται. Τὸ στόμα μικρὸ, ἡ διαχωριστικὴ του γραμμὴ φαρδιά, οἱ ἄκρες τῶν χειλιῶν ἐλαφρὰ γυρισμένες πρὸς τὰ πάνω. Καί σ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ πορτραῖτο παρατηρεῖται ἡ μυστικοπαθῆς ἔκφραση πού χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ. Σοβαρότητα καί κάποια μελαγχολικὴ διάθεση εἶναι διάχυτες στό πορτραῖτο.

Τὴν κόμμωση τοῦ πορτραῖτου ἀρ. Εὐρ. 571⁵ (Πί ν. 86 - 89) φέρει ἡ Ἰουλία Μαμαία⁶

3. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖα κεφαλὴ μέ ἀρ. Εὐρ. 509. Sybel, 661. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 283, ἀρ. 509. Π. Καστριώτης, ὁ.π., σ. 84, ἀρ. 509. Δὲν ὑπάρχει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μύτης καί τοῦ λαιμοῦ. Σέ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πορτραῖτου ὑπάρχουν κηλίδες. Ὑψος κεφ. 0.325, προσώπου 0.211, μετώπου 0.064, διάμ. ματιῶν 0.05, ἀπόστ. ματιῶν 0.057, διάμ. στόματος 0.055, πλ. κεφ. 0.24, πλ. κροτ. χώρου 0.185 μ. Μάρμαρο παριανὸ.

4. Ἀκουιλία Σεβήρα. Γεννήθηκε περίπου τὸ 200 μ.Χ. Κόρη Ρωμαίου δικαστικοῦ, τοῦ ὑπάτου Ἀκουιλίου Σαβίνου. Ἦταν Ἐστιάς. Τὸ ἔτος 220 μ.Χ. παντρεύτηκε τὸν Ἐλαγάβαλο στή Ρώμη. Τὸ 221 μ.Χ. τὸν χόρισε καί τὸν ξαναπαντρεύτηκε τὸ 222 μ.Χ. RIC 390. London, British Museum. Σηστέρτιος ορειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἀπεικονίζεται ἡ Ἰουλία Ἀκουιλία Σεβήρα. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 220 - 222 μ.Χ. Ἡ Ἀκουιλία Σεβήρα εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Στό κεφάλι φορεῖ διάδημα. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Iulia Aquilia Severa AVG. John P. C. Kent - Bernhard Overbeck - Armin U. Stylow, ὁ.π., σ. 131, πίν. 99, εἰκ. 424.

5. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Προτομὴ γυναικεῖα, ἀρ. Εὐρ. 571. ΑΔ 1888, σ. 98, 4. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 595, ἀρ. 571. Π. Καστριώτης, ὁ.π., σ. 90, ἀρ. 571. Βρέθηκε στήν Ἀθήνα, στή βόρεια πλευρὰ τοῦ Ὀλυμπεῖου. Λεῖπει ἡ μύτη, τὸ στόμα καί τὸ πηγούνι. Ὑψ. προτομῆς 0.38, ὕψ. κεφ. 0.265, ὕψ. προσ. 0.225, διάμ. ματιῶν 0.05, ἀπόστ. ματιῶν 0.046, πλ. κεφ. 0.212, πλάτος κροταφ. χώρου 0.165 μ. Μάρμαρο παριανὸ.

6. Ἰουλία Μαμαία. Γεννήθηκε περίπου τὸ 185 - 190 μ.Χ. Ἀδελφὴ τῆς Ἰουλίας Σοεμιάδος. Παραμονὴ τῆς στή Ρώμη τὸ 193 - 213 μ.Χ. Τὸ ἔτος 202 μ.Χ. παντρεύτηκε τὸ Σῦρο Gessius Marcianus στή Ρώμη. Τὸ 222 μ.Χ. τῆς ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τῆς Αὐγούστας. BMC 730. Berlin, Staatliche Museen, Münzkabinett. Μετάλλιο 231 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Προτομὴ τῆς Ἰουλίας Μαμαίας μέ διάδημα, στραμμένη πρὸς τ' ἄριστερά. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Iulia Mamaea Avgvsta. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὁ.π., σ. 133, πίν. 102, ἀρ. 437.

(185 - 190 μ.Χ.) σὲ μέταλλο τοῦ ἔτους 231 μ.Χ. (Πί ν. 95 γ). Ἡ μάζα τῆς κόμης χωρίζεται καὶ ἐδῶ στὴ μέση καὶ φέρεται μὲ ὀριζόντιους κυματισμοὺς πρὸς τὴν περιοχὴ τῶν αὐτιῶν καὶ πρὸς τὰ πίσω. Στὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιῶν, πίσω, ὑπάρχει βάρυνση, σὲ σχῆμα περίπου ὀρθογώνιο, ἀδιακόσμητη σὰν στολίδι στά μαλλιά. Ἐντονη φωτοσκίαση παρατηρεῖται στὶς βαθιὲς κόγχες τῶν ματιῶν. Ἡ ἔλλειψη ἐγχάραξης τῆς ἱριδας καὶ τῆς κόρης τῶν ματιῶν εἶναι σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὑπάρχουν ὅμως παραδείγματα, ὅπως ἡ προτομὴ τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου⁷ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Καρακάλλα⁸, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Δράμας καὶ τώρα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου, ὅπου δὲν παρατηρεῖται ἐγχάραξη καὶ στὴν προχωρημένη αὐτὴ ἐποχὴ.

Τὰ αὐτὰ ἐλεύθερα προεξέχουν. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κεφάλι εἶναι πολὺ κατεστραμμένο, σαφὲς εἶναι ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἐξιδανικεύσει τὸ πορτραῖτο. Αὐτὸ εἶναι φανερό, ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ βλέμματος ποὺ εἶναι παθητικὰ στραμμένο πρὸς τὰ πάνω, καὶ τὴ δυνατὴ στροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ ψηλὸ μέτωπο ἔχει σχεδὸν τριγωνικὸ σχῆμα. Σαρκώδη καὶ μὲ σαφήνεια σχεδιασμένα βλέφαρα πλαισιώνουν τὰ ἀμυγδαλόσχημα μάτια, ποὺ εἶναι τοποθετημένα κάπως ἀσύμμετρα. Πλατιὲς ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πορτραῖτο. Τὸν ἴδιο τύπο χτενίσματος φέρουν σὲ νομίσματα καὶ ἄλλες αὐτοκράτειρες. Ἡ Ἄννια Φαυστίνα⁹ (221 μ.Χ.) (Πί ν. 95 δ), ἔγγονὴ τοῦ Κόμμοδου (180 - 192 μ.Χ.) καὶ δευτέρη γυναίκα τοῦ Ἐλαγάβαλου. Ἡ Βαρβία Ὀρβιάνη¹⁰ (225 - 227 μ.Χ.) (Πί ν. 95 ε), γυναίκα τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου (222 - 235 μ.Χ.). Ἡ Ζηνοβία¹¹ (268 - 273 μ.Χ.), (Πί ν. 95 στ), ἡ ὡραία βασίλισσα τῆς Παλμύρας,

7. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, ἀρ. Εὐρ. 898. Προτομὴ θωρακοφόρος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου. Mc Cann, σ. 190. AP. 2 J πίν. 94. Dirk Soechting, Die Portrats des Septimius Severus, σ. 145, ἀρ. 22.

8. Collart, Philippes, ville de Macedoine depuis ses origines jusqu'a la fin de l'epoque romaine, σ. 516, εἰκ. 88. C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, ὅ.π., σ. 299, 400, ἀρ. 4.

9. Ἄννια Φαυστίνα, ἔγγονὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κόμμοδου. Παντρεύτηκε τὸ 221 μ.Χ. σὲ τρίτο γάμο τὸν Ἐλαγάβαλο. Σηστέρτιος ορειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἡ Ἄννια Φαυστίνα ἀπεικονίζεται μὲ διάδημα στά μαλλιά, στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ Annia Faustina Avgvsta. BMC 302. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 221 μ.Χ. Paris, Cabinet des Medailles. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 131, πίν. 99, ἀρ. 425.

10. Βαρβία Ὀρβιάνη, γυναίκα τοῦ Ἀλέξανδρου Σεβήρου, 212 μ.Χ. Χάλκινο μέταλλο. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. BMC 302. Paris, Cabinet des Medailles. Τὸ μέταλλο κόπηκε τὸ 225 μ.Χ. Ἡ Βαρβία Ὀρβιάνη φορεῖ διάδημα στά μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Sall Barbia Orbiana AVG. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 132, πίν. 101, ἀρ. 430. RIC 321. BMC 292. London, British Museum. Χρυσό. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἀπεικονίζεται ἡ Βαρβία Ὀρβιάνη στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ· στά μαλλιά φορεῖ διάδημα. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 225 μ.Χ. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ: Sall Barbia Orbiana AVG. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 132, πίν. 101, ἀρ. 431.

11. Σεπτιμία Ζηνοβία, γυναίκα τοῦ Ὀδαίναθου, 268 μ.Χ., μητέρα τοῦ Οὐαβάλλαθου, 271 μ.Χ. BMC Alexandria 2400. Berlin, Staatliche Museen, Münzkabinett. Τετράδραχμο χάλκινο. Νομισματοκοπεῖο Ἀλεξανδρείας. Ἀπεικονίζεται ἡ Ζηνοβία στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, στά μαλλιά ἔχει διάδημα. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ СЕΠΤΙΜ ΖΗΝΟΒΙΑ СЕВР. Τὸ νόμισμα κόπηκε τὸ 270/271 μ.Χ. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὅ.π., σ. 145, πίν. 117, ἀρ. 534.

γυναίκα του 'Οδαιναθου (268 μ.Χ.), που οδηγήθηκε αιχμάλωτη από τον Αύρηλιανό (270 - 275 μ.Χ.) στη Ρώμη και, κατά πᾶσαν πιθανότητα πέθανε εκεί ή, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, πέθανε στο δρόμο προς τη Ρώμη.

Τὸ πορτραῖτο νέας γυναίκας με ἄρ. Εὐρ. 2138¹² (Πί ν. 90 - 93), που βρίσκεται στις 'Αποθήκες του 'Εθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἔχει κηλίδες σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου. Ἡ μάζα τῆς κόμης που χωρίζεται στὸ μέσο, φέρεται με ἐπάλληλους ἐλαφροὺς κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω καὶ σχηματίζει σύμπλεγμα ἀπὸ ἑξι σχηματοποιημένους πλοκάμους, που ἀνεβαίνουν μαλακὰ πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Ἡ κόμμωση συναντᾶται σὲ πορτραῖτα τῆς Ἰουλίας Μαμαίας. Τὰ πορτραῖτα τῆς στὴ Συλλογὴ Petworth Leconfield¹³ (Πί ν. 94), στὴ Ρώμη στὸ Konservatorenpalast¹⁴ κ.ά., παρουσιάζουν τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐξελίσσεται διαδοχικά. Ὁ πλόκαμος που ἀνεβαίνει στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς ἐπιμηκύνεται καὶ καλύπτει μεγαλύτερο μέρος τῆς κεφαλῆς. Ἡ Herennia Etruscilla¹⁵ (249 - 251 μ.Χ.), σύζυγος τοῦ Τραϊανοῦ Δεκίου, ἀπεικονίζεται σὲ νόμισμά της που κόπηκε τὸ 249 - 251 μ.Χ. (Πί ν. 96 δ) με κόμμωση, στὴν ὁποία ὁ πλόκαμος καλύπτει μεγαλύτερο μέρος τῆς κεφαλῆς σὲ σύγκριση με τὴν κόμμωση τῆς Ἰουλίας Μαμαίας.

Ἡ Σαλωνίνα¹⁶ (260 - 268 μ.Χ.), σύζυγος τοῦ Γαλλιανοῦ, σὲ μετάλλιο που κόπηκε τὸ ἔτος 262 μ.Χ. (Πί ν. 96 α) καὶ σὲ πορτραῖτα τῆς, ἔχει ἀκόμη μεγαλύτερο τὸν πλόκαμο. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ παραστάσεις τῆς Οὐλπίας Σεβερίνας¹⁷ (270 - 275 μ.Χ.), συζύγου τοῦ Αὐρηλιανοῦ, σὲ μετάλλιο τῆς (Πί ν. 96 β) καὶ σὲ παραστάσεις τῆς Magnia Urbica¹⁸ (283 - 285 μ.Χ.), συζύγου τοῦ Καρίνου (283 - 285 μ.Χ.) (Πί ν. 96 γ), ὅπου ἀξάνεται τὸ μῆκος τοῦ πλοκάμου κι ἔρχεται ὡς πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Τὸ μέτωπο στενό. Τὰ πλαστικά φρύδια εἶναι τοποθετημένα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ μάτια, ἄλλοτε ἔνθετα, που τώρα λείπουν. Λεπτὰ καὶ με σαφήνεια

12. 'Εθνικὸ 'Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο 'Αθηνῶν. Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ. Γυναικεῖο κεφάλι με ἄρ. Εὐρ. 2138. Π. Καστριώτης, ὁ.π., σ. 366, ἄρ. 2138 - 2159. Λείπουν τὰ μάτια που ἦταν ἔνθετα. Κηλίδες σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πορτραῖτου. Ὀλικὸ ὕψ. κεφ. 0.241, πλάτος κεφ. 0.208, πλάτος κροταφικοῦ χώρου χωρὶς τὴν κόμη 0.155, ὕψ. προσώπου. 0.17, ὕψ. μετώπου 0.05, μῆκος ματιῶν 0.036, ἀπόστ. ματιῶν 0.033, μῆκ. στόμ. 0.041 μ.

13. Ἰουλία Μαμαία. Petworth Leconfield Coll. Κεφάλι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος. *Υψ. 0.52 μ. J. Meischner, Das Frauenportrat der Severerzeit, σ. 144, ἄρ. 98, εἰκ. 75.

14. Ἰουλία Μαμαία. Rom. Konservatorenpalast. Κεφάλι. J. Meischner, ὁ.π., σ. 114, ἄρ. 99, εἰκ. 78.

15. Herennia Etruscilla. Διπλὸς σηστέριος ορειχάλκινος. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης. Ἐχει κοπεῖ τὸ 249 - 251 μ.Χ. Φορεῖ διάδημα στὰ μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ προτομὴ εἶναι πάνω σὲ μισοφέγγαρο. Φέρει τὴν ἐπιγραφὴ Herennia Etruscilla Aug. John P. C. Kent - B. Overbeck - Armin U. Stylow, ὁ.π., σ. 137, πίν. 107 ἄρ. 468.

16. Σαλωνίνα, Paris. Μετάλλιο ἐπάργυρο. Νομισματοκοπεῖο Ρώμης, 262. Ἡ Σαλωνίνα φορεῖ διάδημα στὰ μαλλιά καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἐχει τὴν ἐπιγραφὴ Cornelia Salonina Augusta. Richard Delbrueck, Die Münzbildnisse von Maximinus bis Carinus, σ. 122, 221, πίν. 16, ἄρ. 63. Salonina. Ny Carlsberg Glyptothek. Meddelelser Fra, 1968. Vagn Poulsen, Nogle Senromerske Kejsersportraetter, Maximinus og Diadumenianus, σ. 77, εἰκ. 14 - 15.

17. Οὐλπία Σεβερίνα. Μετάλλιο χρυσὸ. Ρώμη, Museo Nazionale. Bianca Maria Felletti May, Ikonografia Romana Imperiale, Da Severo Alessandro a M. Aurelio Carino, σ. 269, πίν. LII, ἄρ. 178.

18. Magnia Urbica. Paris, Bibliotheque Nationale. Μετάλλιο. B. M. Felletti May, ὁ.π., σ. 285. πίν. LIX, ἄρ. 205.

μεταλλική σχεδιασμένα τὰ βλέφαρα. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων γέρνει ἰσχυρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ στόμα εἶναι μικρὸ, με ἄσαφές περίγραμμα, καὶ ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ τῶν χειλιῶν πλατιά. Μεγάλες καὶ διογκωμένες εἶναι οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν. Τὰ αὐτιά, πού ὁ πάνω λοβός τους προεξέχει, εἶναι πλαστικὰ δοσμένα.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΣΤΑ ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ Β΄.
(ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΟΥΣ)

Μουσείο Ἐλευσίνας. Μικρὸ κεφαλάκι. — C. Vermeule, *Imperial Art in Greece and Asia Minor*, σ. 393, ἀρ. 2, ἐκεῖ καὶ ἡ τελευταία σχετικὴ βιβλιογραφία. Μουσεῖο Ἑρακλείου. Ὑπερφυσικοῦ μεγέθους κεφάλι ἀπὸ τὴν Γόρτυνα, ἔχει ἀρ. εὐρ. 73. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 5. — Κῶς. Ὑδραγωγεῖο. Πορτραῖτο. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 7. Μουσεῖο Ρόδου. Κεφάλι. — C. Vermeule, ὁ.π. σ. 393, ἀρ. 6. Β. ἀρ. εὐρ. 571. — M. Wegner, *Caracalla bis Balbinus*, σ. 218.

A. NT. - ΣΤ.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

(Πί ν. 97· Σ χ. 1 - 7)

Στόν καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Νεολιθική Έλλάς, Δ. Ρ. Θεοχάρη, Νεολιθική Έλλάς (μέ συνεργασίες και άλλων), έκδοση Τραπέζης Ελλάδος, Αθήνα 1973.
- Μυλωνάς - Μπακαλάκης 1938, Άνασκαφαί νεολιθικών συνοικισμών Άκροποτάμου και Πολυστύλου, ΠΑΕ 1938, σ. 103 κ.έ.
- Ρωμιπούλου 1965, Κοινότης Πετρούσσης, Ν. Δράμας, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 451 κ.έ.
- Deshayes 1964, J. Deshayes - M. Garasanin, Note sur la céramique de Galepsos, BCH 88 (1964), σ. 51 κ.έ.
- Deshayes 1970, J. Deshayes, Les fouilles de Dikili Tash et l'archéologie Yougoslave, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 21 κ.έ.
- French 1961, D. H. French, Late Chalcolithic Pottery in North - West Turkey and the Aegean, AS 11 (1961), σ. 99 κ.έ.
- French 1964, D. H. French, Prehistoric Pottery from Macedonia and Thrace, PZ XLII (1964), σ. 30 κ.έ.
- French 1967, D. H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967 (πολυγραφημένο).
- French 1970, D. H. French, Pottery - distributions and the Geographical Regions of Macedonia, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 5 κ.έ.
- Galovic 1962/63, R. Galovic, Neue Funde der Starcevo - Kultur in Mittel - Serbien und Makedonien, B.R.G.K. 43 - 44 (1962/63), σ. 1 κ.έ.
- Garasanin 1963, M. Garasanin - N. Dehn, Thrakisch - makedonische Wohnhügel funde in der Sammlung des vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg/Lahn, R.G.Z.M. 10 (1963), σ. 1 κ.έ.
- Georgiev 1961, G. Georgiev, Kulturgruppen der Jungenstein - und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien), L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague 1961, σ. 45 κ.έ.
- Hauptmann 1969, H. Hauptmann - V. Milojcic, Die Funde der frühen Dimini - Zeit aus der Arapi - Magula Thessalien, Bonn 1969.
- Mylonas 1941, G. Mylonas, The Site of Acrotamos and the Late Neolithic period in Macedonia, AJA 45 (1941), σ. 557 κ.έ.
- P.M. Heurtley, Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939.
- Renfrew 1970a, C. Renfrew, The Place of the Vinca Culture in European Prehistory, Zbornik radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 46 κ.έ.
- Renfrew 1970b, C. Renfrew, The Tree-Ring Calibration of Radiocarbon: An Archaeological Evaluation, PPS 1970, σ. 280 κ.έ.
- Renfrew 1971, C. Renfrew, Sitagroi. Radiocarbon and the Prehistory of South - East Europe, Antiquity XLV (1971), σ. 275 κ.έ.
- F. Schachermeyr 1976, F. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit Bd. I, Österreich. Akad. d. Wissenschaft., Sitzungsber., 303 Bd., Wien 1976.
- Theocharis 1971, D. R. Theocharis, Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace, στη σειρά Άρχαίες Έλληνικές Πόλεις, Άθην. Τεχνολ. Όμιλος, No 9, 1971.
- Vajsova 1966, H. Vajsova, Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien, Slovenska Archeologia XIV - 1 (1966), σ. 5 κ.έ.

α. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἡ Ἀνατολική Μακεδονία καὶ Θράκη ἀναγνωρίζονται ἀπὸ ὄλους πὸ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν προϊστορία τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Ἀνατολίας - νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ὡς περιοχές, πὸ ἀπὸ τῆ γεωγραφικῆ τους θέσης καὶ μόνο, προσφέρουν πολλὲς δυνατότητες γιὰ τὴν ἐπίλυση βασικῶν ζητημάτων τῆς εὐρωπαϊκῆς προϊστορίας καὶ εἰδικότερα τῆς βαλκανικῆς, ὅπως π.χ. τοῦ ζητήματος τῆς χρονικῆς καὶ πολιτιστικῆς προτεραιότητος ἢ τῆς αὐτονομίας, δηλαδὴ τῆς ἀνεξάρτητης ἐξέλιξης, ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχές.

Συγκριτικὰ ὅμως μὲ τὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου, οἱ ἀνασκαφές πὸ εἶχαν γίνεαι ὡς τὸ 1961 στὴν Ἀνατολική Μακεδονία, περιορίζονταν στὶς γνωστὲς τοῦ Ἀκροποτάμου καὶ Πολύστουλου¹, πὸ ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ εὐρήματα τους χάθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Ἀπὸ τὸ 1961 ἔχουν ἀρχίσει ἀνασκαφές στοῦ γνωστὸ ἀπὸ παλαιὰ οἰκισμό τοῦ Ντικιλὶ Τὰς, κοντὰ στοὺς Φιλίππους, πὸ συνεχίζονται ὡς σήμερα καὶ ἀπὸ τὸ 1968 - 1971 στοὺς Σιταγροὺς τῆς Δράμας². Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἡ δημοσίευσή τους ἀναμένεται μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Περιορισμένη ἀνασκαφή, στρωματογραφικὸ κυρίως χαρακτηρη, ἔχει γίνεαι καὶ στὴ «Μικρὴ Τούμπα» Πετρούσσας, δυτικὰ ἀπὸ τὴ Δράμα³.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν θέσεων πὸ εἶναι γνωστὸς μέχρι σήμερα ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περιουλλογές, εἶναι ἀρκετὰ μεγάλος. Γιὰ 4 ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ συνολικοῦ καταλόγου τῶν θέσεων πὸ ἔχει καταρτιστεῖ ἀπὸ τὸ Θεοχάρη⁴, πλήρη τοπογραφικὸ προσδιορισμὸ καὶ περιγραφὴ τοῦ χώρου παρέχει ὁ French⁵ (Δήμητρα, Λακκοβίγια, Μυλοπόταμος, Φωτολεῖβος = Σιταγροί), ἐνῶ γιὰ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἢ Μ. Θεοχάρη, γιὰ τὴ σπηλιὰ τοῦ ὄρους Συμβόλου καὶ τοῦ Σπηλαιίου τῶν Νυμφῶν ὁ Μπακαλάκης καὶ γιὰ τὴ σπηλιὰ Σκάλας Μαριῶν ἢ Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη⁶. Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ ἀπὸ προϊστορικοὺς οἰκισμοὺς τῆς περιοχῆς, ἔχουν δημοσιεύσει ἐκτος ἀπὸ τὸ French⁷, ὁ Garašanin καὶ ὁ Deshayes⁸ καὶ ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό τοῦ Παραδείσου ὁ Felsch (βλ. παρακάτω σ. 195).

β. ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Στὸν κατάλογο τῶν θέσεων πὸ ἔχει ἀναφερθεῖ (βλ. σημ. 4), θὰ μπορούσαν νὰ προ-

1. Βλ. Μυλωνας - Μπακαλάκης 1938, σ. 103 κ.έ. καὶ Mylonas 1941, σ. 557 κ.έ.

2. Βλ. πλήρη βιβλιογραφία στοῦ Νεολιθικοῦ Ἑλλάς, σ. 347 κ.έ.

3. Ρωμοπούλου 1965, σ. 451 κ.έ.

4. Theoharis 1971, Appendix II, ὅπου ἀναφέρονται συνολικὰ 27 θέσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολική Μακεδονία. Ἀπὸ αὐτές, ἂν ἐξαιρέσει κανεῖς τὶς 5 ἀνασκαμμένες πὸ ἀναφέρθηκαν, τὸν προϊστορικὸ οἰκισμό στοῦ Καστρί τοῦ Θεολόγου Θάσου (βλ. γιὰ βιβλιογραφία στὴ σημ. 2), τὸν τύμβο τῆς Νικήσιανης καὶ τὸ Λόφο 133 [βλ. Theoharis 1971, Bibliography, σ. 3 πρόσθεσε γιὰ τὸν ἐλληνιστικὸ τύμβο τῆς Νικήσιανης (προϋπῆρξε προϊστορικὸς οἰκισμός;) Λαζαρίδη, ΠΑΕ 1960, σ. 74 ὅπου ἡ ἀναφερόμενη κεραμεικὴ εἶναι τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ], θέσεις ἀνασκαμμένες ἢ δοκιμαστικὰ ἐρευνημένες, ἀπομένουν γνωστὲς ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα 19 θέσεις.

5. French 1964, σ. 31.

6. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 347 κ.έ., Γ. Μπακαλάκης, Τέσσερα σπηλιὰ, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον (ἐκδ. Σφενδόνης), 1955, σ. 147 κ.έ., ΠΑΕ 1938, σ. 81 κ.έ. καὶ Χ. Κουκούλη, Δύο προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ εἰς Θάσον, ΑΑΑ III (1970), σ. 215 κ.έ. καὶ Schachermeyr 1976, σ. 228.

7. Ὁ.π., σημ. 5, French 1961, σ. 99 κ.έ. καὶ French 1970, σ. 5 κ.έ.

8. Garašanin 1963, σ. 1 κ.έ. καὶ Deshayes 1964, σ. 51 κ.έ.

στεθοῦν ἀρκετές θέσεις πού δὲν ἔχουν περιληφθεῖ καὶ πού εἶναι γενικά ὄλες γνωστές ἀπὸ ἐπιφανειακὲς περισυλλογές, εἰδικά ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ χωριστοῦν στὶς ἐξῆς κατηγορίες: (α) γνωστὲς βιβλιογραφικά, (β) ἄγνωστες βιβλιογραφικά. Οἱ θέσεις τῆς β κατηγορίας θὰ μπορούσαν νὰ ὑποδιαιρεθοῦν σὲ (I) θέσεις πού ἐντοπίστηκαν κατὰ καιροῦς, (II) πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς ἐρευνητὲς κατὰ τὴ διάρκεια των ἀνασκαφῶν στοὺς Σιταγροῦς. Γιὰ τὴν ἀποφυγὴ κάθε εἶδους τοπογραφικῆς παρερμηνείας, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους καθαρὰ μεθοδολογικοὺς (βλ. παρακάτω σ. 225) ἡ περιγραφή κάθε θέσης γίνεται μὲ τὸ δοκιμασμένο τρόπο πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ French γιὰ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας⁹. Πιὸ λεπτομερειακὸς εἶναι ὁ τρόπος τῶν Mc Donald καὶ R. Simpson γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσσηνίας¹⁰. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἶναι κατάλληλος περισσότερο γιὰ περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἔχουν ἀνασκαφθεῖ ἀρκετές θέσεις ἔτσι πού, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν δεδομένων τοῦ σύγχρονου φυσικοῦ καὶ οἰκολογικοῦ περιβάλλοντος, νὰ εἶναι δυνατὴ ἢ κατὰ προσέγγιση ἀνασυγκρότηση τοῦ περιβάλλοντος μῆς συγκεκριμένης περιόδου τοῦ παρελθόντος.

α. ΘΕΣΕΙΣ ΓΝΩΣΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

1. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Κιλισὶ Τεπέ χωριοῦ Παράδεισος Ν. Καβάλας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ξάνθης, 24° 46' / 41° 05', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 1,5 χλμ. πρὶν ἀπὸ τὸ χωριὸ Παράδεισος, δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Καβάλας - Ξάνθης, μετὰ τὴ γέφυρα τοῦ ἀρδευτικοῦ καναλιοῦ, πού κατευθύνεται πρὸς Ν. κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο, πού ἐπίσης κατευθύνεται κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου. Σὲ ελάχιστη ἀπόσταση πρὸς Β. του ὑπάρχει ἄλλος λοφίσκος χωρὶς ἐπιφανειακά ὄστρακα.

Περιγραφή: Εἶναι λόφος χωματώδης μῆκους 150, πλάτους 100 καὶ ὕψους 7 μ. περίπου. Ἡ ἀνατολικὴ του πλευρὰ εἶναι ἀπότομη, ἀργιλώδης καὶ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ Νέστου. Στὴ δυτικὴ του διατηροῦνται λείψανα μεσαιωνικῆς οχύρωσης. Στὴν κορυφὴ του ὑπάρχει παρεκκλήσι καὶ φυλάκιο γκρεμισμένο. Ὅστρακα ἀνευρίσκονται στὴν Β., Ν. καὶ Δ. πλευρὰ τοῦ λόφου καὶ τὴν κορυφὴν του. Ὅλη του σχεδὸν τὴν ἔκταση, ἐδῶ καὶ χρόνια, καταλαμβάνει ἀμπελώνας. Ὅρατὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ἢ πεδιάδα τοῦ Δέλτα τοῦ Νέστου.

Στὴν περιοχὴ, ΒΑ. ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ, δηλαδὴ Δ. ἀπὸ τὸ Νέστο, τοποθετεῖται ἡ Θρακικὴ πόλις Τόπειρος: βλ. Γ. Μπακαλάκη, Παρανέστιοι Ἀρχαιότητες, Θρακικὰ Η' (1937), σ. 11 κ.έ. καὶ Πάντου, Ἱστορικὴ Τοπογραφία Ν. Ξάνθης, Θρακικὰ Χρονικά 32 (1975/76), σ. 5 (ἀνάτυπον).

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: βλ. βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. R. Felsch, Prahistorische Keramik vom Klisi Tepe, Ost Makedonien, AAA VI (1973), σ. 138 κ.έ.

2. Schachermeyr 1976, σ. 162 καὶ σ. 280.

9. French 1967.

10. Ed. W. Mc Donald καὶ G. Rapp, The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, Minneapolis 1972, σ. 266 κ.έ. καὶ 123 κ.έ.

2. Προϊστορικός οικισμός χωριού Ἁγ. Πνεύματος Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 41' /41° 06', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἁγ. Πνεῦμα καὶ ἀμέσως Α. ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ αὐλόγυρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου.

Περιγραφή: Λοφίσκος χαμηλός, χωματώδης, τραπεζοειδής, 200 × 200 μ. περίπου, με βραχώδεις τὸ πρὸς Α. τμήμα του, ὅπου καὶ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τοῦ χωριοῦ. Καλλιεργεῖται με καπνὸ. Ν. ἀπὸ τὴ θέση συμβάλλουν οἱ χεῖμαρροι Ξηρόλακκος καὶ Γκεράσης, ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὸ χωριὸ Δ. καὶ Α. ἀντίστοιχα. Ἡ περιοχή πρὸς Β. εἶναι λοφώδης. Ἡ θέση δεσπόζει στὴν πεδινὴ περιοχή ποὺ ἀπλώνεται πρὸς Ν.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Μὲ καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινη ἐπιφάνεια (B3ε), φιάλη καμπυλωμένη πρὸς τὰ ἔσω με καφεκόκινη ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο ἀσημί (γραφίτης), με μαῦρο σχέδιο σὲ κόκκινη ἐπιφάνεια (black on red), ὄστρακο με κόκκινο σχέδιο σὲ φαιὰ ἐπιφάνεια, φιάλη με μαστοειδὴ ἀπόφυση καὶ τρίχρωμο σχέδιο (τύπος Δήμητρας, πρβλ. French 1964, σ. 33, πίν. 5, 1), διάφορα με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished), ἰδίως φιάλες καμπυλούμενες πρὸς τὰ ἔσω ἢ τροπιδωτὲς πρὸς τὰ ἄνω, λαβὴ με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ κερατοειδὴ ἀπόληξη, λαβὴ πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 5 : 27), πέτρινος πέλεκυς (πρβλ. π.χ. ΠΑΕ 1938, σ. 104 εἰκ. 5,10 ἀπὸ Ἄκροπόταμο), εἰδώλιο με ἐγχάρακτη διακόσμηση στὴν πρόσθια καὶ στὴν πίσω ὄψη: ὁ τύπος ἔχει βρεθεῖ στὴ φάση II καὶ III τῶν Σιταγρῶν (πρβλ. ὅ.π., εἰκ. 5,3 ἀπὸ Ἄκροπόταμο), πήλινο σφοντύλι (πρβλ. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, εἰκ. 112). Ἐπίσης κεραμεικὴ ρωμαϊκῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 352.

2. BCH 95 (1971), σ. 971.

3. Προϊστορικός οικισμός χωριού Μεσοράχη Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Προσοτσάνης, 23° 50' /41° 01', έκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Δυτικὰ ὡς λίγο ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσοράχη καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χλμ. Θέση ὁρατὴ ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ποὺ βρίσκεται ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσοράχη καὶ ἀπὸ τὸ πευκόφυτο ὕψωμα ἀμέσως Ν. ἀπὸ τὴ Ν. Ζίχνη. Ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο Ν. Ζίχνης - Σ. Σ. Μυρίνης καὶ σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. Ν. ἀπὸ τὴ Ν. Ζίχνη. Ὅλη ἡ γύρω περιοχή εἶναι λοφώδης.

Περιγραφή: Ἀπότομη πευκόφυτη τούμπα. Ὑψώνεται πάνω σὲ τραπεζοειδὲς ὕψωμα ποὺ καλλιεργεῖται. Στὴν κορυφὴ του ὑπάρχει ὑψομετρικὸ τοῦ Γ.Υ.Σ. Δὲν ὑπάρχει πηγὴ ἢ ποτάμι σὲ κοντινὴ ἀπόσταση.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Χονδροειδής, ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 427.

4. Προϊστορικός οικισμός χωριού Παλαιοκόμη Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολίβους, 23° 54' /40° 52', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀμέσως Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ στὸ λόφο τῶν παλαιῶν νεκροταφείων. Στὴν κορυφὴ του ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Β. ἀπὸ τὸ λόφο καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 50 μ. περνάει ὁ χεῖμαρρος Παπαγιάννη ποὺ συμβάλλει Δ. με τὸ ρέμα Βαθὺς Λάκκος.

ΒΔ. καὶ ΒΑ. μετὰ τὸ χεῖμαρρο, οἱ ναοὶ Ἁγ. Ἀθανασίου καὶ Παναγίας ἀντίστοιχα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χαμηλός, μαλλον χωματώδης, ομαλὸς ἀπὸ παντοῦ. Καλλιεργεῖται ὡς ενα σημεῖο στὶς παρυφές του. Ἡ περιοχὴ γύρω εἶναι λοφώδης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Ὑστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: χονδροειδῆς, κυλινδρικές λαβές, ἐγγάρακτα· βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 403.
2. Schachermeyr 1976, σ. 227.

5. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς «Τούμπα Σαμαρᾶ» χωριοῦ Καστανοχώρι Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σιτοχωρίου, 23° 42' /40° 52', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ μισὸ περίπου τῆς ἀπόστασης Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου καὶ σὲ ἀπόσταση 1.5 χλμ. ΒΑ. ἀπὸ τὸ Καστανοχώρι. Χωματόδρομος ποὺ κατευθύνεται πρὸς Ν., ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἀπόστασης Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου, συνδέει τὴ θέση μὲ τὸ δημόσιο δρόμο Σιτόχωρου - Δάφνης - Ἁγ. Δημητρίου. Ἡ θέση βρίσκεται 200 μ. Α. ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ διασταυρῶνεται ὁ χωματόδρομος μὲ τὸ χεῖμαρρο Ἐξιόβη, στὴν ἀριστερὴ του ὄχθη.

Περιγραφή: Τρεῖς γήλοφοι στὴ σειρὰ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. κατὰ μῆκος τοῦ χεῖμαρρου. Καλλιεργοῦνται ἐν μέρει. Ὁ πρῶτος ἀπὸ Δ. λέγεται «Τούμπα Σαμαρᾶ» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ παρακείμενου ἀγροῦ. Ἡ περιοχὴ εἶναι λοφώδης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Βλ. βιβλιογραφία. Προϊστορικὰ ὄστρακα συλλέγονται μόνο ἀπὸ τὴν «Τούμπα Σαμαρᾶ».

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426.
2. Schachermeyer 1976, σ. 225.

6. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς «Μαρίνα» χωριοῦ Μικρὸ Σούλι Ν. Σερρῶν

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολείβους, 23° 54' - 55' /40° 54', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἡ θέση βρίσκεται 3 χλμ. Δ. ὡς ΒΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Μ. Σούλι καὶ 1 περίπου χλμ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ λόφο Παλιάμπελα (βλ. Ε.Χ. 1 : 100.000, φύλλο Ροδολείβους), ἢ Ζαρκάδια (στὸν 1 : 50.000) ὅπου τὰ λείψανα μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς (βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426) ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴ θέση Ζαβαρνίκια (= Πηγές, ὅπου καὶ δύο ἀντλιοστάσια) καὶ 200 ὡς 400 μ. πρὶν φθάσουμε σ' αὐτή.

Περιγραφή: Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν κορυφὴ μακρόστενου καὶ ἐκτεταμένου λόφου ποὺ δημιουργήθηκε γύρω ἀπ' αὐτὴν ἀπὸ προσχώσεις. Ἡ ἔκταση εἶναι ὅλη καλλιεργημένη. ΝΔ. ἀπὸ τὴ θέση ὑπάρχουν πολλὲς πηγές καὶ Ν. ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χωματόδρομο, τὸ ρέμα Ζαβαρνικόρεμα. ΒΑ. ἀπὸ τὴ θέση ὑψώνεται ἄλλος λόφος χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: 1. Νεολιθική: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινη ἐπιφάνεια (B3ε), black on red, κυλινδρικό πόδι «τράπεζα», ἐγγάρακτα μὲ σπειροειδῆ καὶ γεωμετρικά θέματα (πρβλ. ἐδῶ κατ. VI), λαβὴ μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση καὶ ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφὲ στιλβωμένη (πρβλ. σὰν σχῆμα ἐδῶ Σ χ. 6: 12 καὶ 14). 2. Ὑστερὴ ἐποχὴ χαλκοῦ: Στριφτὴ λαβὴ (grooved) ἀστίλβωτη μὲ ἐπιφάνεια σταχτιά (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 87, α). Βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 426.

7. Προϊστορικός οικισμός Μακεδονικού τάφου χωριού Σ.Σ. Ἀγγίστας Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Προσοτσάνης, 23°, 57' / 41° 01', έκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Λόφος σὲ ἀπόσταση 500 περίπου μ. Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ, ορατὸς σὲ μεγάλη ἀκτίνα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι πευκόφυτος κυρίως στὴ Β. πλευρά του. Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ προϊστορικοῦ οικισμοῦ εἶχε χτιστεῖ τάφος τοῦ λ. μακεδονικοῦ τύπου μὲ πρόσοψη πρὸς Δ. Β. καὶ Ν. ἀπὸ τὸν τάφο ὑπάρχουν δύο μεγάλες τομῆς (5×5 μ. ἢ κάθε μία καὶ ὕψους περίπου 6 μ.) ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφή στὸν οικισμό (1975). Παλαιὰ φωτογραφία τῆς θέσης βλ. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 1926, εἰκ. 25, ὅπου δὲν ἀναφέρεται σὰν προϊστορικός οικισμός (σ. 89) ἀλλὰ διατυπώνεται ἡ σωστή, ὅπως ἀποδείχτηκε, ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μακεδονικοῦ τάφου. Στὶς τρεῖς τραπεζοειδεῖς τοῦμπες ποὺ διακρίνονται στὴν εἰκ. 23, ὅ.π., δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἐπιφανειακῶν ὀστράκων. Σὲ ἀπόσταση 1.000 περίπου μ. Β. ἀπὸ τὸν οικισμό, ρεεὶ ὁ ποταμὸς Ἀγγίτης.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Ὑστερη ἐποχὴ χαλκοῦ. Ἡ ἀνασκαφή εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτη.

Βιβλιογραφία: 1. Casson, ὅ.π.

2. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 359.

Θέση Τεφικ Μπέη Τσιφλικ κοντὰ στις Σέρρες, Ν. Σερρών

Ἡ θέση εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, 1926, Appendix B, σ. 172 κ.έ. ἀρ. θέσης 13. Σ' αὐτὴν, ὅπου ἀναφέρει, εἶχαν βρεθεῖ ἀντικείμενα περιόδου Hallstatt κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου καὶ μεταφέρθηκαν στὸ μουσεῖο τῆς Σόφιας. Εἶναι δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν R. Porroff, Matériaux pour l'étude des cultures des époques Hallstatt et la Jène en Bulgarie et en Macedoine (βουλγ.), στὸ Ann. du Musée National de Sofia, 1921, σ. 152 κ.έ. Στὸ χάρτη ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ Casson, ἡ θέση τοποθετεῖται ΒΑ. καὶ ἐλάχιστα ἔξω ἀπὸ τὶς Σέρρες. Δυστυχῶς καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες, δὲν ἔγινε κατορθωτὸ νὰ ταυτιστεῖ. Ὅλα τὰ «ἀντικείμενα» αὐτὰ εἶναι χάλκινα ἐξαρτήματα ἐνδυμασίας καὶ τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ταφικὸ εὔρημα. Στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ K. Kilian, Trachtzubehor der Eisenzeit zwischen Agais und Adria, PZ 50 (1975), σ. 11 κ.έ. δὲν ἔχει περιληφθεῖ. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ σχέδια (βλ. Porroff, ὅ.π., εἰκ. 133 - 138), ἀνήκουν στὰ τέλη τῆς περιόδου II τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου (βλ. Kilian, ὅ.π., σ. 101 κ.έ.) δηλαδὴ γύρω στὸ 600 π.Χ. Ὅπωςδήποτε ἡ θέση Τεφικ Μπέη Τσιφλικ δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ στὸν κατάλογο τῶν προϊστορικῶν οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Τὴ θέση ἀναφέρει καὶ ὁ Hammond, Macedonia, Oxford 1972, σ. 382 κ.έ.

Ἀντίθετα, ἡ θέση Νεοχώρι (βλ. Casson, ὅ.π., σ. 173 ἀρ. θέσης 14), θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ θέση Λόφος 133 τῆς Ἀμφίπολης βλ. Δ. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, 1972, έκδ. Ἀθην. Τεχνολ. Ὁμίλου Νο 13, σ. 11 καὶ ἐδῶ σημ. 4. Τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Casson, ἀδημοσίευτα τότε, ἀντικείμενα «περιόδου Hallstatt», εἶναι αὐτὰ ποὺ δημοσίευσε ὁ Foltiny (βλ. Λαζαρίδης, ὅ.π., σημ. 12).

8. Προϊστορικός οικισμός Δοξάτ - Τεπέ χωριού Δοξάτο Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 12' / 41° 05', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Μεταξὺ τῶν χωριῶν Φτελιὰ καὶ Καλαμπάκι, 1200 μ. περίπου Α. ἀπὸ τὴ γέφυρα τῆς λ. Τάφρου Δοξάτου ποὺ συνήθως δὲν ἔχει νερό.

Περιγραφή: Χωματώδης γήλοφος. Καλλιεργείται. Πρὸς τὸ Β. τμήμα του ὑπάρχουν πολλές λεῦκες. Ἡ περιοχή εἶναι πεδινή, εὐφορη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποξήρανση τῶν Τεναγῶν Φιλίππων ἦταν ἐλώδης. Γύρω ὑπάρχουν ἀρκετές πηγές.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Βλ. παρακάτω.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 428 - 9.

2. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 355.

3. BCH 95 (1971), σ. 987.

Σημείωση: Ἡ θέση αὐτὴ ἀναφέρεται ὡς Καλαμπάκι ἢ καὶ Καλαμπάκ - Τεπέ (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 355), γιατί βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ ὁμώνυμο χωριό. Στὴ βιβλιογραφία ὁμως τὴν ὀνομάζουν Δοξάτ - Τεπέ ἢ Τούμπα γενικὰ.

9. Προϊστορικός οἰκισμὸς Ἐγ. Ἐντωνίου χωριοῦ Ποτὸς Θάσου

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Θάσου, 24° 37' / 40° 36', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος στὴν παραλία τοῦ χωριοῦ Ποτὸς καὶ σὲ ἀπόσταση σχεδὸν 2 χλμ. Ν. ὡς ΝΑ. ἀπ' αὐτόν. Ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη γέφυρα τοῦ δημόσιου δρόμου Ποτοῦ - Ἀστρίδος καὶ δεξιά, ὑπάρχει χωματόδρομος ποὺ καταλήγει σὲ μικρὸ ἐρειπωμένο ναὸ κοντὰ στὴ θάλασσα. Ὁ λόφος ὑψώνεται ΝΑ. ἀπὸ αὐτόν καὶ σὲ ἀπόσταση 300 μ. Στὴν κορυφὴ του βρίσκεται τὸ ξωκλήσι τοῦ Ἐγ. Ἐντωνίου κτισμένο πάνω σὲ ἀνασκαμμένη βασιλική (βλ. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 400).

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χωματώδης ἢ ἡμιβραχώδης, ἀκαλλιέργητος, μὲ χαμηλοὺς θάμνους. Ἀπότομος πρὸς τὴ θάλασσα. Ἀπ' τὴν κορυφὴ του διακρίνεται πρὸς ΒΑ. ὅλη σχεδὸν ἡ κοιλάδα ποὺ οδηγεῖ στὸ Θεολόγο, ὁ προϊστορικός οἰκισμὸς Καστρὶ καὶ ὅλες οἱ γύρω κορυφές. Στὴ θέση ἔχουν γίνεи δοκιμαστικές τομές.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Βλ. βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 416 κ.έ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειωθοῦν δύο ἀκόμη θέσεις ἢ «Τούμπα Ἡλιοκώμης» καὶ ἢ «Τούμπα Κορμίστας», ποὺ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ Ν. Μουτσόπουλο μὲ ἀφορμὴ τὸ πρόβλημα τῶν λιμναίων οἰκισμῶν στὴ Μακεδονία¹¹. Δυστυχῶς, καὶ παρὰ τὴν ἐπίμονη ἔρευνα τόσο στὸ χῶρο μετὰ τῶν δύο αὐτῶν χωριῶν τοῦ Ν. Σερρῶν, ὅσο καὶ στὴν πεδιάδα ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Β. (ἀποξηραμένα Τενάγη Φιλίππων), δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ταυτιστοῦν. Ἐκεῖνο ποὺ μὲ βεβαιότητα μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ εἶναι πὼς πράγματι στὴ θέση Βάλτα, ἀγρὸς Λαυρέντιου Ποιμενίδη, θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ εἶχε ἐγκατασταθεῖ λιμναῖος οἰκισμὸς, γιατί ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅπως καὶ προσωπικὰ διαπίστωση, διατηροῦνται σφηνωμένοι κάθετα στὸ ἔδαφος, ἀπανθρακωμένοι κορμοὶ καστανιῶς ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὰ δάση τοῦ κοντινοῦ Παγγαίου. Τὰ ἐλάχιστα ὁμως ὄστρακα ποὺ συλλέγονται στὴν περιοχή εἶναι πολὺ νεώτερα, ἴσως ρωμαϊκά¹².

11. Ν. Μουτσόπουλος, Ε.Ε.Π.Σ. Παν. Θεσ. ΣΤ' 1 (1973/4), Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων, σ. 289 ἢ πρώτη καὶ ὁ.π., σ. 290 στὸν ὑπότιτλο τῆς φωτογραφίας ἀρ. 11 ἢ δευτέρη.

12. Ὅπως εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ γράψει, ὁ καθ. κ. Μουτσόπουλος, τὰ εἰκονιζόμενα ἀντικείμενα στὴ μελέτη του, προέρχονται ἀπὸ ἄλλη θέση, πιθανῶς ἀπὸ τοὺς Σιταγρούς. Βρέθηκαν, φωτογραφήθηκαν καὶ παραδόθηκαν σὲ κοινοτικὸ κατάστημα ἀπὸ μαθητὴ του καὶ ἀπὸ παραδρομὴ σχετίστηκαν μὲ τὴν περιοχή Ἡλιοκώμης - Κορμίστας.

β. ΘΕΣΕΙΣ ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Ι. ΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΝΤΟΠΙΣΤΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΥΣ ¹³***1 (10). Προϊστορικός οικισμός χωριού Δαφνούδι Ν. Σερρών**

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 45' /41° 04', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος άμέσως άριστερά από την κύρια είσοδο από Ν. στο χωριό.

Περιγραφή: Ο λόφος είναι χωματώδης και πευκόφυτος στο ΒΑ. τμήμα του, όπου και το ήρωο του χωριού. Δεσπόζει στη γύρω πεδινή περιοχή. Είναι επίπεδος στην κορυφή του, όπου και καλλιεργείται.

Έπιφανειακή κεραμική: Με έλαφρά στιλβωμένη μαύρη επιφάνεια, λαβή wish bone με επιφάνεια κοκκινωπή έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Ρ.Μ., εικ. 52 II, e), διάφορα χονδροειδή, ιστορικών χρόνων.

*2 (11). Προϊστορικός οικισμός «Μεγάλη Τούμπα» χωριού Πετρούσσα Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 02' /41° 09', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Γήλοφος χαμηλός δεξιά από το χωματόδρομο που κατευθύνεται προς Ν. αρχίζοντας από τη διασταύρωση του δημόσιου δρόμου Δράμας - Προσοτσάνης (μετά το συνοικισμό Πετρούσσας) με το δρόμο που οδηγεί προς Πετρούσσα (προς Β.). Απέχει από τη διασταύρωση αυτή περίπου 2 χλμ. και από τη γνωστή «Μικρή Τούμπα»¹⁴ περίπου 200 μ. προς Β.

Περιγραφή: Χωματώδης γήλοφος καλλιεργημένος εν μέρει. Στην κορυφή του υπάρχει ναϊσκος. Δεν υπάρχει πηγή ή ποτάμι σε κοντινή απόσταση. Η γύρω έκταση είναι πεδινή.

Έπιφανειακή κεραμική: Φιάλη με επιφάνεια έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Σ χ. 3 : 6), πληθώρα από χονδροειδή κεραμική έποχής χαλκού.

*3 (12). Προϊστορικός οικισμός χωριού Βέργη Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σωχοῦ, 23° 24' /40° 58', έκδ. Ιούλιος 1969.

Τοπογραφία: Δ. ως ΒΔ. από το χωριό Βέργη και σε απόσταση 1 χλμ. ακολουθώντας το χωματόδρομο που ξεκινά από το ΝΔ. άκρο του χωριού. Τη θέση περιτρέχει από Ν., Δ. και Β. σε απόσταση περίπου 100 μ. το ρέμα Μαγκούρα που ρέει από Ν. προς Β. Η θέση βρίσκεται άμέσως Δ. από το στενόμακρο λόφο που εκτείνεται κατά μήκος της Ν. πλευράς του χωριού και που καταλαμβάνεται από το γνωστό οικισμό των ιστορικών χρόνων.

Περιγραφή: Γήλοφος πευκόφυτος σε όλη του σχεδόν την επιφάνεια, χωματώδης ή ήμιβραχώδης σε μερικά σημεία.

Έπιφανειακή κεραμική: Ύστερη έποχή χαλκού: εγγάρακτη κεραμική αστίλβωτη με επίθετο λευκό χρώμα και μοτίβα τριγωνικά συνεχόμενα με έμπιστες στιγμές στο έσωτερικό, λαβή wish bone με επιφάνεια καφέ, έλαφρά στιλβωμένη (πρβλ. Ρ.Μ.,

13. Όσες φέρουν άνω άριστερά αστερίσκο, έχουν έντοπιστεί από τον υπογραφόμενο. Ό έξω από την παρένθεση αριθμός είναι ο αύξων αριθμός της κατηγορίας, ενώ ό μέσα στην παρένθεση ό αύξων γενικός αριθμός, που ανταποκρίνεται και στην άρίθμηση του παρένθετου χάρτη.

14. Βλ. σημ. 3.

52 Π, ε), χονδροειδής κεραμεική, σφαιρικά άγγεια, καλά στιλβωμένα, με επιφάνεια καφέ ή μαύρη.

4 (13). Προϊστορικός οικισμός Γιαλίμια χωριού Ποδοχώρι Ν. Καβάλας¹⁵

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Νικήσιανης, 24° 03' / 40° 49', έκδ. Ίούλιος 1969.

Τοπογραφία: ΝΑ. από τὸ χωριὸ Ποδοχώρι. Ν. ἀπὸ τὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Καβάλας - Θεσσαλονίκης με τὸν ἀσφαλτοστρωμένο δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὸν Ἀκροπόταμο καὶ συγκεκριμένα 400 μ. περίπου νοτιότερα ἀπὸ τὰ τελευταῖα σπίτια τοῦ Συνοικισμού Ποδοχωρίου, ἀρχίζει χωματόδρομος με κατεύθυνση πρὸς τὰ ΝΑ. ποὺ ἀφοῦ, μετὰ 800 περίπου μ., διασταυρωθεῖ με τὴν Παλαιὰ Ἐγνατία ὁδὸ καὶ μετὰ 700 περίπου μ. με ρέμα, περνᾷ ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς λόφους Κουμαριά καὶ Κουκλιάκος. Ἡ θέση βρίσκεται μετὰ τὴ διασταύρωση τοῦ χωματόδρομου με τὸ ρέμα καὶ περίπου 300 μ. ΒΑ. ἢ, σέ εὐθεία ἀπόσταση, περίπου 1300 μ. Β. ἀπὸ τὴν κορυφὴ Κουμαριά.

Περιγραφή: Γήλοφος θαμνώδης. Καλλιεργεῖται στὶς παρυφές του. Α. ἀπὸ τὴ θέση ὑπάρχουν πηγές (Μαρμαρᾶ Βρύση). Γενικά, στὴν περιοχὴ, ποὺ εἶναι λοφώδης, ὑπάρχουν πολλὰ ρέματα.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: βλ. παρακάτω.

II. ΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΕΝΤΟΠΙΣΤΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΓΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΟΥ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΣΙΤΑΓΡΩΝ

Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτές, ἄγνωστες ὡς σήμερα, ἔχει γίνεῖ περισυλλογὴ ἐπιφανειακῶν οστράκων, ποὺ φυλάγονται στὸ Μουσεῖο τῶν Φιλίππων. Ἀνέρχονται στὸν ἀριθμὸ τῶν ἔνδεκα καὶ εἶναι ὅλες σχεδὸν στὴν περιοχὴ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, ὅπου καὶ ὁ οἰκισμὸς τῶν Σιταγρῶν. Περισυλλογὴ ἔχει γίνεῖ καὶ ἀπὸ ἤδη γνωστὲς θέσεις. Οἱ ἔνδεκα αὐτὲς θέσεις περιγράφονται στὸ τέλος.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ κρίνεται σκόπιμο νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἴδιος τρόπος περιγραφῆς καὶ γιὰ δώδεκα ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ καταλόγου Θεοχάρη¹⁶, μιὰ ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὸν γιὰ πρώτη φορά, με ἐξαίρεση τὶς θέσεις Καλαμπάκ-Τεπέ, Καλλίφυτος, Κεφαλᾶρι, Καλὸς Ἀγρὸς καὶ Ὁρφάνι (Παλιόκαστρο Καρανῆς ἢ Κάρυανης), γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει γίνεῖ μνεῖα στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου κ.ἄ.

I (14). Προϊστορικός οικισμός Ἀγριάνιστα χωριού Νέο Σούλι Ν. Σερρῶν (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη I)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρῶν, 23° 39' / 41° 06', έκδ. Ίούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἐκτεταμένος λόφος στὸ Α. ὡς ΝΑ. ἄκρο τοῦ χωριοῦ σέ ἀπόσταση 400 - 500 μ. ΝΑ. ἀπὸ τὸ ἠρῶ τῆς πλατείας.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χωματώδης, ὁμαλός, καλλιεργημένος καὶ δεσπόζει στὴν περιοχὴ. Βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ρέματα Μπεκιάρ Λάκκος Α. καὶ ἑνὸς ἄλλου χωρὶς ὄνομα Δ. ποὺ περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸ χωριό.

15. Εὐχαριστῶ τὴν Ἐπιμελήτρια δ. Παρλαμᾶ γιὰ τὴν ἄδεια τῆς μελέτης τῶν οστράκων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ (βλ. παρακάτω). Τὰ εἶχε συλλέξει ὁ Ἐπιμελητὴς κ. Ἀλιπράντης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1974.

16. Ὁ.π., σημ. 4.

Ἐπιφανειακή κεραμεική: Φιάλες τροπιδωτές με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια και σχέδιο με γραφίτη, διάφορα με στιλβωμένη επιφάνεια.

2 (15). Προϊστορικός οικισμός χωριού Καλλίφυτος Ν. Δράμας (άρ. καταλ. Θεοχάρη 4)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 13' / 41° 11', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Δυτικά από τὸ χωριὸ καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 500 μ. Πρὸς Ν. καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 400 μ. συμβάλλουν δύο ρέματα χωρὶς ὄνομα. Ὁ καλύτερος δρόμος ποὺ μπορεῖ ν' ἀκολουθήσει κανεὶς, εἶναι ὁ χωματόδρομος ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ΒΔ. ἄκρο τοῦ χωριοῦ καὶ κατευθύνεται πρὸς Ν. Ἡ θέση εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας - Καλλιφύτου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο στοῦ χωριό.

Περιγραφή: Λόφος χαμηλός, τραπεζοειδῆς, με θέα τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας πρὸς ΝΔ. Καλλιεργεῖται κατὰ ἓνα μέρος στὴν κορυφή του. Ἡ ὑπόλοιπη ἔκτασή του εἶναι θαμνώδης. Ὑψομετρικὸ τῆς Γ.Υ.Σ. στὴν κορυφή του. Σ' ἐλάχιστη ἀπόσταση πρὸς Β. ὑπάρχει ἄλλος λόφος, χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ἐπιφανειακή κεραμεική: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινο φόντο (B3ε), black on red φιάλες με στιλβωμένη φαιᾷ ἢ κοκκινωπὴ ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο με γραφίτη (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 3 : 6), κυλινδρὶκά πόδια ἀπὸ «τράπεζες», ἐγγάρακτα πόδια τριγωνικῆς τομῆς ἀπὸ «τράπεζες», ἠθμοί, ἀπιοειδῆ ἢ κολουροπυραμιδοειδῆ ὑφαντικὰ βάρη, ἐγγάρακτα με σπειροειδῆ ἢ εὐθύγραμμα θέματα, λαβὴ tubular πρώιμης ἐποχῆς χαλκοῦ, λίθινοι πελέκεις τύπου Β, λίθινος πέλεκυς με διαμερὴ ὀπὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ στυλαιοῦ, διάφορα με στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Βιβλιογραφία: 1. Ἀναφέρεται ὅτι ἔχουν συλλεγεῖ ὄστρακα, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 467.

2. Garasanin 1963.

3 (16). Προϊστορικός οικισμός χωριού Καλὸς Ἄγρος Ν. Δράμας (άρ. καταλ. Θεοχάρη 5)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 06' / 40° 06', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Γήλοφος ἀμέσως Β. ὡς ΒΑ. ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου τοῦ χωριοῦ ποὺ βρίσκεται στοῦ Β. ἄκρο του, ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ξηροπόταμους χωρὶς ὄνομα ποὺ ἐνώνονται ἀνατολικότερα.

Περιγραφή: Ὁ λόφος εἶναι χαμηλός, χωματώδης καὶ πευκόφυτος. Ἡ περιοχὴ γύρω εἶναι πεδινή.

Ἐπιφανειακή κεραμεική: Με μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (black burnished), ἐγγάρακτα χονδροειδῆ με σπειροειδῆ θέματα καὶ ἐπιφάνεια καφὲ ἢ μαύρη, ἀπιοειδῆς ὑφαντικὸ βάρος. Βλ. καὶ βιβλιογραφία.

Βιβλιογραφία: 1. Χ. Κουκούλη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 402.

2. Schachermeyr 1976, σ. 161.

4 (17). Προϊστορικός οικισμός χωριού Ἄνω Συμβολή (Μπάνιτσα) Ν. Δράμας (άρ. καταλ. Θεοχάρη 7)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 02' / 41° 02', έκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος περίπου 1.200 μ. ΒΔ. από το χωριό Άνω Συμβολή, περίπου 200 μ. Δ. από το σημείο που συναντιούνται οι χωματόδρομοι προς Φωτολείβος και Άλιστράτη και ο ποταμός Άγγίτης με τή λ. άρδευτική τάφρο των Φιλίππων.

Περιγραφή: Ο λόφος έχει πυραμιδοειδή διαμόρφωση από Β. και είναι χωματώδης. Στην κορυφή του καλλιεργείται. Στην Α. του πλευρά διατηρούνται λειψανα μεσαιωνικού τείχους¹⁷. Ο λόφος βρίσκεται πάνω σε έδαφική έξαρση. Τήν περιρρέει από Ν. και Δ. ο Άγγίτης που συνεχίζει να κυλά προς Δ. ανάμεσα από φαράγγι (Στενά Πέτρας). Άμέσως Β. από το λόφο ύψωνεται ακόμη ένας, στον οποίο συλλέγονται επίσης όστρακα αλλά ιστορικών χρόνων, κυρίως ρωμαϊκά. Άμέσως Α. απ' το λόφο διατηρούνται τά έρειπια δύο παλαιών παγοποιείων. Στην περιοχή υπάρχουν πολλές πηγές.

Έπιφανειακή κεραμική: Όστρακο νεολιθικό πιθανώς black torped, χονδροειδής κεραμική εποχής χαλκού. Επίσης ρωμαϊκά και βυζαντινά όστρακα.

5 (18). Προϊστορικός οικισμός Καλαμπάκ - Τεπέ χωριού Καλαμπάκι Ν. Δράμας (άρ. καταλ. Θεοχάρη 8)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 13' / 41° 03', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 1 χλμ. Α. ως ΝΑ. απ' το χωριό Καλαμπάκι. Μεταξύ των δύο (απ' τους 3) χωματόδρομων που οδηγούν απ' το χωριό στα χωράφια Α. Σε απόσταση 500 μ. προς Ν. ή λεγόμενη Διώρυγα Καλαμπακίου που δεν έχει πάντα νερό.

Περιγραφή: Χαμηλός γήλοφος χωματώδης. Η γύρω περιοχή είναι πολύ εύφορη και έχει πολλές πηγές. Πριν από την αποξήρανση των Τεναγών Φιλίππων ήταν έλώδης.

Έπιφανειακή κεραμική: Με σχέδιο κόκκινο σε καφετί επιφάνεια στιλβωμένη, black on red, με επιφάνεια μαύρη στιλβωμένη και σχέδιο με γραφίτη, διάφορα με στιλβωμένη επιφάνεια, άπιοειδές ύφαντικό βάρος, χονδροειδής κεραμική με ταινιωτή διακόσμηση από λοξές εγγάρακτες γραμμές στο χεῖλος ή κοιλιά, φιάλες με εγγάρακτα σπειροειδή κοσμήματα. Κλασικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων όστρακα.

Βιβλιογραφία: Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 428 κ.έ. (Καλαμπάκι).

6 (19). Προϊστορικός οικισμός χωριού Κεφαλάρι Ν. Δράμας (άρ. καταλ. Θεοχάρη 9)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 16' / 41° 04', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Η θέση βρίσκεται 1 χλμ. Α. από το χωριό Άγ. Άθανάσιος, περίπου 200 μ. δεξιά από το χωματόδρομο που κατεβαίνει από Β. προς Ν. κατά μήκος των λόφων που απλώνονται Α. από τα χωριά Άγ. Άθανάσιος - Άνω Κεφαλάρι και 500 περίπου μ. Δ. από τις λεγόμενες πηγές Βοϊράνης.

Περιγραφή: Η τούμπα είναι εκτεταμένη και πολύ χαμηλή. Δ. της και σε απόσταση 200 μ. περνά ρέμα με κατεύθυνση προς Ν. Προς τα Α. της υπάρχουν πολλές πηγές. Στην κορυφή της έχει ανασκαφεί κτήριο βυζαντινών χρόνων (βλ. ΑΕ 1973, Χρον., σ. 37). Τα όστρακα βρίσκονται στους προς Δ. και Ν. άγρους.

Έπιφανειακή κεραμική: «Γράπεζα» εγγάρακτη (πρβλ. έδω Σ χ. 4 : 11 - 12), ένα όστρακο black torped (πρβλ. έδω Σ χ. 6 : 12), όστρακα με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια, χονδροειδής κεραμική.

17. Βλ. και P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Paris 1945, σ. 74 σημ. 2.

Βιβλιογραφία: Αναφέρεται ότι έχουν συλλεγεί οστρακα, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 467.

Θέση Ἀσημότρυπα Παγγαίου Ν. Καβάλας (ἀρ. κατ. Θεοχάρη 13)

Ἡ σωστή ὀνομασία τῆς θέσης εἶναι Ἀσημότρυπες. Πρόκειται γιὰ τρεῖς σπηλιές, σὲ ὑψόμετρο περίπου 1400 μ., πού ἀπέχουν μεταξύ τους ἐλάχιστα (γύρω στὰ 30 - 50 μ.) καὶ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 5 περίπου χλμ. σὲ εὐθεία γραμμὴ ΝΔ. ἀπὸ τὸ χωριὸ Νικήσιανη τοῦ Ν. Καβάλας. Πιὸ συγκεκριμένα: ξεκινώντας κανεὶς ἀπὸ τὴ Νικήσιανη μὲ κατεύθυνση ΝΔ., ἀκολουθεῖ ἀρχικὰ τὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ στὰ λατομεῖα τοῦ χωριοῦ καὶ κατόπι μονοπάτι, πού περνᾷ διαδοχικὰ ἀπὸ τὶς θέσεις Γαβανάρη ρέμα, Λειβάδι, τὴ δεξαμενὴ νεροῦ τοῦ χωριοῦ, τὴ θέση Λάκκο, τὸ ρέμα Σοποτός, τὴ θέση Σκάλα Λάκκο καὶ τέλος τὴ θέση Καριαρίστρες. Γιὰ τὴν ἀνάβαση, πού εἶναι πάρα πολὺ κοπιαστικὴ, χρειάζεται ὀπωσδήποτε ὀδηγὸς ντόπιος. Οἱ Ἀσημότρυπες βρίσκονται σὲ ἀπόσταση περίπου 700 μ., Β. ὡς ΒΔ., σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ Αὐγὸ καὶ Ι χλμ., Α. ὡς ΒΑ., σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ Μάτι. Ἡ μεσαία ἀπ' αὐτὲς εἶναι σπηλιαιοβάραθρο στὸ ὁποῖο ἢ εἴσοδος εἶναι πολὺ δύσκολη, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλες σχηματίζουν εὐρύχωρες φυσικὲς εἰσοδούς. Καὶ στίς τρεῖς δὲν διατηροῦνται ἴχνη ἐγκατάστασης ἀνθρώπου. Ἀπὸ ἄποψη γεωλογικὴ καὶ οἱ τρεῖς εἶναι πλούσιες σὲ μεταλλοφόρα πετρώματα. Στὴν εἴσοδο τῆς τρίτης ἀπὸ δεξιὰ, διατηροῦνται δύο κυλινδρικὰ αὐλάκια ἀπὸ σφῆνα (βλ. Ἄ. Ὀρλάνδου, Τὰ υλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ΙΙ, σ. 86, κ.ά.), ἴδιας διαμέτρου, περίπου 0.04 ἐκ., πού πιστοποιοῦν ἐπιφανειακὴ ἐξόρυξη, ἐπειδὴ μεταλλευτικὲς στοῆς δὲν ὑπάρχουν, μιὰ καὶ τὰ ἀνοίγματα ἢ οἱ διάδρομοι πού συνεχίζουν μετὰ τὴν εἴσοδο τους εἶναι φυσικά. Ὀπωσδήποτε τὸ θέμα τῶν ἀρχαίων μεταλλείων τοῦ Παγγαίου χρειάζεται συνολικὴ ἀντιμετώπιση μιὰ καὶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα πληθαίνουν συνεχῶς. Ἐκεῖνο πού θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει κανεὶς ἐδῶ εἶναι ὅτι σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Νικήσιανη, περίπου Ι χλμ. Ν. ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ὑπάρχουν τεράστιοι σωροὶ ἀπὸ σκουριές, τὰ ὑπολείμματα δηλαδὴ πού ἀπομένουν μετὰ ἀπὸ τὴν τήξη τοῦ μετάλλου σὲ ὑψικαμίνοους.

Οἱ Ἀσημότρυπες εἶναι γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Casson (βλ. Casson, ὁ.π., σ. 65, 76, 78) πού, χωρὶς νὰ ἔχει δεῖ, ὅπως ἀναφέρει, συγκεκριμένα στοιχεῖα, δέχεται πὼς γινόταν ἐξόρυξη μετάλλου, ἀπὸ τὴν ὀνομασία τους καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν τοπικὴ παράδοση γιὰ μεταλλεῖα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴ θέση αὐτή.

7 (20). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Ν. Μπάφρα Ν. Σερρών (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 14)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. Ι : 50.000, φύλλο Νικήσιανης, 24° 02' / 40° 60', ἔκδ. Ἰούλιος 1969.

Τοπογραφία: Μέσα στὸ χωριὸ δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Καβάλας - Σερρών. Ἀπὸ Α. ὀρίζεται μὲ ρέμα χωρὶς ὄνομα ἀπὸ Ν. μὲ χωματόδρομο πού ὀδηγεῖ στὸ Δ. τμήμα τοῦ χωριοῦ. Τὰ ἄλλα του ὄρια εἶναι ἀσαφῆ.

Περιγραφή: Χαμηλὸς γήλοφος πολὺ ἐκτεταμένος (περίπου 200 × 150 μ.). Καλλιεργεῖται ἐν μέρει στὴν ἰσοπεδωμένη του κορυφῆ, ὅπου καὶ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Καφὲ σχέδιο σὲ κίτρινο φόντο (B3ε), κυλινδρικὰ πόδια «τραπεζῶν», ἐγχάρακτα πόδια «τραπεζῶν» (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 4: 11 - 12), black on red, μὲ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο μὲ γραφίτη, ἐγχάρακτα μὲ λευκὸ ἐπίθετο

χρῶμα καὶ μαύρη επιφάνεια στιλβωμένη (πρβλ. Gagasanin 1963, εἰκ. 18, 20), ἐγγάρακτα με καφεκόκκινη ἐπιφάνεια καὶ μαιανδροειδῆ ἢ σπειροειδῆ κοσμήματα, με ἐμπίεστη διακόσμηση (πρβλ. Renfrew 1970b, εἰκ. 6 τὸ ἀριστερὰ τῆς δεύτερης σειρᾶς), λαβὴ με ἐπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη καὶ με κομβιοειδῆ ἀπόφυση, ἀπιοειδῆ ὑφαντικά βάρη, πελέκεις λίθινοι, ἐγγάρακτα με στιλβωμένη φαῖα ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 5 : 7).

8 (21). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Παλιόκαστρο χωριοῦ Ὀρφανίου Καριανῆς Ν. Καβάλας (= Ὀρφάνι, ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 18)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Ροδολείβους, 23° 59' /40° 46', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ μέσο περίπου τῆς ἀπόστασης Ὀρφανίου Καριανῆς, σὲ ἀπόσταση περίπου 1.5 χλμ. ΒΔ. ἀπὸ τὴν Καριανή.

Περιγραφή: Λόφος με ὕψος περίπου 20 μ. Καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση. Βραχῶδης κυρίως πρὸς ΝΑ. καὶ Α., ὅπου καὶ ἐρείπια ὀχυρωματικοῦ περιβόλου μεσαιωνικῶν χρόνων.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Ἀντιπροσωπευτικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 527-29.

Βιβλιογραφία: ΠΑΕ, 1938, σ. 103, ὅπου γίνεται ἀπλή μνεῖα γιὰ προϊστορικὸ οἰκισμὸ περιοχῆς Ὀρφανίου. Ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ Δ. Λαζαρίδη, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, 1972, σειρὰ Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις, Ἀθην. Τεχνολ. Ὀμιλος, Νο 13, σ. 10.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Μουσθένη Ν. Καβάλας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 21)

Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς πιθανολογεῖται σὰν νεολιθικός, ἀλλὰ με ἀβέβαιη θέση καὶ ἀπὸ τὸ Δ. Λαζαρίδη, Ἀμφίπολις καὶ Ἄργιλος, ὅ.π., εἰκ. 10. Ὡστόσο, παρὰ τὴν ἐπίμονη ἐπιφανειακὴ ἐρευνα, δὲ βρέθηκαν προϊστορικὰ ὄστρακα. Ν. ἀπὸ τὸ χωριὸ διατηρεῖται τμῆμα τείχους με ὑστεροαρχαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ νεώτερες φάσεις, πού θά μπορούσε ἴσως νὰ ταυτιστεῖ με τὴν Πέργαμο (Ἡροδ. VII, 112), βλ. γενικά Ρ. Collart, Phillippes ville de Macedoine, Paris 1937, σ. 75 κ.ά. Ἀλλὰ καὶ Ν. ἀπὸ τὴ Μουσθένη, στὴν πεδιάδα πού ἀπλώνεται μέχρι τὸ ὄρος Σύμβολο, δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι σήμερα προϊστορικὸς οἰκισμὸς, οὔτε καὶ εἶναι γνωστὸ προϊστορικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν περιοχὴ.

9 (22). Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Καρὰ Ὀρμάν Καβάλας Ν. Καβάλας (ἀρ. καταλ. Θεοχάρη 24)

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Καβάλας, 24° 25-26' /40° 57', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στὸ δρόμο Καβάλας - Κομοτηνῆς ἀριστερά, σὲ ἀπόσταση 200 - 300 μ. Δ. ἀπὸ τὸ δημοτικὸ στάδιο τῆς Καβάλας καὶ 100 μ. Α. ἀπὸ τὴ γέφυρα τοῦ χειμάρρου Ξερὸ ρέμα.

Περιγραφή: Λόφος χαμηλὸς καὶ βραχῶδης, ἰδίως στὸ Ν. τμῆμα του. Δὲν καλλιεργεῖται. Ἡ γύρω περιοχὴ εἶναι πεδινὴ με ἀρκετὲς πηγές. Στὴν κορυφὴ ὑπάρχουν χαρακώματα.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Χονδροειδῆς ἐποχῆς χαλκοῦ.

Προϊστορικὸς οἰκισμὸς χωριοῦ Νέας Καρβάλης Ν. Καβάλας

Ἡ θέση ἀναφέρεται σὰν προϊστορικὴ γενικά καὶ ἀπὸ τὸν D. Lazaridis, Thasos and its Peraia, Anc. Greek Cities, Ἀθην. Τεχνολ. Ὀμιλος, Νο 5, 1971, 15. Στὴν παραλια-

κή όμως αυτή περιοχή που ορίζεται Δ. από το εργοστάσιο χημικών λιπασμάτων και Α. από το χωριό Νέα Καρβάλη αλλά και στην προς Β. πεδινή περιοχή, παρά τις προσπάθειες, δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα προϊστορικός οικισμός, ούτε και είναι γνωστό προϊστορικό αντικείμενο. Στην περιοχή αυτή τοποθετείται η πόλη Ἀκόντισμα, βλ. πρόσφατα Χ. Κουκούλη, ΑΑΑ V (1972), σ. 474 κ.έ. και Lazagidis, ὁ.π., σποραδικά.

Ἄν λοιπὸν ἐξαιρέσουμε ἀπὸ τὸν κατάλογο Θεοχάρη¹⁸ τὶς θέσεις Ἀσημότρυπα, Μουσθένη καὶ Νέα Καρβάλη, ἀπομένουν 24 θέσεις, στὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ προστεθοῦν οἱ 24 ἄγνωστες ἢ γνωστὲς θέσεις πὺ ἀναφέρθηκαν. Ἔτσι ὁ γνωστὸς μέχρι σήμερα ἀριθμὸς τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀνέρχεται σὲ 48.

γ. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ὁ κατάλογος ὄλων τῶν γνωστῶν μέχρι σήμερα προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀποβλέπει : 1. Στὴν ἐξομάλυνση τῶν τοπογραφικῶν προβλημάτων γιὰ μιὰ μελλοντικὴ, ἔστω πιθανή, συνολικὴ μελέτη ὄλου τοῦ χώρου, ἐφ' ὅσον βέβαια θὰ ἔχουν ἀνασκαφῆ καὶ ἄλλες θέσεις, ἔτσι πὺ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνασῶσταση τοῦ περιβάλλοντος μιᾶς ἐποχῆς τῆς προϊστορίας. 2. Στὸν εὐκόλο καταρτισμὸ χάρτη τῆς διάδοσης κάθε κατηγορίας ἐπιφανειακῆς κεραμεικῆς, μιὰ καὶ ἔχει καταβληθεῖ προσπάθεια νὰ ἀναφερθοῦν ὅσες ἀπαντῶνται σ' ὄλους τοὺς γνωστοὺς οἰκισμοὺς καὶ φυσικὰ στοὺς ἄγνωστοι, γιὰ τοὺς ὁποῖους δὲν εἶχαν ἀναφερθεῖ ὡς τώρα συγκεκριμένα, καὶ 3. Στὸν προγραμματισμὸ μελλοντικῶν ἀνασκαφῶν.

δ. ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΔΟΞΑΤ-ΤΕΠΕ ΚΑΙ ΠΟΔΟΧΩΡΙΟΥ

Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ τῶν οἰκισμῶν πὺ ἀναφέρθηκαν, θὰ συζητηθεῖ ἐδῶ συγκριτικὰ ἡ προερχόμενη ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ¹⁹ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, μεταξὺ Σιταγρῶν καὶ Ντικιλί Τάς, καὶ ἀπὸ τὴ θέση Γιαλίμια τοῦ χωριοῦ Ποδοχώρι, στὴν πεδιάδα μεταξὺ Συμβόλου καὶ Παγγαίου, δηλ. σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση Β. ἀπὸ τὸν Ἀκροπόταμο, τόσο γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία πὺ παρουσιάζουν ὅσο καὶ γιὰ τὴ γεωγραφικὴ τοὺς θέση, γεγονότα πὺ παρέχουν τὴ δυνατότητα γιὰ ἐξέταση μερικῶν προβλημάτων τῆς προϊστορίας τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης.

Οἱ διάφορες κατηγορίες τῆς κεραμεικῆς, ἔχουν σχεδὸν ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὶς κατηγορίες πὺ ὁ French ἔχει διακρίνει ἀλλὰ καὶ ἔχει περιγράψει τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς, τὶς ιδιορρυθμίες, τὶς παραλλαγές, τὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμησή τους. Οἱ κατηγορίες αὐτὲς τοῦ French ἔχουν καταρτιστεῖ μὲ βάση ἐπίσης ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ ἀπὸ ἄλλους οἰκισμοὺς τῆς ἴδιας ἢ ἄμεσα γειτονικῶν περιοχῶν²⁰.

18. Ὁ.π., σημ. 4.

19. Ευχαριστῶ θερμὰ τὴν Ἐπιμελήτρια κ. Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη γιὰ τὴν ἀδεια τῆς μελέτης τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε πολὺτιμη πληροφορία. Ἐπίσης τὸν Ἐπιμελητὴ κ. Χ. Πέννα γιὰ τὴν ἀπὸ κοινου ἐπίσκεψη μερικῶν ἀπὸ τὶς θέσεις καὶ τὸν Ἐπιμελητὴ κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὴ φωτοτυπία δυσεύρετου ἀρθρου.

20. French 1964, σ. 31 κ.έ.

Κ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Σ

ΤΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΡΙΚΩΝ ΑΛΛΩΝ, ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΩΝ ΕΠΙΣΗΣ,
ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ *

Ι Κατηγορία: Μαύρη διακόσμηση σε κόκκινο φόντο (black on red) = κατηγ. 3 του French.

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 1 : 1 - 14)

1. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα έξω. Έπιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα, σχέδιο μαύρο. Στιλβωμένα σχέδιο και έπιφάνεια²¹. Διάμ. περ. 0.31.
2. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα έξω. Όπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
3. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα έξω. Όπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.31.
4. Φιάλη, ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.32.
5. Τροπιδωτή φιάλη. Όπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.27.
6. Φιάλη. Όπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.20.
7. Φιάλη. Όπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
8. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα ἔσω. Όπως τὸ 1.
9. Φιάλη (;). Μαστοειδής απόφυση κοντά στη λαβή. Όπως τὸ 1.
10. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα ἔσω με μαστοειδή απόφυση. Όπως τὸ 1.
11. Φιάλη με μαστοειδή απόφυση. Όπως τὸ 1 ἀλλά ἡ ἔσωτερική έπιφάνεια με πολὺ σκούρο κόκκινο επίχρισμα.
12. Φιάλη με καμπυλούμενο προς τα ἔξω τὸ περι τὰ χεῖλη τμήμα. Όπως τὸ 1.
13. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα ἔξω με τμήμα τῆς βάσης. Όπως τὸ 1 ἀλλά ἡ ἔσωτερική και ἔξωτερική έπιφάνεια με πολὺ σκούρο επίχρισμα.
14. Άγγεῖο στενούμενο προς τα ἄνω (;). Έπιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα, σχέδιο ἄσημί. Στιλβωμένα σχέδιο και έπιφάνεια. Ἡ ἔσωτερική έπιφάνεια χωρίς έπεξεργασία.

β. Ποδοχώρι (Σ χ. 1 : 15 - 24)

15. Φιάλη. Έπιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα, σχέδιο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο και έπιφάνεια. Ἡ ἔσωτερική έπιφάνεια εἶναι φθαρμένη.
16. Λαβὴ ἀπὸ χεῖλος φιάλης (;). Έπιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα, σχέδιο μαύρο.
17. Φιάλη. Όπως τὸ 16. Διάμ. περ. 0.38.
18. Φιάλη καμπυλούμενη προς τα ἔξω. Έπιφάνεια με κόκκινο επίχρισμα, σχέδιο μαύρο ὡς ἄσημί. Στιλβωμένα σχέδιο και έπιφάνεια. Διάμ. περ. 0.25.

* Στὸ Σ χ. 1 ἡ ἔξωτερική έπιφάνεια τοῦ ἄγγείου εἶναι ἡ προς τα δεξιά (δίπλα στην τομή). Ἐντίθετα στὰ ὑπόλοιπα σχέδια ἡ ἔξωτερική έπιφάνεια τοῦ ἄγγείου εἶναι ἡ προς τα ἄριστερά.

21. Με τὴ λ. επίχρισμα ἀποδίδεται ἡ λ. wash πὸν στὸ λεξιλόγιο τῆς κεραμεικῆς τέχνης σημαίνει τὴν ἐπάλειψη τοῦ ἄγγείου μετὰ τὸ ψήσιμο με πολὺ αραιὸ, και χρωματισμένο ἀνάλογα, σὰν υδρόχρωμα, πηλὸ. Με τὴ λ. στιλβωμένος ἀποδίδεται ἡ λ. burnished πὸν σημαίνει τὸ γυάλισμα τοῦ ἄγγείου με στιλβωτήρα, με ἀπλὸ ὕφασμα ἢ με τὸ νύχι, ὕστερα ἀπὸ τὸ τελικὸ ψήσιμο τοῦ ἄγγείου. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ επίχρισμα (= wash) και στὴν ἐπάλειψη τοῦ ἄγγείου με πολὺ παχύτερο διάλυμα (= slip) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πάντα σαφής, γι' αὐτὸ και προτιμᾶται ἐδῶ ἡ λ. επίχρισμα πὸν εἶναι πῶς ἀκριβῆς ἀπὸ τὴ λ. γάνωμα πὸν χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν κασσιτέρωση μεταλλίνων ἀντικειμένων. Γιὰ θέματα τεχνικῆς τῶν προϊστορικῶν ἄγγείων βλ. F. Matson, Techniques of the Early Bronze Age Potters at Tarsus στὸ Tarsus II (ed. H. Goldmann), Princeton 1956, σ. 352 κ.έ.

19. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο μαῦρο. Στιλβωμένα ἐπιφάνεια καὶ σχέδιο. Διάμ. περ. 0.13.
20. Βάση. Ὅπως τὸ 19. Ἴχει ἀποδοθεῖ ἢ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Διάμ. 0.042.
21. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 19.
22. Φιάλη. Ὅπως τὸ 19.
23. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω. Ὅπως τὸ 19.
24. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια μὲ κόκκινο ἐπίχρισμα, σχέδιο ἀσημί. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.

II Κατηγορία: Καφὲ διακόσμηση σὲ κρέμ βάθος (brown on cream) = κατηγορία 5 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (δὲν ἀντιπροσωπεύεται)

β. Ποδοχώρι (Σ χ. 2 : 1 - 10)

1. Φιάλη. Ἐπιφάνεια μὲ κρέμ ἐπίχρισμα, σχέδιο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια. Διάμ. περ. 0.38.
2. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 1.
3. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.12.
4. (;). Ὅπως τὸ 1.
5. Οἶνοχὴ (;). Ὅπως τὸ 1. Ἐλάχιστα στιλβωμένο.
6. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 1.
7. Φιάλη. Ἐπιφάνεια μὲ καφετὴ ἐπίχρισμα, σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.
8. Φιάλη (;). Ὅπως τὸ 7. Διάμ. βάσης περ. 0.15.
9. Ἄγγειο μὲ στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω λαϊμό. Ἐπιφάνεια μὲ ἐπίχρισμα κρέμ ὡς καφὲ ἀνοιχτό, σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.
10. ; . Ἐπιφάνεια μὲ καφὲ ἀνοιχτό ἐπίχρισμα καὶ σχέδιο σκοῦρο καφέ. Στιλβωμένα σχέδιο καὶ ἐπιφάνεια.

III Κατηγορία: Διακόσμηση μὲ γραφίτη (graphite painted) = κατηγορία 8 τοῦ French

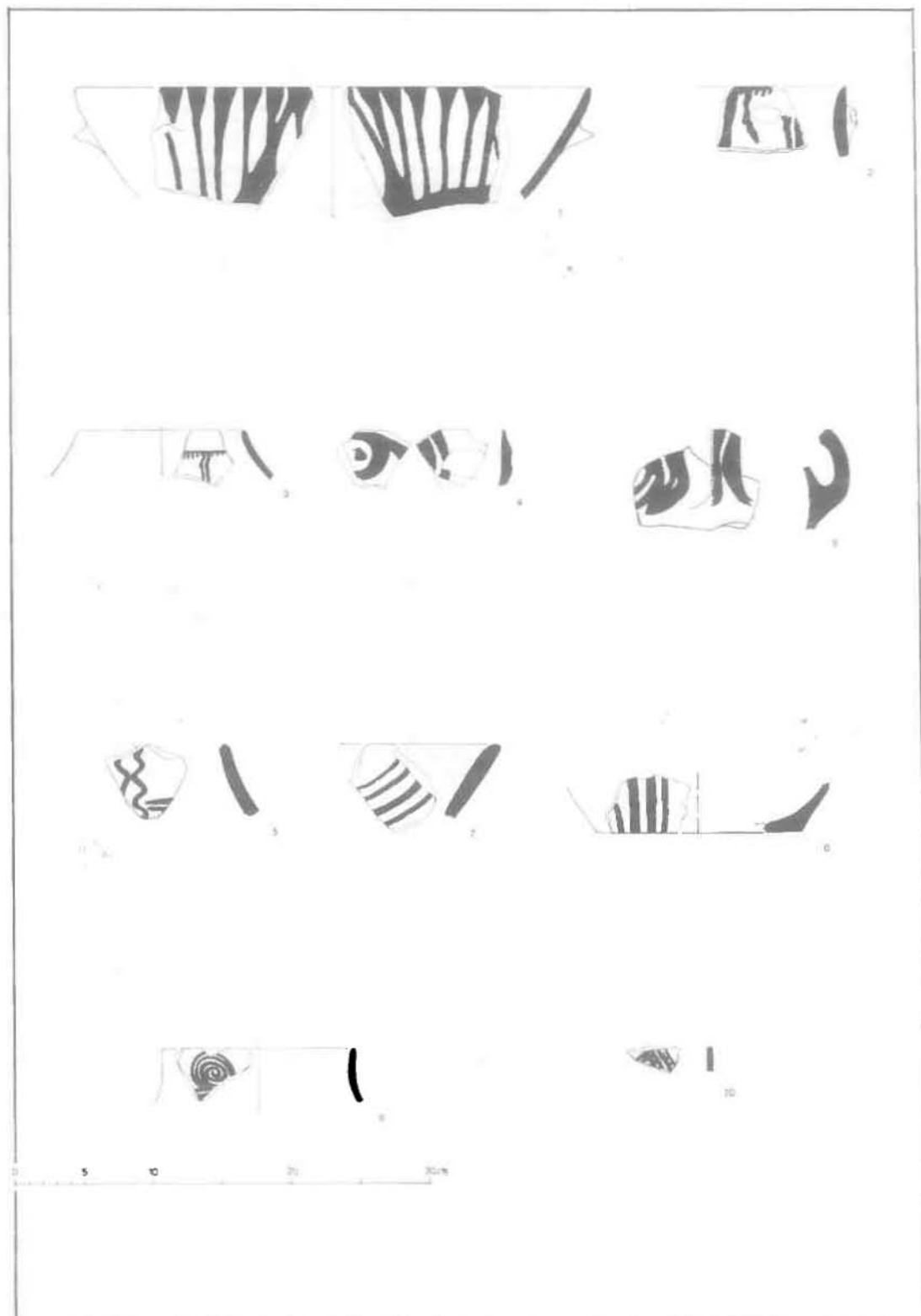
α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 3 : 1 - 16)

1. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔσω. Ἐπιφάνεια μαύρη στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
2. Φιάλη μὲ τριγωνικὴ ἀπόφυση στὸ ἔσω μέρος τῆς ἀπόληξης τοῦ πρὸς τὰ ἔσω καμπυλούμενου χεῖλους. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.23.
3. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.18.
4. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1.
5. Φιάλη καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἔξω. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.26.
6. Φιάλη μὲ καμπυλούμενο πρὸς τὰ ἔξω τὸ πρὸς τὰ χεῖλη τῆς τμήμα. Ἐπιφάνεια καστανόμαυρη στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
7. Φιάλη μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Ἐπιφάνεια φαιὰ στιλβωμένη, σχέδιο μὲ γραφίτη.
8. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφὲ στιλβωμένη ἐλαφρά, σχέδιο μὲ γραφίτη. Διάμ. περ. 0.29.
9. Φιάλη. Ὅπως τὸ 8. Διάμ. περ. 0.29.

Σχ. 1. Black on red κεραμική από το Δοξάι-Τεπέ και το Ποδοχώρι.

Σχ. 2. Brown on cream κεραμική από το Ποδοχώρι.

10. Φιάλη. Ἐσωτερική ἐπιφάνεια καφέ ἀστίλβωτη, ἐξωτερική κοκκινωπή στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη. Διάμ. περ. 0.28.
11. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφέ στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
12. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
13. Φιάλη. Ὅπως τὸ 12. Διάμ. περ. 0.28.
14. Φιάλη. Ὅπως τὸ 12.
15. Φιάλη (:). Ἐξωτερική ἐπιφάνεια καφέ στιλβωμένη, ἐσωτερική καφέ ἐλαφρά στιλβωμένη, σχέδιο με γραφίτη.
16. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ ἐσωτερική καὶ ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια εἶναι μαῦρες, ἢ ἐσωτερική ἐλαφρότερα στιλβωμένη. Τὰ παραπληρωματικά τμήματα τοῦ σχεδίου ἔχουν σχεδιασθεῖ με γραφίτη γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἔτσι τὸ κύριο σχέδιο με τὴν ἀρχική μαύρη ἐπιφάνεια (τεχνική reserved ἢ negativ, βλ. Vajsova 1966, σ. 19).

β. Ποδοχώρα (δὲν ἀντιπροσωπεύεται)

IV Κατηγορία: «Πυξίδες» ἢ «τράπεζες» (box or table) = κατηγορία 15b τοῦ French
α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 4: 1 - 10)

1. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ στιλβωμένη.
2. » » » σκοῦρο » »
3. » » » κοκκινωπή »
4. » » » καφέ ὡς μαύρη » ἐλαφρά.
5. Τὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ πόδι τετραποδικοῦ (:) ἀγγείου καὶ τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία τῶν πλευρῶν ποῦ ἀπέληγαν σ' αὐτό. Ὑποκράτηριο (:).
6. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Στὸ κάτω μέρος διατηροῦνται δύο ἀποφύσεις. Ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, ἀστίλβωτη.
7. Γωνία ἀπὸ καλαθοειδῆς σκευῶς. Ἐπιφάνεια ἐγγάρακτη φαία καὶ ἀστίλβωτη.
8. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα» (:). Ἐπιφάνεια με κόκκινο ἐπίχρισμα, στιλβωμένη.
9. Τετραποδικὸ ἀγγεῖο («ζωόμορφο τραπέζι»). Ἐπιφάνεια σταχτιά ἐλαφρά στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγγάρακτο με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα.
10. Τὸ ἄνω τμήμα ἀπὸ πόδι τετραποδικοῦ ἀγγείου («ζωόμορφο τραπέζι») καὶ τμήμα ἀπὸ τὴ γωνία τῶν πλευρῶν ποῦ καταλήγουν σ' αὐτό. Στὸ ἄνω μέρος τῆς γωνίας διατηρεῖται τμήμα τοῦ λαιμοῦ ἀπὸ κεφάλι ζώου. Σχέδιο με γραφίτη.

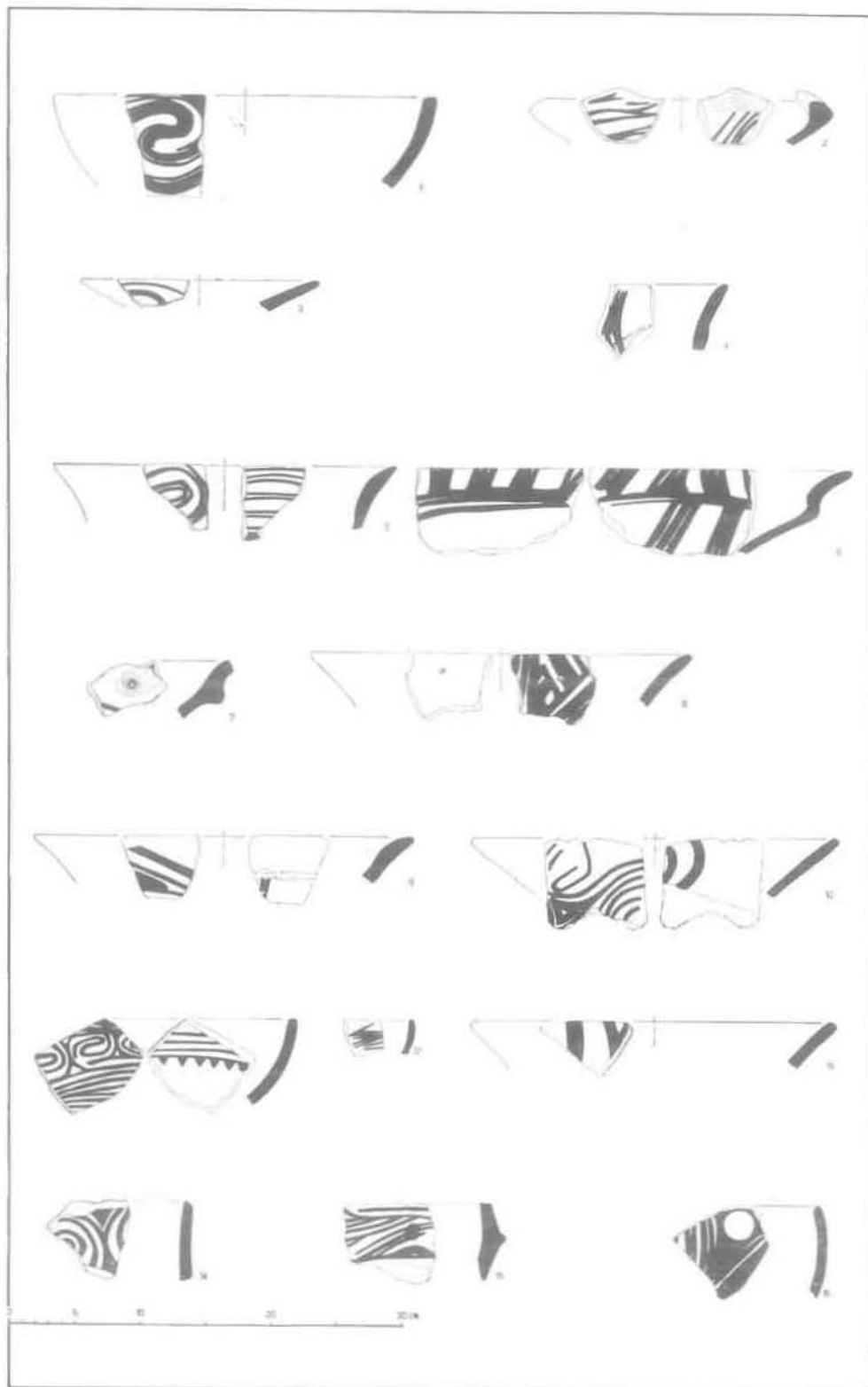
β. Ποδοχώρα (Σ χ. 4: 11 - 12)

11. Πόδι ἀπὸ «τράπεζα». Ἐπιφάνεια με καφετὶ ἐπίχρισμα στιλβωμένη.
12. Πόδι ἀπὸ τριποδικὴ «τράπεζα» με τμήμα τοῦ ἄνω μέρους. Ἐπιφάνεια με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, στιλβωμένη. Τὸ ἴδιο σχέδιο καὶ στὴν ἄλλη ἐξωτερική πλευρά.

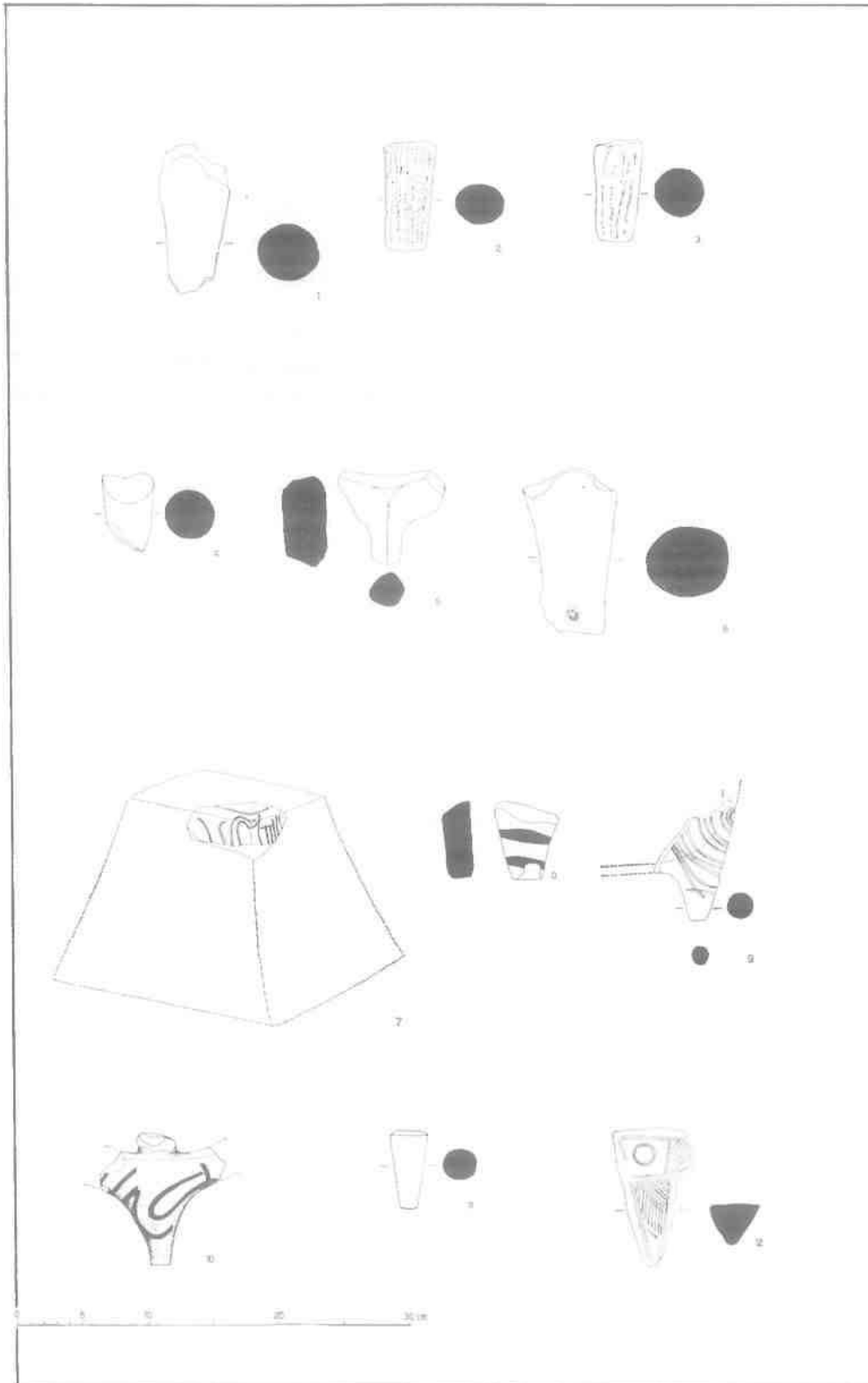
V Κατηγορία: Με κόκκινη καφέ ἢ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (various red, brown or black burnished) = κατηγορία 13 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 5: 1 - 21)

1. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.
2. Φιάλη. Ἐξωτερική ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη· ἐσωτερική μαύρη, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.19.
3. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.

Σχ. 3. Διακοσμημένη με γραφίτη κεραμική από το Δοζάτ-Τεπέ.

Σχ. 4. «Τράπεζες» από το Δοξάτ-Τελέ και το Ποδοχώρι.

4. Φιάλη. Ἀρχὴ ἀπόφυσης. Ἐπιφάνεια σκοῦρο καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
5. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη.
6. Ἄγγειο στενούμενο στὸ λαιμὸ καὶ διευρυνόμενο στὴν κοιλιά. Μαστοειδῆς ἀπόφυση στὴ λαβή. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μαύρη, ἐσωτερικὴ καφέ· ἐλαφρὰ στιλβωμένες. Δὲ διατηρεῖται τμῆμα τοῦ χεῖλους· μέγιστη διάμετρος 0.20 περ. Ἴσως πρόκειται γιὰ «μελανοστεφῆς» ἄγγειο²².
7. Τροπιδωτὸ ἄγγειο. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια μαύρη, στιλβωμένη, ἐσωτερικὴ σταχτιά, στιλβωμένη. Διάμ. στὴ γωνία περ. 0.19. Ἴσως πρόκειται γιὰ «μελανοστεφῆς» ἄγγειο.
8. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
9. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.26.
10. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.30.
11. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.20.
12. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.17.
13. Φιάλη. Ἐπιφάνεια καφέ, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
14. Φιάλη. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια φαιοκαφέ ἐλαφρὰ στιλβωμένη· ἐσωτερικὴ σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη.
15. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.27.
16. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά-καφέ, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
17. Φιάλη. Ὅπως τὸ 16. Διάμ. περ. 0.28.
18. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ἐπιφάνεια καφεκόκκινη, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.09.
19. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, ἐλαφρὰ στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.22.
20. Φιάλη. Ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐλαφρὰ στιλβωμένη.
21. Φιάλη. Ὅπως τὸ 20.

β. Ποδοχώρα (Σ χ. 5: 22 - 27)

Παρατήρηση: Ἡ κατηγορία μὲ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια ἀντιπροσωπεύεται, ἀλλὰ μὲ ὄστρακα πού δὲν προσφέρονται γιὰ σχεδίαση.

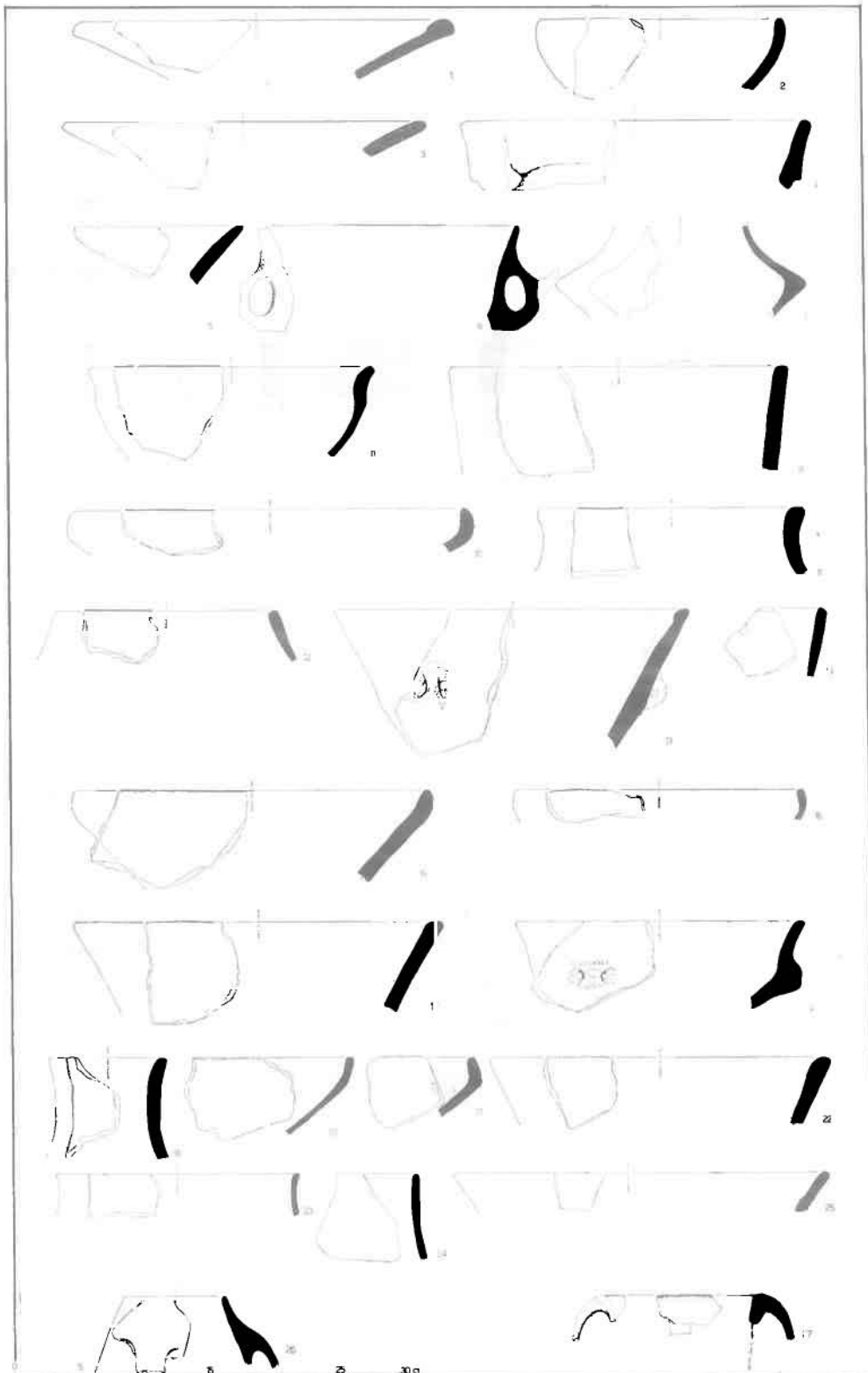
22. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.26.
23. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.19.
24. Φιάλη. Ἐπιφάνεια κιτρινωπὴ, στιλβωμένη.
25. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.28.
26. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ὅπως τὸ 25. Διάμ. περ. 0.13.
27. Κάνθαρος. Ἐπιφάνεια σταχτιά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.12.

VI Κατηγορία: Ἐγχάρακτα μὲ ἐπίθετη λευκὴ ὕλη στὶς ἐγχαράξεις (white - filled) = κατηγορία 9b τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6: 1 - 10)

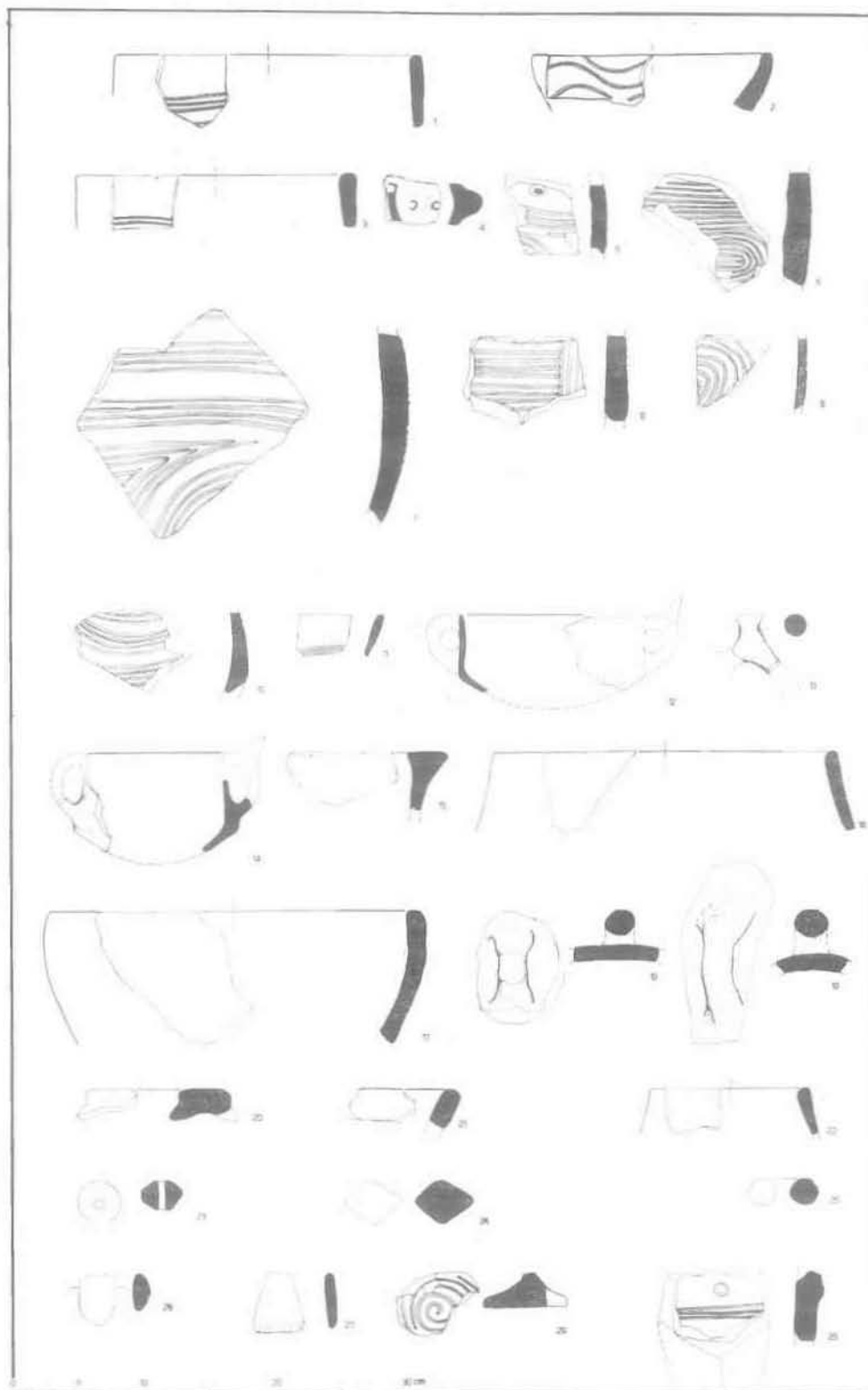
1. Φιάλη. Ἐπιφάνεια ἀνοιχτὸ καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο. Διάμ. περ. 0.23.
2. Φιάλη. Ὅπως τὸ 1. Διάμ. περ. 0.18.

22. Ἔτσι ἀποδίδεται, ἀρκετὰ ευστοχα, ἀπὸ τὸ Γ. Χουρμουζιάδη, Ἡ διακεκοσμημένη κεραμεικὴ τῆς Ἀρχαιότερας Νεολιθικῆς εἰς Θεσσαλίαν, ΑΕ 1971, σ. 171 σημ. 4, ὁ ὅρος black topped.

Σχ. 5. Κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια από το Δοξάτ-Τεπέ και το Ποδοχώρι.

Σχ. 6. Έγχάρκτη, black topped, χονδροειδής κεραμική και διάφορα αντικείμενα από το Δοξά-
 Τεπέ και το Ποδοχώρι.

3. Φιάλη. Ήπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο. Διάμ. 0.21.
4. Λαβή φιάλης. Ήπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
5. Φιάλη. Ήπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
6. Πίθος (;). Ήπιφάνεια σταχτιά, ἀστίλβωτη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
7. Πίθος. Ήπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, ἐλάχιστα στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
8. Πίθος. Ήπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
9. Φιάλη. Ήξωτερική ἐπιφάνεια σταχτιά, στιλβωμένη· ἐσωτερική γκρι, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
10. Φιάλη. Ήπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, στιλβωμένη. Σχέδιο ἐγχάρακτο.
β. Ποδοχώρι (Σ χ. 6 : 11)
11. Φιάλη. Ήπιφάνεια σταχτιά τραχιά. Σχέδιο ἐγχάρακτο.

VII Κατηγορία : με «μελανοστεφή» διακόσμηση (black topped) = κατηγορία 7a τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 12 - 14)

12. Φιάλη. Ή ἔξω ἐπιφάνεια «μελανοστεφής», στιλβωμένη· ἡ ἐσωτερική σταχτιά στιλβωμένη. Διάμ. περ. 0.14.
13. Κερατοειδῆς ἀπόφυση ἀπὸ λαβή φιάλης πιθανότατα «μελανοστεφοῦς». Ήπιφάνεια φαιά, ἐλαφρά στιλβωμένη.
14. Φιάλη. Ὅπως τὸ 12. Διάμ. περ. 0.10.

β. Ποδοχώρι

Δέν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ἂν δύο ὄστρακα θὰ μπορούσαν νά ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία.

VIII Κατηγορία: Χονδροειδῆ (rustic ware) = κατηγορία 14 τοῦ French

α. Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 15 - 20)

15. Φιάλη. Ήπιφάνεια καφέ με τριγωνική ἀπόφυση στὸ χεῖλος.
  16. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ήπιφάνεια σταχτιά καφέ. Διάμ. περ. 0.16.
  17. Φιάλη. Ήπιφάνεια σταχτιά καφέ. Διάμ. περ. 0.28.
  18. Πίθος. Ήπιφάνεια σταχτιά καφέ.
  19. Πίθος. Ήπιφάνεια καφέ.
  20. Κομβιοειδῆς ἀπόφυση λαβῆς.
β. Ποδοχώρι (Σ χ. 6 : 21 - 22).
  21. Φιάλη. Ήξωτερική ἐπιφάνεια σταχτιά, ἐσωτερική με καφεκόκκινο ἐπίχρισμα, ἐλαφρά στιλβωμένη.
  22. Ἄγγειο στενούμενο πρὸς τὰ ἄνω. Ήπιφάνεια καφεκόκκινο. Διάμ. περ. 0.12.
- IX. Διάφορα εὔρηματα ἀπὸ Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 23 - 29 καὶ Πί ν. 97 : 30 - 33)
23. Πήλινο σφοντύλι. Ήπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, ἀστίλβωτη.
  24. Πήλινος πεσσός σφενδόνας. Ήπιφάνεια ἀνοιχτό καφέ, ἐλαφρά στιλβωμένη.
  25. Πήλινος πεσσός σφενδόνας. Ὅπως τὸ 24.
  26. Σμίλη ἀπὸ πυριτόλιθο, λειασμένη.
  27. Ἄξινα. Ὅπως τὸ 26.
  28. Εἰδώλιο (;).
  29. Ἐλλειπτική σφραγίδα (pintadera). Διακοσμεῖται με ἐγχάρακτη σπείρα. Ήπιφάνεια

φαιοκαφέ, αστίλβωτη (μεγ. μήκος 0.065, μεγ. πλ. 0.047). Ἄρ. ευρητηρίου Μουσείου Καβάλας Δ 483.

30. Κεφάλι ἀπό πήλινο ειδώλιο ζώου με ἐγχάρακτη διακόσμηση. Ὑψ. 0.06. Ἄρ. ευρητηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1455.
31. Κεφάλι ἀπό ειδώλιο ἀνθρώπου. Ἐπιφάνεια σταχτιά-καφέ καὶ στιλβωμένη στὸ πρόσωπο, μαύρη καὶ αστίλβωτη στὴν πίσω ὄψη. Ὅπῃ στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ὑψ. 0.055. Ἄρ. ευρητηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1457.
32. Κεφάλι ἀπό πτηνόμορφο ειδώλιο. Ἐπιφάνεια κοκκινωπή, αστίλβωτη. Ὑψ. 0.055. Ἄρ. ευρητηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1456.
33. Κεφάλι ἀπό πτηνόμορφο ειδώλιο. Ἐπιφάνεια κοκκινωπή, αστίλβωτη. Ὑψ. 0.05. Ἄρ. ευρητηρίου Μουσείου Καβάλας Ε 1458.

Ὅλα τὰ εὐρήματα τοῦ παραπάνω καταλόγου ἀνήκουν στὴ μέση καὶ ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο τῶν Βαλκανίων, τὴν ἀντίστοιχη δηλαδὴ μετὰ τὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Θεσσαλίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἄρ. 27 τῆς V κατηγορίας, ποὺ ἀνήκει στὴν πρόιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Σύμφωνα μετὰ τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα ποὺ ἤδη ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκροποτάμου, ἡ κεραμεικὴ μετὰ τὴν καφέ διακόσμηση πάνω σὲ κιτρινωπὸ βάθος (ἢ γνωστὴ δηλαδὴ σὰν Β3ε), ἦταν καὶ ἡ παλαιότερη καὶ ἀνήκε πιθανῶς στὴ μέση νεολιθικὴ περίοδο. Εἶχε βρεθεῖ μαζί μετὰ τὴ λ. Β3α κεραμεικὴ, δηλαδὴ τὴν κεραμεικὴ μετὰ μαύρη διακόσμηση πάνω σὲ κόκκινο βάθος²³. Σήμερα, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στοὺς Σιταγροὺς καὶ στὸ Ντικιλί Τὰς²⁴, ἔχει βεβαιωθεῖ ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ, ἀντίστοιχη μ' αὐτὴν ἀπὸ τὸ Ποδοχώρι (Κατηγορία II, Σ χ. 2), ἀνήκει σίγουρα στὴ μέση νεολιθικὴ περίοδο τῶν Βαλκανίων ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συγχρονίζεται μετὰ τὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Θεσσαλίας²⁵. Ἐτσι, γνωρίζοντας τὴ στρωματογραφία στὶς δύο αὐτὲς θέσεις, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ δικαιολογημένη ἀμφιβολία τοῦ French σχετικὰ μετὰ τὸ ἂν θὰ πρέπει σὰν σύνολο ἢ μερικὰ ἢ black on red καὶ ἢ brown on cream κεραμεικὴ νὰ προηγοῦνται ἀπὸ τὴ διακοσμημένη μετὰ γραφίτη, θὰ πρέπει τώρα νὰ ἀρθεῖ²⁶, μετὰ τὴν ἐπιφύλαξη πὼς πιθανῶς θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν νεώτερα, δηλαδὴ νὰ ἀνήκουν στὴ φάση III τῶν Σιταγρῶν, ὅσα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τῆς brown on cream κεραμεικῆς ἔχουν διακόσμηση μετὰ σπειροειδῆ καὶ γενικὰ μετὰ μοτίβα ποὺ ἀνήκουν στὴ φάση αὐτὴ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μετὰ

23. Βλ. ΠΑΕ, 1938, σ. 104, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ ἀπαντᾶται στὰ κατώτατα στρώματα. Τὴ σημασία της γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς θεσσαλικῆς κεραμεικῆς ὑπόδειξε ἀπὸ νωρὶς ὁ Milošević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, Berlin 1949, σ. 48 καὶ *Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit Griechenlands*, JdI 65/66 (1950/51), σ. 77.

24. Ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση II τῶν Σιταγρῶν, βλ. κυρίως Renfrew 1970 a, σ. 47, πίν. 2, Renfrew 1970 b, σ. 298 καὶ Renfrew 1971, σ. 276, καὶ στὴ φάση τῆς μέσης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τὰς, βλ. Deshayes 1970, σ. 23 εἰκ. 2, 3.

25. Σχετικὰ μετὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὶς παραλλαγὲς τῆς κατηγορίας αὐτῆς βλ. Hauptmann 1969, σ. 26 κ.έ. Ὁ Hauptmann ἐντάσσει στὴν κατηγορία αὐτὴ τὰ ἀγγεῖα μετὰ θαμπὴ (μάτ) διακόσμηση ἀπευθείας στὸν πηλὸ τοῦ ἀγγείου (tongrundig) ἢ μετὰ θαμπὴ διακόσμηση πάνω σὲ ἐπίχρυσμα, ἐνῶ ἐκεῖνα ποὺ (πρβλ. τὰ τοῦ Ποδοχωρίου 3, 6, 9 καὶ 10 τοῦ Σ χ. 2) ἔχουν στιλβωμένο τὸ σχέδιο καὶ τὴν ἐπιφάνεια καὶ γενικὰ ἔχουν καθαρότερο πηλὸ καὶ λεπτότερη κατασκευὴ (ὁ.π., σ. 28), ὑποστηρίζει ὅτι ἔχουν μεγαλύτερη σχέση μετὰ τὰ Β3ζ. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα πάντως δεδομένα φαίνεται πὼς ἡ τυπικὴ Middle Greek matt-painted (= ἢ tongrundig τοῦ Hauptmann) κεραμεικὴ, δὲ συναντιεῖται στὴν Ἀνατολικὴ - Κεντρικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη, βλ. French 1961, σ. 103 κ.έ.

26. French 1961, σ. 114.

λεγόμενο στιλ Ντικιλί Τάς (πρβλ. Σ χ. 2 : 4, 9, 7), ή, ανήκοντας στη II φάση, να τό προαναγγέλλουν.

Πρὶν ἀπὸ τὶς τελικὲς δημοσιεύσεις δὲν εἶναι δυνατό νά μιλήσει κανεὶς μὲ βεβαιότητα γιὰ τὰ θεσσαλικά στοιχεῖα τῆς φάσης II τῶν Σιταγρῶν καὶ τῆς μέσης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάς ἢ γιὰ τὴ χρονικὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο περιοχὲς καὶ κυρίως ὡς πρὸ σημείο ἢ φάση αὐτὴ καὶ ἡ φάση I τῶν Σιταγρῶν «εἰσδύουν» χρονικὰ στὴ μέση νεολιθικὴ τῆς Θεσσαλίας, ἢ, ἀκόμα, ἂν μποροῦν νά διαπιστωθοῦν σχέσεις τους μὲ ἄλλους πολιτισμούς²⁷. Τὸ ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ δὲν ἀντιπροσωπεύεται στὸ Δοξάτ-Τεπέ, θὰ πρέπει ἴσως νά θεωρηθεῖ τυχαῖο ἀπὸ τὴ μιὰ ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἄλλη γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει μεγαλύτερη συχνότητα καὶ ποικιλία στὴν κοιλάδα καὶ στὶς ἐκβολὲς τοῦ Στρυμόνα ἀπ' ὅ,τι στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας. Ἐν καὶ στὴν Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία, ἐπιφανειακά κυρίως, ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ἀπαντῶνται προγενέστερες κατηγορίες πού ἔχουν ἀντιστοιχία μὲ κατηγορίες τῆς μέσης νεολιθικῆς τῆς Θεσσαλίας²⁸, ἡ κατηγορία αὐτὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ πρὸς τὸ παρόν (ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἓνα ἢ δύο ὄστρακα ἀπὸ τὸ Στίβο Β, French 1961, σ. 108 καὶ δύο ὄστρακα ἀπὸ τὴ θέση Βασιλικὰ C, French 1967, σ. 68).

Στὴν IV κατηγορία ἔχουν περιληφθεῖ τὰ σκεύη πού συνήθως ὀνομάζονται «βωμοὶ» ἢ «τράπεζες» καὶ πού, παρά τὴν ἰδιορρυθμία τους, ἔχουν μεγάλη διάδοση στὰ Βαλκάνια καὶ στὴν Ἐνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη καὶ λιγότερο στὴ Θεσσαλία (βλ. ΠΑΕ 1938, σ. 104, σημ. 2). Ὁ τύπος μὲ τὰ κυλινδρικὰ ἢ, καλύτερα μὲ τὰ πόδια πού ἔχουν σχῆμα ἀναστραμμένης κόλουρης πυραμίδας (Σ χ. 4 : 1, 2, 3, 4, 6, 11) ἀπαντᾶται καὶ στὶς δύο θέσεις. Εἶναι γνωστὸς στὸ Καρανονο II (= Veselinovo III) ἢ Καρανονο III²⁹ στὴν Παραδημὴ καὶ στὸ Μυλοπόταμο³⁰, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τῆς Ἐνατολικῆς Μακεδονίας (βλ. καὶ ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὶς διαφορὲς θέσεις πού ἀναφέρθηκαν). Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ στοὺς Σιταγρούς, φαίνεται ὅτι ἔχει διευκρινιστεῖ τὸ πρόβλημα πού εἶχε διατυπώσει ὁ Garašanin³¹ σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάση Καρανονο II (III) στὴν Ἐνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη ἢ ἀπλῶς οἱ «τράπεζες» μὲ κυλινδρικὰ πόδια κ.λπ. ἔχουν εἰσαχθεῖ. Γιατὶ ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ φάση I τῶν Σιταγρῶν ἔχει πολλὰ παράλληλα στοιχεῖα μὲ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ τῆς Βουλγαρίας³².

Ἀπὸ τὶς ὡς τώρα προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις δὲν εἶναι σαφὲς ἂν στὴ φάση I τῶν Σιταγρῶν ἔχουν βρεθεῖ «τράπεζες» μὲ κυλινδρικὰ πόδια. Ὡστόσο ἔχουν βρεθεῖ τριγωνικῆς τομῆς πόδια ἀπὸ «τράπεζες» μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξίσεις, πού παρουσιάζουν κάποια ἀντιστοιχία μὲ τοῦ Ποδοχωρίου (βλ. Σ χ. 4 : 12). Πολὺ μεγαλύτερη ὅμως σχέση ἔχει μ' ἐκεῖνα τοῦ Ἄκροποτάμου καὶ τοῦ Πολυστύλου, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἀκριβῆς στρωματογραφικὰ μαρτυρία³³.

27. Ἡδὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ σχέσεις τῆς μέσης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάς μὲ τὴν περίοδο Β2 τῆς Vinča καὶ τὴν περίοδο III τοῦ Καρανονο, βλ. Deshayes 1970, σ. 23.

28. French 1970, σ. 7 κ.έ.

29. Georgiev 1961, σ. 68 πίν. XI, 1.

30. Garašanin 1963, σ. 4 κ.έ.

31. Ὁ.π., σ. 5.

32. Βλ. κυρίως Renfrew 1970 a, σ. 50.

33. Βλ. Σιταγρῶν: Renfrew, ὁ.π., πίν. 1, Yassa Tepe (φάση Veselinovo III): Vajsova 1966, εἰκ. 3, 1 - 6, Ἄκροποτάμου: Mylonas 1941, εἰκ. 6, Πολυστύλου: ΠΑΕ 1938, σ. 111 ἀρ. 7 - 10 τῆς εἰκ. 4.

Τὸ ἀρ. 7 τοῦ Σ χ. 4 ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ ὄστρακο, θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ βάση τὸ γνωστὸ ζωγραφισμένον μετὰ γραφίτη ἀγγεῖο τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν ποὺ ἡ χρῆσις του εἶναι ἄγνωστη³⁴.

Τὰ ἀρ. 9, 10 τοῦ Σ χ. 4, εἶναι ζωόμορφες «τράπεζες». Τὸ ἔξαμμα τοῦ ἀρ. 9 ποὺ ἔχει ἀποκρουστεῖ, θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μετὰ κεφάλι κριοῦ. Ἐνάλογα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλί Τὰς (ἀδημοσίευτα) καὶ στὸ Yassa Tere, φάση I τοῦ πολιτισμοῦ Mariča³⁵.

Στὴ φάση I τῶν Σιταγρῶν ἀνήκει ἀκόμη ἡ σὲ σχῆμα κουμπιοῦ ἀπόφυση λαβῆς (knobhandle) ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ (ἀρ. 20 Σ χ. 6), εἶδος λαβῆς ποὺ συναντιέται ὄχι μονάχα στὰ Βαλκάνια (Karapono III)³⁶, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐλληνικὸ - αἰγαιακὸ χῶρο καὶ τὴν Ἄνατολία³⁷.

Ἡ διάδοσις τῆς «μελανοστεφοῦς» (black topped) κεραμεικῆς στὴν Ἄνατολικὴ Μακεδονία εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη³⁸. Συναντιέται γιὰ πρώτη φορά στὴ φάση II τῶν Σιταγρῶν. Ἡ ἰδιορρυθμία τῶν λαβῶν τῆς ποὺ κοσμούνται μετὰ μαστοειδεῖς ἢ σὲ σχῆμα κουμπιοῦ ἀποφύσεις, ἀποτελεῖ ἐνδειξη γιὰ τὴν ἄμεση ἐξέλιξί τῆς ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση³⁹. Ὡστόσο ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει μακρὰ παράδοσις μιὰ καὶ εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴ φάση Πρωτοσέσκλο τῆς Ὀτζάκι Μαγούλα⁴⁰, τὴν ἀρχαιότερη νεολιθικὴ τοῦ Προδρόμου καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος⁴¹. Ἡ παράδοσις αὐτὴ φαίνεται νὰ συνεχίζεται στὴ νεώτερη νεολιθικὴ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ὅπου οἱ λαβῆς δὲν παρουσιάζουν τὶς χαρακτηριστικὰς αὐτὰς ἰδιορρυθμίας⁴², ἀντίθετα μετὰ τὴν Ἄνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ, μαζί μετὰ ἄλλα, ἔχει ὀδηγήσει τὸν Garasanin νὰ ἐντάξει τὴν «ὀμάδα τῆς Παραδημῆς» στὶς πρωιμότερες ἐκφάνσεις τοῦ βαλκανο - ἀνατολιακοῦ komplex, ἑνὸς συνόλου πολιτισμῶν δηλαδὴ μετὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ γένεσίς του συμπύπτει μετὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ Vinča⁴³. Τὸ πρόβλημα ὅμως εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκο μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Σιταγρῶν, γιὰτὶ πέρα ἀπὸ τὶς ἰδιορρυθμίας τῶν λαβῶν, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν συνέχεια τῆς «ἐπίδρασης» τῆς φάσης III τοῦ Karapono στὴ φάση I τῶν Σιταγρῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς αἰγαιακῆς περιοχῆς ἀκόμη⁴⁴, αὐτὴ καθυπερθεῖ ἡ φάση II τῶν Σιταγρῶν, στὴν ὁποία γιὰ πρώτη φορά ἐμφανίζεται ἡ black topped κεραμεικὴ, παρουσιάζει, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, περισσότερα τοπικὰ καὶ θεσσαλικὰ στοιχεῖα καὶ ἐλάχιστα βαλκανικὰ ἢ ἀνατολικὰ.

Πάντως τὸ γεγονός εἶναι, ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς μέσης νεολιθικῆς ἐμφανίζονται κατὰ

34. Renfrew 1970 b, πίν. XXXVIII ἄνω καὶ ἐγχρωμὴ φωτογραφία στὸ Νεολιθικὴ Ἑλλάς, εἰκ. 64.

35. Vajsova 1966, σ. 17, εἰκ. 3 ἀρ. 19.

36. Renfrew 1970 a, σ. 50.

37. Βλ. γενικὰ Garasanin 1963, σ. 2 κ.έ.

38. Βλ. French 1964, σ. 33 κ.έ., ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθεῖ καὶ ἡ θέση «Μικρὴ Τούμπα» Πετρούσσας, βλ. Ρωμοπούλου 1965, σ. 452.

39. Renfrew 1970 a, σ. 48.

40. V. Milojevic, Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953 - 58), J.R.G.Z.M. 6 (1959), σ. 9.

41. Γ. Χουρμουζιάδης, ὀ.π., σημ. 22, σ. 171 κ.έ.

42. R. Rodden, Present Discoveries from Prehistoric Macedonia: An Interim Report, Balk. Stud. 5 (1964) σ. 116, πίν. 5 a ἀπὸ Ν. Νικομήδεια καὶ 6 c ἀπὸ τὴ σπηλιὰ Ροδοχωρίου.

43. Garasanin 1963, σ. 3 κ.έ. καὶ Garasanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, B.R.G.K. 39 (1958), σ. 25 κ.έ.

44. A. Furness, Some Early pottery of Samos, Kalimnos and Chios, P.P.C., 1956, σ. 204.

κάποιο τρόπο κοινά στοιχεΐα στη Vinca B2, στο Karanovo III και στους Σιταγρούς II (αναφέρονται ενδεικτικά οί πολιτισμοί αυτοί), π.χ. ή γραπτή κεραμική (βλ. σημ. 27), ενώ αντίθετα υπάρχουν ιδιόρρυθμα στοιχεΐα που δείχνουν την αυτονομία της εξέλιξης σ' αυτές τις περιοχές, όπως π.χ. ή black torped κεραμική της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης. 'Η τελευταία θά πρέπει να θεωρηθεί σάν συγχώνευση της παλαιάς παράδοσης που υπήρχε στην τεχνική αυτή και της αρχικής «επίδρασης» του Karanovo III ή και εκείνης του Αιγαίου - Ανατολίας ως προς τις αποφύσεις των λαβών. Πιθανώς ή ανεύρεση αρχαιότερης νεολιθικής στην περιοχή να διευκρινίσει κατά πόσο ή κεραμική αυτή εξελίχτηκε παράλληλα με μορφές αντίστοιχες με εκείνες της αρχαιότερης νεολιθικής της Θεσσαλίας και των άλλων περιοχών (βλ. σημ. 41) ή είναι δημιούργημα της φάσης II των Σιταγρών αλλά και της ακριβώς αντίστοιχης φάσης, κατά τὰ ως τώρα γνωστά δεδομένα, της Παραδημής ή και της ιδιόρρυθμης γραπτής «μελανοστεφούς» της Λαφρούδας⁴⁵. 'Ωστόσο ή υπόθεση αυτή δεν είναι και τόσο απαραίτητη μετά την ανεύρεση στη μέση νεολιθική του Ντικιλί Τας «μελανοστεφούς» κεραμικής χωρίς ιδιορρυθμίες στις λαβές, αντίστοιχης, κατά τον άνασκαφέα, μ' εκείνην του τέλους της Vinca B (Deshayes 1970, σ. 23 κ.έ. εικ. 4, 5 και 6) και θά μπορούσε να συμπληρώσει κανείς, αντίστοιχης μ' εκείνην της Ν. Νικομήδειας και Σπηλιάς Ροδοχωρίου (βλ. σημ. 42).

Τὸ δοσρακο άρ. 11 Σχ. 6 από τὸ Ποδοχώρι με τὴ χαρακτηριστικὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση, ἀνήκει πιθανότατα στην ὑπομάδα IVb τῆς φάσης IV τοῦ πολιτισμοῦ Mariça, πὸν είναι ἡ μεταβατικὴ φάση ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ Mariça στὸν πολιτισμὸ Gumelница και ἔχει ἐντοπιστεῖ στη Ν. Βουλγαρία⁴⁶. 'Η φάση αὐτὴ ἐντοπίστηκε και στὸ κατώτερο στρώμα τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν⁴⁷.

'Η με σπειροειδῆ κοσμήματα ἐγγάρακτη κεραμικὴ με τὶς διαφορὲς παραλλαγὲς τῆς (Σχ. 6 : 1 - 10), φαίνεται ὅτι εἶναι ἄγνωστη δυτικὰ ἀπὸ τὸ Στρυμόνα⁴⁸. Συναντᾶται ὅμως ἡ ἐγγάρακτη με ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα στὶς ἐγγαράξεις κεραμικὴ, στὴ φάση Ραχμάνι τῆς Θεσσαλίας (Ραχμάνι, Πευκάκια κ.λπ.) και νοτιότερα⁴⁹. 'Ανήκει στὴν ὁμάδα Βοϊαν - Mariça τοῦ Garasanin⁵⁰. 'Εχει βρεθεῖ ἐπίσης στὴ μέση νεολιθικὴ τοῦ Ντικιλί Τας και

45. AA 86 (1971), σ. 380 (H. Hauptmann), Αικ. Ρωμοπούλου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 461 κ.έ.

46. Vajsova 1966, σ. 25 κ.έ. εικ. 12.

47. Renfrew 1970 b, σ. 300.

48. French 1964, σ. 38, με ἐξαίρεση ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ Στίβο, French 1961, σ. 107.

49. Νεολιθικὴ Ἑλλάς, σ. 104, ὅπου πολὺ σωστὰ ὁ Θεοχάρης ἐρμηνεύει τὴ διάδοση τοῦ εἶδους αὐτοῦ και ἄλλων σάν «διασταύρωση συρῶν», ἡ ἰδεῶν θά μπορούσε να προσθέσει κανείς, ὅταν μάλιστα συναντιέται σὲ φάσεις πολιτισμῶν πὸν παρουσιάζουν μεγάλη ἰδιοτυπία και ἔχουν μεγάλη παράδοση. 'Εξάλλου, ἀπὸ τὰ τρία εἶδη τῆς ἐγγάρακτης κεραμικῆς πὸν ἀπαντῶνται στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (βλ. French 1964, σ. 38), μόνο ἐκεῖνο με τὸ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα στὶς ἐγγαράξεις ἔχει βρεθεῖ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Τὸ ἴδιο, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, συμβαίνει και με τὴν black on red κεραμικὴ πὸν εἶναι τελείως διαφορετικὴ στὴ Θεσσαλία και στὴν Ἑλλάδα γενικὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν Κεντρικὴ - Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη, χωρίς αὐτὸ να σημαίνει ὅτι και ἐδῶ δεν παραλλάζει ἀπὸ περιοχή σὲ περιοχή. 'Αξίζει ἀκόμη να σημειωθεῖ ὅτι ἡ κεραμικὴ με γραφίτη δεν ἔχει βρεθεῖ στὴν κυρίως Θεσσαλία οὔτε και βορειότερα, κεραμικὴ χαρακτηριστικὴ βέβαια τῆς φάσης III τῶν Σιταγρῶν. 'Ετσι τὰ δεδομένα μᾶς ἀναγκάζουν να δεχτοῦμε ὅτι ἡ διακοσμημένη με γραφίτη και ἡ black on red κεραμικὴ ἀπὸ τὰ Πευκάκια, θά πρέπει να θεωρηθοῦν α π ε υ θ ε ί α ς «εἰσαγωγή» ἀπὸ τὴν Ἀ. Μακεδονία και εἰδικὰ ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας. Τὴν ἀλήθεια βέβαια τῆς ὑπόθεσης θά τὴν ἀποδείκνυε ἡ ἀνάλυση τοῦ πηλοῦ (βλ. π.χ. Matson, ὅ.π., σημ. 10, σ. 205).

50. Garasanin 1963, σ. 5 κ.έ.

στην ΙΙΙ φάση τῶν Σιταγρῶν⁵¹. Σχετικὰ πρόσφατα ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ ὁμάδα Boian - Mariça διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν πολιτισμῶν τῆς Gumelnica⁵².

Τὸ ἐρώτημα ἂν πραγματικὰ ἡ περίφημη γιὰ τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς τῆς καὶ φαντασία τῆς διακόσμησής τῆς black on red κεραμεικῆ προηγεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὴν ἐξίσου θαυμαστὴ κεραμεικῆ τῆ διακοσμημένη μετὰ γραφίτη, ἐρώτημα ποῦ εἶχε διατυπώσει εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη ὁ French⁵³, φαίνεται ὅτι ἔχει λυθεῖ ὀριστικὰ μετὰ τὶς ἀνασκαφές στὸ Ντικιλί Τάς καὶ στοὺς Σιταγρούς. Τὰ δύο αὐτὰ εἶδη εἶναι σύγχρονα καὶ συναντῶνται στὴ φάση τῶν Σιταγρῶν καὶ σ' ὄλο τὸ ὕψος τοῦ στρώματος τῆς ὕστερης νεολιθικῆς τοῦ Ντικιλί Τάς, ἀμέσως μετὰ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ τὴ μέση στὴν ὕστερη νεολιθικὴ περίοδο⁵⁴. Ἐπομένως, μετὰ βάση αὐτὰ τὰ δεδομένα, ὀδηγοῦμαστε στὰ ἐξῆς συμπεράσματα: 1. Ἡ ὑπόθεση τοῦ French, ὅτι ὅσα ἀπὸ τὰ διακοσμημένα μετὰ γραφίτη ἀγγεῖα ἔχουν σχήματα ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα τοῦ Beysesultan καὶ Kumtere Ib (πρβλ. π.χ. τὸ ἀπὸ τὸ Δοξάτ - Τεπέ Σ.χ. 3 : 6) θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ὕστατη νεολιθικὴ περίοδο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ λανθασμένη⁵⁵. Τὸ φρονιμότερο εἶναι νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τοπικὴ ἐξέλιξη. 2. Δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ διάκριση τοῦ Garašanin⁵⁶ ἀνάμεσα σὲ μιὰ νοτιοανατολικὴ φάση Gumelnica ποῦ πολιτιστικὰ καὶ χρονικὰ εἶναι κοινὴ μετὰ τὴ φάση Boian - Mariça καὶ χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἢ μετὰ γραφίτη κόσμησις κυρίως μετὰ σπειροειδῆ θέματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη σὲ μιὰ γραπτὴ κεραμεικὴ τύπου Ντικιλί Τάς, δηλαδὴ στὴν black on red κεραμεικῆ. Γιατὶ ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω (βλ. καὶ σημ. 52), ἡ ὁμάδα Boian - Mariça διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν κύκλο πολιτισμῶν τῆς Gumelnica ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά θάπρεπε νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ συνύπαρξη στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας τριῶν διακοσμητικῶν τρόπων (δύο γραπτῶν καὶ ἑνὸς ἐγγράκτου), μετὰ κοινὰ διακοσμητικὰ θέματα, γεγονὸς ποῦ τουλάχιστο γιὰ τοὺς Σιταγρούς ἔχει ἀποδειχθεῖ⁵⁷. Τὸ γεγονὸς ἐπίσης ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ εἶναι ἄγνωστη στὸν πολιτισμὸ Gumelnica τῆς Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας μετὰ μοναδικὴ ὡς τώρα ἐξαίρεση ἐκεῖνη τοῦ Celores κοντὰ στὴ Σόφια ποῦ δὲν ἔχει ὅμως σχέση μετὰ τὴν κεραμεικὴ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας ἀλλὰ μετὰ τοῦ Starcevo⁵⁸, ἐνισχύει τὴν ἄποψη τῆς ἀνταλλαγῆς συρμῶν (βλ. σημ. 48) καὶ τῆς αὐτονομίας στὴν ἐξέλιξη ἀνάμεσα στίς δύο περιοχές. 3. Θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπαρξὴ σχέσεων τῆς black on red κεραμεικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας - Θράκης μετὰ τὸν πολιτισμὸ Starcevo, γιατί οὔτε ὁμοιότητα στὰ σχήματα παρουσιάζει, μιὰ καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων στὸ Starcevo, εἶναι σφαιρικὰ μετὰ χαμηλὴ βάση⁵⁹, ἀλλὰ καὶ ἴδιου τύπου κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Zelenikovo I ποῦ κανονικὰ θάπρεπε νάχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ, σχετίζεται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα⁶⁰

51. Deshayes 1970, σ. 25 εἰκ. 10 καὶ Renfrew 1970 a, σ. 48.

52. Vajsova 1966, σ. 26. Παλαιότερα γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶχαν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες, βλ. Garašanin 1963, σ. 4, σημ. 48.

53. French 1961, σ. 114.

54. Σιταγροί: Renfrew 1970 a, σ. 48, Ντικιλί Τάς: Deshayes 1970, σ. 22.

55. French 1961, σ. 115. Βλ. καὶ Garašanin 1963, σ. 12 σημ. 44.

56. Garašanin 1963, σ. 9 κ.έ.

57. Renfrew 1970 a, σ. 48.

58. Renfrew 1970 b, σ. 300 καὶ Renfrew 1970 a, σ. 51.

59. Garašanin 1963, σ. 13.

60. R. Galović, 1962/63, σ. 12, 14, 20, 27, καὶ Ol. I, σ. 46 κ.έ. Τὸ Zelenikovo I = Starcevo III κατὰ τὴν χρονολογία Milošević, Festschrift Meineke 1950, σ. 110.

μ' εκείνην τῆς Ὀλύμβου καὶ τῆς Χαλκιδικῆς γιατί ἔχει καλύτερη τεχνική, δηλαδή λεπτότερα τοιχώματα καὶ καλύτερο ψήσιμο καί, θὰ προσθέταμε, πιο ἐλεύθερη διακόσμηση ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη κεραμεικὴ τοῦ Starcevo.

Ἐνῶ ἡ ἐξάπλωση τῆς διακοσμημένης μὲ γραφίτη κεραμεικῆς φαίνεται οὐσιαστικὰ νὰ ἀτονεῖ δυτικὰ ἀπὸ τὸ Στρυμόνα⁶¹, ἡ ἐξάπλωση τῆς black on red κεραμεικῆς εἶναι μεγάλη στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Θράκη, στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θεσσαλία⁶².

Εἰδικὰ στὴν Κεντρικὴ - Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ξεχωρίζουν δύο στίλ στὴν κεραμεικὴ αὐτῆ. Τὸ στίλ τῆς Ὀλύμβου, ποῦ εἶναι γνωστὸ κυρίως στὴν Ὀλυμπο καὶ τὴ Χαλκιδικὴ γενικότερα, καὶ τὸ στίλ Ντικιλί Τάς ποῦ εἶναι γνωστὸ κυρίως στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας. Ἐνα ἄλλο στίλ, τὸ τῆς Γαλησοῦ - Ἀκροποτάμου φαίνεται πὼς τελικὰ, παρὰ τὶς ιδιορρυθμίες του, π.χ. καμπύλα ἢ ἀψιδοειδῆ θέματα ποῦ οφείλονται ἴσως στὴν ἐπίδραση τοῦ στίλ τῆς Ὀλύμβου καὶ γενικότερα τῆς φάσης Διμήνι II, εἶναι συγγενικότερο μ' ἐκεῖνο τοῦ Ντικιλί Τάς καὶ γιὰ τὰ διακοσμητικὰ του θέματα καὶ γιὰ τὴν πολὺ καλὴ τεχνικὴ του. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ, φτωχὸ δυστυχῶς, ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Ποδοχώρι.

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ ἐμφανίζεται μαζὶ μὲ τὴ διακοσμημένη μὲ γραφίτη σὲ δύο βασικὲς θέσεις τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας, δηλαδή τὸ Ντικιλί Τάς καὶ τοὺς Σιταγρούς, σὲ περίοδο μάλιστα σύγχρονη μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Gumelnica (βλ. καὶ παραπάνω σ. 222), ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ιδιόμορφο στίλ τῆς πεδιάδας τῆς Δράμας ἢ τοῦ Ντικιλί Τάς εἶναι ἐξέλιξη τοῦ στίλ Γαλησοῦ - Ἀκροποτάμου⁶³· ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἐμφάνιση τῶν δύο αὐτῶν γραπτῶν εἰδῶν στὴν πεδιάδα τῆς Δράμας ἀφήνει μετέωρο τὸ στίλ Γαλησοῦ - Ἀκροποτάμου. Γιατὶ αὐτὸ θὰ συνέβαινε μόνο ἂν θεωρούσαμε ὡς δεδομένο πὼς τὸ γραπτὸ αὐτὸ στίλ προηγεῖται μορφολογικὰ ἀπὸ τὸ στίλ τῆς κεραμεικῆς μὲ γραφίτη τοῦ Ντικιλί Τάς ἐνῶ παράλληλα δεχόμεσταν πὼς τὸ στίλ Ντικιλί Τάς δημιουργήθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κεραμεικῆς μὲ γραφίτη, δηλαδή τοῦ πολιτισμοῦ Gumelnica, ὑποθέσεις ποῦ εἶχαν γίνῃ σχετικὰ πρόσφατα⁶⁴. Φαίνεται δηλαδή τελικὰ ὅτι ἡ black on red κεραμεικὴ ἐμφανίζεται σὲ μιὰ τεράστια ἔκταση, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ πολιτισμοῦ Starcevo III ὡς τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ νοτιότερη Ἑλλάδα (πρώιμη φάση τοῦ πολιτισμοῦ Διμηνίου)⁶⁵, τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία (περιοχὴ Ὀλύμβου) καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία (Σιταγροὶ III, ἀρχὴ ὕστερης νεολιθικῆς Ντικιλί Τάς). Οἱ τοπικὲς ιδιορρυθμίες τῆς ἀλληλοὑπαισέρχονται

61. Στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία εἶναι γνωστὴ πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ μερικὰ ὄστρακα ἀπ' τὴ Ν. Τρίγλια, French 1967, σ. 63. Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ διάδοση αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς βλ. G.I. Georgiev, Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Aeneolithikums und der Frühbronzezeit, Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory, Athens 1972, σ. 123.

62. Γιὰ Ἀ. Μακεδονία: French 1964, σ. 32 κ.έ., Καστρί Θάσου: Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, AAA III (1970), σ. 218 κ.έ., στά Χρονικά τοῦ ΑΔ 27 (1972) καὶ ΑΔ 28 (1973), Κεντρικὴ Μακεδονία: French 1970, σ. 10 κ.έ., Θεσσαλία: Hauptmann 1969, σ. 68. Ἡ black on red τῆς νοτιότερης Ἑλλάδας (φάση Βόθρου) φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν θεσσαλικὴ βλ. French, Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece, 1972 (μηχανογρ.), σ. 8 κ.έ. Γενικὰ γιὰ τὴν κεραμεικὴ αὐτῆ βλ. M. Garasanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Macedonien, B.R.G.K. 39 (1958), σ. 112.

63. J. Deshayes, M. Garašanin 1964, σ. 65 κ.έ.

64. J. Deshayes, M. Garašanin, ὀ.π., σ. 66.

65. Hauptmann 1969, Beil. 6.

από περιοχή σε περιοχή· στην περιοχή όμως της 'Ανατολικής Μακεδονίας και κυρίως στην πεδιάδα της Δράμας είναι τέτοιες, που η ανεύρεσή της στα Πευκάκια του Βόλου να μην εξηγείται παρά μόνο με άμεση εισαγωγή της από τη θάλασσα (βλ. έγχρωμες φωτογραφίες στο Νεολιθική 'Ελλάς, εικ. 201, 205). 'Η ιδιορρυθμία της αυτή οφείλεται στο ότι χρησιμοποίησε από την αρχή τα θέματα της διακοσμημένης με γραφίτη κεραμικής ταυτόχρονα και από κοινού με τον πολιτισμό της Gumelnitza⁶⁶.

Δυστυχώς, από τα ως τώρα γνωστά στοιχεία, δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε τίποτε θετικό για τη γραπτή κεραμική στη Θράκη⁶⁷. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς μια εξέλιξη των σχημάτων από την προηγούμενη φάση (= Karanovo III) με κόσμηση γραμμική ή καμπύλη που φαίνεται να μη σχετίζεται με της 'Ανατολικής Μακεδονίας.

Πολλά από τα σχήματα των άγγείων με στιλβωμένη επιφάνεια (Σ χ. 5 : 1 - 27) παρουσιάζουν σχετική ομοιότητα με εκείνα της γραπτής κεραμικής της III φάσης των Σιταγρών και της ύστερης νεολιθικής του Ντικιλί Τάς. Το αρ. 27 του Σ χ. 5 ανήκει στην πρώιμη εποχή του χαλκού⁶⁸.

Σημαντικό εύρημα είναι η έλλειπτική σφραγίδα από το Δοξάτ - Τεπέ (Σ χ. 6 : 29), που αν κρίνει κανείς από το σπειροειδές κόσμημα του τύπου της, θα πρέπει να ανήκει στη νεώτερη νεολιθική. Οί σφραγίδες αυτές, γνωστές με το όνομα pintaderas⁶⁹, χρησιμοποιούνταν ακόμη για τατουάζ από ιθαγενή φύλα του Μεξικού κατά την εποχή της ισπανικής κατάκτησης. Το πιθανότερο είναι ότι είχαν την ίδια χρήση στα νεολιθικά χρόνια και στην εποχή του χαλκού γιατί στην 'Ιταλία έχουν βρεθεί μαζί με κομμάτια ώχρας. 'Ανάλογη χρήση είχαν κατά τον Τσουντα και οί πήλινες με «άτρητον έξοχήν» σφραγίδες της μέσης νεολιθικής του Σέσκλου⁷⁰. Τέτοιες σφραγίδες έχουν βρεθεί στο Karanovo II⁷¹ και σε άλλους βαλκανικούς νεολιθικούς οικισμούς⁷² και στη Νέα Νικομήδεια⁷³.

Πολύ σημαντική είναι ή σειρά των ειδωλίων της νεώτερης νεολιθικής από το Δοξάτ - Τεπέ. 'Η γνωστή ειδωλοπλαστική της ύστερης νεολιθικής της 'Ανατολικής Μακεδονίας περιορίζεται στα ελάχιστα ειδώλια που είχαν βρεθεί στον 'Ακροπόταμο και στα διάφορα επιφανειακά από το Ντικιλί Τάς. 'Η σειρά των ειδωλίων από τις πρόσφατες ανασκαφές στη θέση αυτή αλλά και στους Σιταγρούς, παρουσιάζει μια τέτοια ποικιλία, πρωτοτυπία και δυναμισμό που αναδεικνύει την 'Ανατολική Μακεδονία και ιδιαίτερα την πεδιάδα της Δράμας, σαν ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα ειδωλοπλαστικής της νεώτερης νεολιθικής. 'Ενα εξαιρετικό δείγμα ειδωλίου ανθρώπου (Π ι ν. 97 : 31) εντάσσεται στη γνωστή από το Ντικιλί Τάς σειρά των κεφαλιών με σκόπιμες παραμορφώσεις που,

66. Βλ. και Renfrew 1970 a, σ. 51 κ.έ.

67. Βλ. θέσεις και σχετική βιβλιογραφία στο Νεολιθική 'Ελλάς, σ. 347.

68. Πρβλ. από Σιταγρούς Renfrew 1970 b, εικ. 8.

69. Βλ. λ. στον Ebert, Real. Lex. d. Vorgesch. και στο J. Filip, Enzykl. Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, Praga 1969.

70. Δ - Σ, σ. 339 κ.έ. και από Θεσσαλία γενικά, στο Νεολιθική 'Ελλάς, σ. 68 πίν. XX.

71. G. Georgiev, Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien, Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud - Est Europeennes, Vol. II, Sofia 1969, σ. 217.

72. J. Filip, ό.π.

73. Georgiev, ό.π., σημ. 37, και B. C. Titov, Νεολιθική 'Ελλάδα (ρωσ.), εικ. 77. και Hammond, Macedonia, σ. 231 για σφραγίδες από Malik II a.

σέ συνδυασμό με μιὰ ρεαλιστική απόδοση τῶν ἐπὶ μέρους χαρακτηριστικῶν, ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ ἀλλόκοτη ἀπόδοση τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, καλύτερα θάλεγε κανεὶς γκροτέσκο, πού πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὶς φυσιοκρατικὲς ἢ σχηματικὲς μορφὲς τῶν εἰδωλίων ἀνθρώπου τῆς ὕστερης νεολιθικῆς⁷⁴. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι στὸ εἰδῶλιο αὐτὸ, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τῆς κατηγορίας, ἢ συνολικὴ καὶ ὄχι κατὰ ἐπίπεδα ἀντίληψη στὴ διαμόρφωση τῶν πλαστικῶν ὄγκων. Τὰ χαράγματα στὶς παρειὲς τοῦ ἴσως ὑποδηλώνουν τατουάζ.

Φυσικὰ εἶναι ἀδύνατο ἀπὸ τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ ἔχουμε μιὰ ἀπόλυτα βεβαιωμένη συνολικὴ εἰκόνα τῶν εἰδωλίων αὐτῶν. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ λαϊκὸς ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἐνῶ τὸ κεφάλι ἔκλινε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐπάνω, ὅτι ὁ κορμὸς ἦταν ἐπίπεδος μετὰ τὰ χέρια ἀτροφικὰ ἢ σταυρωμένα κατὰ ὀρθή ἢ ὀξεία γωνία στὸ στήθος, ἐνῶ τὰ πόδια ἐλαφρὰ λυγισμένα.

Γιὰ τὸ κεφάλι ζῶου, ἴσως ἀλεπούς, δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς με βεβαιότητα ἂν προέρχεται ἀπὸ ζωόμορφο τραπέζι ἢ εἰδῶλιο ζῶου. Θαυμαστὴ εἶναι ἡ στοχαστικὴ ἔκφραση τοῦ (Π ἢ ν. 97, 30). Ἀνάλογα εἰδῶλια ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλὶ Τὰς⁷⁵ καὶ στὴν III φάση τῶν Σιταγρῶν.

Τὰ εἰδῶλια μετὰ ὑπερβολικὰ μακρὺ λαιμὸ καὶ κεφάλι ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία τριγωνικὰ ἐπίπεδα, μετὰ κυκλικὴ ἐγκάρια δὴλωση τῶν ματιῶν καὶ τριγωνικὲς ἐγκυρῶσεις στὸ «μέτωπο», θὰ μπορούσαν νὰ ὀνομαστοῦν πτηνόμορφα, μὴ πού δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν πρόθεση τῶν δημιουργῶν τοὺς ἦταν νὰ ἀπεικονίσουν πτηνὸ. Ἀνάλογα εἰδῶλια μ' αὐτὰ ἀπὸ τὸ Δοξάτ-Τεπέ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ντικιλὶ Τὰς⁷⁶, στοὺς Σιταγρούς (φάση II καὶ III), στὸ Διμήνι, στὸ Ζελενικόνο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Σερβίας⁷⁷.

Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ἂν τὸ πῆλινο ἀντικείμενο ἀρ. 28 τοῦ Σ χ. 6 θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἀντίστοιχη ἀπόδοση σὲ πηλὸ ἐνὸς τύπου εἰδωλίου ἀπὸ κόκαλο (Knochenidol), ἐπίπεδου ἐπίσης καὶ ἀκόσμητου ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ, πού βρέθηκε στὸ Lovec τῆς Βουλγαρίας⁷⁸.

Τὰ ἀντικείμενα ἀρ. 23 - 27 τοῦ Σ χ. 6 ἀνήκουν στὴ νεώτερη νεολιθικὴ περίοδο. Ἡ ἀξίνα ἀρ. 27 ἀνήκει στὸν τύπο Β τοῦ Τσουντα⁷⁹.

ε. ΓΕΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Πρόσφατα ὁ French⁸⁰ δέχεται πὼς δὲ συμπίπτουν ἀναγκαστικὰ οἱ γεωγραφικὲς ζῶνες μετὰ τὶς ζῶνες τῆς διάδοσης ἐνὸς εἶδους κεραμεικῆς, συμπεραίνει ὅτι οἱ pottery distributions may reflect not only areas defined geographically, but also zones or settlement patterns determined by ecological or economic factors καὶ ὅτι εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ εἰσαχθοῦν πιὸ πλήρεις μέθοδοι σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἔρευνα.

74. Βλ. O. Hockmann, Die menschengestaltige Figurplastik der südosteuropaischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit, Hildesheim 1968, σ. 35 κ.έ. κυρίως 36. Ἀνάλογο εἰδῶλιο προερχόμενο ἀπὸ Ντικιλὶ Τὰς βλ. C. Zervos, Naissance de la Civilisation en Grece II, Paris 1963, εἰκ. 542 καὶ 545 (= Hockmann, ὁ.π., ἀρ. καταλ. 446).

75. Βλ. Zervos, ὁ.π., εἰκ. 586.

76. Βλ. Zervos, ὁ.π., εἰκ. 523 (= Hockmann, ὁ.π., ἀρ. καταλ. 443, πίν. 17).

77. Hockmann, ὁ.π., σ. 35, Galović 1962/63, σ. 24.

78. M. Dimitrov, La figurine d'homme en os du village Lovec, Archeologija IV, τεύχ. 1, σ. 65 κ.έ., εἰκ. 1, σχέδ. 2 (= Hockmann, ἀρ. καταλ. 1302, πίν. 40).

79. Δ - Σ, σ. 310.

80. French 1970, σ. 12.

Κανείς βέβαια δε θα είχε αντίρρηση σ' αυτές τις απόψεις αλλά θα μπορούσε να συμπληρώσει ότι για να όριστούν με βάση τους οικολογικούς και οικονομικούς παράγοντες τέτοιες ζώνες ή τύποι (= patterns) οικισμών θα έπρεπε, εξαιρώντας ίσως τους οικολογικούς παράγοντες που επέδρασαν σε τέτοιες ζώνες ή θέσεις, —παράγοντες που κατά κάποιο μικρό ποσοστό θα μπορούσαν να εντοπιστούν και από τη γνώση του σύγχρονου περιβάλλοντος—, να όρίζονταν από τους οικονομικούς παράγοντες. Οί τελευταίοι όμως, όπως και κατά ένα μεγάλο ποσοστό και οί οικολογικοί παράγοντες, δεν είναι δυνατό να όριστούν χωρίς πρώτα να ανασκαφούν συστηματικά οικισμοί που περιλαμβάνονται στις ζώνες αυτές. Έτσι με βάση ένα τέτοιο αρχικό πλέγμα ο χάρτης της διάδοσης των διάφορων ειδών κεραμεικής, έννοείται επιφανειακή, αποκτά άλλη διάσταση. Γιατί η επιφανειακή ανεύρεση ενός είδους κεραμεικής δε βεβαιώνει τη διάδοση του είδους από τον έναν οικισμό στον άλλο. Με την πλήρη όμως και συστηματική ανασκαφική έρευνα είναι δυνατός ή, καλύτερα, πιθανός ο καθορισμός των σχέσεων ενός είδους κεραμεικής με κάθε είδους συστήματα⁸¹ του ανασκαπόμενου οικισμού έτσι που σ' ό,τι αφορά το πρόβλημα της διάδοσής του να βεβαιώνονται μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες περιπτώσεις: 1. Παράγονταν για την κάλυψη των αναγκών του ίδιου του οικισμού. 2. Η ανεύρεσή του σε άλλες θέσεις γειτονικές ή και μακρινές αποδεικνύει την υπερέπάρκεια στον τόπο της παραγωγής του έτσι που να γίνει ανταλλάξιμο είδος. 3. Αν την ιδέα για την κατασκευή του τη διδάχτηκαν οί κάτοικοι ενός οικισμού από κεραμείς ενός άλλου οικισμού ή αν θα μπορούσε να μιλήσει κανείς όχι για διάδοση ιδέας ή συρμού, αλλά για όργανική σχέση του είδους με την κοινωνία που το κατασκεύαζε, και τέλος 5. Η παραδοχή της διάδοσης μόνο στην περίπτωση ενός είδους που φανερά είχε εισαχθεί από άλλο, αλλά, για διάφορους λόγους, δεν έγινε αποδεκτό ώστε να γίνει αντικείμενο παραγωγής.

Όπωςδήποτε στην προσπάθεια για την επίλυση αυτών των προβλημάτων και πολλών άλλων, μεγάλη θα πρέπει να είναι στο μέλλον ή συμβολή των μεθόδων που εισάγουν δύο νέοι κλάδοι της προϊστορίας, ή γεωαρχαιολογία ή, καλύτερα ή αρχαιογεωγραφία, και η παλαιοοικονομία.

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε περιγραφικό κατάλογο και των ένδεκα άδημοσίευτων θέσεων που εντοπίστηκαν από τους Άγγλους ανασκαφείς του προϊστορικού οικισμού των Σιταγρών (Βλ. σ. 201), ακολουθώντας τη γενική άριθμηση του ύπομνήματος στο χάρτη⁸².

38. Προϊστορικός οικισμός Πλατανιά Ι χωριού Πλατανιά Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1: 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 24', 41° 12', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Στη θέση οδηγεί χωματόδρομος που αρχίζει δεξιά από το δρόμο Άδριανής προς Πλατανιά και πριν από τη διασταύρωση Παρανεστίου - Πλατανιάς πε-

81. Για την έννοια του συστήματος βλ. γενικά C. Renfrew, *Thrace and Culture Process in European Prehistory*, *Current Anthropology* 10 (1969), σ. 152 κ.έ. όπου και σχετική βιβλιογραφία και του ίδιου, *The Emergence of Civilisation*, London 1972.

82. Ευχαριστώ θερμά τον καθ. κ. C. Renfrew για την άδεια της δημοσίευσης του καταλόγου αυτού. Έπίσης το φύλακα αρχαιοτήτων κ. Δημ. Χαρίσκο για την ύπόδειξή του.

ρίπου 1 χλμ. Σε σχέση με τὸν οἰκισμό τὸ χωριὸ Πλατανιά Α. περίπου 1 1/2 χλμ.. Ὁ Μαχαλάς, συνοικισμὸς τῆς Πλατανιάς, βρίσκεται περίπου 1 χλμ. Β. ἄπὸ Ν. καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου περνᾷ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λοφίσκος μὲ ἐπίπεδη κορυφὴ καὶ περίβολο ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, πεσμένο σήμερα, ποὺ περιτρέχει τὸ λοφίσκο στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους του. Ὑπάρχουν δύο ρέματα ποὺ ἐνώνονται Ν. ἀπὸ τὴν Τούμπα. Ὁ λόφος εἶναι ἡμιβραχῶδης καὶ ἡ ἐπιφάνειά του ἐπάνω ἔχει ἔκταση περίπου 100 × 100 μ. Στὴν περιοχὴ ποὺ εἶναι πεδινὴ σὲ μικρὴ ἀκτίνα, καλλιεργοῦνται δημητριακὰ ἢ καπνὰ καὶ φυτρώνουν λευκές, πουρνάρια καὶ ἄγριοι θάμνοι. Γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό καὶ σὲ ἀκτίνα 2 χλμ. ἡ περιοχὴ εἶναι πεδινὴ ὡς λοφώδης καὶ ἀρκετὰ εὐφορῆ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Χονδροειδῆς ἐποχῆς χαλκοῦ.

39. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Πλατανιά II χωριοῦ Πλατανιά Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 24', 41° 12', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Μετὰ τὴ διασταύρωση πρὸς Παρανέστιο καὶ Πλατανιά καὶ ἀφοῦ περάσουμε τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ οδηγεῖ στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ Πλατανιά καὶ περίπου 100 μ. ΒΑ. ἀπὸ τοὺς δύο ναῖσκους ποὺ βρίσκονται δεξιὰ ἀπ' τὸ δρόμο.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λοφίσκος ποὺ καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση. Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ βρίσκεται στὰ μαύρα χρώματα τῆς ἐπίπεδης κορυφῆς του. Τὰ χρώματα τῆς περιοχῆς εἶναι ἀργιλώδη κοκκινωπά. Ἡ γύρω περιοχὴ σὲ ἀκτίνα κατὰ μέσο ὄρο 1 1/2 χλμ. εἶναι πεδινὴ ὡς λοφώδης καὶ ἀρκετὰ εὐφορῆ. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακὰ καὶ καπνὰ. Πρὸς Ν. βουνά. Πηγὲς καὶ ρέμα κοντὰ στοὺς δύο ναῖσκους καὶ ἄλλου γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό.

Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ: Γενικά: ἐποχὴ χαλκοῦ. Χονδροειδῆς, χονδροειδῆς μὲ ταινία στὸ χεῖλος ἢ τὴν κοιλιά μὲ συνεχόμενες ἐμπίστες δαχτυλιές, χονδροειδεῖς κυλινδρικές λαβές, χονδροειδεῖς φιάλες, ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ κάρναρο πρῶμης ἐποχῆς χαλκοῦ μὲ ἐπιφάνεια μαύρη στίλβωμένη, σφαιρικὰ ἀγγεῖα μὲ γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους, ἐγγάρκτα τῆς ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ μὲ γραφίτη ἢ ὄχι στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους καὶ ἄσπρο ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 92), σφοντύλι κολουροκωνικό, λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο μαῦρο, ἄσπρο, κιτρινωπό.

40. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Νικηφόρου χωριοῦ Νικηφόρος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Κρηνίδων, 24° 18', 41° 09', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λόφος μὲ τριγωνομετρικὸ σημεῖο τῆς Γ.Υ.Σ. 700 μ. περίπου πρὶν φθάσουμε στὸ Νικηφόρο ἀπὸ Ἄδριανὴ καὶ ἀριστερὰ μας, ἀρχίζει χωματόδρομος ποὺ διασταυρῶνεται μετὰ 100 μ. μὲ τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο καὶ 700 μ. περίπου μετὰ τὴ διασταύρωση.

Περιγραφή: Λόφος ἡμιβραχῶδης. Τὰ ὄστρακα συλλέγονται κυρίως στὴν κορυφὴ του ΒΔ. ὅπου καὶ περίβολος σχήματος Ο ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα διακρίνεται ἐνῶ σὲ ἄλλα καλύπτεται ἀπὸ πουρνάρια. Τεράστιος σωρὸς ἀπὸ λίθους ποὺ προέρχονται ἀπ' τὸν περίβολο καὶ συγκεντρώθηκε σ' ἓνα σημεῖο γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς καλλιέργειας. Καλλιεγεῖται μικρὴ ἔκταση μὲ καπνὸ. Στὴν ἐπιφάνεια βρίσκονται κομμάτια πηλοῦ ἀπὸ

επίστρωση τοίχων με αποτυπώματα καλαμιών. Ἡ ἔκταση γύρω εἶναι πεδινή ἢ λοφώδης, καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα βραχώδης, δὲν εἶναι εὐφορη καὶ χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ βοσκότοπος. Πρὸς Β. ὑψώνονται βουνά. Ὁ λόφος εἶναι ὁρατὸς ἀπὸ μεγάλη ἀπόσταση. Πηγές δὲν ὑπάρχουν στὴν περιοχὴ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά ὕστερη ἐποχὴ χαλκοῦ. Χονδροειδῆ με ἐπιφάνεια μαύρη ἢ καφέ, φιάλες με γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους καὶ με κολουροκωνικὴ βάση καὶ χεῖλη ποὺ νεύουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, πίθοι με γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνειά τους με ἀτρακτοειδὲς σῶμα, λαιμὸ - βάση κολουροκωνικοειδῆ, με ἐγχάρακτη διακόσμηση καὶ με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξέεις (πρβλ. πρόχειρα γιὰ σχῆμα Ρ.Μ., ἀρ. κατ. 408, γιὰ διακόσμ. εἰκ. 92), φιάλες τοῦ τύπου ποὺ ἀναφέρθηκε ἀλλὰ με ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀπὸ τριγωνικὰ θέματα καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξέεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 70), μικρὰ σφαιρικὰ ἀγγεῖα, στριφτὴ λαβὴ (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 87c), ἀμφικωνικὸ σφοντύλι, νεώτερα τροχήλατα.

41. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Γκέρακι χωριοῦ Μικρόκαμπος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 01', 41° 09', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: 1200 μ. περίπου Β. ἀπ' τὸ χωριὸ Μικρόκαμπος ἀμέσως δεξιὰ ἀπ' τὸ χαλικοστρωμένο δρόμο Μικροκάμπου Προσοτσάνης. Στὸ Β. ἄκρο της ναῖσκος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

Περιγραφή: Χαμηλὸ ἔξαρμα ποὺ καταλαμβάνει ἔκταση 150 × 150 μ. περίπου. Σὲ μεγάλη ἀκτίνα ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ ἢ ἔκταση εἶναι πεδινή καὶ εὐφορη. Καλλιεργεῖται με δημητριακὰ καὶ καπνὰ. Ὑπάρχει μία πηγὴ ἀμέσως Δ.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά ὕστερη ἐποχὴ χαλκοῦ. Διάφορα ἐγχάρακτα με λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαραξέεις (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., 92), με καφετὴ ἐπιφάνεια καὶ με διακόσμηση ἀπὸ πολὺ μικροὺς ἐγχάρακτους ὁμόκεντρος κύκλους καὶ εὐθεῖες γραμμὲς (πρβλ. πρόχειρα Ρ.Μ., εἰκ. 105), φιάλη με μαύρη ἐπιφάνεια ἐλαφρὰ στιλβωμένη καὶ τριγωνικὴ πρὸς τὰ ἔσω ἀπόφυση στὰ χεῖλη, χονδροειδῆ με καφέ ἢ μαύρη ἐπιφάνεια.

42. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Μεγαλόκαμπου χωριοῦ Μεγαλόκαμπος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 23° 59', 41° 08', ἔκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Περίπου 2 1/2 χλμ. ΝΔ. ἀπ' τὸ Μικρόκαμπο στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ Ἀγγίτη ποταμοῦ. ΝΑ. του 1 χλμ. περίπου ὁ Μεγαλόκαμπος. Στὸν οἰκισμὸ φθάνει κανεὶς ἀκολουθώντας χωματόδρομο ποὺ ξεκινᾷ ἀπ' τὸ Μικρόκαμπο. Α. του περίπου 500 μ. ὑπάρχει μικρὸ ἀντλιοστάσιο.

Περιγραφή: Χαμηλὸς λόφος με μήκος ἀπὸ Β. - Ν. περίπου 300 μ. καὶ πλ. Α. - Δ. περίπου 150 μ. Ἡ μετατόπιση σὲ κάποια ἐποχὴ τῆς κοίτης τοῦ Ἀγγίτη, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπαστεῖ κάθετα ἓνα μεγάλο μέρος ἀπ' τὸν οἰκισμὸ. Ἡ περιοχὴ σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα γύρω εἶναι πεδινή καὶ εὐφορη. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακὰ καὶ καπνὰ. Στὴν περιοχὴ ὑπάρχουν πολλὲς πηγές. Φυτρώνουν πολλὲς λεῦκες.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά νεολιθικὴ καὶ πρώιμη ἐποχὴ χαλκοῦ. «Μελανοστεφής» φιάλη τροπιδωτὴ με τριγωνικὴ ὀριζόντια ἀπόφυση στὸ ὕψος τοῦ ὄμου, γραπτὰ κάθε γνωστοῦ τύπου δηλ. με κοκκινοκαφέ σχέδια (εὐθύγραμμα) σὲ καφεπορτοκαλὶ ἐπιφάνεια, με καφέ διακόσμηση σὲ κρέμ ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ Σ χ. 2 : 3, ἢ French 1964, σ. 33 κατ. 5), με σκούρο καφέ διακόσμηση σὲ ἀνοικτὸ καφέ ἐπιφάνεια (πρβλ. ἐδῶ

Σ χ. 2 : 1 ή French, δ.π., κατ. 1), με σκούρο καφέ διακόσμηση σε καφεγκρί επιφάνεια, ελάχιστα με μαύρη διακόσμηση σε κόκκινη επιφάνεια (black on red), κυλινδρικά πόδια από «τράπεζες», χονδροειδείς λαβές με κομβιοειδείς αποφύσεις, φιάλες με στιλβωμένο επίχρισμα και με χείλη που νεύουν προς τα έξω και χρώματα πορτοκαλί, καφέ ή μαύρο, χονδροειδείς φιάλες με τριγωνική ή οριζόντια απόφυση στα χείλη, φιάλη άνοιχτο καφέ με οριζόντια ταινιωτή λαβή κάτω από τα χείλη, χονδροειδή ἐγγράρακα με θέματα σπειροειδή και με λευκό επίθετο χρώμα στις ἐγγαράξεις (πρβλ. π.χ. ἐδῶ Σ χ. 6), φιάλες με χείλη που νεύουν προς τα μέσα ή έξω και με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια διακοσμημένη με γραφίτη και με θέματα εὐθύγραμμα ή σπειροειδή (πρβλ. π.χ. ἐδῶ Σ χ. 3), φιάλες με στιλβωμένη μαύρη ή φαιά επιφάνεια πρβλ. ὡς προς τὴν τομὴ French 1961, πίν. 10, ἀρ. 6 κ.έ., πολὺχρωμα (πρβλ. French 1964, κατ. 4), με ἐγγράρακα ζιγκζακωτά θέματα και διπλὴ σειρά στιγμῶν κατά μήκος τῶν γραμμῶν και με λευκὸ ἐπίθετο χρώμα, διάτρητη ἀξίνα (πρώιμη ἐποχὴ χαλκοῦ, πρβλ. Op. Ath. XII, 1 (1966), εἰκ. 2c = P.M., εἰκ. 64).

43. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Προφήτης Ἡλίας χωριοῦ Ξηροπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 07', 41° 12', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀμέσως Α. ἀπὸ τὸ χωριό.

Περιγραφή: Λόφος πευκόφυτος, βραχώδης κυρίως Δ. Τό Α. του τμήμα ὅπου και συλλέγονται ὄστρακα, καλλιεργεῖται ἐν μέρει σὲ δύο ἐπίπεδα. Ὑπάρχει πηγὴ ελάχιστα ΒΔ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Β. ὑψώνονται βουνά ἐν μέρει δασωμένα. Πρὸς τὶς ἄλλες κατευθύνσεις ή ἔκταση εἶναι πεδινὴ σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα. Ὁ λόφος εἶναι ὀρατός ἀπὸ πολὺ μεγάλη ἀπόσταση.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά νεολιθικὴ και ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: κυλινδρικό ποδι ἀπὸ «τράπεζα», χονδροειδῆς κεραμεικὴ, λαβὲς κυλινδρικές, στριφτές (πρβλ. P.M., εἰκ. 87c), αὐλακωτές (πρβλ. P.M., εἰκ. 87c), ἑλληνιστικὸ τύπου west slope, ρωμαϊκά.

44. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Συκιά χωριοῦ Καλαμπάκι Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 10', 41° 03', ἐκδ. Ἰούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀκολουθώντας τὸ δρόμο ἀπὸ Καλαμπάκι πρὸς Νικήσιανη ἀμέσως μετὰ τὴ δεύτερη γέφυρα καναλιοῦ πὸν συναντᾶμε (Διῶρυγα Νεροφράκτου) πὸν βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 2 1/2 χλμ. ἀπὸ τὸ Καλαμπάκι πρὸς τὰ δεξιὰ, ὑπάρχει χωματόδρομος. Ἀκολουθώντας τὸ χωματόδρομο πὸν πηγαίνει κατά μήκος και ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κανάλι και σὲ ἀπόσταση 1 και 1 1/2 χλμ. ἀντίστοιχα συναντᾶμε δύο γέφυρες. Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 400 περίπου μ. Β. ἀπὸ τὴ γέφυρα και ἀριστερὰ ἀπὸ ἕνα δευτερεῦον κανάλι πὸν διασταυρῶνεται μ' αὐτὸ πὸν ἀναφέραμε σὲ σημείο τῆς γέφυρας. Ἡ περιοχὴ γενικά λέγεται Συκιά.

Περιγραφή: Ἀνεπαίσθητο ἔξαρμα τοῦ ἐδάφους με χῶματα μαῦρα. Τὴν περιοχὴ κάλυπταν βάλτοι πὸν ἀποξηράνθηκαν πρὶν δεκαετίες. Ἡ ἔκταση σὲ πάρα πολὺ μεγάλη ἀκτίνα εἶναι πεδινὴ και πολὺ εὐφορη. Πρὸς Ν. ὑψώνεται τὸ Παγγαῖο. Στὴν περιοχὴ καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά.

Ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ: Γενικά νεολιθικὴ: διάφορα χονδροειδῆ, με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια, με μαύρη στιλβωμένη ρυτιδωτὴ επιφάνεια.

45. Προϊστορικός οικισμός Γραδίσκος χωριού "Αγ. Πνεῦμα Ν. Σερρών

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Σερρών, 23° 41', 40° 07', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Λοφίσκος ἀμέσως Δ. ἀπὸ τὸ λόφο μετὰ τὸ ναῖσκο τοῦ Προφήτη Ἡλία ποῦ ὑψώνεται ἀμέσως Β. ἀπ' τὸ χωριὸ "Αγ. Πνεῦμα.

Περιγραφή: Ἡμιβραχώδης ἀκαλλιέργητος. Πρὸς Β. ἡ περιοχή εἶναι ἡμιορεινή, ἐνῶ πρὸς τὶς ἄλλες κατευθύνσεις εἶναι λοφώδης ἢ πεδινή καὶ εὐφορη. Ὑπάρχουν πηγές σὲ λίγη ἀπόσταση ΒΔ. καὶ δύο ρέματα ποῦ περνοῦν Α. καὶ Δ. ἀπ' τὸν οἰκισμό.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Γενικά ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: χονδροειδῆς κεραμική, ἐγγάρακτο ὄστρακο μετὰ γραφίτη στὴ μαύρη ἐπιφάνεια καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις (πρβλ. Ρ.Μ., εἰκ. 92), τριγωνικὴ ἀπόφυση ἀπὸ χεῖλος φιάλης, ρωμαϊκῶν χρόνων.

46. Προϊστορικός οικισμός Μπουνάρ Μπασί χωριού Μυλοπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 04', 41° 10', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας Προσοτσάνης καὶ 8 χλμ. μετὰ τὴ διασταύρωση πρὸς Ξηροπόταμο, συναντᾶμε χωματόδρομο ποῦ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. Ἡ θέση βρίσκεται περίπου 2 χλμ. ΒΔ. ἀπ' τὸ Μυλοπόταμο ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ χωματόδρομο καὶ ἀφοῦ περάσουμε τὴ γέφυρα τοῦ ρέματος ποῦ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. 300 μ. περίπου Α. τῆς εἶναι δύο ναῖσκοι (ὁ ἕνας τῆς Ἁγ. Βαρβάρας) καὶ τὸ ἀντλιοστάσιο γιὰ τὸ ὕδραγωγεῖο τοῦ Ξηροποτάμου.

Περιγραφή: Πολὺ χαμηλὸ καὶ μετὰ μεγάλη ἔκταση ἔξαρμα. Περιβάλλεται ἀπὸ Β., Ν. καὶ Δ. ἀπὸ τὸ ποτάμι ποῦ κατευθύνεται πρὸς τὸ Μυλοπόταμο. Στὴν περιοχή ποῦ σὲ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη, ὑπάρχουν πολλὲς πηγές. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Γενικά νεολιθική: χονδροειδῆς, μετὰ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρυσμα, φιάλη μετὰ μαῦρο στιλβωμένο ἐπίχρυσμα (πρβλ. ὡς πρὸς τὴν τομὴ French 1961, πίν. 10 ἀρ. 6 κ.έ.) διάτρητο χονδροειδῆς ὄστρακο (ὑφαντικὸ βάρος).

47. Προϊστορικός οικισμός Ζωοδόχου Πηγῆς χωριού Μυλοπόταμος Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 06', 41° 09', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ δρόμο Δράμας πρὸς Ἀλιστράτη καὶ 1 χλμ. μετὰ τὴ διασταύρωση γιὰ Μυλοπόταμο, χωματόδρομος ὁδηγεῖ στὸν οἰκισμό ποῦ εἶναι σὲ περιοχή γνωστὴ καὶ σὰν Τσόρλακ. Στὸ Β. τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ ὑπάρχουν δύο ναῖσκοι (ὁ ἕνας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς).

Περιγραφή: Χαμηλὸ ἔξαρμα. Στὰ ΒΑ. τοῦ πηγάζουν νερὰ ποῦ τρέχουν κατὰ μῆκος τῆς Α. τοῦ πλευρᾶς καὶ ἐνώνονται νοτιότερα μετὰ τὸ ρέμα τοῦ Μυλοποτάμου. Καταλαμβάνει μεγάλη ἔκταση περίπου 200 × 200 μ. Ἡ περιοχή σὲ πολὺ μεγάλη ἀκτίνα γύρω ἀπ' τὸν οἰκισμό εἶναι πεδινὴ καὶ εὐφορη. Καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά. Κατὰ μῆκος τῶν ρεμάτων φυτρῶνουν πολλὲς λεῦκες.

Ἐπιφανειακή κεραμική: Γενικά νεολιθική καὶ ὕστερης ἐποχῆς χαλκοῦ: λαβὴ μετὰ κομβιοειδῆ ἀπόφυση καὶ μαύρη στιλβωμένη ἐπιφάνεια (πρβλ. π.χ. Garasanin 1970, σ. 16 ἀρ. 4), κυλινδρική πόδια ἀπὸ «τράπεζες», ἐγγάρακτα πόδια ἀπὸ «τράπεζες» μετὰ τριγωνικὴ τομὴ καὶ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὶς ἐγχαράξεις, πόδι ἀπὸ ζωόμορφο ἀγγεῖο, μονόχρωμες φιάλες (πιθανῶς τῆς I φάσεως τῶν Σιταγῶν), πλακίδιο μετὰ μία ὀπὴ καὶ ἐγ-

χάρακτη ζιγκζακωτή διακόσμηση, παραλληλεπίπεδες σφραγίδες, μικρό ειδώλιο με μορφή βύσματος, διάφορα γραπτά (πρβλ. French 1964, κατ. 1, 2 και 3), φιάλη με μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια (πρβλ. French 1961, πίν. 10 άρ. 6 κ.έ.), έγχάρακτα με σπειροειδή θέματα (πρβλ. π.χ. Garasanin 1970, σ. 19 άρ. 18 κ.έ.), φιάλη τροπιδωτή με φαιά επιφάνεια και αυλακώσεις οριζόντιες στο άνω μέρος και λαβές με ρυτιδωτές γραμμές στο ύψος του άμου, διάτρητο δσπρακο (ύφαντικό βάρος), λεπίδες από άσπρο, μαύρο, γκρι, γκριζογάλανο, κιτρινωπό πυριτόλιθο, σφοντύλι από διάτρητη άσπρη πέτρα, λίθινες άξινες μαύρες, φαιές, γκριζοπράσινες τύπου Β (βλ. Δ - Σ, εικ. 235) και τύπου Γ (βλ. Δ - Σ, εικ. 236, χωρίς τις κοιλότητες), λαβή καφετι από κάρθαρο πρώιμης έποχης χαλκού (πρβλ. έδω Σ χ. 5 : 27).

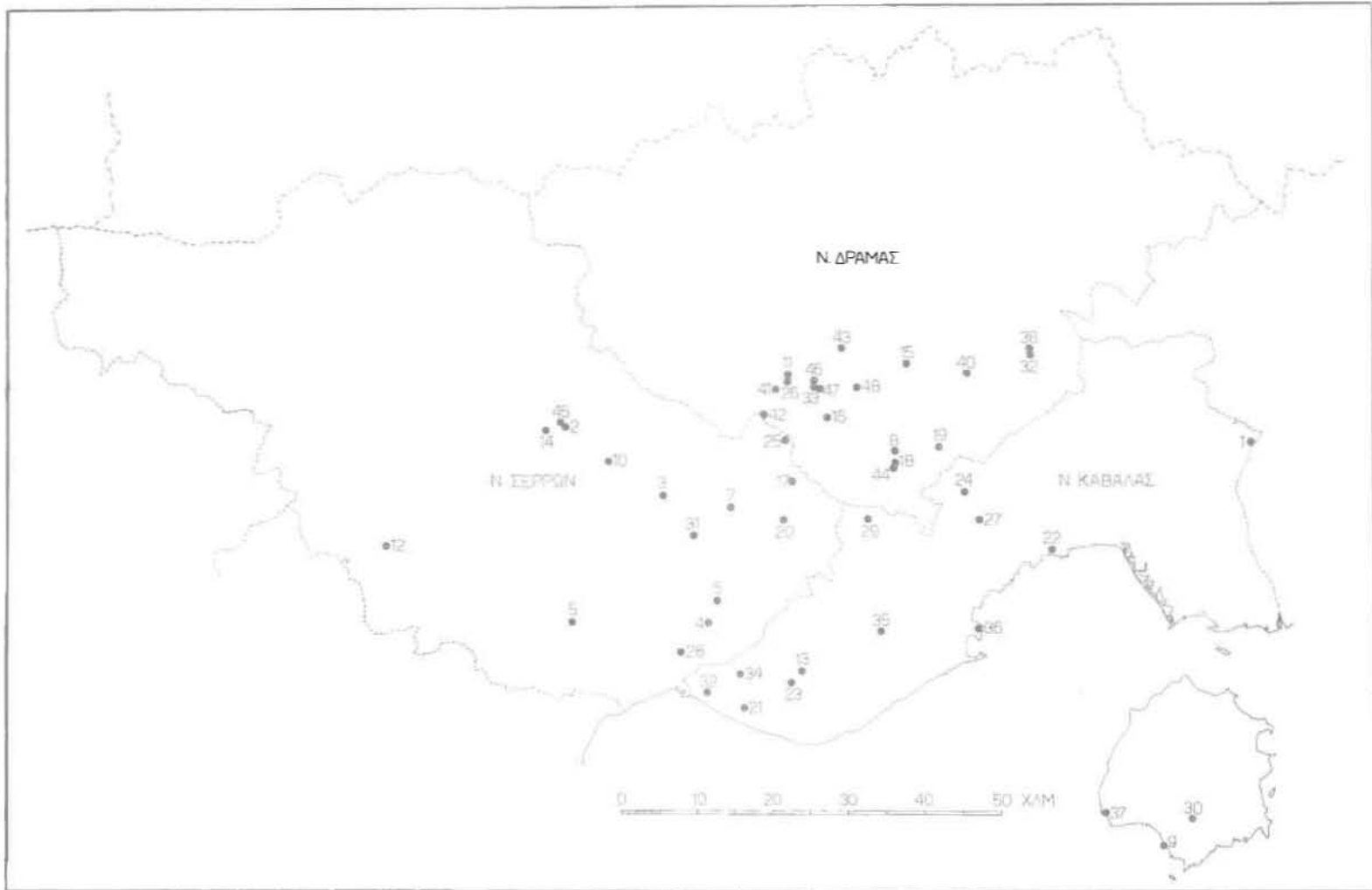
48. Προϊστορικός οικισμός Δράμας πόλης Δράμας Ν. Δράμας

Χάρτης: Γ.Υ.Σ. 1 : 50.000, φύλλο Δράμας, 24° 09', 41° 09', έκδ. Ιούλιος 1970.

Τοπογραφία: Δεξιά από τό δρόμο Δράμας προς Νέα Άμισό, μόλις βγούμε από τη Δράμα Ν. από τό νεκροταφείο της πόλης.

Περιγραφή: Χαμηλός λόφος που έχει σαν όρια προς Β. τά νεκροταφεία, προς Δ. ρέμα, προς Α. επίσης ρέμα με πολύ νερό που κατευθύνεται άριστερά και κατά μήκος του άσφαλτοστρωμένου δρόμου και προς Ν. στίτια. Σ' όλη αυτήν την έκταση (περίπου 500 x 500 μ.), συλλέγονται δσπρακα τά περισσότερα όμως στο Α. τμήμα του όπου και τό πιο ύπερυψωμένο τμήμα του οικισμού πάνω στο όποιο έχει κτιστεί ύδραγωγείο. Η μετατόπιση σε κάποια έποχή της κοίτης του προς Α. ρέματος, είχε σαν αποτέλεσμα να παρασυρθεί ένα μέρος άπ' τον οικισμό. Η έκταση γύρω από τον οικισμό σε μεγάλη άκτίνα είναι πεδινή και εύφορη.

Έπιφανειακή κεραμική: Γενικά νεολιθική και πρώιμης έποχης χαλκού: «μελανοστεφής» φιάλη, πόδι από ζωόμορφο άγγείο, έγχάρακτα πόδια από «τράπεζες» με τριγωνική τομή και λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαραξεις, πλακίδιο με μία όπή και έγχαρακτη ζιγκζακωτή διακόσμηση, χονδροειδής κεραμική, κυλινδρικά πόδια από «τράπεζες», έγχάρακτα με σπειροειδή θέματα και λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαραξεις (πρβλ. π.χ. Garasanin 1970, σ. 19 άρ. 18), με μαύρο σχέδιο σε κόκκινο φόντο (black on red) με άψιδωτά θέματα (στίλ Όλύνθου) ή θέματα του στίλ Ντικιλι Τάς (πρβλ. π.χ. Garasanin 1970, σ. 30 άρ. 48 κ.έ.), φιάλες με χείλη που νεύουν προς τά έσω ή τροπιδωτές (πρβλ. π.χ. French 1961, πίν. 10 άρ. 6 κ.έ.) με μαύρη επιφάνεια διακοσμημένη με γραφίτη (πρβλ. Garasanin 1970, σ. 23 άρ. 29 κ.έ.), φιάλες έγχάρακτες διακοσμημένες με γραφίτη, «τράπεζες» διακοσμημένες με γραφίτη και με κεντρική όπή με ύπερυψωμένα τοιχώματα στο άνω της μέρος, διάφορα είδη γραπτής κεραμικής (π.χ. French 1964, κατηγορίες 1, 2, 5), λαβή με κομβιοειδή άπόφωση (πρβλ. π.χ. Garasanin 1970, σ. 16 άρ. 4), χονδροειδή έγχάρακτα με λευκό επίθετο χρώμα στις έγχαραξεις (πρβλ. π.χ. Garasanin 1971, σ. 19 άρ. 18 κ.έ. αλλά και με άψιδωτά θέματα ή μίμηση διακόσμησης reserved με γραφίτη), μικρό σφαιρικό σφοντύλι, λίθινες άξινες μαύρες ή φαιές τύπου Δ (Δ - Σ, εικ. 239) ή τύπου Β (Δ - Σ, εικ. 233), λεπίδες από μαύρο, κοκκινωπό, γκρι και άσπρο πυριτόλιθο, σκουριές από έπεξεργασία χαλκού, έγχάρακτο ειδώλιο (πρβλ. ΠΑΕ 1938, εικ. 5 άρ. 3), κάρθαροι πρώιμης έποχης χαλκού (πρβλ. έδω Σ χ. 5 : 27).

Σχ. 7. Χάρτης των προϊστορικών οικισμών της Ανατολικής Μακεδονίας.

Ἐπόμνημα στὸ χάρτη τοῦ Σχ. 7

(Ἡ ἀρίθμηση τῶν οἰκισμῶν ἀπὸ 1 ὠς 22 καὶ 38 ὠς 48 ἀκολουθεῖ τὴν ἀρίθμησή τους στὸ κείμενο)

1. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Κιλισί - Τεπέ χωριοῦ Παράδεισος
2. » » χωριοῦ Ἁγ. Πνεύματος
3. » » » Μεσοράχη
4. » » » Παλαιοκάμη
5. » » Τούμπα Σαμαρᾶ χωριοῦ Καστανοχάρι
6. » » Μαρίνα χωριοῦ Μικρὸ Σούλι
7. » » Μακεδονικοῦ Τάφου χωριοῦ Σ. Σ. Ἁγγίστας
8. » » Δοξάτ - Τεπέ χωριοῦ Καλαμπάκι
9. » » Ἁγ. Ἀντωνίου χωριοῦ Ποτός
10. » » χωριοῦ Δαφνοῦδι
11. » » Μεγάλη Τούμπα Πετρούσσας
12. » » χωριοῦ Βέργη
13. » » Γιαλίμια χωριοῦ Ποδοχάρι
14. » » Ἁγριάνιστα χωριοῦ Νέο Σούλι
15. » » χωριοῦ Καλίφυτος
16. » » » Καλὸς Ἁγρὸς
17. » » » Ἄνω Συμβολή (Μπάνιτσα)
18. » » Καλαμπάκ - Τεπέ χωριοῦ Καλαμπάκι
19. » » χωριοῦ Κεφαλάρι
20. » » » Νέα Μπάφρα
21. » » Παλιόκαστρο χωριοῦ Ὁρφανίου ἢ Καριανῆς
22. » » Καρὰ Ὁρμάν Καβάλας

Θέσεις γιὰ τίς ὁποῖες δὲ γίνεται τοπογραφικὸς κ.λπ. προσδιορισμὸς στὸ κείμενο

α. Θέσεις ἀνασκαμμένες ἢ δοκιμαστικὰ ἐρευνημένες

23. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Ἁκροποτάμου χωριοῦ Ἁκροπόταμος
24. » » Ντικιλί Τὰς χωριοῦ Κρηνίδες
25. » » Σιταγρῶν (Τούμπα Ἁλιστράτης ἢ Φωτολεΐβους) χωριοῦ Σιταγρῶν
26. » » Μικρὴ Τούμπα χωριοῦ Πετρούσσα
27. » » Πολυστύλου χωριοῦ Πολύστυλο
28. » » Λόφος 133 χωριοῦ Ἀμφίπολη
29. » » Τούμπα Νικήσιανης, χωριοῦ Νικήσιανη
30. » » Καστρί χωριοῦ Θεολόγος

β. Θέσεις γιὰ τίς ὁποῖες ἔχει γίνει τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς ἀπὸ διάφορους ἐρευνητὲς

31. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Δήμητρα χωριοῦ Δήμητρα
32. » » Λακκοβίκια χωριοῦ Ὁφρύνιον
33. » » Μυλοπόταμος χωριοῦ Μυλοπόταμος
34. » » Γαληψοῦ χωριοῦ Γαληψός
35. Προϊστορικὴ θέση Σπηλιά ὄρους Συμβόλου χωριοῦ Μουσθένη
36. » » Σπηλιά Νυμφῶν χωριοῦ Ἁρακλείτσα
37. » » Σπηλιά Σκάλας Μαριῶν χωριοῦ Μαριές

Θέσεις ἐντοπισμένες ἀπὸ τοὺς Ἁγγλους ἀνασκαφεῖς τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τῶν Σιταγρῶν

38. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς Πλατανιά I χωριοῦ Πλατανιά
39. » » Πλατανιά II » »
40. » » Νικηφόρος χωριοῦ Νικηφόρος
41. » » Γκέρακι χωριοῦ Μικρόκαμπος

42.	»	»	Μεγαλόκαμπος χωριού Μεγαλόκαμπος
43.	»	»	Προφήτης 'Ηλίας χωριού Ξηροπόταμος
44.	»	»	Συκιά χωριού Καλαμπάκι
45.	»	»	Γραδίσκος χωριού "Αγ. Πνεύμα
46.	»	»	Μπουνάρ Μπασί χωριού Μυλοπόταμος
47.	»	»	Ζωοδόχος Πηγή ή Τσόρλακ χωριού Μυλοπόταμος
48.	»	»	Δράμας Δράμας

Καβάλα, Αύγουστος 1976

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

ΧΑΛΚΙΝΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΙΛΛΟΥΝΤΙΑ

(Πί ν. 98 - 103· Σχ. 1)

I. Προέλευση και περιγραφή

Τὸν Ὀχτώβρη τοῦ 1973 στὴ θέση Λούζι τῆς Σκιλλουντίας βρέθηκε τυχαῖα ἀπὸ κάποιον ἀγρότη ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι καὶ παραδόθηκε στὸ Μουσεῖο Ὀλυμπίας¹.

Τὸ δαχτυλίδι Μ. 842, (Πί ν. 98 α-γ· Σχ. 1), ποῦ τοῦ λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ γωνιώδη κρίκο, ἔχει ἐλλειψοειδῆ ἢ φυλλόσχημη, θά λέγαμε, σφενδόνη, μέ ελάχιστη διάμ. 0.012 καὶ μέγιστη διάμ. 0.02 μ. Πάνω στὴ σφενδόνη εἶναι σκαλισμένη μιὰ παράσταση θλιμμένης γυναικείας μορφῆς, καθισμένης σὲ ὠσειδῆς ἀντικείμενο, ποῦ τὸ σχῆμα του θυμίζει ἀγγεῖο. Τὸ πρόσωπο σὲ κατατομῆ εἶναι σκυθρωπὸ μὲ τὸ βλέμμα ἔντονα προσηλωμένο στὸ ἔδαφος· ἡ κεφαλὴ σκυμμένη. Πλούσια τὰ μαλλιά καὶ μὲ ἀπλὸ χτένισμα εἶναι ριγμένα πρὸς τὰ πίσω καὶ δεμένα σχεδὸν στὴ μέση τοῦ μάρκους των. Ἀκουμποῦν ἐλαφρὰ στὸν αὐχένα καὶ στὴν ὠμοπλάτη. Τὸ χτένισμά τους θυμίζει πολὺ τὸ σημερινὸ χτένισμα τῶν κοριτσιῶν, ποῦ λέγεται ἀλογοουρά. Τὸ ἀριστερὸ χέρι λυγισμένο ἀπὸ τὸν ἀγκώνα, στηρίζει μὲ τὶς ἄκρες τῶν δαχτύλων τὸ μέτωπο· τὸ δεξιὸ εἶναι πάλι λυγισμένο, ἀλλὰ κάθετα στὸν κατακόρυφο ἄξονα τῆς μορφῆς καὶ ἀκουμπᾷ πάνω στοὺς μηρούς. Τὰ πόδια εἶναι σταυρωτά. Τὰ πέλματα πατοῦν ἀνάλαφρα μὲ τὶς ἄκρες τῶν δαχτύλων καὶ ἡ φτέρνα τοῦ ἀριστεροῦ φαίνεται νὰ ἀγγίζει ἐλαφρὰ τὸ ἀγγειόσχημο κάθισμα. Ἡ γυναικεία μορφή φορεῖ μακρὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ποῦ στὸ δεξιὸ γοφὸ καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης εἶναι ἀναδιπλωμένο καὶ φαίνεται νὰ κατευθύνεται πρὸς τὸν ἀριστερὸ, μὴ ὄρατὸ στὸ θεατῆ, ὦμο. Οἱ πλούσιες πτυχώσεις τῆς ἐνδυμασίας δηλώνονται μὲ λεπτὲς ἐγχαράξεις. Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ἡ μορφή κάθετα σὲ ὠσειδῆς ἀντικείμενο ποῦ μοιάζει μὲ ἀγγεῖο. Ἄν καὶ τὸ ἀντικείμενο δὲν ἔχει λαβές, τὸ περίγραμμά του ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ περιγράμματα γνωστῶν ἀγγείων, ὅπως λεβητιῶν, πίθων ἢ καὶ ὑδρίας ἀκόμη μὲ χαμηλὸ λαιμό. Ταυτίζουμε τὸ ἀντικείμενο μὲ ἀγγεῖο, τοῦ ὁποῦ τῆ χρήση θά ἐρμηνεύσουμε παρακάτω. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο - κάθισμα τῆς μορφῆς, εἶναι χαραγμένες δυὸ ἄνισες ἀδλακωτὲς γραμμές, ἡ μία πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ μικρὴ, ποῦ ἐφάπτεται στὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, θά πρέπει νὰ δηλώνει ἢ τὴ βάση του, ἢ μικρὸ βᾶθρο, βαλμένο γιὰ τὴν ἰσορρόπησή του. Ἡ μεγάλη ἀδλακωτὴ γραμμὴ, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες παραστάσεις δαχτυλιδιῶν, δηλώνει τὸ ἔδαφος.

II. Χρονολόγηση

Ἄν πάρουμε γιὰ βάση τὸ μοτίβο τῆς παράστασης καὶ τὸν τύπο τοῦ δαχτυλιδιοῦ, σὲ σύγκριση μὲ ἄλλα χρονολογημένα δαχτυλίδια, τὸ δικὸ μας πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Εἰδικότερα, ἡ παράσταση ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν παραστάσεων τοῦ λεγόμενου «μοτίβου τῆς Πηνελόπης»², ποῦ τοποθετεῖται στὰ

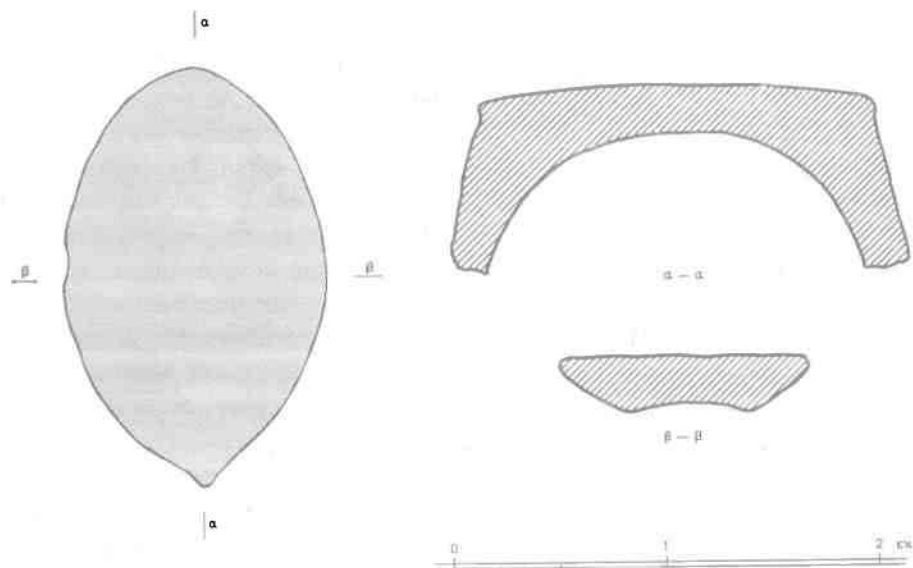
1. Τῆ δ. Στυλ. Παρλαμα θερμὰ εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καλλιτέχνη κ. Κ. Ἡλιάκη γιὰ τὴ σχεδίαση τῆς παράστασης.

2. P. Jacobsthal, Die melischen Reliefs, 1931, σ. 191-192, εἰκ. 66.

χρόνια τῆς Πεντηκονταετίας. Τὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ σχήματος ἀνήκει στὸν τύπο C τῆς Richter³, ἢ καλύτερα στὸν τύπο III τοῦ Boardman⁴, ποὺ τὸν διακρίνει ὁ γωνιώδης κρίκος καὶ ἡ ἐλλειψοειδῆς σφενδόνη. Ἐπὶ τὸ σύνολο τῶν δαχτυλιδίων τοῦ τύπου III, αὐτὸ ποὺ ἔχει τὸν ἀριθμὸ 687 (425-400 π.Χ.) παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα μὲ τὸ δικό μας.

III. Προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς παράστασης

Ἡ ὅλη στάση τῆς μορφῆς τόσο στὸ σύνολο τῆς, ὅσο καὶ στὶς λεπτομέρειες, ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς γνωστούς τρόπους ἐκφρασης βαθιᾶς λύπης ἢ πένθους τῶν ἀρχαίων.

Σχ. 1. Κάτοψη καὶ τομές τῆς σφενδόνης τοῦ δαχτυλιδιοῦ M 842.

Τὰ βασικὰ γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ποὺ στὴν τέχνη ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. καὶ ποὺ τὸν βλέπουμε συνήθως στὶς καθισμένες γυναικεῖες μορφές καὶ σπάνια στὶς ἀνδρικές, εἶναι τὸ ἐλαφρὸ ἢ βαθὺ σκύψιμο τῆς κεφαλῆς, ποὺ ἄλλοτε στηρίζεται καὶ ἄλλοτε μόλις ἀκουμπᾶ στὸ πρὸς τὰ πάνω λυγισμένο χέρι, ἢ ἡρεμῆ βαθιὰ κάμψη τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴ μέση καὶ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἢ παράλληλη ἢ σταυρωτὴ θέση τῶν ποδιῶν καὶ φυσικὰ τὸ θλιμμένο καὶ σκυθρωπὸ πρόσωπο.

Ἡ παρατηρούμενη σὲ διάφορες παραστάσεις ποικιλία, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τόσο τῆς σκυμμένης κεφαλῆς, ὅσο καὶ τοῦ χεριοῦ ποὺ τὴ στηρίζει, δείχνει πὼς ἡ ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ τρόπου λύπης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καλλιτέχνες ἐξαρτᾶται ἄμεσα καὶ ἀπὸ τὸ βαθμὸ λύπης τῆς μορφῆς ποὺ παρουσιάζουν. Ἔτσι, ἐκφραση λύπης βρίσκουμε σὲ παραστάσεις θλιμμένων μορφῶν, ποὺ ἔχουν τὴν κεφαλὴ μὲ τὸ πηγούνι ἀκουμπισμένο

3. G. M. A. Richter, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans*, 1968, σ. 75, 85, ἀριθ. 273.

4. John Boardman, *Greek Gems and Finger-Rings*, 1970, σ. 213-214, ἀριθ. 687.

στην κλειστή ή ανοιχτή παλάμη του λυγισμένου χεριού⁵. Κάπως μεγαλύτερη λύπη εκφράζουν παραστάσεις, όπου οι θλιμμένες μορφές έχουν την ανοιχτή παλάμη στο μάγουλο. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν, ή παράσταση μιᾶς ἐπαρχιακῆς στήλης ἀπὸ τῆ Σινώπη⁶, ὁ Πυλάδης σ' ἓνα μῆλιακὸ ἀνάγλυφο⁷ καὶ ἡ θλιμμένη μορφή ἐνὸς κομματιοῦ ταφικῆς στήλης ἀπὸ τὸ Κυνόσαργες⁸. Ἐντονότερη ὅμως ἔκφραση λύπης παρατηρεῖται σὲ παραστάσεις, ὅπου οἱ καθιστὲς μορφές παρουσιάζονται περισσότερο συσπειρωμένες καὶ ὅπου ἡ παλάμη τοῦ χεριοῦ, ποὺ στηρίζει τὴ σκυμμένη κεφαλὴ, ἀναγκαστικά ἔχει μετατοπιστεῖ ἀπὸ τὸ πηγούνι, ἢ τὸ μάγουλο, στὸ μέτωπο. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ θλιμμένου νέου μιᾶς ταφικῆς στήλης ἀπὸ τὸ Γεράκι τῆς Λακωνίας⁹. Χωρὶς ἀμφιβολία, σ' αὐτὴ τὴν τελευταία παραλλαγὴ ἀνήκει καὶ ἡ ἔκφραση λύπης τῆς γυναικείας μορφῆς τοῦ δαχτυλιδιοῦ, ποὺ μελετοῦμε.

Ἐκφραση, λοιπὸν, ἐντονης λύπης ἢ πένθους ἀποτελεῖ ἡ παράσταση τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας. Δυστυχῶς, ὁ ἄγνωστος καλλιτέχνης δὲν μᾶς ἄφησε τὸ ὄνομα τῆς μορφῆς, ποὺ παριστάνει. Παρόλο ὅμως ποῦ, τόσο ἡ ἔλλειψη αὐτῆ, ὅσο καὶ ἡ ἔλλειψη, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, παρόμοιων παραστάσεων, δυσκολεύουν τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς, θά μπορούσε κανεὶς, παίρνοντας ὡς βάση τὸ βαρὺ πένθος τῆς, νὰ ἀναζητήσει τὴν ἀναγνώριση σὲ ἀντίστοιχη θλιμμένη ἡρώιδα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, πλοῦσιας σὲ σκηνὲς πένθους, καθὼς καὶ στὶς σωζόμενες καὶ συγγενικὲς μ' αὐτὲς τὶς σκηνὲς παραστάσεις τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Στὶς Χορηφοὺς τοῦ Αἰσχύλου, ἀνάλογη σκηνὴ μὲ τὸ θέμα τῆς δικῆς μας παράστασης εἶναι ἐκείνη, ὅπου ἡ Ἡλέκτρα, παραμελημένη καὶ ταπεινωμένη, «κἀγὼ μὲν ἀντίδουλος»¹⁰, θρηνεῖ τὸν ἀδικοσκοτωμένο πατέρα τῆς Ἄγαμέμνονα. «Καὶ γάρ Ἡλέκτραν δοκῶ στεῖχειν ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν πένθει λυγρῶ πρέπουσαν»¹¹. Ἀπὸ τὶς παραστάσεις, ποὺ θά ἀκολουθήσουν βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς ἡ σκηνὴ αὐτῆ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ἀπέτελεσε βασικὸ θέμα διακόσμησης ἀγγείων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Νότια Ἰταλία¹².

Ἔτσι, σὲ παράσταση ὑδρίας ἀπὸ τὴ Λουκανία (Πί ν. 99 α-β), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Νεάπολης¹³, βλέπουμε τὴν Ἡλέκτρα νὰ κάθεται θλιμμένη στὰ σκαλοπάτια τοῦ τάφου τοῦ πατέρα τῆς. Ἡ μικρὴ κάμψη τοῦ κορμιοῦ, ἡ στήριξη τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ ἓνα χέρι, ἡ τοποθέτηση τοῦ ἄλλου πάνω στοὺς μηρούς, ἡ χιαστί θέση τῶν ποδιῶν καὶ ἡ θλιμμένη ὄψη, ἀποτελοῦν γνωρίσματα ποὺ θυμίζουν πολὺ τὴ μορφή τῆς παράστασης τοῦ δαχτυλιδιοῦ μας. Τὴν ἴδια παράσταση τῆς Ἡλέκτρας μὲ ἐλάχιστες διαφορὲς, συναντοῦμε καὶ σὲ μιᾶ ἄλλῃ ὑδρία ἀπὸ τὴ Λουκανία, ποὺ βρίσκεται στὸ Μου-

5. G. Neumann, *Gesten und Gebarden*, 1965, σ. 136-140, εἰκ. 69, 70, 71.

6. E. Akurgal, *BWPr.*, 1955, σ. 13, εἰκ. 5.

7. P. Jacobsthal, ὁ.π., σ. 80, ἀριθ. 104, πίν. 61.

8. C. E. Edgar, *JHS* 17 (1897), σ. 175.

9. K. Friis Johansen, *The Attic Grave-Reliefs*, 1951, σ. 88, εἰκ. 40.

10. Αἰσχύλ., *Χορηφ.*, στίχ. 135.

11. Αἰσχύλ., *Χορηφ.*, στίχ. 16-18.

12. L. Sechan, *Etudes sur la Tragedie Grecque*, 1926, σ. 88.

13. A. D. Trendall, *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily*, 1967, σ. 120, ἀριθ. 600, πίν. 60.3. L. Sechan, ὁ.π., σ. 88, εἰκ. 27.

σειο του Μονάχου (Πί ν. 100 α), όπως και στην Κ 544 πελίκη του Μουσείου του Λούβρου (Πί ν. 100 β)¹⁴. Ἀλλά καὶ ἡ παράσταση τῆς Ἡλέκτρας (Πί ν. 101 β) στὸ πρωιμότερο μηλιακὸ ἀνάγλυφο¹⁵, παρ' ὅλη τὴ διαφορὰ ἐποχῆς καὶ τεχντροπίας, δὲ διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴ θλιμμένη μορφή τῆς δικῆς μας παράστασης.

Μέ τις παραστάσεις, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, λύνεται κάπως τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῆς μορφῆς, ποὺ ταιριάζει πολὺ μὲ Ἡλέκτρα. Λέμε κάπως, γιατί ἡ δική μας μορφή κάθεται πάνω σὲ ἀγγεῖο, πράγμα, ποὺ οὔτε στὶς σχετικὲς σκηνὲς τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρεται, οὔτε στὶς παραστάσεις, ποὺ εἶδαμε παρατηρεῖται¹⁶.

Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη τοῦ δαχτυλιδιοῦ μιᾶς θλιμμένης γυναικείας μορφῆς κι ἐνὸς ἀγγείου γιὰ κάθισμά της, σημαίνει, πὼς μεταξὺ μορφῆς καὶ ἀγγείου ὑπάρχει στενὴ σχέση καὶ πὼς τὸ ἀγγεῖο παίζει τὸ βασικότερο ρόλο στὴ λύπη της. Ἄν ἀναζητήσουμε μιὰ τέτοια σχέση θλιμμένης γυναικείας μορφῆς καὶ ἀγγείου, θὰ τὴ βροῦμε στὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ἡ ὁμώνυμη ἡρωίδα, ἐνῶ θρηνεῖ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα της πληροφορεῖται καὶ τὸ χαμὸ τοῦ ἀδελφοῦ της Ὁρέστη, ποὺ φυγαδεύθηκε σὲ νηπιακὴ ἡλικία ἀπὸ τὸν Αἴγισθο. Τὴ θλιβερὴ αὐτὴ εἶδηση, ποὺ τὴν ἔκαμε νὰ ἐξαντλήσει ὅλα τὰ περιθώρια τῆς ἀνθρώπινης οὐδύνης, ἔμαθε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀδελφὸ της καὶ τὸ φίλο του Πυλάδη, ποὺ προσποιήθηκαν, πὼς εἶναι ἄγνωστοι ταξιδιώτες ἀπὸ τὴ Φωκίδα καὶ γιὰ νὰ γίνῃ πιστευτὴ ἢ κακὴ εἶδηση, ἔδειξαν στὴν Ἡλέκτρα τὸ ἀγγεῖο μὲ τὴν τέφρα τοῦ Ὁρέστη, ποὺ ἔφερναν μαζί τους, «καὶ νιν πυρᾶ κέαντες εὐθὺς ἐν βραχεῖ χαλκῷ μέγιστον σῶμα δειλαίας σποδοῦ φέρουσιν ἄνδρες Φωκῶν τεταγμένοι, ὅπως πατρώας τὺμβον ἐκλάχη χθονός»¹⁷, «φέροντες αὐτοῦ σμικρὰ λείψαν' ἐν βραχεῖ τεύχει θανόντος, ὡς ὄρας, κομίζομεν»¹⁸. Στὴ συνέχεια, ἡ Ἡλέκτρα ζητεῖ καὶ παίρνει ἀπὸ τοὺς ἄγνωστους τὸ ἀγγεῖο¹⁹ μὲ τὴν τέφρα τοῦ ἀδελφοῦ της καὶ τὸ κρατεῖ σφιχτὰ στὴν ἀγκαλιά της, ἐκφράζοντας καὶ νιώθοντας ἔτσι καλύτερα τὸν πόνο της γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Ὁρέστη: «ὦ ξεῖνε, δός νυν, πρὸς θεῶν, εἶπερ τόδε κέκευθεν αὐτὸν τεύχος, εἰς χεῖρας λαβεῖν, ὅπως ἐμαυτὴν καὶ γένος τὸ πᾶν ὁμοῦ ξὺν τῆδε κλαύσω κάποδύρωμαι σποδῶ»²⁰.

Ἄς δοῦμε ὅμως, πὼς παρουσιάζεται καὶ στὴν τέχνη ἢ παραπάνω σχέση Ἡλέκτρας καὶ τεφροδόχου ἀγγείου-κάλπης τοῦ Ὁρέστη.

Στὴν Κ 428 ὑδρία (Πί ν. 101 α) τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου²¹ βρίσκουμε τὴν Ἡλέκτρα νὰ κάθεται πάνω στὸν τάφο τοῦ πατέρα της καὶ νὰ κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά της ἓνα ἀγγεῖο, ποὺ μᾶλλον πρέπει νὰ εἶναι ἡ τεφροδόχος κάλπη τοῦ Ὁρέστη. Γέρνει καὶ ἐδῶ τὸ κεφάλι της ἐλαφρὰ καὶ τὸ στηρίζει μὲ τὸ δεξί της χέρι.

14. Studies Presented to David M. Robinson, II, 1953, σ. 116, πίν. 38 (β) καὶ 40 (γ).

15. P. Jacobsthal, ὁ.π., σ. 11, ἀριθ. 1, πίν. 1.

16. Αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχουν παραστάσεις καθιστῶν μορφῶν πάνω σὲ πλαγιασμένα ἢ ὄρθια ἀγγεῖα. Τὸ θέμα ὅμως τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ θέμα τῆς δικῆς μας παράστασης. Βλ. CVA Polen 1/3, III id., πίν. 33 5α, E. Diehl, Die Hydria, 1964, πίν. 51, 5, 6, 7, K. Schefold, Untersuchungen zu den Kertscher Vasen, 1934, εἰκ. 30, ἀριθ. 140, πίν. 9, ἀριθ. 163.

17. Σοφοκλ., Ἡλέκτρα, στίχ. 757-760.

18. Σοφοκλ., Ἡλέκτρα, στίχ. 1113-1114.

19. Ὁ Σοφοκλῆς δίνει διάφορες ονομασίες τοῦ τεφροδόχου ἀγγείου: (α) «ἐν βραχεῖ χαλκῷ» Ἡλέκτρ. στίχ. 757-758, (β) «ἐν βραχεῖ τεύχει» Ἡλέκτρ. στίχ. 1113-1114, (γ) «τόδ' ἄγγος» Ἡλέκτρ. στίχ. 1118, (δ) «σμικρῷ κύτει» Ἡλέκτρ., στίχ. 1142.

20. Σοφοκλ., Ἡλέκτρ. στίχ. 1119-1122.

21. A. D. Trendall, ὁ.π., σ. 404, ἀριθ. 298, πίν. 158.2.

Τὴν ἴδια ἐκφραση λύπης βλέπουμε στὴν Ἡλέκτρα τοῦ κρατήρα ἀριθ. 1761 τοῦ Μουσείου τῆς Νεάπολης²² (Πί ν. 102 α). Ἐδῶ ἡ Ἡλέκτρα, πού παλαιότερα ταυτίστηκε μὲ τὴν Τυρώ²³, κρατεῖ πάλι στὴν ἀγκαλιά της ἓνα μεγάλο καὶ χωρὶς λαβὲς ἀγγεῖο, πού στὰ γενικά του χαρακτηριστικά μοιάζει πολὺ μὲ τὸ ἀγγεῖο - κάθισμα τῆς δικῆς μας μορφῆς.

Σὲ μιὰ παράσταση ἑνὸς χαμένου ἀγγείου (Πί ν. 102 β) τῆς συλλογῆς Coghill ἀπὸ τὸ Ἀπζι²⁴, βρίσκουμε τὴν Ἡλέκτρα θλιμμένη πάλι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ πλάι της μιὰ μεγάλη ὕδρια, μᾶλλον τεφροδόχο.

Στὸν ἀμφορέα τοῦ Βερολίνου ἀριθ. F 3025 καὶ στὴν ὕδρια τῆς συλλογῆς Hope ἀριθ. 265 ἡ Ἡλέκτρα κρατεῖ στὰ χέρια της ἀγγεῖο²⁵. Σχεδὸν ἡ ἴδια παράσταση εἰκονίζεται καὶ σὲ μιὰ ὕδρια ἀπὸ τὴν Ποσειδωνία²⁶. Παράσταση τῆς παράδοσης ἀπὸ τὸν Ὀρέστη στὴν Ἡλέκτρα τῆς ὑποτιθέμενης τέφρας του, συναντοῦμε στὸν κρατήρα ἀριθ. 689 τοῦ Μουσείου τῆς Βιέννης²⁷.

Τέλος, πάνω σὲ μιὰ λαβὴ καθρέφτη (Πί ν. 103), πού βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Reggio, ἡ Ἡλέκτρα, πού καὶ ἐδῶ παλαιότερα ταυτίστηκε μὲ τὴν Τυρώ²⁸, σφίγγει στὴν ἀγκαλιά της μιὰ μεγάλη ὕδρια²⁹.

Ἄπ' αὐτὲς τίς λίγες, ἀλλὰ χαρακτηριστικὲς, παραστάσεις βλέπει κανεὶς, πὼς ἡ μνημονευόμενη ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ σχέση Ἡλέκτρας καὶ τεφροδόχου κάλπης τοῦ Ὀρέστη, βρῆκε πλήρη ἀνταπόκριση καὶ στὴν τέχνη. Αὐτὴ, νομίζω, τὴ σχέση παρουσιάζει καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ δαχτυλιδιοῦ, παραλλαγμένη ὁμως. Κι' αὐτό, γιατί, ἐνῶ στὶς παραστάσεις πού εἶδαμε, καὶ πού σχεδὸν συμφωνοῦν μὲ τὴ σχετικὴ σκηνὴ τοῦ Σοφοκλῆ, ἡ Ἡλέκτρα ἄλλοτε κρατεῖ καὶ ἄλλοτε ἔχει πλάι της τὴν τεφροδόχο κάλπη τοῦ ἀδελφοῦ της, στὴ δική μας παράσταση κάθεται πάνω σ' αὐτὴν.

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι βέβαιο, ἂν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς παράστασης βασίστηκε ὁ καλλιτέχνης στὴ σχετικὴ σκηνὴ τοῦ Σοφοκλῆ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ τοῦ καταλογίσουμε εὐθύνες. Ἐξάλλου, ἡ διασκευασμένη ἀπόδοση σκηνῶν, παρμένων εἴτε ἀπὸ μύθους, εἴτε ἀπὸ θεατρικὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων, δὲν ἀποτελεῖ σπάνιο φαινόμενο σὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Στὴ δική μας παράσταση φαίνεται, πὼς τὸν καλλιτέχνη ἀπασχόλησε περισσότερο ὁ θρῆνος τῆς Ἡλέκτρας γιὰ τὸν ἀδελφό της καὶ ὄχι οἱ λεπτομέρειες τοῦ ὄλου ἐπεισοδίου. Ἔτσι, ἀφαιρώντας ὅλα τὰ δευτερεύοντα καὶ περιττὰ γι' αὐτὸν στοιχεῖα, καὶ παρουσιάζοντας μόνο τὴ θρηνητικὴ μορφή, τὴν Ἡλέκτρα, καὶ τὴν αἰτία τοῦ θρῆνου της, τὴν τεφροδόχο κάλπη τοῦ ἀδελφοῦ της, κερδίζει χῶρο στὴ μικρὴ σφενδόνη καὶ ἀποδίδει μὲ περισσότερες λεπτομέρειες τὴ μορφή. Παράλληλα, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει

22. Ὁ.π., σ. 127, ἀριθ. 927, πίν. 73.1.

23. (α) L. Sechan, ὁ.π., σ. 225, εἰκ. 69, (β) Millingen, 16.

24. Studies Presented to David M. Robinson, II, 1953, σ. 116, ἀριθ. 5, εἰκ. 1.

25. A. D. Trendall, Paestan Pottery: 1936, σ. 77-78, πίν. XXVIII (b - c).

26. AJA 60 (1956), σ. 391, πίν. 128, εἰκ. 1.

27. L. Sechan, ὁ.π., σ. 142, εἰκ. 44, A. D. Trendall - T. B. L. Webster, Illustrations of Greek Drama, 1971, σ. 66, εἰκ. III 2,5.

28. Nicolo Catanuto, Il Museo Nazionale di Reggio, 1939, πίν. XXII.62, σ. 48.

29. E. Langlotz - M. Hirmer, Die Kunst der Westgriechen, 1963, σ. 86, πίν. 126, W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, 1969, σ. 356, εἰκ. 395.